

SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.

TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72

149. ÉVFOLYAM 2015. 3. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BARÁTH MAGDOLNA, VOJTECH DANGL, ROBERT JOHN WESTON EVANS,
FODOR PÁL, FONT MÁRTA, HERMANN RÓBERT (a szerkesztőbizottság
mb. elnöke), HORN ILDIKÓ, IZSÁK LAJOS, KLANICZAY GÁBOR, OROSZ
ISTVÁN, PÁL JUDIT, PAPP KLÁRA, PÓK ATTILA, PRITZ PÁL, RESS IMRE,
ROMSICS IGNÁC, SAJTI ENIKŐ, SZARKA LÁSZLÓ, SZÁSZ ZOLTÁN,
VESZPRÉMY LÁSZLÓ, ZSOLDOS ATTILA

E-mail: pallajos@szazadok.hu

Szerkesztők:

CSUKOVITS ENIKŐ, FAZEKASNÉ TOMA KATALIN, GECSÉNYI LAJOS,

KENYERES ISTVÁN,

PÁL LAJOS (felelős szerkesztő)

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Demmel József:* Kirándulás a magyar nemzeti múltba? Jozef Viktorin szlovák életműve
és a visegrádi várromok 535
- Jasna Turkalj:* Az „új és régi Jelačić kultusz” ellenfelei –
A jogpártiak Josip Jelačić bánról 557
- Soós László:* Tisza István kormányalakítása és parlamenti küzdelmeinek első időszaka
(1903. november 3–1904. április 19.) 575

KÖZLEMÉNYEK

- Hernády Zsolt:* „... küzdve a hontalanság fájdalomával ...” Rónay Jácint levelei
Szemere Bertalanhoz 625
- Devescovi Balázs:* Anekdoták és apróságok Eötvös Józsefről 661

MÚHELY

- Urbán Aladár:* „Felséges Haza!” Pest és Buda folyamodványa a pozsonyi
országgyűléshez 1848. március 17-én 697

<i>Gyarmati Enikő</i> : 1914 — A júliusi válság régi-új historiográfiai olvasatai az első világháború centenáriumán · · · · ·	711
---	-----

FIGYELŐ

<i>Eőry Áron</i> : „Az Éjszakamerikai Szabad Statusokról” – Glant Tibor idegenvezetésével · · · · ·	755
---	-----

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Vizi László Tamás</i> : „Kövesd példajokat vitéz eleidnek...” A magyar nemesi felkelés a francia háborúk időszakában, különös tekintettel Székesfehérvár és Fejér vármegye inszurrekciós szerepére (Ism.: <i>Miklós Péter</i>) · · · ·	765
<i>Pap József</i> : Tanulmányok a dualizmus kori magyar parlamentarizmus történetéből (Ism.: <i>Székely Tamás</i>) · · · · ·	766
Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867 III. Abteilung: Das Ministerium Buol-Schauenstein. Bd. 6. 3. März 1857 – 29. April 1858 (Ism.: <i>Deák Ágnes</i>) · · · · ·	769
<i>Solymosi József</i> : Forradalom és szabadságharc Északkelet-Magyarországon 1848–1849-ben (Ism.: <i>Süli Attila</i>) · · · · ·	772
<i>Kovács István</i> : Bem tábornok, az örök remények hőse (Ism.: <i>Valló Gábor</i>) · · · · ·	775
<i>Glósz József</i> : A rendiség alkonya. Válogatott tanulmányok (Ism.: <i>Szijártó M. István</i>) · · · · ·	777
<i>Forró Lajos – Molnár Tibor</i> : Tragikus emberi sorsok 1944-ből a partizániratok tükrében. Magyarkanizsa község (Ism.: <i>Lukács B. György</i>) · · · ·	780
<i>Zinner Tibor</i> : „A nagy politikai affér” A Rajk–Brankov-ügy I. (Ism.: <i>Izsák Lajos</i>) · · · · ·	783

KRÓNIKA

† R. Várkonyi Ágnes (1928. II. 9–2014. XII. 13.) (<i>Horn Ildikó</i>) · · · · ·	787
† Ódor Imre (1959–2015) (<i>Hermann Róbert</i>) · · · · ·	794
„A történetírás antropológiai perspektívái: 1914 Európában” Beszámoló az MTA Magyar–Román Történetész Vegyesbizottság XXII. üléséről (Budapest, 2014. november 4–6.) (<i>Papp Csilla</i>) · · · · ·	797

E számunk megjelenését támogatta a

Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti Kulturális Alap

TANULMÁNYOK

Demmel József

KIRÁNDULÁS A MAGYAR NEMZETI MÚLTBA?

Jozef Viktorin szlovák életműve és a visegrádi várromok¹

A visegrádi vár a magyar nemzeti múlt egyik legismertebb, legnépszerűbb emlékezeti helye. Keveset tudunk viszont arról, hogy a visegrádi romok feltárását és magyar nemzeti emlékezhellyé alakítását az a Jozef Viktorin kezdeményezte és (a magyar politikai és tudományos elit támogatásának megszerzése után) vitte véghez, akit 1848-ban pánszlávizmus gyanújával fél évig börtönbe zártak a magyar hatóságok, aki a szlovák szakirodalomban szlovák nemzeti elköteleződéséről ismert és akit a korszak legjobb szlovák irodalomszervezőjének tartanak a szlovák történészek és irodalomtörténészek.

Ezen ellentmondást többféle hipotézis segítségével oldhatjuk fel. 1. Viktorin szlovák nemzeti elköteleződése valójában nem volt olyan szilárd, és hungarus patrióta identitása Visegrádra helyezését követően aktív magyar hazafisággá változott. 2. Erős szlovák nemzettudata volt, amelyben azonban valamilyen külső hatásra törés következett be, s így „átállt” a magyar oldalra. 3. Viktorin opportunista „kettős ügynökként” tevékenykedett mind a magyar, mind a szlovák nemzeti közösségben. 4. Határozott, élete végéig megőrzött modern szlovák nemzeti identitásához legalább Visegrádra költözése idején, az 1860-as évek nemzeti szempontból nyugodtabb légkörében magyar állampolgári identitás társult, és visegrádi tevékenységét a szlovák–magyar megbékélés szimbolikus tetteként értelmezte.

Ezen hipotéziseket kizárni vagy igazolni Viktorin szlovák, illetve magyar nemzeti aktivitásának részletes elemzése nyomán lehet, így az alábbiakban (egymástól különválasztva) e két nemzeti tevékenységet vizsgáljuk.

1. Jozef Viktorin

Jozef Viktorinnal kapcsolatban a szlovák szakirodalomban mindig egyfajta erős rehabilitálási szándékot lehet regisztrálni. Mikuláš Gašparík Viktorin-életrajzát például így zárja: „Viktorin almanachjai, szlovák írók kiadása és a levelezése – mindez dióhéjban a szlovák irodalom története 1850 és 1870 között, és ezt a tényt nem szabadna többet megkerülni a szlovák irodalom történetének egyetlen komoly feldolgozásából sem.”² Ennek ellenére Viktorin recepciójá-

¹ A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatói Ösztöndíjának támogatásával készült. Ez úton köszönöm Gróf Péternek (Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás Király Múzeuma, Visegrád) és Mihalik Bélának (MTA BTK TI) a tanulmány megírása során nyújtott segítségüket.

² Mikuláš Gašparík: Jozef Karol Viktorin (1822–1874). K 90. výročíu smrti. In: Slovenská literatúra, (1963) 4. 418.

ra nem feltétlenül az elhallgatás, sokkal inkább a folytonos újrafelfedezés a jellemző. Viszonylag sokan írtak róla: az említett Mikuláš Gašparík szlovák irodalomszervezői tevékenységét dolgozta fel körültekintően,³ Kovács Anna pesti éveit,⁴ Eugen Jóna nyelvészeti tevékenységét,⁵ Alexander Popovič orosz kapcsolatait,⁶ Helena Rusnáková pedig egy teljes életrajzi áttekintést írt magyarul és szlovákul is.⁷

Viktorin a nemzeti mozgalomban betöltött helye és szerepe alapján kortársai is a legnagyobbak között tartották számon. Halálakor a korabeli szlovák nemzeti mozgalom legnagyobb tekintélyű alakja, Jozef Miloslav Hurban megindultan búcsúzott tőle. Szerinte Viktorin halálával egy „jószerű, jó szándékú, tevékeny lelkű, éles eszű, fáradhatatlan” embert veszített el a szlovák nemzet.⁸ A Národné noviny többek között irodalomszervező tevékenységét méltatta: „amibe [Viktorin] belefogott, azt véghez is vitte. Mindaz, amit ő véghezvitt, azt és úgy csak Viktorin vihette véghez.”⁹

Az 1822-ben Magyarországon született, azonban cseh apától és morva anyától származó Viktorin első iskolaévei kivételével felszenteléséig Nagyszombatban tanult, és itt végezte papi tanulmányait is. Az 1848-as fogsága idején írott önéletrajza szerint szlovák nemzeti öntudata is e városban, néhány évvel a szeminárium megkezdése előtt kezdett lassan kibontakozni: „[az 1830-as évek végén] kezdett bennem valamiféle, még nagyon homályos nemzetiségi érzés megnyilvánulni, mert amennyire vissza tudok emlékezni, többször történt, hogy iskolatársaimmal két pártra, tehát a magyar és szlovák pártra szakadtunk és egymás ellen harcoltunk.”¹⁰ Letisztult, határozott szlovák nemzeti öntudata azonban saját bevallása szerint csak akkor alakult ki, amikor megismerkedett Ján Palárikkal a szemináriumban: „nem kevesebbet köszönhetek neki, — így Viktorin — mint hogy rövid idő alatt nemzetileg tudatossá váltam”, s hozzáteszi, hogy Palárik nélkül egész életrajza nem értelmezhető.¹¹ Ennek a szoros barátságának nem csak életrajzi, hanem közéleti jelentősége is van, hiszen a legtöbb, nevükhöz kötődő szlovák nemzeti kezdeményezés kettejük szoros együttműködésének eredménye volt.

³ *M. Gašparík*: Viktorin. *Mikuláš Gašparík*: Almanach Concordia. K stému výročiu – 1858 – 1958. In: Slovenská literatúra (1958) 2. *Mikuláš Gašparík*: Storočnica Viktorinovho almanachu Lipa (1860 – 1960). In: Slovenská literatúra, (1960) 4. 452–453.

⁴ *Anna Kováčová*: Dolnozemskej vzdelanci ako zakladatelia a podporovatelia Matice slovenskej. In: Anna Kováčová: Po stopách slovenskej minulosti Budapešti. Výber zo štúdií a prednášok. Bp., 2014, 263–275.

⁵ *Eugen Jóna*: Viktorinova Gramatika a jeho názory na spisovný jazyk. In: Slovenská reč, (1973) 69–76.

⁶ *Anton Popovič*: J. K. Viktorin a P. A. Lavrovskij. Poznámka o charaktere slovensko-ruských literárnych stykov v šesťdesiatych rokoch 19. storočia. In: Slovenská literatúra (1957) 3. 395–398.

⁷ *Helena Rusnáková*: J. K. Viktorin viharos élete. Nové Zámky, 2012.

⁸ *Jozef Miloslav Hurban*: Jozef Viktorin. In: Cirkovní Listy, 1874. július 31. 223–224.

⁹ *J. R. [Jozef Ráth]*: Jozef Viktorin. In: Národné noviny, 1874. július 25. (A továbbiakban *J. Ráth*: Jozef Viktorin i. m. 1874a.)

¹⁰ Archiv Spoločnosť Svätého Vojtecha, Trnava (ASSV) Fasc. 50, č. 55. Autobiografia J. Viktorina. 8 – 10.

¹¹ ASSV Fasc. 50., č. 55. Autobiografia J. Viktorina. 8 – 10.

A szemináriumban azonban ez a szoros szövetség nem csak előnyökkel, de hátrányokkal is járt Viktorin számára. A két kreatív fiatal ugyanis — Viktorin 1848-as, börtönben írott visszaemlékezései szerint — jól láthatóan szűknek érezte a szeminárium nyújtotta szellemi kereteket, s ezen keretek fessegetése, közös útkereséseik gyakran szemet szúrtak a szeminárium vezetésének — ez pedig annak ellenére kellemetlenségekkel járt, hogy egyébként ők voltak a legjobb tanulók is a papnevelőben. Palárik ugyanis eleinte egyházellenes, a hitet kétségbevonó vagy a kereszténységet támadó, természetesen a papnövendékek számára tiltott olvasmányokat szerzett be és osztott meg Viktorinnal. Emellett együtt olvasták a cseh Kvéty című folyóiratot is, amely abban az időben, az 1840-es évek legelején az egyetlen, Felső-Magyarországon szélesebb körben elterjedt szláv nyelvű újság volt. Komoly fordulópontot jelentett szellemi útkeresésük során, hogy egy iskolatársuk különutasságuk miatt bepanaszolta őket az iskola vezetésének, ekkor vált világossá ugyanis számukra, hogy az egyházellenes irodalom tanulmányozása a szemináriumból való kirúgásukkal is járhat (míg a szlovák nemzeti tájékozódás nem veszélyezteteti tanulmányait). A kérdőre vont Palárik ugyanis — Viktorin megfogalmazásában — eltitkolta, amit el kellett titkolni, és bűnbánatot tanúsítva bevallotta, amit be lehetett vallani. Azonban pontosan érezték, hogy „bizony csak kevésen múlt, hogy az evangélikusok ne törjenek a fejünk felett.” Ezért döntöttek úgy, hogy a racionális filozófiával (ez alighanem a szigorúan eltitkolni valók közt volt) nem foglalkoznak, hanem a papi karrierjükre kevésbé veszélyesnek ítélt téma felé fordulva „egészen a nemzetiségnek szenteljük magunkat”. A fokozott óvatosság ellenére ugyanakkor minden évben vizsgálatot indítottak ellenük (ahogy Viktorin fogalmaz, az „ultra-magyarok” „barbár üldözésének” voltak kitéve), s végül felszentelésük is veszélybe került (a vizsgálat végén viszont felmentették őket).¹²

Arról, hogy Viktorin szlovák nemzeti elkötelezettsége valóban a szemináriumi évek alatt szilárdult meg, az első szlovák nyelvű politikai lap hasábjain olvasható cikkei tanúskodnak. A szlovák–magyar nemzeti vitáktól sem mentes engedélyeztetési eljárás után, 1845 késő nyarán megjelenő, Štúr által szerkesztett Slovenské národné novinyben¹³ Viktorin 1845 kora ősztől,¹⁴ tehát szinte azonnal a lap indulásától kezdve publikált.¹⁵ Eleinte a főleg a Štúr köréhez közel álló fiatal szlovák katolikus papok (Štefan Závodník, Juraj Holček, Eugen Gerometta¹⁶) által kezdeményezett, de Štúr és követői által is egyértelműen tá-

¹² ASSV Fasc. 50., č. 55. Autobiografia J. Viktorina. 11–14.

¹³ Erről lásd *Demmel József: A szlovák nemzet születése. Ludovít Štúr és a szlovák társadalom a 19. századi Magyarországon.* Pozsony, 2011, 171–193.

¹⁴ ASSV Fasc. 50., č. 55. Autobiografia J. Viktorina. 13.

¹⁵ Viktorin eleinte az „...i.” jegy mögé rejtőzve publikált, később, amikor már teljes nevét használta, ezekre a cikkekre sajátjaként hivatkozott. Pl.: *Jozef Karol Viktorin: Zo senice.* Slovenské národné noviny (a továbbiakban SNN), 1847. március 9. 167. sz. 666–667. A rejtőzködés oka alighanem az óvatosság volt – papnövendékként nem akarta kompromittálni magát, felszentelése és első kápláni állásának megszerzése után viszont már kevésbé volt veszélyes számára szlovák nemzeti érdeklődésének nyílt felvállalása.

¹⁶ Geromettáról, illetve általánosságban a fiatal szlovák katolikus papok és a szlovák nemzeti mozgalom viszonyáról lásd *Demmel József: „én is szlovák születésű vagyok”.* Eugen Gerometta pesti

mogatott,¹⁷ a pálinkafogyasztás visszaszorítását célzó mértékletességi mozgalomról írt,¹⁸ később azonban a szlovák törekvéseket támadó magyar nemzeti szempontú cikkek szerzőivel is vitába bocsátkozott. Reagált a Nemzeti Újságban a szlovák katolikus papnövendékeket támadó cikkekre is, és visszaütöztette, hogy a szlovákok hazaárulást követnének el anyanyelvük fejlesztése során. A szlovák nemzeti törekvéseket úgy jellemezte, hogy „végre a hosszú álom tetlenségéből felébredtek, hogy elkezdtek atyai nyelvüket elsajátítani, tökéletesíteni, magukat sokoldalúan képezni.”¹⁹ Egy másik cikkben a szlovák irodalmi nyelvről szóló vita kapcsán kiállt a Štúr-féle irodalmi nyelv mellett, és az általa (azaz Viktorin által) egyébként láthatóan tisztelt Ján Kollár (a szlovákok körében a cseh irodalmi nyelvet propagáló) törekvéseit kárhoztatta, amelyek szerinte csak kárt okoznak a szlovákoknak.²⁰ Később, szenici káplánként is írt a lapba. Írásai szerint hiányolta a városban a szlovák nemzeti szellemet, azt viszont kiemelte, hogy jó barátságba került a szomszédos Hilboké evangélikus lelkészével, Jozef Miloslav Hurbannal: „a Slovenské pohľady nagyrebecsült szerkesztő urának a szomszédságában lakom, akitől a fiatal legény a nemzet és a mi életünk fejlődésére tekintettel sokat nyerhet, ez magától értetődő.”²¹ Másutt is azt írta, hogy egy közös kirándulás Hurbannal, Hurban apósával és sógorával „élete legszebb pillanatai közé tartozik.”²²

Alig nyolc hónapi szenici káplánkodás után azonban Viktorin átkerült a Pozsony megyei Nádas községbe, szintén káplánnak. A szakirodalom — átvéve Viktorin önéletrajzának állításait — amellet érvel, hogy a váltás az egyházi

egyetemi éve. (1837-1841). In: „Mélységes mély a múltnak kútja. Művelődéstörténeti tanulmányok. Budapest, 2009, 14–41. Demmel József: Egy szlovák képviselőjelölt 1848-ban. Működőképes politikai alternatíva? In: *Uő.*: „egész Szlovákia elfért egy tutajon...” Tanulmányok a 19. századi Magyarország szlovák történelméről. Pozsony, 2009, 90–114.

¹⁷ Erről lásd Demmel J.: A szlovák nemzet i. m. 213–216.

¹⁸ I.K.V. [Jozef Karol Viktorin]: Šúrovce, v Prešp. stolice, dňa 16 szept. In: SNN, 1845. október 30. 18. sz. 71.;i. : Z Trnavi. In: SNN, 1846. április 24. 77. sz. 306.; Jozef Karol Viktorin: Zo Senice. In: SNN, 1847. március 9. 167. sz. 666-667.; Jozef Karol Viktorin: Zo Senice. In: SNN 1847. március 12. 168. sz. 671.

¹⁹ Z ústavu duchovnjeho v Trnavei. [Jozef Viktorin]: Prjehlad časopisou. In: SNN, 1846. március 10, 64. szám 254-255. Z ústavu duchovnjeho v Trnavei. [Jozef Viktorin]: Prjehlad časopisou. In: SNN, 1846. március 13, 65. szám 258-259. Későbbi cikkeiben is gyakran beazonosítható a szlovák nemzeti szempontrendszer. Pl. Jozef k. V.to.n. [Jozef Karol Viktorin] :Krátki Vítah z Usporádaňá a Letopisóv Cirkvi Krestanskéj katolíckéj pro Mládež obecného ludu od Jána Pavelka kaplána Šaščínského v Trnave 1844. 119. Orol Tatránský (a továbbiakban OT). 15. sz. 1845 december 5. 119–120.

²⁰ Z Trnavi: V meňe celej Slovenskej mládeže v semeňisku Trnavskom. SNN, 1846. június 30, 96. szám 385. Kollárral való találkozását lásd: ASSV Fasc. 50., č. 55. Autobiografia J. Viktorina. 19–20.

²¹ Jozef Karol Viktorin: Zo senice. In: SNN, 1847.március 12. 168. sz. 671. ASSV Fasc. 50., č. 55. Autobiografia J. Viktorina. 23-24.

²² J. K. Viktorin: Velehrad. In: OT III. 79. sz. 1847. november 5. 627-628.; OT III. 80. sz. 1847. november 16. 633-634. Arról, hogy ez a barátság szoros és kölcsönös volt, Hurban apósának, Samuel Jurkovičnak egy 1848-as levele is tanúskodik, aki az említett kiránduláson velük utazó másik vejének, Daniel Slobodának írja aggódva, hogy Viktorinról az a hír járja, hogy meghalt a börtönben. Daniel Sloboda: Korrespondence Daniela Slobody se Samuelem Jurkovičem. K vydání připravil, úvodní štúdií, poznámkami a rejstříky opatřil Zdeněk Fišer. Brno, 2005, 228.

hatóságok büntetése volt, amiért Viktorin túl szoros kapcsolatba került Hurbannal.²³ Kétségtelenül elképzelhető, hogy a helyi nemesi, hivatalnoki elit nem nézte jó szemmel Viktorin és a magyar körökben hírhedt Hurban barátságát, ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy ez idáig senki sem ellenőrizte Viktorin emlékiratának hitelességét, nem vetették össze egyházi forrásokkal, amelyek az áthelyezést indokolták.²⁴

Ugyanez elmondható egyébként 1848-as fogságáról is: Viktorin emlékirata és a róla szóló, kortársai által írt nekrológok²⁵ alapján a szakirodalom egyöntetűen azt állítja, hogy a Hurbannal korábban kötött barátság miatt nehezteltek rá „magyar körök”, s emiatt ártatlanul megvádolták zsidóellenes pogromok szervezésével és hazaárulással, majd fél évre börtönbe vetették 1848 májusában (idős plébánosával együtt), ahonnan csak 1848. december 24-én szabadult ki Windischgrätz engedélyével. Ha azonban más korabeli forrásokat is bevonunk a vizsgálatba, bonyolultabb kép alakul ki. Abba érdemes belegondolni, hogy bizonyíték és megalapozott vádak nélkül, pusztán azért, mert egy káplánra elvileg nehezteltek bizonyos helyi körök, még az 1848-ban felfordult Magyarországon sem tartóztathatták le katonasággal egy plébánost és káplánját, hogy az egész gyülekezet szeme láttára (ahova ártatlanságuk esetén vagy büntetésük letelte után vissza kell majd térniük) elvigyék és börtönbe vessék őket. Márpedig Viktorinék esetében ez történt, s ehhez bizonyosan komoly, megalapozott vádak kellettek. Daniel Rapant szlovák történész, aki az egész ügyből csak Viktorinnak a pánszlávizmus vádját visszautasító vallomását közli, az ügyet összefoglalva megjegyzi, hogy bár Viktorint kiengedték 1848 decemberében, az eljárást nem szüntették meg ellene. Sőt, (plébánosával szemben) őt el is ítélték 1850. január 11-én. A vád szerint Viktorin 1848 májusában a nádasi kocsomban egy, a smolenici papot és káplánját állítólag megverő, Heller nevű zsidó sebész és közvetetten a zsidók ellen ingerelte a népet és a pogromot maga is meg akarta nézni. Azt maga Viktorin írja le emlékirataiban, hogy Heller tette (akit ő csak „egy bizonyos nádasi zsidó” néven emleget) mélységesen felháborította, ami már csak abból is látható, hogy az esetről milyen részletesen és felindultan ír emlékirataiban.²⁶ Az ítéletet meghozó, s magyar nemzeti elfogultsággal 1850-ben aligha vádolható Pozsony megyei bíróság börtönbüntetést szabott ki Viktorinra, amelyet azonban 1848-as raboskodását beszámítva letöltöttnek tekintettek, továbbá pénzbüntetést is fizetnie kellett.²⁷ Valójában tehát — ha

²³ Az áthelyezés kérdését Viktorin papi pályája során mindig egyfajta büntetésként, „pánszlávizmusának” megtorlásaként magyarázza a szakirodalom, ami nem mindig felel meg feltétlenül a valóságnak (lásd lent).

²⁴ Feltételezésem szerint a legvalószínűbb, hogy Viktorinnak informálisan valóban szemére vethették Hurbannal való barátságát, az áthelyezés hivatalos indoka alighanem azonban nem ez, hanem Viktorin káplánhoz nem illő viselkedése lehetett. Azt ugyanis ő maga is részletesen leírta, hogy káplánként nyíltan, sőt, tüntetőleg kizárólag a város evangélikus társaságaiba járt el, sőt, egy evangélikus kisasszonnyal gyakorlatilag nem leplezett szerelmi viszonyt folytatott. ASSV Fasc. 50., č. 55. Autobiografia J. Viktorina. 22–29. (Részletesebben lásd lent.)

²⁵ *J. Ráth: Jozef Viktorin i. m, 1874a, 133–137. N. N. [Jozef Ráth]: Jozef Viktorin. In: Letopis Matice slovenskej, 1874. Ročník XI. Svázok II. Turč. Sv. Martin, Kníhtlačiarstvo-účastinársky spolok, 1874. 133–137. (A továbbiakban: *J. Ráth: Jozef Viktorin i. m, 1874b.*)*

²⁶ ASSV Fasc. 50., č. 55. Autobiografia J. Viktorina. 31–35.

²⁷ *Daniel Rapant: Slovenské povstanie roku 1848–49. Dejiny a dokumenty. Martin, 1937, 256.*

hihetünk Rapant adatainak — Viktorin nem teljesen ártatlanul szenvedett, és ha nemzeti szempontból érték is támadások, az ellene felhozott vádak nem voltak teljesen alaptalanok.

Sőt, a hazaárulás, azaz a „pánszlávizmus” vádja sem pusztán a rosszulindulat, hanem konkrét terhelő bizonyítékokon alapult – a pozsony megyei első alispán, Jankó Mihály egy írásos bizonyíték, egy Viktorinnál lefoglalt levél alapján tette fel az erre vonatkozó konkrét és általános kérdéseit, azaz nem pusztán Viktorin Hurbannal való barátsága szolgáltatta a „jogalapot” a vizsgálathoz. Viktorin ugyanis épp, amikor elfogták, Martin Čulennek írt egy levelet, amelyben többek közt azt írta, hogy egyes hírek szerint Hurban a Liptószentmiklóson megtartott május 10-i szlovák nemzeti gyűlésről már nem tér haza a katonaság által ellepett Hlbokéra, és azt üzentte feleségének, hogy meneküljön az apjához, ő maga pedig 10 000 katonával tér vissza.²⁸ E sorok miatt vonták kérdőre Viktorint, aki természetesen elhárította a vádakot, illetve azt mondta, csupán olyan szóbeszédeket írt meg, amelyet ugyan hallott, de nem tudja megmondani, mennyire van alapjuk. Vallomásából két elemet kell kiemelnünk. Az egyik, hogy letagadta Hurban barátságát, s annyit írt, hogy csupán „egy társalgás következtében” keveredett abba a gyanúba, hogy ő Hurbannal tart, és hogy „a nagyszombati kerületi helyettes Viber József őnagysága előtt, jóval azelőtt, minekelőtte Hurban az agitatio terére lépett volna, kinyilatkoztattam, hogy én, észre vévén Hurbannál valami politikai irányt, azonnal magányosságomba visszahúzó magamat s agitatójáról tudni semmit sem akarok.”²⁹

Mindezt tulajdonképpen maga Hurban is alátámasztja, aki úgy emlékszik vissza az 1848. március 19-én nála József nap alkalmából tartott találkozóra, hogy Viktorin volt ugyan, aki a legtüremlenebbül várta Štúrt az összejövetelre, ugyanakkor a többségi véleménnyel szemben azt hangsúlyozta, hogy a szlovákok nem állnak készen a politikai fellépésre, mert nincs meg hozzá az erejük: „Az arisztokrácia nem tart velünk, püspökeink és gazdag plébániákon ülő papjaink Kossuthoz hajlanak. Mibe vágsz bele, ember?” – kérdezte Hurbant Viktorin (Hurban három évtizeddel későbbi visszaemlékezése szerint).³⁰ A másik, ami érdekes ebben a vallomásban, hogy szlovák nemzeti meggyőződését még a bírósági eljárás során sem félt hangsúlyozni: „Én az egész sláv mozgalmakat természetes kifolyásnak tartom azon nyomorúlt, rossz helyzetnek, melyben a szláv törzsökök leginkább sínlődtek. Mivel pedig jelenleg olyan időket élünk, amidőn mindenki kér, keres, szabadság után kiterjeszti kezeit, nem lehet csodálni, ha a szlávok szinte hátrább maradni nem akar.”³¹

Viktorin, miután 1848 szeptemberében kiszabadult, még Nádasra tért vissza, azonban nem sokkal később Szokolcára, 1852-ben pedig Pestre helyezték. Az első professzionális szlovák irodalomtörténetet megíró Jaroslav Vlček szerint ez a korszak, az 1850-es évek az „ínség és némaság” időszak, amikor a szlovák

²⁸ *D. Rapant*: Slovenské i. m. 249.

²⁹ *D. Rapant*: Slovenské i. m. 255.

³⁰ *Jozef Miloslav Hurban*: Ludovit Štúr. Rozpomienky. Bratislava, 1959, 561. Ugyanezt állítja Viktorin is önéletrajzában. ASSV Fasc. 50., č. 55. Autobiografia J. Viktorina. 31–32.

³¹ *D. Rapant*: Slovenské i. m. 254.

írók, költők szinte alig alkottak és gyakorlatilag semmit nem publikáltak. Ennek az állapotnak (az önkényuralom nyilvánosságot korlátozó keretein túl) a legfontosabb oka a szlovák irodalmi nyelv körül újra fellángoló vita volt. A szlovák társadalmi nyilvánosság ugyanis egyértelműen az új, Štúr-féle irodalmi nyelven jött létre, s ezt fogadta el nyelvi normaként a szlovák írástudó réteg jól látható többsége. Az osztrák kormányzat azonban 1849 után (aligha függetlenül a Bécsben a kormány tanácsadójaként működő Ján Kollár tevékenységétől) az evangélikusok által évszázadok óta használt, ekkoriban következetesen „staroslovenčinának”, azaz „őszlováknak” nevezett bibliai cseh nyelvet támogatta. Ezen a nyelven jelent meg az egyetlen, kormány által engedélyezett (és dotált) szlovák politikai lap, a Slovenské noviny, Bach és Thun miniszter pedig azt ígérték, hogy ezt a „staroslovenčinát” alapul véve szlovák oktatási intézményeket alapítanak, valamint hivatali nyelvként is bevezetik a szlovák nyelvterületen. Bár ez a két utóbbi később beváltatlan ígéretnek bizonyult, mégis a Štúr-féle irodalmi nyelv számos képviselője a „staroslovenčina” híve lett. Közéjük tartozott a Slovenské noviny szerkesztője, Daniel Lichard is, ám az „áttérők” többsége – Jozef Viktorin mellett Ján Palárik, Andrej Radlinský, Jonáš Záborský, Martin Hattala, Štefan Závodník, Juraj Holček, Jozef Kozáček, Michal Rešetka, Július Plošič és Michal Chrástek) katolikus pap volt.³² Ez az irodalmi nyelvi interregnum által teremtett bizonytalan állapot a szlovák írók, költők döntő többségét hallgatásra készítette. A kiadvány, amely végül nem csak megtörte a szlovák irodalom ezen közel évtizedes hallgatását, de egyúttal végérvényesen eldöntötte az irodalmi nyelv kérdését is, Viktorin nevéhez kötődött. A két pesti káplán, Palárik és Viktorin ugyan először nem évkönyvet, hanem egy régóta tervezett irodalmi egyesületet (Matica slovenská) szeretett volna alapítani. Eleinte — hasonlóan a Štúrék által 1848 előtt létrehozott szlovák irodalmi egyesülethez — Tatrínak akarták elnevezni (igaz, Viktorin már ekkor is „Matica slovenska” néven emlegette).³³ A szlovák nyelv és irodalom fejlődését és terjesztését elősegítő egyesület (amely alapszabályai alapján inkább hasonlított a későbbi Matica slovenskához, mint a korábbi Tatrínhoz) azonban az 1850-es évek elején még nem kapott felsőbb engedélyt, s így nem jöhetett létre.³⁴ 1857-ben azonban a két káplánnak nem csak a pesti rendőrfőnök engedélyét sikerült megszereznie, de a gazdag ügyvéd, Alexander Wrchovský is felajánlotta pesti házáat a Matica slovenská céljaira. Az egyesület azonban ebben a formában nem valósult meg, aminek elsősorban az irodalmi nyelv rendezetlensége volt az oka – a szlovák szellemi élet különböző erőcsoportjai ugyanis e kérdésben az egyesület alapítása kapcsán ismét egymásnak feszültek. Ezért Viktorin és Palárik úgy döntöttek, hogy először egy közös kiadványban megpróbálják egyesíteni a szlovák irodalmat, s nekiláttak egy Concordia című — nevében is az egységesítés koncepcióját tükröző — évkönyv előkészítési munkálatai-

³² M. Gašparík: Concordia i. m.

³³ Jozef Viktorin: Několik slov o Matici Slovenské. In: Slovenské noviny, 1851, 56. sz.

³⁴ František Bokes: Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848–1914. I. 1848–1867. Bratislava, 1962, 171–176.

³⁵ Concordia. Slovanský letopis. V Budíné, 1858.

nak.³⁵ Viktorin, aki ekkor oroslánrészt vállalt a szerkesztésben,³⁶ gyakorlatilag mindenkit megkeresett, aki a szlovák kulturális életben az elmúlt évtizedekben megfordult.³⁷ Viktorin a készülő évkönyvbe akár a staroslovenčinán, akár az új irodalmi nyelven elfogadott írásokat,³⁸ ám az írások beérkezésekor derült ki, hogy a „staroslovenčina” pozícióit egyedül az állami támogatásnak köszönheti, s valójában a szlovák szellemi életben a Štúr-féle nyelv egyértelműen domináns volt. Csak három rövid vers és Daniel Lichard prózája érkezett csehül, minden más szerző az új nyelvet használta.³⁹

Miután a szlovák irodalmi nyelv kérdése végérvényesen eldőlt, Viktorin 1858-tól kezdve hosszú időn keresztül a szlovák irodalom szervezésébe fektette energiái jelentős részét. Viktorin — immár egymaga — a címet is megváltoztattva⁴⁰ kizárólag szlovákul adta ki az évkönyvet, *Lipa*, azaz *Hársfa* címmel. Ezek az évkönyvek a korabeli szlovák irodalom csúcsteljesítményei. Itt jelentek meg először a korszak, sőt, az egész 19. század egyik legjelentősebb regényírójának, Ján Kalinčiaknak a legfontosabb regénye, a *Reštavrácia*, a kor két legjobb drámaírójának, Ján Paláriknak és Jonáš Záborskýnak színdarabjai (szlovák nyelven gyakorlatilag az első, komolyan vehető művészi színvonalat képviselő drámai alkotások), és a kor legjobb lírai alkotóinak legfontosabb produktumai.⁴¹ Ezek mellett Viktorinnak még arra is volt ideje, hogy az addigi szlovák irodalom történetében két legjelentősebb költő, Ján Hollý⁴² és Andrej Sládkovič⁴³ verseit gyűjteményes kiadásban megjelentesse, valamint több kötetben kiadja a már említett Záborský életművét.⁴⁴

Túl azon, hogy Viktorin kezdeményezésére a tetszhalott állapotban lévő szlovák irodalmi élet újra felélénkült, szervezési szempontból is értékelnünk kell munkáját (hiszen ennek a szervezőtehetségnek később, a visegrádi romok restaurálási projektjénél is jelentősége lesz). Viktorin ugyanis kápláni teendői és saját munkái megírása mellett elképesztően nagy feladatot vállalt magára ezzel az irodalomszervezői szereppel. Először is (pontosan ráérezve a korszel-

³⁶ *F. Bokes*: Dokumenty i. m. 177.

³⁷ Lásd pl. Jozef Viktorin Martin Hamuljaknak 1857 február 21-én. Közli *M. Gašparík*: Concordia i. m. 188–189. Jozef Viktorin Andrej Sládkovičnak 1857 február 26-án. Közli *M. Gašparík*: Concordia i. m. 189. Jozef Viktorin Ján Kalinčiaknak 1857. július 29-én. ASSV, Fasc. 50. č 61.

³⁸ E tekintetben mintául vették az 1830-as években szintén Pest-Budán kiadott Zora c. almanachot. A két kezdeményezés közti kapcsolatról lásd Hamuljak Viktorinnak küldött levelét. Martin Hamuljak Jozef Karol Viktorinnak 1857. március 4-én. Listy Martina Hamuljaka II. (1834 – 1859). Ed. *Augustín Ma ovčík*. Martin, 1989, 219–222.

³⁹ *M. Gašparík*: Concordia i. m. 186.

⁴⁰ Jozef Viktorin Ján Kalinčiaknak 1860-ban. ASSV, Fasc. 50. č 61.

⁴¹ Az 1990-es években megjelent többkötetes szlovák történelmi összefoglalás is úgy jellemezte Viktorin almanachjait, mint amelyek mély depresszióból rántották ki a szlovák irodalmat. *Július Mé-sároš*: Kultúrne snahy Slovákov v matičnom období. In: Dejiny Slovenska III. (od roku 1848 do konca 19. storočia). Bratislava, 1992, 597. *Jaroslav Vlček*: Jozef Viktorin. In: Prúdy 6 (1922) 4. 213–217.

⁴² *Ján Hollý*: Jána Hollého Spisy Básnické. so životopisom a zprávou o pomníku i spisoch jeho sporiadal a vydal Josef Viktorin. Tretie, opravené vydanie. Pest, 1863.

⁴³ *Andrej Sládkovič*: Spisy básnické Andreja Sládkoviča. V B. Bystrici, 1861.

⁴⁴ *Jonáš Záborský*: Jonáša Záborského Lžedimitrijady čili búrky Lžedimitrijovské v Rusku. Predstavené v deviatich Básňach dramatických. Vydal Josef Viktorin. Peš -Budín, 1866. Jonáša Záborského Básne dramatické. Vydal Josef Viktorin. V Pešti, 1865.

lemre) megszabta a kötetek irányát. A szerzőktől azt kérte, hogy liberális szel­ lem­ben, írjanak, a vallási témát pedig mellőzzék.⁴⁵ Sokakat kifejezetten felkért bizonyos, meghatározott témájú lírai vagy prózai művek megírására.⁴⁶ Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy milyen óriási jelentősége volt néha a biztatásának. Záborský műveinek jelentős része például alighanem elveszett volna, ha Viktorin nem bátorítja őt. A drámaíró 1865. január 9-i levelében fel is tette Viktorinnak a kérdést, saját drámai műveire célozva: „Hitte volna, hogy ezek a művek mind 1858 ősze óta készültek? És a publikálás reménye nélkül írtam őket, csak hogy elülsem az időmet, és úgy, hogy lehet, hogy csak céltalan szó­ra­ko­zó­ként, mintha kártyáznék?”⁴⁷ A Concordia esetében ráadásul a cenzúrára is figyelnie kellett, amely számos beküldött írás megjelentetését megtiltotta. 1857 nyarán például azt írta Hurbannak (akinek néhány írását szintén ki kellett hagynia): „Ó, 1848 előtti cenzúra, jöjjön el a te királyságod! Hogy úgymond szabad a sajtó! Hej bizony! Minden szabadság elnyomása!”⁴⁸ Ezek mellett ő bajlódott a kéziratok korrektúrázásával, a végleges levonat ellenőrzésével, neki kellett dönteni a sokszor még bizonytalanul használt irodalmi nyelv bizonyos nyelvtani kérdéseiről,⁴⁹ intézni a nyomtatást, a terjesztést, megteremteni az anyagi hátteret, összegyűjteni a kiadáshoz ekkoriban szükséges három-négy­ötszáz főnyi előfizetői tábort, egyszóval — ma talán úgy mondanánk — menezselni az egész folyamatot.

Viktorin 1863-ban, amikor évtizedes törekvések után végre valóban létre­jött a Matica slovenská, második számú alapító tagként lépett az egyesületbe Ján Francisci után és Ján Palárik előtt.⁵⁰ A szervezés során azt is elvállalta, hogy a kezdeti felajánlásokat ő gyűjti össze, azaz hozzá kellett beküldeni a Maticának szánt adományokat.⁵¹

Mindeközben élénk kapcsolatban volt az orosz és a délszláv irodalom kép­viselőivel, aminek köszönhetően 1863-ban a charkovi egyetem szenátusa tiszte­letbeli taggá választotta,⁵² majd megkapta az orosz Szent Anna rend második fokozatát is.⁵³ 1870-ben részt vett a szlovák Szent Adalbert Egyesület alapítá­­sában is, és 100 forintot adott az egyesület céljaira.⁵⁴

⁴⁵ *M. Gašparík*: Lipa i. m. 452 – 453. *M. Gašparík*: Concordia i. m. 187.

⁴⁶ *M. Gašparík*: Concordia i. m. 187.

⁴⁷ *Ervín Lazar*: Jonáš Záborský. Život – Literárne dielo – Korešpondencia. Bratislava, Slo­venské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1956. 287. (A továbbiakban: *J. Záborský*: Korešpondencia i. m.)

⁴⁸ Idézi *M. Gašparík*: Concordia i. m. 186.

⁴⁹ Viktorin e tevékenységéről lásd *Pavol Vongrej*: Z ozvien Jána Hollého v romantizme. In: Pamätnica z osláv dvojstého výročia narodenia Jána Hollého. Zost.: Juraj Chovan. Martin, 1985, 300–301.

⁵⁰ Letopis Matice slovenskej, 1–2. (1870). Turč. Sv. Martin, 1870. 135–159.

⁵¹ http://zlatyfond.sme.sk/dielo/902/Botto_Dejiny-Matice-Slovenskej-1863-1875/21#ixzz3QUy8Mxxzd; http://zlatyfond.sme.sk/dielo/902/Botto_Dejiny-Matice-Slovenskej-1863-1875/17#ixzz3QV50kOGs; http://zlatyfond.sme.sk/dielo/902/Botto_Dejiny-Matice-Slovenskej-1863-1875/4#ixzz3QV5pJyoq; http://zlatyfond.sme.sk/dielo/989/Francisci_Crty-z-doby-moysesovskej/1#ixzz3QVP4BNFD Letöltés ideje: 2015. március 10.

⁵² Viktorint a vele Pest-Budán 1861-ben megismerkedő, s később élénk levelezést folytató Peter A. Lavrovskij professzor javaslatára, irodalmi szervező tevékenységéért választották az egyetem tiszteletbeli tagjává. Erről lásd *A. Popovič*: J. K. Viktorin i. m. 395–398.

⁵³ *H. Rusnáková*: J. K. Viktorin i. m. 43.

⁵⁴ Katolícké noviny, 1870. október 13. 14. sz. 109.

A fent elmondottakkal természetesen nem az volt a célunk, hogy Viktorint szlovák nemzeti szempontból rehabilitáljuk, érveljük esetleges elfeledettségének méltatlansága ellen, hanem hogy kiderüljön, a szlovák lelkészt valóban határozott szlovák nemzeti identitás jellemezte, és a szlovák nemzeti identitás megerősödését, a szlovák nemzeti irodalom fejlődését eltökélten szorgalmazta és mozdította elő az 1860-as évek közepéig.

2. Ján Hollý – a szlovák nemzeti emlékezet helye

Viktorin legmaradandóbb alkotása — irodalomszervező tevékenysége mellett — Ján Hollý jókői emlékműve. Az 1849-ben elhunyt katolikus pap Hollý a szlovák irodalomtörténeti kánon szerint az első igazán jelentős, szlovák nyelven alkotó költő volt. Viktorin már halálának első évfordulóján, 1850-ben is szervezett egy zártkörű megemlékezést és nyilvános gyűjtésre felszólító felhívást is tett közzé, de kezdeményezése igazán csak akkor kapott lendületet, amikor Pestre került. Megalakított egy intézőbizottságot, s amikor összegyűlt a megfelelő mennyiségű pénz, megbízta a Pesten élő, szlovák származású szobrászt, Ladislav Dunajskýt a mellszobor elkészítésére. Elutazott Jókőre is, ahol kőművesekkel szerződött a talapzat elkészítésére. Az emlékművet Hollý sírhegyén, 1854. május 11-én szentelték fel.⁵⁵

Mindebből látható, hogy az emlékmű felállítása egyértelműen és szinte kizárólagosan Viktorin érdeme volt, ez pedig azért fontos számunkra, mert a szlovák káplánnak sikerült ezt az alkalmat az első igazi, nyilvános szlovák nemzeti ünneppé alakítania. Az, hogy ez Viktorin részéről egy nagyon is tudatos törekvés volt, kiderül az esemény koreográfiájából, és abból is, ahogyan később ő maga leírta e nap történetét. Az emlékműavatáson ugyanis Hollýt szlovák nemzeti nagyságként, a szlovák nemzetért legtöbbet tevő költő-géniuszként értelmezték. Így beszélt róla az elsőként felszólaló Viktorin is, az utána következő szónok, Ján Palárik pedig külön kiemelte, hogy ez egy tudatosan felépített értelmezési keret, és ő nem az emberről, a polgárról, a keresztényről vagy a papról beszél, amikor Hollýt emlegeti, hanem a legnagyobb szlovák nemzeti költőről. Viktorin a szobrász, Dunajský alkotói motivációit is nemzeti kontextusba helyezte, amikor azt írta, hogy a szlovák származású férfi inkább szlovák meggyőződéséből, semmint anyagi okokból vállalta el a mellszobor elkészítését (tegyük hozzá, a 200 forintos honoráriumról azért nem mondott le).⁵⁶

Az is bizonyos, hogy ekkor Viktorinnak sikerült elérnie, hogy a szlovák nemzeti érzelmű közösség a katolikus Hollýt ne csupán katolikus, hanem össz-szlovák értelmezési keretben lássa, hiszen nem csak a katolikusok, de a szlovák nemzeti mozgalom Ludovít Štúr által vezetett, evangélikus csoportja is aktívan támogatta a gyűjtést. Sőt, a sírfeliratot is maga Štúr készítette el.

⁵⁵ J. Hollý: Spisy i. m. VII–XVI. *Jozef Viktorín*: Ján Hollý. In: Concordia. V Budíné, 1858, 87–132.

⁵⁶ J. Viktorín: Ján Hollý i. m. 104–114.

Az emlékmű felszentelésére Viktorin szerint tömegek érkeztek, a faluban, Jókón pedig, bár munkanap volt, szerinte senki nem dolgozott.⁵⁷ Mivel hasonló, szimbolikus eseményre a dualizmuskori Magyarországon nem került, nem kerülhetett sor, Hollý emlékművének avatása a szlovákság 1918 előtti történelmében az egyetlen olyan, tömegeket megmozgató szimbolikus esemény volt, amelyre a résztvevők kifejezetten a szlovák nemzeti közösséghez való tartozás miatt mentek el.⁵⁸ Maga a szobor pedig szintén az első, és 1918-ig az egyetlen nyilvános szlovák nemzeti emlékmű volt, hiszen sem Štúr, sem Hurban, sem más szlovák szereplő nem kapott hasonló emlékművet, csupán sírjukat alakították ki esetleg reprezentatív módon, amelyet időről időre (Hollý emlékművének felszentelésével szemben teljes titokban) felkerestek tisztelőik.⁵⁹ Mindez azt is jelenti, hogy Hollý szobra az egyetlen, funkcionálisan is eleve emlékműnek szánt köztéri alkotás, amely kizárólag szlovák nemzeti keretben értelmezhető, azaz szlovák nemzeti emlékezhellyé (lieu de mémoire) vált, megtestesítette és magába sűrítette a szlovák nemzeti emlékezetet.⁶⁰ Maga Viktorin direkt kiemelte, hogy a vidék, Jókó környéke, illetve a síremlék elhelyezkedése, amely a szlávok szimbólumának tartott hársfák árnyékában áll, alkalmas arra, hogy az arra járó felidézze „Szlovákia” történelmét.⁶¹ Mindez pedig akkor kap majd még különösebb jelentőséget, amikor Viktorin szlovák nemzeti emlékezhely-teremtő tevékenységét összevetjük visegrádi működésével – amikor ugyanezt a folyamatot regisztrálhatjuk, csak hogy immár egy magyar nemzeti emlékezhellyel kapcsolatban.

3. Viktorin József

Az 1860-as évek közepén ugyanis világosan beazonosítható váltás történt Viktorin életművében. A szlovák nemzeti irodalom szempontjából elhallgatott, 1864-ben, a harmadik évfolyammal beszüntette a Lipa megjelentetését, és visszautasította Andrej Sládkovičot is, aki akkoriban verseinek újabb kiadását kezdeményezte nála.⁶² 1867 folyamán még megjelentetett egy általa fordított vallásos kötetet, majd végleg beszüntette a szlovák nyelvű publikálást.⁶³

A váltás ideje egybeesik Viktorin egy meghatározó életeseményével. 1866-ban, csaknem két évtizednyi káplánkodás után ugyanis végre parókiát kapott –

⁵⁷ *J. Viktorin: Ján Hollý i. m. 103. 124–131.*

⁵⁸ Az 1836-os, feltehetően a Wartburgi ünnepély mintájára Štúrek által szervezett dévényi kirándulás valójában egy olyan esemény volt, amely, bár a résztvevők nemzeti ünnepként értelmezték, nem tekinthető minden tekintetben annak, hiszen a résztvevők számát tudatosan korlátozták, s csupán egy tucatnyian lehettek jelen, ráadásul ők sokáig titkolták az egész eseményt. (Štúr még 1840-ben is tagadta, hogy részt vett volna ilyenben, vagy egyáltalán létezett volna ilyen rendezvény.) *Ludovít Štúr: A szlávok és a jövő világa. Válogatott írások. Szerk.: Demmel József. Pozsony, 2012, 57–63. 466.*

⁵⁹ *Daniela Kodajová: Az 1848-1849-es forradalom szlovák emlékezete 1918-ig. In: Kor/ridor 1 (2014) 1. 22.*

⁶⁰ V. ö. *Pierre Nora: Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok. Budapest, 2010.*

⁶¹ *J. Viktorin: Ján Hollý i. m. 114–115.*

⁶² *M. Gašparík: Lipa i. m. 456.*

⁶³ *Tomáša Kempenského Štvoro knih o nasledovaní Krista, Budapest, 1867.*

Visegrádon. Viktorin ezen, utolsó éveiről azt jegyezte meg Hurban a róla szóló nekrológban, hogy a német és magyar lakosságú városban Viktorinon búskomorság uralkodott el, és egyetlen, éltető öröme az volt, ha a hozzá hasonlóan gondolkozó szlovákok meglátogatták itt.⁶⁴ A szlovák szakirodalom is gyakran kiemeli, hogy az egyházi vezetés — csakúgy, mint korábban a Szenicről való áthelyezése, illetve Óbudára, majd Pestre való áthelyezése során — szándékosan nem engedélyezte, hogy szlovák nyelvterületen kapjon lelkesítő állomást. Ez a szakirodalom állítása szerint egyfajta büntetés volt a magát szlovák ügyekben túl gyakran exponáló Viktorinnal szemben, illetve óvintézkedés, nehogy a szlovák lakosságú egyházközsége „pánszláv” irányba terelje. Ahogy fentebb is írtuk, ezek a feltételezések sokszor további vizsgálatot igényelnének: Szenicről való elhelyezése kapcsán például érdemes lenne azt a kérdést is feltenni, hogy ebben nem volt-e nagyobb szerepe annak, hogy folyamatosan és nyilvánosan csak a környékbeli evangélikus értelmiségi és társadalmi elit társaságát kereste, és hogy alig leplezett, hónapokig tartó szerelmi viszonyt folytatott — katolikus káplánként! — egy előkelő szenici evangélikus család Anna nevű leányával.⁶⁵ Visegrádra való áthelyezése kapcsán is ki kell emelni, hogy Viktorin valójában maga kérelmezte Szcitovszky János esztergomi érsektől, hogy a Thuránszky Herman lelkész által elhagyott visegrádi plébániát ő kaphassa meg.⁶⁶ Még Viktorin közeli barátja, az egyébként örökké elégedetlenkedő Jonás Záborský is kitörő örömmel és lelkesedéssel gratulált az új plébániához, amely szerinte történelmi emlékei miatt az egyik legjobb: „Ott Ön szerencsés. A környék kellemes lesz. Fessler úgy jellemzi: »der lieblichste Ort in Ungarn« [...] Az Ön szerencséje úgy megörvendeztet, mintha a sajátom lenne.”⁶⁷ Azt is tudjuk, hogy Viktorin nem vaktában döntött, amikor épp ezt a plébániát kérelmezte, ugyanis jól ismerte Visegrádot, hiszen 1852-ben gőzhajóval ellátogatott oda, és az akkori plébános vezetésével bejárta a fellegvárat is, az 1858-as Concordiában pedig ezen élményeire alapozva egy hosszú útirajzot jelentetett meg a várról és a városról, lelkesen ecsetelve Visegrád természeti szépségeit és történelmi emlékeit.⁶⁸ Ennek tükrében tehát az, hogy saját maga kérelmezte épp ezt a plébániát, világosan cáfolja az áthelyezés „büntetés” jellegét.⁶⁹ A katolikus egyházi vezetés Viktorinnal szembeni nemzeti szempontú gyanakvását pedig egy 1862-es, a Szent István Társulat által neki küldött felkérés cáfolja egyértelműen. A Társulat ugyanis egy szlovák nyelvű néplapot szeretett volna kiadni, s ennek szerkesztésére, mivel „a kérdéses nyelvben alaposan jártas és irodalmi munkássága közelismeréssel találkozik” Klempa Simon prépost javaslatára Viktorint

⁶⁴ J. M. Hurban: Jozef Viktorin i. m.

⁶⁵ ASSV Fasc. 50., č. 55. Autobiografia J. Viktorina. 22–29.

⁶⁶ H. Rusnáková: J. K. Viktorin i. m. 53.

⁶⁷ J. Záborský: Korešpondencia i. m. 314. Jonás Záborský Jozef Viktorinnak 1866. június 20-án. 314.

⁶⁸ Jozef Viktorin: Vyšegrad. Opis historicko – topografický. In: Concordia. V Budíné, 1858, 172–192.

⁶⁹ Igaz ugyan, hogy Viktorin 1868-ban egy, Pozsony vármegyében megürült plébániára megpróbálta áthelyeztetni magát, sikertelenül (H. Rusnáková: J. K. Viktorin i. m. 56–57.), ezt a kérelmet ugyanakkor valószínűleg a szülőföldjére való visszatérés igénye motiválhatta.

kérték fel.⁷⁰ Aligha választották volna a sok száz szlovák anyanyelvű katolikus lelkész közül épp Viktorint, ha szlovák törekvéseit problémásnak találták volna.

Viktorin Visegrádi tevékenységét áttekintve egyértelművé válik, hogy a letargiát okozó száműzetés képe sem állja meg a helyét. Szlovákul ugyan valóban nem publikált többet, és kiadó tevékenységével is felhagyott, ugyanakkor magyar és német nyelvű írásokat gyakran közölt napilapokban és ugyancsak magyar és német nyelvű köteteket is kiadott. Két évvel Visegrádra kerülését követően pedig belevágott élete legnagyobb hatású, leglátványosabb projektjébe, a visegrádi vár felújításába, és magyar nemzeti emlékezhellyé alakításába.

Először is saját költségén utat csináltatott a romokhoz,⁷¹ (amely egyébként, bár Viktorin valószínűleg nem tudott róla, az első, kifejezetten a turizmus céljait szolgáló sétány volt Magyarországon). Ezt követően pedig egy aranyozott vaskeresztet állított — szintén saját költségén — a visegrádi vár közelében Zách Klára emlékének. Viktorint már korábban is foglalkoztatta ez a történet, hiszen 1858-as, cseh nyelvű városrajzában is hosszan írt az apja, Zách Felicián Károly Róbert elleni merénylete nyomán ártatlanul kivégzett Zách Kláráról⁷² (sőt, Záborskýnak is kiadta egy, a Záchokról írott drámáját).⁷³ 1872-ben megjelent, Visegrád múltjáról, illetve a vár általa kezdeményezett felújításának történetéről szóló könyvében azonban Viktorin bevallotta, hogy nem csak azért állította ezt a keresztet, mert semmi sem volt Visegrádon, ami „az ártatlan Klára emlékeztére szolgálhatna”, hanem azért is, mert „én ezen emlékjelvény felállítása által mást is el akartam érni: az volt t. i. a szándékom, hogy az ország, különösen a fővárosi lakosság figyelmét nagyobb mérvben fordítsam Visegrádra. Hogy ezt elérhessem, ahhoz szükségeltetett, hogy a tartandó keresztzentelés alkalmából nagyobb, nem annyira egyházi, mint inkább nemzeti ünnepélyt rendezzek.”⁷⁴ Hogy a Ján Hollý emlékművének avatását szlovák nemzeti ünnepé alakító Viktorin mely nemzet nemzeti ünnepére gondolt, afelől nem lehetnek kétségeink, ha a korabeli magyar napilapok beszámolóit elolvassuk. A Hon szerint például a számos vendég és a visegrádiak tömegei folytonos harangzúgás, ágyú durrogás és zeneszó mellett érkezett a kálvárián át a kereszt-hez. Viktorin ezután egy magasabb pontról beszélt a néphez, elmondta Zách Klára történetét és beszélt Visegrád múltjáról is.⁷⁵ Beszéde után elhangzott a Hunyadi induló, aztán Viktorin újra az emelvényre lépett, és elszavalta Arany János Zách Klára című költeményét, végül megélejtette Aranyt és a hazát. „Ekkor minden ajakról »Hazádnak rendületlenül« hangzott föl, melyet a népnek kicsinye nagyja, s minden jelen volt buzgó áhítattal énekelt. [...] ismét a zene harasant meg s a megható ünnepély a Rákóczy indulóval lőn berekesztve.”⁷⁶

⁷⁰ Fasc 50. č 53. Szent István Társulat Jozef Viktorinnak, 1862. szeptember 15.

⁷¹ *Viktorin József*: Visegrád hajdan és most. Egykori királyi vár és székváros története s leírása különös tekintettel a várromok megóvására. Pest, 1872, 45.

⁷² *J. Viktorin*: Vyšegrad i. m. 176–177.

⁷³ *Jonáš Záborský*: Felicián Sáh. Historická smutnohra vo troch dejstvách. In: *Jonáša Záborského Básne dramatické*. Vydal Josef Viktorin. V Pešti, 1865, 221–275.

⁷⁴ *Viktorin J.*: Visegrád hajdan i. m. 46.

⁷⁵ Beszédét lásd: *Joseph Viktorin*: Rede, welche bei feierlicher Einweihung der Klara-Kreuzes unter den Berggruinen zu Vysegrad am 14. Sept. 1869 zum Landföлке gehalten wurde. Ofen, 1869.

⁷⁶ *K.*: Zách Klára-ünnepély. In: *A Hon*, 1869. szeptember 20. esti kiadás

Viktorin kezdeményezése sikeres volt, hiszen ráirányította a figyelmet a visegrádi romokra, így pedig nagyobb esélye volt rá, hogy a restauráláshoz szükséges jelentős anyagi támogatást is meg tudja szerezni. Nem sokkal később ugyanis Eötvös József miniszterhez látogatott el a visegrádi iskola ügyében, majd a várromok kérdését is szóba hozta.⁷⁷ Eötvös érdeklődését sikerült felkeltenie, és Viktorin aktivitásának köszönhetően hamarosan a legjobb magyar művészettörténészek, régészek és építészek járták körbe a romokat, szakvéleményük elkészülte után pedig a minisztérium anyagi hozzájárulásával megkezdődtek a munkálatok; 1871-ben például naponta 100 munkás dolgozott a romokon. Egy, a romokhoz vezető szélesebb út anyagi háttérének előteremtésére Viktorin az 1848-as honvédtiszttel, a később Garibaldi seregében tábornoki rangot elérő Türr Istvánnal is összefogott.⁷⁸ Viktorin a vár és a restaurálási munkák történetéről kiadott könyvében megjegyezte: reméli, hogy a képviselők továbbra is teljesítik „hazafias” kötelességüket, és megfelelő összegeket szavaznak meg a munkálatok folytatásához.⁷⁹

Viktorin e magyar nyelvű könyvéből még egy bekezdést érdemes idézni, amely megmutatja, hogy a visegrádi plébános milyen eltökélten képviselte ekkor már a magyar nemzeti eszmét. A felújítás során ugyanis azt kezdeményezte Eötvös miniszternél, hogy Visegrádon hozzák létre a magyar nemzeti panteont: „A Salamontorony észak-keleti táján fekvő Zsibrik nevezetű s nagy kiterjedésű dombon egy nagyszerű, monumentális Nemzeti Valhallának felépítése. Ez utóbbi gondolat nem új. Tudva van, miképpen már 1843. gróf Széchenyi István »Üdvlelde« cím alatt egy röpiratot bocsájtott ki, a melyben egy nemzeti temető felállításáról, s annak a budai hegyekre leendő elhelyezéséről értekezik. Sem Széchenyi tervezete, sem azt megközelítő más ilyféle gondolat eddig nem valósult. Talán majd azon országos bizottmány, mely az ezer éves honalapítási magyar nemzeti ünnepély rendezéséről tanácskozik, Széchenyi István által tervezett »Üdvleldére«, vagy pedig más művelt népek példájáét követve, magyar Nemzeti Valhalla felállítására visszatérend.”⁸⁰ Viktorin ezen sorai bizonyítják, hogy tevékenységének végső célja nem egyszerű régiségbúvárlat volt, nem is csak a múlt iránti érdeklődésből fakadt és nem is pusztán a helyi közösség érdekeit szolgálta a turizmus fellendítésével: a szlovák kulturális élet egykori kiemelkedő szervezője a magyar nemzeti emlékezet központi helyét szerette volna létrehozni, vagyis azt elérni, hogy a Visegrádra látogató kiránduló képzeletben a romok megtekintéséhez a dicső magyar nemzeti múltat is kösse. Épp ez a törekvése veti fel a legélesebben azt a kérdést, hogy Viktorin, aki 1848-ban fél évig börtönben volt többek között szlovák tájékozódása miatt, és 1854-ben még

⁷⁷ Viktorin nem ekkor került először kapcsolatba Eötvössel. Az 1864-es Lipában ugyanis a saját fordításában közölte Eötvös Tót leány az alföldön című novelláját. Lipa, 1864. 183–217. V. ö.: *Rudolf Chmel: Két irodalom kapcsolatai. Tanulmányok a szlovák-magyar irodalmi kapcsolatok köréből.* Bratislava, 1980, 41. 84. 154. (Eötvöst egyébként is kifejezetten nagyra tartották a szlovák nemzeti mozgalom alkotmányos irányzatának tagjai, elsősorban Viktorin legjobb barátja, Ján Palárik.)

⁷⁸ *Viktorin József: A visegrádi várromok fenntartása s restaurációja pártolóihoz.* Magyar Állam, 1871. augusztus 2. 175. sz.

⁷⁹ *Viktorin J.: Visegrád hajdan i. m. 68–59.*

⁸⁰ *Viktorin J.: Visegrád hajdan i. m. 79.*

a szlovák nemzeti emlékhely megteremtésére törekedett Hollý síremlékének felállításakor, és aztán közel egy évtizedig a szlovák irodalom egyértelműen nélkülözhetetlen háttérfigurája volt, miért döntött úgy, hogy kimagasló szervező-képességét a visegrádi magyar nemzeti emlékhely megteremtésének érdekében használja ki?

4. *Egy végakarat rejtelmei*

Jozef Viktorin életét — utolsó hónapjaiban —, 1874 első felében elviselhetetlen fejfájások, görcsök, rohamok keserítették meg. Egy idő után már papi teendőit sem tudta ellátni, s utolsó napjaiban a kortársak megfogalmazása szerint alig volt „tisztá pillanata.” 1874 júliusában ezért két visegrádi polgár az irgalmas-rendi barátok budai kórházába kísérte, ám ott már nem tudtak segíteni rajta: 1874. július 20-án hajnalban az ápoló holtan találta szobájában, átvágott nyaki ütőerekkel. Ha belepillantunk a boncolási jegyzőkönyvbe, amely szerint fejében négy nagyobb, és számos kisebb daganatot találtak,⁸¹ alighanem igazat adhatunk a kórházi bejegyzésnek, miszerint „be nem számítható állapotban végezte az Öngyilkosságot.”⁸²

Viktorin egyre súlyosbodó panaszai miatt 1874 januárjában végrendekezett. Végakaratóban 2000 forintot hagyott a cseh Lipová vencia alapítványnak azzal a céllal, hogy ebből kizárólag szlovák és cseh nyelvű szépirodalmi és filológiai könyveket adjanak ki, és, bár hagyott ugyan 100–100 forintot a Matica slovenskára, a Szent Adalbert egyesületre és a znióvárjai szlovák gimnáziumra is, ezeken túl azonban még hét külföldi (cseh, délszláv és orosz) és két magyar irodalmi egyesületet (a Magyar Írók Egyletét és a Kisfaludy Társaságot) is támogatott ugyanekkora összegekkel. Elsőre meglepőnek tűnhet, hogy a szlovák irodalom legnagyobb szervezője az irodalmi célra hagyott 3100 forintjának kevesebb, mint tizedét, mindössze háromszáz forintot hagyott szlovák intézményekre, és ez az adat akár azt is alátámaszthatná, hogy 1866 után Viktorin valóban elfordult a szlovák nemzeti törekvésektől. A végrendelet záradékából azonban kiderül, hogy ez egy óvatos, előrelátó és nagyon ügyes taktika volt, amellyel végeredményben azt biztosította, hogy vagyona jelentős része mégis csak szlovák célokat szolgáljon. Viktorin ugyanis ebben a záradékban úgy rendelkezik, hogy a Lipová venciának hagyományozott összeg halála után öt évvel automatikusan kerüljön a Matica slovenská kezelésébe, de csak abban az esetben, ha az egyesület Magyarországon zavartalanul működhet és semmilyen veszély nem fenyegeti.⁸³ Viktorin alighanem érzékelte a magyar politikai elit éppen ekkoriban, 1873–1874 körül lezajló nemzetiségpolitikai paradigmaváltását és a Deák és Eötvös által fémjelzett liberalizmus háttérbe szorulását a Grünwald-Tisza féle hatalmi etatizmussal szemben.⁸⁴ Óvatossága nem is volt alaptá-

⁸¹ *J. Ráth*: Jozef Viktorin i. m, 1874b. 133–137.

⁸² Budapest Főváros Levéltára, VIII. 1115. Irgalmas Rend Nyilvános Jellegű Budapesti Kórházának iratai. 33. Betegfelvételi könyv 1874–1877.

⁸³ Az eredeti, latin nyelvű végrendeletet lásd ASSV, Fasc. 160. č. 1. Részleteket közöl belőle szlovákul: Národné noviny, 1874. szeptember 15. 109. sz.

⁸⁴ *Demmel József*: Pánszlávok a kastélyban. Justh József és a szlovák anyanyelvű magyar nemesség elfeledett története. Pozsony, 2014, 214.

lan – ha vagyonát a Matica slovenskára hagyja, halála után egy éven belül, 1875 őszén zárolták volna a Matica elleni kormányzati támadás során, majd évtizedekkel később magyar kormányzati célokra használták volna fel.⁸⁵

Ez a taktikus záradék azonban még rejtélyesebbé teszi Viktorin „kirándulását” a magyar nemzeti múltba, hiszen kiderült, hogy 1866-ban nem változott meg nemzeti identitásának irányultsága: továbbra is — élete végéig — a szlovák irodalom fejlesztését, a szlovák nemzeti öntudat megerősítését tartotta szem előtt.

Szlovák irodalomszervezői tevékenységének feladására ugyanakkor van egy ésszerű magyarázat. Viktorint ugyanis 1864 és 1865 folyamán onnan érték támadások, ahonnan a legkevésbé számított volna rá – a szlovák nemzeti mozgalom irányából. Jozef Miloslav Hurban, akivel fiatal korukban közeli barátok voltak, és aki sokszor hivatkozási alapot jelentett Viktorinnak,⁸⁶ az általa szerkesztett Cirkevné listyben — tőle egyébként megszokott módon — éles hangvételű cikkekben támadta meg Viktorint. A Lipában közölt, külföldi írók rövid szövegeit tartalmazó idézetgyűjteménye⁸⁷ miatt Hurban materializmussal, dekadens irodalmi minták felmutatásával, a szlovák közösség vallásos, erkölcsös meggyőződésének a rombolásával, a szláv ideálokhoz és a szabadsághoz való viszonyának a meggyengítésével vádolta.⁸⁸ Hogy Viktorint milyen érzékenyen

⁸⁵ Bár szorosan nem tartozik tárgyunkhoz, a végrendelet felveti Viktorin életének egyik legnagyobb rejtélyét (amely azonban irodalomszervezői tevékenységének hátterében is markánsan megjelenik), nevezetesen Viktorin anyagi helyzetének a kérdését. Azt ugyanis tudjuk, hogy Viktorin kifejezetten szegény családba született, s hogy tanulásának költségeihez magának is hozzá kellett járulnia magántanítói feladatok ellátásával. Azt is tudjuk, hogy a nyilvánvalóan alacsony fizetéssel járó kápláni életszakasz nála szokatlanul hosszú ideig, két évtizedig elhúzódott, s rendes papi fizetést csak élete vége fele, 1866-tól, azaz 44 éves korától kaphatott, bár egyes szlovák szerzők a visegrádi plébánia szegénységét is kiemelik (*Jozef Škultéty*: Palárík a Viktorin. Na storočnú pamiatku ich narodenia. In: Slovenské pohľady (1922) 4. 243.). Az is nyilvánvaló, hogy a korban a szlovák szépirodalmi kötetek kiadása nem tarthatott a jelentősebb anyagi haszonnal járó tevékenységek közé – az előfizetés útján elérhető kör legjobb esetben is 4-500 fős volt, s ennél többet alighanem könyvkereskedésekben sem adhattak el, ráadásul tudjuk, hogy Viktorinnak a legtöbb kiadványából jelentős mennyiségű remittenda maradt. Azt is tudjuk, hogy Viktorin életében bőkezű mecénás volt, rengeteg pénzt adományozott számára fontos, jótékony célokra (a visegrádi iskola éppúgy 100 forintot kapott tőle, mint a Szent Adalbert Egyesület vagy más intézmények, és a visegrádi restauráció kezdeti költségeit is egy-maga viselte). Mindebből arra következtethetnénk, hogy a szerény fizetéséből, ha meg is tudott spórolni valamit, azt mind elosztogatta jótékony célokra. Ehhez képest végrendeletében egy komoly vagyont, 7-8000 forintnyi összeget hagyott különféle irodalmi egyesületeknek, szlovák intézményeknek és rokonainak. Saját síremlékére annyi pénzt hagyott (400 forintot), amennyiből (szlovák, összemzeti gyűjtésből) húsz évvel korábban Ján Hollý számára egy mellszoborral koronázott, impozáns síremléket emelt. Sőt, a szerény kápláni fizetéséből emellett arra is futotta, hogy ha már Hollý emlékműve révén kapcsolatba kerültek, Dunajskýval saját magáról is csináltasson egy bronz mellszobrot. Hogy érzékelnünk lehessen ennek a luxus-jellegét, érdemes megjegyezni, hogy az 1918 előtti szlovák nemzeti szobrászat összesen ebből a két alkotásból áll (*J. Mésáros*: Kultúrne snahy i. m. 261.) Viktorin ezen vagyonosodására nem találtunk megfelelő magyarázatot.

⁸⁶ Útirajzaiban pl. Hurban 1841-es Cesta slováka ku bratrům slavenským na Moravě a v Čechách című útleírását vette alapul. Pl. *Jozef Viktorin*: Cestopisné zlomky. Výlet do Mehádie a Bielohradu. In: Lipa, 1 (1860). 155–212.

⁸⁷ *Jozef Viktorin*: Myšlienky inojazyčých mužov výtečných. In: Lipa 3 (1864) 369–392.

⁸⁸ *J. Mésáros*: Kultúrne snahy i. m. 598. A szlovák szakirodalom ebben a vitában általában Viktorin pártjára állt, s még Hurban életrajzírója, Tomáš Winkler is elítéli ezt az éles kirohanást. *Tomáš Winkler*: Perom a mečom. Biografia J. M. Hurbana. Bratislava, 1982. 219–220.

érinthette Hurban cikke, jól mutatja, ahogy Andrej Sládkovičnak írt erről: „ez a hlbokéi gyilkosvezér és irodalmi jezsuita erkölcsi meggyilkolásomra törekszik”⁸⁹

Viktorin ugyan nem először került szembe Hurbannal. A hlbokéi evangélikus lelkészre — a Slovenské národné novinyben megjelent, itt idézett cikkének tanúsága szerint — 1848-ban még felnéző káplán az 1850-es évek elején a cseh irodalmi nyelv mellé állása miatt éles bírálatot kapott barátjától,⁹⁰ és később is került sor pengeváltásra köztük.⁹¹ 1864-es vitájuk azonban nem maradt kettejük párbaja, ugyanis Viktorin nem sokkal Hurban kritikájának olvasása után újabb frontot nyitott, és a Pešťbudínské vedomosti hasábjain Június álnéven⁹² éles hangon megtámadta öt szlovák folyóirat (az Obzor, a Slovesnost, a Sokol, a Národný učitel és a Slovák) szerkesztőit. Viktorin kritikája szerint ugyanis e lapok nem hirdették meg Martin Hattala szlovák nyelvtankönyvének megjelenését.⁹³ Nem tudjuk pontosan, mi állhatott Viktorin kifakadásának a háttérében,⁹⁴ az azonban bizonyos, hogy vesztés csatát kezdeményezett egy olyan ügyben, amely — legalábbis számunkra — nem tűnik elsődleges fontosságúnak. Jonáš Záborský (aki nem mellesleg saját drámáinak kiadását, illetve fogadtatását is féltette a Viktorin által megkezdett vitától) óva intette barátját: „Azt írja, hogy a nemzetnek dönteni kell Önök és az újságírók között. Az Isten óvja Önt ettől! Kollárnak európai neve volt, a nemzet határtalan bizalmát élvezte és ennek ellenére őt csúfosan tönkretették, minden tisztelettől megfosztották és legvégül még sírba is taszították. Ha ezt ezek a parricidák megtették és megtehették, mondja, mit várhat Ön? A hlbokéi paszkvillusíró [azaz Hurban] az újságírókkal tart [...] Hurban felett valamikor szigorúan fog ítélni az utókor, de most a hurbanlatorzkodás [sic] még divatban és teljes erejében van.”⁹⁵ Záborský, aki hasonló viták miatt szorult a szlovák nemzeti mozgalom és a korabeli szlovák közélet periferiájára (és akit épp Viktorin mozdított ki ebből a helyzetből), nem véletlenül óvta Viktorint. Hurban és az említett lapok szerkesztői összezártak, majd leleplezték Viktorint, és az egész szlovák társadalmi nyilvánosságot lefedő ellentámadásba lendültek. Közös nyilatkozatban utasították vissza Viktorin vádjait,⁹⁶ Hurban hosszú, személyeskedő írásban tá-

⁸⁹ *M. Gašparík*: Lipa i. m. 456.

⁹⁰ *M. J. H.* [Jozef Miloslav Hurban]: Čo všetko ňeskusíme! In: Slovenské pohľady, II/1. 27. 1851. július 25.

⁹¹ *N. N.* [Jozef Miloslav Hurban]: Lovec literárny. In: Slovenské pohľady, III/11. 1852. március 17. 91 – 92.

⁹² A szlovák szövegkiadás általában Palárikkal azonosítja Júniust (pl. Listy Viliama Pauliny-Tótha Marine Hodžovej. Bratislava, 1961, 187.), holott Záborský és Viktorin levelezéséből (*J. Záborský*: Korešpondencia i. m. 281. Jonáš Záborský Jozef Viktorinnak 1864. október 17-én.) és a kortársak reakcióiból egyértelmű Viktorin szerzősége (Ján Kalinčiak pl. amikor bekapcsolódott a vitába, Júniust következetesen „a mi V. Jóskánk”-ként emlegeti. *Ján Kalinčiak*: Slovo o „zaslanom” Juniusa. In: Sokol, 1864. december 24. 24. sz. 472–474.

⁹³ Pešťbudínské Vedomosti, 1864. 51. sz.

⁹⁴ Azt tudjuk, hogy Viktorin, integratív szerepei ellenére polemikus alkat volt, és nem csak Hurbannal keveredett személyeskedő vitába, hanem a Slovenské národné noviniban olvasható idézett cikkei kapcsán is.

⁹⁵ *J. Záborský*: Korešpondencia i. m. 280. Jonáš Záborský Jozef Viktorinnak 1864. augusztus 25-én.

⁹⁶ Sokol, 1864. június 30. 12. sz. 238–240.; K povšimnutiu. In: Sokol, 1864. július 15. 13. szám. 258–259. Pauliny-Tóthék szervezett fellépésének háttérét lásd: http://zlatyfond.sme.sk/dielo/1359/Pauliny-Toth_Listy-Marine-Hodzovej/26#id2590733#izzz3QUmA UtRt Letöltés ideje: 2015. március 10.

madt neki egykori barátjának,⁹⁷ Viliam Pauliny Tóth, a Sokol mellett az első szlovák élclap, sokszor a belső viták lefolytatásának terepéül használt⁹⁸ Černokňazník szerkesztője pedig kíméletlenül kifigurázta „Júniust”.⁹⁹ Még az írói pályájának újjászületését Viktorinnak köszönő Ján Kalinčiak is elítélte Viktorin kemény hangvételét és álnév mögé rejtőző támadását.¹⁰⁰ Ha igaznak tarthatjuk Jonáš Záborský kijelentését, miszerint „minden folyóiratunk a hurbanisták, a mi elkeseredett, esküdt ellenségeink kezében van,”¹⁰¹ Viktorinnak alighanem esélye sem volt ebben a küzdelemben. A Viktorin elleni támadások még egy évvel később is tartottak, ahogy Záborský fogalmaz: „az a hlbokéi lator nem akarja, hogy újra életre keljen az, akit ő egyszer erkölcsileg megölt már, a többiek meg úgy figyelnek rá, mint kutyák az urukra, hogy csaholhatnak-e.”¹⁰² Ezek után megérthetjük, Viktorint mennyire érzékenyen érinthették ezek a támadások, ahogy azt is, hogy 1865 után miért vonult ki önkéntesen a szlovák közéletből.

Ezek a támadások mindazonáltal csak Viktorin szlovák nyilvánosságtól való elfordulását magyarázzák, s nem adnak választ a magyar nemzeti emlékezethely létrehozásában betöltött szerepére. Ugyanakkor érdemes még visszatérnünk a Jonáš Záborskýval folytatott levelezésére. A Viktorinhoz hasonlóan kitalált szerepben lévő Záborský ugyanis azt írta 1865. augusztus 18-án: „tudja, min dolgozom most? Néhány publikálatlan drámámat magyarra fordítom. A szlovákokért akartam dolgozni a halálomig. De mit tehetek, ha a szlovákok megvetik a műveimet? Nem kényszeríthetem őket arra, hogy elfogadják a műveim [...] átlépek a magyar irodalom mezejére, ez Hurban átkozott működésének eredménye.”¹⁰³ Nem tudjuk, válaszolt-e erre valamit Viktorin, és hogy egyetértett-e Záborský döntésével, vagy megpróbálta lebeszélni róla? Azt sem tudjuk, az eszében járhattak-e évekkel később Záborský sorai, amikor a visegrádi várromok restaurálásának projektjét megtervezte, az viszont bizonyos, hogy Záborský lépéséhez hasonló attitűdöt regisztrálhatunk Viktorin e tetteiben is.

Ha Viktorin váltásának jellegét be akarjuk azonosítani, érdemes összevetnünk a Visegrádról az 1858-as Concordiába csehül megírt cikkét az 1872-ben, a restaurálási munkálatok első nagy szakasza után magyarul és németül kiadott kismonográfiájával. Ebből ugyanis kiderül, hogy Viktorin váltása látványos volt ugyan, de valójában nem jelentett teljes fordulatot. Vannak ugyan különbségek

⁹⁷ *Jozef Miloslav Hurban*: Svetielka do tmavých strán Slovenska. In: Sokol, 1864. november 15. 21. sz. 413–419.

⁹⁸ *Daniela Kodajová*: Odrodilci a nepriatelci. In: *Storočie škandálov. Aféry v moderných dejinách Slovenska* Bratislava, 2008, 28–34.

⁹⁹ *J. Záborský*: Korešpondencia i. m. 281. Jonáš Záborský Jozef Viktorinnak 1864. október 17-én.

¹⁰⁰ *J. Kalinčiak*: Slovo i. m. 472–474

¹⁰¹ *J. Záborský*: Korešpondencia i. m. 287. Jonáš Záborský Jozef Viktorinnak 1865. január 9-én.

¹⁰² *J. Záborský*: Korešpondencia i. m. 292. Jonáš Záborský Jozef Viktorinnak 1865. április 28-án.

¹⁰³ *J. Záborský*: Korešpondencia i. m. 300. Jonáš Záborský Jozef Viktorinnak 1865. augusztus 18-án.

a két írás között, de ezek nem sokkal jelentősebbek, mint amit az eltérő olvasóközönség igényei indokolnak, sokszor pedig csupán arról van szó, hogy Viktorin ismeretei alaposabbak voltak 1872-ben, mint 1858-ban. Ilyen például, amikor a város alapítóiként szlovák művében még a szlávokat, magyar munkájában viszont a rómaiakat jelöli meg, hiszen könnyen lehet, hogy 1858-ban egyszerűen még nem ismerte ezt az adatot. Hiszen azt magyar munkájában is kiemeli, hogy a város neve szláv, és hogy a felső várat szlávok alapították, sőt, még a békeszerető szláv nemzetről szóló kollári szlovák nemzetkarakterológiát¹⁰⁴ is beemelte e magyar elbeszélésbe. Ahogy Viktorin fogalmaz: „A szlávok, habár általában véve békeszerető s inkább földműveléssel, mint harci kalandozásokkal foglalkozó nemzet, nem mulasztották el” tovább építeni a várat. A fellegvár építéséhez szükséges kitartást is a szláv nemzeti jelleggel magyarázta: „Ehhez járult a szlávok jelleme, a kik, minthogy hegyes vidékekről származtak s ilyeneken örömszt telepedtek le.”¹⁰⁵ A két munka közti különbség elsősorban nem tartalmi, hanem retorikai szinten jelenik meg. Szlovák munkáját még úgy zárta, hogy „Isten veletek, ti szláv vár örökkévaló emlékei! [...] Éljenek az alapítók és utódaik!”¹⁰⁶ Magyar írásában ezzel szemben erőteljesen kidomborította a magyar hazafias retorikát. Erre jó példa, hogy a visegrádi vár romos állapota miatt két alkalommal is (kifejezetten sarkosan) az osztrák katonaságot tette felelőssé.¹⁰⁷ Ugyanakkor magyar munkájában nem titkolta cseh nyelvű írását, sőt, hivatkozási alapként, kiindulási pontként használta. „Igaz, hogy már 1858-ban én is közöltem „Concordia” című évkönyvemben Visegrádnak történelmi helyrajzát; — így Viktorin — azonban eltekintve attól, hogy ezen értekezésem nem önálló, hanem csupán egy tartalmas szépirodalmi könyvben jelent meg, s e könyv is rég elfogyott már: akkori dolgozatom egy egészen más olvasóköri körnek volt szánva, s nem bír semmi vonatkozással arra, amit jelen leírásommal elérni akarok.”¹⁰⁸ A magyar könyv borítóján ráadásul hirdeti is korábbi, zömmel szlovák nyelvű munkáit.¹⁰⁹

Láthatjuk tehát Visegrád példáján, hogy a szlovák nyelvi érdekképviselet és irodalomszervezés, valamint a magyar nemzeti emlékezet erősítése Viktorin életében korántsem jelent meg olyan ellentmondásként, mint ahogy azt első pillantásra feltételeztük: mindkét munkában szláv nevű, részben vagy egészben szláv alapítású várnak tartja, amely azonban Magyarország történelmében

¹⁰⁴ Kiss Szemán Róbert: Ján Kollár, avagy a szláv nemzet jótulajdonságai? In Uő: „... garázda emberek az Etymologusok”. Irodalmi tanulmányok. Budapest, 2008. 48–68.

¹⁰⁵ Viktorin J.: Visegrád hajdan i. m. 5–7.

¹⁰⁶ J. Viktorin: Vyšegrad i. m. 192.

¹⁰⁷ Viktorin J.: Visegrád hajdan i. m. 42. 45. „osztrákok voltak azok, kik Visegrádot szándékosan rombolták szét. [...] Visegrád várának szándékos szétrombolását mint örökké tartandó szegyenfoltot megbélyegezzük!”

¹⁰⁸ Viktorin J.: Visegrád hajdan i. m. 2.

¹⁰⁹ A váltás egyébként sikeres volt, hiszen a legfontosabb magyar történelmi folyóirat ismertetője elismerően nyilatkozott Viktorin művéről: „A derék és buzgó lelkész úr szorgalmasan összegyűjté s fölhasználá a tárgyára vonatkozólag eddigelé nyomtatásban megjelent adatokat, [...] a restaurationalis munkálatok történetét pedig különösen részletesen, okmányszerűleg tárgyalja. A 83 lapnyi füzet [...] igen hasznos kézikönyvül szolgáland a Visegrádra kirándulóknak, ajánljuk is e czélra.” Századok 6 (1872) 7. 497.

is különös jelentőségre tett szert, s a két munka közti különbség még elfogadható az eltérő olvasóközönség számára történő „finomhangolás” keretei között.

Az azonban, hogy volt oka elfordulni a szlovák közélettől, illetve, hogy a saját Visegrád-képéhez tulajdonképpen ezen fordulat után is hű maradt, még nem magyarázza, hogy a Hollý emlékművével szlovák nemzeti emlékezhelyet létrehozó Viktorin miért nem elégedett meg a romok feltárásával, régészeti búvárkodással, s miért törekedett például a „magyar nemzeti Valhalla” létrehozására?

Az egyik ok egy praktikus szempont volt, amelyet Viktorin maga is hangsúlyozott. A visegrádi romok restaurálása óriási összegeket emésztett fel, amelyet egyedül úgy tudott előteremteni, ha a magyar politika irányítóit meggyőzi a helyreállítás fontosságáról és a kezdeményezés mögé állami forrásokat állít. Viktorin, amint erre teljes életpályája példa, kiváló szervező volt, pontosan tudta, hogy milyen célokat milyen eszközökkel lehet elérni. Márpedig ha egy 1848-ban pánszlávizmussal kompromittálódott, és magyar körökben is szlovák tájékozódásáról ismert pap egy szláv nevű és részben szláv alapítású vár restaurálására szeretne volna rávenni a magyar kultúrpolitika döntéshozóit, akkor minden kétségüket el kellett oszlatnia az iránt, hogy ez a kezdeményezés valóban a magyar nemzet érdekében áll-e? Ezt a célt szolgálta Zách Klára attraktív emlékünnepele és a nemzeti valhalla ötlete is (amely utóbbiból — ezt Viktorin alighanem előre sejtette — végül semmi sem lett).

A két nemzeti emlékezet ilyen kreatív ötvözése ugyanakkor már az elvtelen oportunizmus gyanúját veti fel; ha azonban áttekintjük Viktorin politikai nézeteinek alakulását, kiderül, hogy ez az egyensúlyozás egy következetesen képviselt elv volt, amely már legelső, fiatalkori írásaiban is megjelent. Viktorin (alighanem a nála gyakorlottabb politikai gondolkodó barátját, Palárikot követve) egészen fiatal korától kezdve a liberalizmus és az alkotmányosság híve volt, és következetesen úgy gondolta, hogy a szlovák érdekeket az önálló, független szlovák szellemi élet fejlesztésével, az irodalmi nyelv és a szlovák nemzeti irodalom népszerűsítésével, de nem külső erő támogatásával, hanem a szlovákság saját, reális ereje és lehetőségei figyelembe vételével, a törvények betartásával és a magyar politikai kereteket kitöltve lehet képviselni. Első, nemzeti ellentétekről szóló vitacikkében (komoly francia államjogi szakirodalmat is felhasználva) a szlovák nemzeti mozgalom alkotmányos törekvéseiről, a magyar törvényeket tiszteletben tartó szlovák nyelvűveléssel értékeztet,¹¹⁰ míg a Štúr lapjában megjelent leglelkesebb írása a szobotistyei kaszinóról szólt, ahol az alapítók a szlovák nyelvet a magyarral egyenrangúvá tették.¹¹¹ 1848-ban ráadásul — Hurban kissé epés megjegyzése szerint — amellet érvelt, hogy a szlovák politikai törekvéseknek nincs meg a megfelelő támogatottságuk a szlovák társadalomban. A Concordia szerkesztőjeként pedig arra kérte a szerzőket, hogy liberális szellemben írjanak.¹¹² 1861-ben végül — bár barátai, Kalinčiak és Hurban

¹¹⁰ Z ústavu duchovnjeho v Trnavei. [Jozef Viktorin]: Prjehlad časopisou. In: SNN, 1846. március 10, 64. szám 254-255. Z ústavu duchovnjeho v Trnavei. [Jozef Viktorin]: Prjehlad časopisou. In: SNN, 1846. március 13, 65. szám 258-259.

¹¹¹ [Jozef Viktorin]: Z pod Bjelej Hori. In: SNN, 1847. november 12. 235. sz. 938 – 939.

¹¹² M. Gašparík: Concordia i. m. 186.

óvták ettől¹¹³ — a magyar liberális politikával való megegyezés lelkes híve lett. Nagyon is jellemző ezért, hogy a J. R. monogram mögé rejtőző nekrológírója a magyar liberális politika eltűnését, a szlovákellenes etatizmus 1874-es előretörését sejtí/sejteti halálának okaként: „Politikai tekintetben nagyon sokat várt a liberalizmustól és különösen a magyar liberalizmustól. A liberalizmus, és különösen a magyar liberalizmus tettei, mindenekelőtt a nem magyar nemzetek vonatkozásában kétségtelenül mély benyomást tettek lelkére. Élete utolsó napjairól, rövid újsághíreket leszámítva, még semmi sem ismert. Ki tudja, hogy nem vált-e politikai-nemzeti hitében és reményeiben való csalódottságának áldoztává?”¹¹⁴ Az öngyilkosság és a magyar liberalizmusba vetett bizalom megrendülése közti összefüggéssel kapcsolatban J. R. — a boncolás eredményének tükrében — ugyan alighanem tévedett,¹¹⁵ ugyanakkor érdemes arra is figyelni, amit Viktorin és Visegrád kapcsolatáról írt: „[Viktorin] feladatának tartotta, hogy a Vysehrad [sic!] várának maradványait, a szláv hatalom ezen ősi emlékeit és Magyarországnak királyainak erősségét [kiemelés tőlem – D. J.] a feledés romjából a tisztelet, a történelmi megbecsülés és a hazafias értékelés napsugarára emelje.”¹¹⁶ Ez a vélemény pedig azért is érdekes, mert a J. R. jel feltehetőleg azt a Jozef Ráthot rejti, aki Viktorin Visegráddal kapcsolatos szándékait a legjobban ismerhette, hiszen Viktorin utolsó, visegrádi éveiben az egyik legközelebbi bizalmasa, végül végrendeletének kijelölt végrehajtója volt.

Azt alighanem soha nem fogjuk már megtudni, mi járt Viktorin fejében, amikor elkötelezett szlovákként a magyar nemzeti emlékezet egyik legfontosabb helyét létrehozta, ugyanakkor alighanem Visegrád ősi szláv múltja, a szlovák–magyar kiegyezés szimbolikus és rejtett rétegei, a magyar liberalizmus iránti bizalom és az alkotmányos hazában leélt tevékeny élet eszméje által határolt gondolati keretek között kell keresnünk a választ.

AN EXCURSION INTO HUNGARIAN NATIONAL?

The Slovak Oeuvre of Jozef Viktorin and the Castle Ruins of Visegrád

by Demmel József
(Summary)

The Castle of Visegrád is one of the best known and most popular places of memory of Hungarian national past. It is far less known, however, that the exploration of the ruins at Visegrád and their transformation into a Hungarian place of memory was initiated and completed by Jozef

¹¹³ ASSV, Fasc. č. 50. 13–19. Ján Kalinčiak Jozef Viktorinnak 1861. január 12-én. Ján Kalinčiak Jozef Viktorinnak 1861. október 13-án. ASSV, Fasc. č. 50. 21–29. Jozef Miloslav Hurban Jozef Viktorinnak 1861. május 23-án.

¹¹⁴ *J. Ráth*: Jozef Viktorin i. m. 1874a.

¹¹⁵ Igaz, J. R. később is, amikor már ismerte a boncolás eredményét, megpróbált kapcsolatot keresni a betegség (agydaganat) és az országos politikai klíma változása között. *J. Ráth*: Jozef Viktorin i. m. 1874b. 136–137.

¹¹⁶ *J. Ráth*: Jozef Viktorin i. m. 1874a.

Viktorin, who in 1848 was locked up in prison for half a year by the Hungarian authorities on charges of Pan Slavism, is known in Slovak scholarship for his Slovak national zeal, and, moreover, is regarded by Slovak historians and literary historians as one of the most talented promoters of Slovak literature of his time. What exactly Viktorin had in mind when, as an engaged champion of Slovak nationalism, he set about the creation of what soon became one of the most important places of Hungarian historical memory, cannot be reconstructed, of course. What seems certain, however, is that the possible answer should be looked for in a conceptional framework constituted by the ancient Slav past of Visegrad, the symbolic and hidden layers of Slovak-Hungarian compromise, Viktorin's trust in Hungarian liberalism, and by the idea of a life spent in a constitutional fatherland.

Jasna Turkalj

AZ „ÚJ ÉS RÉGI JELAČIĆ KULTUSZ” ELLENFELEI – A JOGPÁRTIAK JOSIP JELAČIĆ BÁNRÓL

A francia forradalom eszméinek 19. századi fokozatos európai térnyerésével a közéletben és a köztereken „az új vallás – a nacionalizmus jegyében” az addigi keresztény panteon nemzeti „szenteknek” adja át helyét, akikről utcákat neveznek el, a köztereken tiszteletükre szobrokat emelnek. A Baltikumtól az Adriáig terjedő térségben is — a nemzeti mozgalmak megerősödése, valamint a nemzetállamok alapjainak lerakása, illetve körvonalazódása után — a 19. század második felében kezdetét veszi a nemzet nagyjainak való emlékműállítás.¹ E tekintetben a horvátok sem jelentettek kivételt. Zágrábban 1866 decemberében, ünnepélyes keretek között avatták fel Josip Jelačić bán — az 1848-as horvát nemzeti mozgalom legkiemelkedőbb személyiségének — szobrát.

Josip Jelačićot 1848 márciusában nevezték ki horvát bánná, s miután Bécsből áprilisban hazatért Horvátországba, az általa végrehajtott intézkedésekkel elnyerte a horvát közvélemény osztatlan támogatását. A magyar kormánnyal való szakítását, a valamennyi körzetnek szóló parancsát, mi szerint senkitől se fogadjanak el „hivatalos utasítást” és mindennemű kérdésben „egyedül és kizárólag” hozzá forduljanak, a jobbagyság eltörlését, a magyarpártiak utolsó Zágráb-megyei és túrmezei központjainak felszámolását, a *de facto* a horvát kormánnyá váló Báni Tanács megalakítását és a polgári képviseleti elveken alapuló horvát országgyűlés — a Szábor — választási rendjének közzétételét² a horvátok alapvető nemzeti céljaik megvalósítása kezdeteként élték meg.

A korabeli horvát politikai élet legfontosabb eseményeinek tanúja volt a Jogpárt két későbbi vezetője, Eugen Kvaternik és Ante Starčević is. Kvaternik 1848-ban és 1849-ben aktívan részt vett a horvát politikai életben, Varasd képviselőjeként tagja volt annak a küldöttségnek, mely Bécsben átadta az uralkodónak a horvát követeléseket, részt vett a szlavóniai magyarelles mozgalom megszervezésében és a Báni Tanács tisztviselője volt egészen annak megszűnéséig.³ A Jelačić iránti horvátországi lelkesedés 1848-ban Starčevićet is magával

¹ Šokčević, Dinko: Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata. Kako se u pogledu preko Drave mijenjala slika drugoga. (k.n.) Zagreb, 2006, 133–134.

² Šidak, Jaroslav: Kroz pet stoljeća hrvatske povijesti. Zagreb, 1981, 277., 280.; Čepulo, Davor: Hrvatski državopravni identitet i hrvatsko-ugarski odnosi 1790–1868. In Hrvatsko-mađarski odnosi 1102–1918., Zbornik radova, (k.n.) Zagreb, 2004, 232.

³ Životopis Eugena Kvaternika, Hrvatska. Knjiga za godinu 1880., Zagreb, 1880, 209–210.; Markus, Tomislav: Eugen Kvaternik u hrvatskoj politici i publicistici 1859–1871. godine, In Povijesni prilozi, 16, (k.n.) Zagreb, 1997, 159–160.

ragadta. 1848 májusában a *Danica* című lapban közölte a bán tiszteletére, „Visszhang a Velebitről” címmel írt ódáját.⁴ Hasonlóan az illír mozgalom többi tagjához, Starčević is királyi helytartóként élte meg Jelačićot, aki megújítja a középkori báni tisztséget, felszabadítóként és Horvátország egyesítésének letéteményeseként tekintett rá, aki Ferdinánd király védőszárnyai alatt «*A Horvát Királyságot a maga fényességében felemeli*». Starčević akkoriban hitte, hogy Jelačić, akit egész Horvátország „apraja és nagyja” „*énekel, ünnepel és áld*” egyesíteni fogja a feldarabolt horvát királyságot és az elszakított testvéreket.

Ezentúl majd Lika és Karbava
S Dubrovnikig egész Dalmácia
Horvátország az Una folyamáig
Szlavónia büszke Boszniáig
Egész Krajna Ljubljánáig
Stájerország Graz váráig
Mind testvér lesz, egy Hazában
Adja Isten, jöjjön el hamar!

(...)

Mikor sólymok fészket építenek,
Mindüké az, bár csak egy a fészek:
Egy lehet mindünknek a hazája
Egy hazája minden testvérünknek,
Mit bán urunk újra egyesít majd.

Starčević különösen szívén viseli szülőföldjét, Likát és a Katonai Határőrvidéket, a határőrök nehéz helyzetét hangsúlyozza. Zágrábban küzd a határőrvidék egyesítéséért az „*igaz testvérekkel, szabad horvátokkal*”, s kéri a bánt, hiszen meg szíve a „*rabokon, nehéz sorsú határőrökön*”.

Üvöltsenek torkuk szakadtából,
Mégis egyé válunk testvérinkkel
Testvérinkkel és Jelačić bánnal.

(...)

Könyörülj meg, szánj meg jó bán urunk,
Merthogy atyánk igen nehéz sorunk,
Te vagy nekünk utolsó reményünk,
Egymagadban végső menedékünk,
Te a miénk, mi tiéid örökké,
Te vagy atyánk, hű gyermekként követünk,
Hát még egyszer: üdvözlégy Bán urunk!!!

Noha Starčević együtt érzett a határőrökkel, s nehéz helyzetükért a német tiszteket tette felelőssé, ez idő tájt a Katonai Határőrvidéken uralkodó ál-

⁴ Odziv od Velebita. In *Danica*, 13. svibnja 1848./broj 20.

lapotokat még nem Ausztria tevékenységének következményeként élte meg, ez a meggyőződés minden jel szerint 1848 őszén jelenik meg nála.⁵

Starčević a korabeli sajtóban 1848. október 22-én bukkan fel ismét, mikor a *Slavenski Jug* közli „Likából” című cikkét. Az 1848 májusa és októbere közötti horvátországi változások következtében „megváltozott Starčević világlátása is”, mely súlyos kiábrándultsága miatt „sötét” és „fanyar” lett.⁶ Jelačić 1848. szeptember elején a Szábor és a horvát közvélemény támogatásával — de végső soron Bécs ösztönzésére és támogatásával — háborút indított a magyar kormány ellen. Amikor azonban hadaival átkelt a Dráván, a horvát trikolór helyett „schwartzgelbet”, vagyis császári lobogót bontott, és kinyilatkoztatta, hogy az egységes és erős Ausztriáért harcol.⁷ Ezzel tehát a horvát háború egy csapásra a bécsi udvar magyar kormányzat elleni háborújává változott.⁸ A magyar egységekkel megívott – döntetlen kimenetelű – összecsapást követő háromnapos tűzszünet alatt Jelačić az osztrák-magyar határra ment, ahol új egységekkel kívánta feltölteni seregét. Németóváron (Altenburg) megtudta, hogy Bécs a Magyar Királyság polgári és katonai kormányzójává nevezte ki, ami nagy reménységgel töltötte el a horvátországi és a monarchiaszerte működő szláv mozgalmakat. A bécsi forradalom kitörését követően Jelačić Bécs ostromlóihoz csatlakozott, október 16-án Windischgrätz herceg parancsnoksága alá helyezték, ezzel megszűnt önálló politikai tényezőként létezni.⁹ Starčević cikkét a felkelők és a magyar honvédség vereségét megelőzően közölte – a magyar seregére Jelačić határőrei az egyesített osztrák hadsereg keretében harcolva 1848 októbere végén súlyos csapást mértek.¹⁰ Starčević Jelačić iránti lelkesedése már ekkor alábbhagyott, érezte, hogy a Jelačić fémjelezte — a horvát királyság újjászületésére irányuló mozgalom — Ausztria megmentésének eszközévé vált.¹¹

A „Likából” Starčević első „szenvedélyesen tiltakozó és elkeseredett” hangvételű cikke, mely későbbi eszmeifuttatásait és cikkeit is jellemezte.¹² Starčević olyan időkből támadja az abszolutizmust, amikor a lapszerkesztőknek és munkatársaknak „hajlongani kell Metternich szerafinjai előtt”, amennyiben nem akartak „bécsi balesetet szenvedni, azaz kenyér nélkül maradni”, így hát az olvasók többet tudhattak a „legtávolabbi külföld helyzetéről”, mint „hazánk igen nevezetes sarkáról – akarom mondani Határőrvidékről”.¹³ Talán már ekkor arra a következtetésre juthatott, hogy a despotizmus nem csak a metternichi rendszer, hanem egész Ausztria jellemzője. Ezután igen kritikusan tárgyalja a Szábor mun-

⁵ Gross, *Mirjana*: Izvorno pravaštvo: Ideologija, agitacija, pokret (továbbiakban: Izvorno pravaštvo), (k.n.) Zagreb, 2000, 41.

⁶ Horvat, *Josip*: Ante Starčević, (k.n.) Zagreb, 1990. (az 1940. kiadás újryomása), 89.

⁷ Gross, *Mirjana*: Počeci moderne Hrvatske, neapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850–1860. (továbbiakban: Počeci moderne Hrvatske), (k.n.) Zagreb, 1985, 65.

⁸ Mijatović, *Andelko*: Hrvatsko-mađarski rat g. 1848./1849., In Hrvatska 1848. i 1849., Zbornik radova, (k.n.) Zagreb, 2001, 139.

⁹ Stančić *Nikša*: Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću (továbbiakban: Hrvatska nacija i nacionalizam), (k.n.), Zagreb, 2002, 178–179.

¹⁰ U.a.: 179.; Gross, *M.*: Izvorno pravaštvo, 41.

¹¹ Gross, *M.*: Izvorno pravaštvo, 41.

¹² U.a.

¹³ Horvat, *J.*: Ante Starčević, 90–91.

káját, ahol a képviselők közt igen kevés az „egyszerű határőr”, „tiszt uraik” pedig vagy hallgatnak vagy „rosszul és balul” munkálkodnak a népért és a határőrök élete jobbításáért, pedig ők ismerik legjobban a Határőrvidék helyzetét. Remélte, hogy a Határőrvidéken elmúlt már az idő, mikor a tisztek „a lieskovaci határőrnek argumentálnak” és amikor „még a török rája is a szabadság sugarát elnyerte” a határőrök is megkaphatják legalább azt, hogy „igazságtételért folyamodhassanak, elszenvedett méltatlanság okán panaszt emelhessenek”.¹⁴ Starčević írásából kiejlik, hogy valójában – bár nem nevesíti – Jelačićot is vádolja, aki nem valósította meg elvárásait és reményeit. Noha 1848 második felében már Horvátországszerte hallani lehetett zúgolódó hangokat a Határőrvidék változatlan formában hagyott, zömmel császári bürokraták vezette berendezkedése, az alkotmányosság és a politikai szabadság hiánya, továbbá a német nyelv hivatalosként való használata miatt, a zágrábi sajtó került a rendszer bírálóit, emiatt aztán a *Slavenski Jug* szerkesztősége elhatárolódott Starčević álláspontjától.¹⁵ Starčević reménye — mi szerint újra eljő „a gyűlés ideje, ám másként vigyázzuk majd a határőrvidéket” — nem teljesült.

A horvát, egyszersmind valamennyi szláv mozgalom politikája vereséget szenvedett, a bécsi udvar abszolutizmuson, központosításon és németesítésen alapuló rendszerével igyekezett visszaszorítani a Habsburg monarchiát fenyegető nemzeti mozgalmakat.¹⁶

Annak ellenére, hogy 1848-ban nemzeti hőssé és „a nép kedvencévé” lépett elő, kinek biztonsa felett felkötött karddal a horvát asszonyok is hajlandóak voltak örködni,¹⁷ Jelačić kultusza a Báni Tanács 1850-es feloszlata után megkopott.¹⁸ Starčević lelkesedése Jelačić iránt — mint említettük — már 1848 őszén lehanyatlott, a bán 1849-es lépései, így a sajtószabadság sajtóirodán keresztüli korlátozása, a Báni Tanácsra való nyomásgyakorlás, melynek eredménye egy oktroált alkotmány kihirdetése lett, ami elősegítte a horvát autonómia eltörlését, ezzel térdre borulva az abszolutizmus előtt, Starčevićben mindez kétségtelenül ellenséges érzelmeket ébresztett Jelačić iránt, és vezető néppártiaknál is elégedetlenséget, felháborodást váltott ki. Köztudomású volt azonban, hogy Jelačić mégiscsak ellenszegült egyes abszolutisztikus rendelkezéseknek, ezért számos nemzeti párti álláspontja szerint inkább ő, mintsem valaki más legyen a helytartó, hiszen „szlávként” érez, védelmére kel a nép nyelvének.¹⁹ Starčević számára az effajta gondolkodásmód idegen és elfogadhatatlan volt. Az ember, akiről 1848 májusában lelkesítő verset írt, miszerint az felemelte a hont „a boldogság, dicsőség és vitézség ormára”, a Báni Tanács feloszlata után beleegyezett, hogy hagyományos bán hatalomtól megfosztott „bánná”, vagyis császári tisztségviselővé legyen egy közönséges kormányzáság élén, aki mindig beleegyezését adja az abszolutisztikus rendeletek végrehajtásához, így Starčević-

¹⁴ U.a.: 91.; Gross, M.: Izvorno pravaštvo, 41.

¹⁵ Bővebben: Markuš, Tomislav: Zagrebački politički listovi 1848–1850. godine. Izabrani članci, Zagreb, (k.n.) 2005., 30.

¹⁶ Stančić, N.: Hrvatska nacija i nacionalizam, (h.n.), (é.n.), (k.n.) 178.

¹⁷ Opet reč u sgodno vreme In Hrvatska, 28. 5. 1871./22.

¹⁸ Bővebben: GROSS, Mirjana: Počeci moderne Hrvatske, 79.

¹⁹ Gross, M.: Počeci moderne Hrvatske, 79.

ben megérett az ítélet, mi szerint Jelačić a horvát nép ellensége.²⁰ – Azonban nem csak Jelačićról vélekedik így. Bach abszolutizmusa idején — hangsúlyozza Starčević — amikor a horvát nép „megátkozta az illírizmust és Jelačić bánt, mert Ausztria az illírizmusba életet kívánt lehelni; mikor aztán ezt sem ő, sem pedig Jelačić bán, és Strossmayer püspök sem nem tudta véghez vinni, e triumvirátus az illírizmust a jugoszlávizmussal és horvát-szerbizmussal gondolta pótolni”, végzetes csapást mérve ezzel a horvátokra.²¹

Starčević, és később Kvaternik is — a horvát értelmiség egy jó részétől eltérően, akik az illírizmust a jugoszláv eszmére cserélik — az 1848-as politikai koncepciók összeomlása utáni kiábrándultság, az osztrák központú centralizáló, abszolutista és németesítő politika idején a jogpárti ideológia kidolgozása útján indulnak el, mely magában foglalja az „abszolút horvát nemzeti identitás gondolatát, azaz bármely más szláv vagy délszláv eszmei rokonságtól független tudatként, Horvátországnak, mint horvát nemzeti államként való felfogását, az önrendelkező horvát nemzet vízióját, miből egyenesen következik a független Horvátország programja, vagyis egy a Habsburg Monarchián, illetve egy lehetséges délszláv államon kívüli Horvátországot”.²² Megítélésük szerint a horvát nép rendelkezik elegendő — történelme által igazolt — belső erővel és értékkel, melyekre támaszkodhat, s melyeket kizárólag egy önálló államában érvényesíthet. Emiatt a jogpárti vezetők határozottan szembefordulnak az Ausztria és a Magyar Királyság felé tett engedményekkel, kompromisszumokkal és a horvát-ság gyengeségéről szóló tanokkal, melyekből az következik, hogy szükség lenne a szláv vagy délszláv népek támogatására. Starčević és Kvaternik egyaránt hangsúlyozzák, hogy a horvát kérdés bármilyen — nem az önálló horvát állam megalakulása általi — megoldása, bármely keretben vagy népközösségben a horvátoknak csakis pusztulást hozhat.

Sok más 19. századi nemzeti ideológiához hasonlóan a jogpártiban is hangsúlyozottan jelen van az elnyomottság érzése, a nemzethaláltól való félelem. Ebben az összefüggésben a jogpárti ideológiában kitüntetett helye van a Habsburg Monarchia, illetve Ausztria, mint a horvát nép legnagyobb ellensége, a fennmaradását leginkább veszélyeztető tényező elleni gyűlöletnek.²³ Starčević és Kvaternik már 1850 folyamán világosan megfogalmazzák osztrákellenes álláspontjukat, melytől Starčević sohasem távolodik el, Kvaternik pedig összhangban saját felfogásával — mi szerint a politika a lehetséges dolgok tudománya — időről időre módosít rajta, bár alapjában véve ő sem adja fel nézőpontját. Az idegenek a horvátokat sohasem lennének képesek „boldogtalanná tenni”, ha nem lennének köztük „elfajzottak és szlavoszerbek”.²⁴ „Számos népnek”, figyelmeztet Starčević, „több az ellensége tulajdon hazájában, mintsem azon kívül, temérdek rosszat rejtenek a negédes nevek, temérdek jó rej-

²⁰ Gross, M.: Izvorno pravaštvo, 41., 46.; U. ő: Počeci moderne Hrvatske, 68., 79.

²¹ Nekolike uspomene, (k.n.) Zagreb, 1870, In Djela Dra Ante Starčevića. III. köt: Znanstveno političke razprave (továbbiakban: Djela, III.), (k.n.) Zagreb, 1894, Újranyomás 1995, 317.

²² Stančić, N.: Hrvatska nacija i nacionalizam, 116.

²³ Gross, M.: Izvorno pravaštvo, 45–46.

²⁴ Razjasnjenje, In Hrvatska, VI. köt., 1869, 344.

lik a gyűlölt név alatt”²⁵, e mondattal valójában a Nemzeti Pártra gondol, melyről mindkét jogpárti vezér állandóan hangoztatja, hogy politikája végső célja – tekintet nélkül összes politikai és államjogi koncepciójára hogy a horvátokat a gyűlölt osztrák despotizmus jármába hajtsa.

Starčević és Kvaternik kifejezetten negatív viszonya Jelačić bánhoz — kinek nemzeti hősi kultuszát az 1860-as évek elejétől szervezetteren támogatja és ápolja Josip Juraj Strossmayer püspök Nemzeti Pártja, mely az „illír” eszmét a „jugoszlávizmusban” örökíti tovább, újraélesztve az ausztrósláv föderalista programot, egyszersmind hangoztatva a Magyar Királysággal való „reálunió” lehetőségét, azzal a feltétellel, hogy e közösség az egyenrangúságon alapuljon, tehát Horvátország önálló államjogi státuszának előzetes elismerésével²⁶ — elválaszthatatlan kettejük Habsburg Monarchiáról, illetve Ausztriáról és a Nemzeti Pártról alakított képétől és értékítéletétől.

Jelačić 1859. május 19-i halála után sokan elfelejtették, hogy korábban maguk is tiltakoztak, elítélték látszólagos békülékenységét a bécsi politikával és annak nyomásgyakorlásával; az abszolutizmus elleni általános gyűlölet fel-támasztotta az 1848-as nemzeti bán emlékét és az akkori lelkesedést. Jelačić második életét mitikus hősként kezdi, lazán összefonódva a valós történelmi személyiséggel, a horvátok „nemzeti büszkesége” ébredésének ösztönzőjeként, kinek feladata a horvát nemzeti mozgalomban való részvételre buzdítás.²⁷ Ebben az összefüggésben kell vizsgálni a Jelačić szobrának felállítására vonatkozó kezdeményezést is. 1860 decemberében választmány alakult, melynek feladata a kezdeményezés megvalósítása volt, a Száborban pedig 1861-ben Svetozar Kušević javaslatot tett, hogy a „vezérlő csillag” és „nemzeti hős” emlékére szobor állíttassék, továbbá valamennyi képviselő vegyen részt a megemlékezésen.²⁸ Starčević 1869-ben a *Hervat*-ban²⁹ foglalkozik a Szábor 1861-es kezdeményezésével, mi szerint „a nép, a Szábor emlékművel ünnepelje Jelačić bánt”.³⁰ Megítélése szerint ez arra vonatkozó kísérlet volt, hogy „a nép újfent a despotizmusért ontsa véréit, Ausztria érdekei szerint felbőszítse a népet a magyarok ellen, megszegyenítse azt, eszement örültként bemutatván, (...), megmutassa: a nép elégedett szolgásoarával, ami különösképp 1848 óta sújtja Horvátországot”.³¹ Amikor a Jelačić emlékmű kezdeményezése a Szábor illetékes osztálya elé került — írja Starčević — „valaki megkérdezte”, vajon melyek Jelačić érde-mei a horvát nép felé, ami okán Horvátországnak „nem mondhatnók, hogy kö-telessége, de legalább módja lenne hiba, s félelem nélkül emlékművet adomá-nyozni?”. A „szlavoszerb osztály”³² szavaiból sejlik, hogy Jelačićnak Ausztria felé

²⁵ Motrilo, svojemu sinu In Zvekan, 1. 5. 1867./8.

²⁶ Stančić, *Nikša*: Hrvatska nacija i nacionalizam, 114., 183.

²⁷ Gross, *Mirjana*: Počeci moderne Hrvatske, 435–436.

²⁸ U.a., 436.

²⁹ A *Hervat* c. nem periodikus jogpárti folyóirat 1868 novembere és 1869 júliusa között jelent meg. Összesen hat számát adták ki. A *Hervat* után 1969 augusztusa és 1870 februárja között jelenik meg a *Hrvatska* című folyóirat. Összesen négy száma jelent meg.

³⁰ Jugoslavenska Akademia, In *Hervat*, IV. szám, 1869, 255.

³¹ U.a.

³² A Starčević által használt „szlavoszerb” a latin sclavus (rabszolga) és a servus (szolga) szavak összeolvadásából képződött. E fogalom jelentése nem népre vonatkozik, hanem egy univerzális

vannak érdemei, mire a „kérdő” azt válaszolta, hogy „tehát neki Ausztria, mégpedig Ausztriában építsen emlékművet; a horvát nép ezt nem teszi, boldogtalan hazáját efféle szégyennel gyaláznai nem fogja. Jómagam a Száborban is ellene leszek az emlékműnek”.³³ Akkortájt — 1861-ben — Starčević a Száborban még nem támadja nyíltan Jelačić-ot, ám egészen bizonyosan rá is gondol, amikor reményét fejezi ki, hogy a horvátok többé nem háborúznak „saját szolgáltságukért, Ausztria despotáiért”.³⁴ Egyidejűleg — szembeállítva Jelačić magasztalásával és ünneplésével — Starčević és Kvaternik lerakják Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc Kristóf kultuszának alapjait, akik a horvát népnek a gyűlölt Ausztria elleni ellenállását jelképezik.

Híres, 1866. január 27-i száborbeli beszédében Starčević megemlíti a két horvát nemest, akiket „megfojtottak”, mert gazdagok voltak, szerették hazájukat és a szabadságot. Ugyanitt azt kérdezi: „mennyi tehetséggel áldott az a két férfiú, aki 1848-ban vezette a népet, úgymint Josip Jelačić és Franjo Kulmer, hogy is van ez e két férfiúval, kik legtöbbet tettek azért, hogy Ausztria a végromlásból megmeneküljön? Tudjuk azt is, hogy miként végezte e két férfiú, tudjuk, őket is utolérte a szerencsétlenség, akárcsak azon horvátokat, kik öléltük Ausztria mellett kardoskodtak”. Mindezt Starčević azért hozza fel, hogy kifejthesse politikai nézeteit: „...a mi háromszáz és negyven éves Ausztria kebelében élt történelmünk nevében azt mondom önöknek: Ausztria folyvást egy és ugyanaz, soha nem változott és nem is változik; mondom ezt önöknek a történelem nevében, mely szerint a despotizmusok meg nem javulnak, hanem romlásba döntenek”.³⁵ Ám a képviselők többsége — ahelyett, hogy csatlakozna felhívásához és követné az 1861-es Szábor döntéseit — elismerte a Monarchia valamennyi országára érvényes közös ügykezelést, ami Starčević-et igen elkésértette, s Kvaternikot éppúgy, aki ekkor Észak-Itáliában tartózkodva árgus szemmel követte a Szábor munkáját. Horvátország Starčević szerint — ebbéli véleményében teljes mértékben támogatja a Jogpárt 1868-1871 közötti politikai kiadványaiban Kvaternik is — a közös ügykezelés elismerésével Ausztria „koronagyarmatává” lett, majd később a Magyar Királyságé is az 1866 közepén Pesten folyó, királyi deputációkról szóló tárgyalások során. A körülményeket és a reális erőviszonyokat figyelembe véve azonban az „árulásért”, valamint a horvát nép és Horvátország „eladásáért” a Nemzeti Pártot tették meg főbűnösnek.

Amikor a Jelačić-szobrot végül „a nép és gyűlés szava nélkül” mégis felállították,³⁶ az 1866. december 12-ei Szábor ülésen a Szoborállítási Választmány felhívta a képviselőket, vegyenek részt a szoboravatási ünnepségen, gyűljenek össze vasárnap 10 órakor a Száborban. Starčević elutasította a meghívást. Rö-

politikai és erkölcsi jelző, mellyel bizonyos politikát és annak horvátországi képviselőit jelölik. Elsősorban a Nemzeti Párt és vezetői politikájára vonatkozik, akik Starčević megítélése szerint a horvát érdekeket alávetik a szlávágnak és szerbségnek. A fogalommal tehát Starčević szolgálkú, erkölcsi tartás nélküli embereket jelöl, akiket kizárólag önös érdekeik vezérelnek. Bővebben: *Barišić, Pavo*: *Filozofija Prava Ante Starčevića*, (K.N.) Zagreb, 1996, 57–58.

³³ Jugoslavenska Akademia In Hrvatska, IV. szám, 1869, 255.

³⁴ Djela Dr. Ante Starčevića, I. kötet, Govori (Továbbiakban: Djela, I.), (k.n.) Zagreb, 1893, 20.

³⁵ U.a., 63.

³⁶ Jugoslavenska Akademia In Hrvatska, IV. szám, 1869, 255.

vid beszédben reagált a meghívásra, előbb néhány mondatban kifejtve véleményét a köztéri emlékszobrokról és a „nyilvános kitüntetések és címek” kérdéséről. E kérdést Starčević „valamennyi állami törvény alapjának” tekintette, „s nem csak hogy arra *kellene* épülnie valamennyi állami törvénynek, hanem egyszerűen *muszáj* azon alapulnia, bármilyen területről essék is szó. Amikor önök bölcs tettnek ítélik, hogy eme tárgyat nem vizsgálják, természetesen én sem fogom vizsgálni, ellenben én újfent és itt önöktől elhatárolom magam”. Ezután Starčević megpróbál a Jelačić-kérdésre térni: „a néhai Jelačić olyan férfiú volt, akivel én soha semmilyen tekintetben...”, ekkor Mirko Šuhaj elnök figyelmezteti, hogy e tárgy nincs napirenden, mivel ő egyszerűen csak meghívta az urakat a szobor leleplezésére, „s akinek nem akaródnak jönni, hát maradjon”. Miután Šuhaj szavaival félbeszakította Starčevićet, a teremben nyugtalanság és kiáltozás támadt, minthogy a jelenlévők egy része hallani szerette volna Starčević mondandóját, míg másik részük ezt kiáltozta: „Nem akarjuk hallgatni!”. Mihajlo Polit Starčević védelmére kelt, miszerint joga van kifejtteni véleményét e tárgyban, ám ez újabb kiabálást váltott ki. Ezután Kušlan báró vette át a szót a következőkkel: „Amondó vagyok, itt egyetlen képviselő sem hivatott leckézteni a teljes t. házat. Ha Starčević úr nem kíván eljönni az ünnepélyre, szíve joga, ám hogy miért nem óhajtja megtenni, ezt nekünk nem kell tudnunk. Starčević úr legyen nyugodt -afelől, nem lesznek sokan azok, akik észreveszik, eljött-e avagy sem Jelačić bán nyilvános emlékművének átadó ünnepségére, kinek ő, míg életben volt, még cipőjét fűzni sem volt méltó. (Éljen!)”.³⁷ Starčević e pillanatban úgy érezte, megvonták tőle a szót, mivel a szlavoszerbek nem akarták engedni, hogy Jelačićról „nyilvánosan igaz szó hangozzék”.³⁸

Miközben a Nemzeti Pártnak az 1866-ban felavatott Jelačić-emlékmű a magyar hegemonia és Levin Rauch bán kormánya elleni tiltakozás szimbóluma lett, a jogpártiaknak a gonoszszágot, a horvát önállóság és a nép érdekeinek elárulását, Ausztriának való kijátszását jelképezte. A nemzeti pártiak emlékmű előtti ünnepségeiben a jogpártiak – összhangban a Nemzeti Párt teljes politikájáról alkotott véleményükkel – olyan politikai akarat megtestesülését láttak, melynek célja, hogy Horvátországot olyan helyzetbe taszítsa, amelyben a Bach abszolutizmus idején volt, a horvát nép beolvasztása és eltüntetése az „oszt-rák” azaz a „német tengerben”.

A Jelačić szobor előtti emlékünnepek 1867 márciusában feltűzelték a jogpárti ifjúságot, mely e rendezvények ellenpólusaként nyilvánosan kívánta leróni tiszteletét Starčevićnek, mint aki ellenezte Jelačić nyilvános dicsőítését. Az szerveződő fáklyás menetet Šokčević bán betiltotta, így hát „a zágrábi akadémia jogásza” — ők 37-en — Starčevićnek „ezüst borítékolású” „megbízotti címet” adományoztak, „a horvát törvények rabjaként” megszólítva őt.³⁹

Ezt az eseményt jegyzi fel az 1885-ben, Bécsben kiadott *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich* is.: „Mikor 1867 tavaszán bizonyos színészek, Jelačić bánra emlékezvén, annak szobra előtt szerenádok adtak, a ‘horvát

³⁷ Dnevnik sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije 1865/7., Zagreb, 1867, 541.

³⁸ Jugoslavenska Akademia, In Hrvatska, IV. szám, 1869, 255.

³⁹ Djela, I., 439.

Diogenész' hívei neki, mint eme emlékmű előtti dicsőítés ellenzójének, bizalmuk és nyilvános dicséretük tanúságát kívánták tenni, s úgy határoztak, fényes fáklyásmenetet tartanak. Ám, minthogy a közhatalom megvonta az engedélyt, végül hívei egy általuk aláírt megbízotti levelet adtak át neki".⁴⁰

A Nemzeti Párt 1865-1866-os száborbeli „árulásáról” tett önkényes és megalapozatlan értékeléséből következik az 1868-as horvát-magyar kiegyezés értékelése is, mely Starčević és Kvaternik álláspontja szerint természetes folyománya volt az 1866-os évnek. Abbéli meggyőződésükből kiindulva, hogy a kiegyezés bevezetése után lehetetlenség bármilyen érdemi lépést tenni a horvát nép érdekében, a jogpárti politikai kiadványokban Starčević és Kvaternik is a szabadság és függetlenség kivívásához szükséges horvát társadalmi előfeltételek előkészítésére, illetve megteremtésére helyezik a hangsúlyt. Nézetük szerint a horvátok nem várhatják felkészületlenül a pillanatot, mikor a kedvező nemzetközi helyzet eredményeképp végre életre kelhet a teljesen önálló és független horvát állam. Ezért a jogpárti sajtóorgánumok – összhangban Starčević elvi álláspontjával, amit az akkori körülmények között Kvaternik is elfogadott – az önálló horvát állam eszméjének propagálására, illetve a jogpárti ideológiai rendszer kidolgozására és magyarázatára, a nemzeti öntudat, büszkeség és méltóság erősítésére, a saját erőkre és értékekre vetett hit, az erkölcsi újjászületés, valamint a horvát nemzet egységes „független akaratának” megteremtésére összpontosítanak. A nép felvilágosításának szükségességét Starčević azzal támasztotta alá, hogy egykor a jogpártiak is az illír mozgalom hívei voltak — ez alatt elsősorban magát és Kvaterniket értve — a nép és a szabadság iránt érzett szeretet ellenére „mindkét szentség elleni eszköz” voltak csupán, mert „idegen szavak” utasításai szerint cselekedtek, mivel senki sem volt, aki másra, jobbra tanította volna őket. Ezért figyelmezteti is a jogpárti ifjúságot, hogy ne kövessenek vakon senkit, hanem alkossanak saját ítéleteket, gondolkozzanak és legyen „saját meggyőződésük”.⁴¹

Starčević és Kvaternik szerint a fenti feladatok megvalósításának legfőbb akadálya a Nemzeti Párt, mely nemcsak hogy szolgáskorba döntötte a horvátokat, hanem ebben a helyzetben is akarta őket tartani. Starčević és Kvaternik éppen ezért sürgető feladatnak tekintette a Nemzeti Párt gyakorlati politikája és ideológiai rendszere lejáratását. A jogpárti publicisztika a rakoviciai incidensig hangsúlyosan a nemzeti pártiak heves támadására, továbbá a nemzeti párti politikai ideológia tagadására épült, erre alapozva népszerűsítették a jogpárti elveket. A Nemzeti Párt elleni — korántsem mérsékelt — támadások célja volt, hogy a nép előtt bizonyítsa a horvát érdekekért folytatott harc indokoltságát és hasznosságát, s hogy világossá tegye, erre kizárólag a jogpárti eszmék és álláspontok alkalmasak, mindezt a nemzeti pártiak lejáratásával, politikai és erkölcsi degradációjával, gyakorlati politikájuk és ideológiájuk végzetesként való bemutatásával. A jogpárti vezetők nézete szerint a „szlavoszerb” és „magyarón”⁴² politika eredendő célja, hogy a horvátokat alávesse Ausztriának.

⁴⁰ Barišić, Pavo: *Filozofija prava Ante Starčevića*, 175.

⁴¹ Razjašnjenje, In *Hrvat*, VI. szám, 1869, 348.; *Nove starine*, In *Hrvatska*, III. szám, 1869, 263.

⁴² Az univerzális szolgálalkú emberi fajtából Starčević kiemeli a „magyaroliakat” mint horvát politikai különlegességet, a „szlavoszerbektől” eltérően, akik előfordulnak minden népben. A kife-

Feladatul tűzték hát a Nemzeti Párt „leleplezését”, mely állítólag Horvátországban kizárólag osztrák érdekeket véd és képvisel, ennél fogva Jelačić az 1868-1871 közötti jogpárti kiadványokban, továbbá az 1870-es iratokban gyakran válik a jogpárti vezetők vizsgálata tárgyává, emlékművét pedig gúnyosan „négy lábuként” emlegetik.⁴³ Starčević és Kvaternik több ízben hangsúlyozzák, a horvátok nem engedhetik, hogy újra a reakció eszközévé váljanak, amin Ausztria a Nemzeti Párttal karöltve munkálkodik, a horvátokat a magyarok ellen hergelve. E vonatkozásban Kvaternik figyelmeztet, a nemzeti pártiak a dualizmussal szembeni ellenállással valójában Ausztria politikáját hajtják végre, 1848 nyomdokain haladva a horvátságot pusztán ki akarják használni a magyarok ellen, hogy végül mindkettőjük nyakába egy „új bachizmust”⁴⁴ akaszthassanak.

A *Pisma Magjarolacah (Magyarolaiak levelei)* című karcolataiban, melyekben saját alapelveit és értékítéleteit igyekszik közölni, még Starčević sem kerülhette meg 1848-at és Ausztria megmentőjét - Jelačićot. Nézeteit Ausztriáról és a Nemzeti Párt politikájáról levél formájában teszi közzé, amit az „atyai vezetőség” intéz a „szlavoszerb földijeink vezetőségéhez”, s egyebek közt a következőket írja: „Beh szép is volt az időtájt élni és 1848-ra várni! Mily szépen pörgött az évben híres kolonk! Hogy dobtuk sutba a horvát lobogókat, miket a nép maga emelt magasra! Miként is indultak ifjak a nyilvánvaló halálba, hitték Horvátországért, valójában a mi szent ügyünkért! Mily szépen és hatalmasan is végződött ama nagyszerű művünk! (...) Ám ama dicső 1848-as év figyelmeztette felszentelt egyletünket, hogy az idő bizony fogytán és bizonyosan el kell veszünk, már ha nem vesznek oda a horvátok. (...) Ha nem lettek volna hű földijeink, Jelačić bán meg Rajačić pátriárka; belőlünk biza már hírmondó se élne”.⁴⁵ Starčević eképpen ismétli meg már ismert és a későbbiekben is leírt nézőpontját, nevezetesen, hogy Ausztria már 1848-ban szétesett volna, ha nem mentik meg a horvátok. Ám a helyzet ettől fogva megváltozik, és Starčević egy határőr képében üzeni, „Tudjátok meg, hogy ma is százszámra találunk Jelačić bánokat, de sem ma, sem pedig a jövőben nem leltek 1848 miatt oly horvátra, ki Ausztriáért harcolna. Vertük a magyarokat háromszáz évig, aztán tessék, mennyit segített. Mostan bizony meg kell ráznunk és elnaspángolnunk a svábokat, nameg horvátországi barátaikat”.⁴⁶

Kvaternik a *Sustav naših Slavoserbah (Szlavoszerbjeink rendszere)* című cikksorozatában rámutat arra, hogy a Nemzeti Párt politikájának és ideológiájának fő jellemvonása a következetlenség, pontosabban a következetlenség rendszere. Cikksorozata első közleményében a Nemzeti Párt ellenállását a kiegyezéssel szemben „az osztrák sas” védőszárnya alatti „összeesküvés” értékeli, melynek célja „csupán az 1848-as istentelen játszma megismétlése: meg-

jezés a „magyar” és a „tiroli” szavak összevonása, mely a nemzeti pártiak mérsékelt vonulatát jelöli (önállókat és liberálisokat), akik előbb a magyarok felé húztak, majd a tiroliakkal szimpatizáltak. Bővebben: *Barišić, P.*: Filozofija prava, 57.

⁴³ Sustav naših Slavoserbah, In *Hrvatska*, IV. szám, 1870, 369.

⁴⁴ Sustav naših Slavoserbah, In *Hrvatska*, I. szám, 1869., 83–84.

⁴⁵ Djela Dra. Ante Starčevića, VI. kötet, *Pisma Magjarolacah*, (k.n.) Sušak, 1879; Újranyomva 1995, 86–87.

⁴⁶ U.a., 146–147.

sérteni a horvátokat a magyarok hasznára (dualizmus), majd pedig Ungária ellen hergelni őket; - örökös acsarkodásban tartván őket egymással, (...), mindig készek kölcsönösen egymásnak esni, de igazság szerint – jól véssétek eszetekbe, horvátok! – egymásnak csak akkor eresztvén őket, amikor az Ausztria politikájának megfelel; amikor a dualizmus felesleges eszközzé válik fennmaradását illetően, s ezzel kölcsönös mérsárlásban újfent mindkettőnket megnyomorítson, és 'valami új Bach átkát' mindkettő nyakába vesse".⁴⁷ A Nemzeti Párt következtelenségét bizonyítandó Kvaternik a *Sustav* ötödik cikkében még Jelačić bálnal is példálózik, akit a nemzeti pártiak egyrészt dicsőítenek és ünnepelnek, másrészt pokolra kívánják, mikor hogy diktálják érdekeik. Ezzel csatlakozik Starčević gondolatmenetéhez, aki a *Jugoslavenska Akademija (Jugoszláv Akadémia)* című cikkében rámutat, hogy ugyanazok, akik 1866. december 12-én beléfojtották a szót, két évvel később, 1868. október 18-án a bécsi *Pozor*-ban⁴⁸ többek közt magát Jelačić-ot is elítélik „nyilvánvaló dolgok okán, mik az országban történnek, s nem kedveznek a népnek és tisztességének, boldogságának, jövőjének”. A Jogpárt — emeli ki Starčević — sosem ment ennyire messzire Jelačić bán kritizálásában, csupán azt kérdezte, hogy „hol vannak, mutassák meg nekünk Jelačić érdemeit, melyek érdemesítenék a nemzet által emelt emlékműre”⁴⁹ Azt, hogy a szlavoszerbek mennyire következetesek „következtelenségi rendszerükben”, Kvaternik a *Novi Pozor*-ban 1869. március 4-én és május 1-jén megjelent névtelen szerző tollából származó idézeteken, illetve Ivan Perkovacnak a *Vienac* „Pouka” (Tanúlság) rovatában 1849. augusztus 21-én „Hadi osztálybeli karcolatok” címmel közölt tudósításán keresztül mutatja be.

Tehát a *Pozor* „*Mojsije*”-ja (*Mózes*) 1869. május 1-jén a következőket írja: „Nekem az lenne kedvemre való... ha Kukuljević hazafi marad... ha Jelačić bán 1850-ben meghal... Avagy talán Gaj maga, esetleg más 1850-ben megöli; minő szerencsés helyzet...akkor tisztességes és szent emberek volnának”.⁵⁰ Miért pont 1850-ben — kérdezi Kvaternik a nemzeti pártiakat — hiszen Jelačić 1848-ban, akárcsak két évvel később, ugyanúgy hűséges maradt a „gyönyörű”: „Ein einiges Oesterreich” elvének?⁵¹ Ám ugyanerről a Jelačić-ról, akiről május 1-jén azt állítják, hogy „becstelenségben” halt meg — mutat rá Kvaternik — 1869. március 4-én, tehát két hónappal korábban a szlavoszerbek azt írják: „Nos, legyen bár kivilágítva, avagy sem, Jelačić bán emlékműve, az ő emléke ma ragyogóbb a nép emlékezetében, mint bármikor korábban...”.⁵² Kvaternik ezt köve-

⁴⁷ Sustav naših Slavoserbah, In *Hervatska*, I. szám, 1869, 84–85. o.

⁴⁸ A *Novi Pozor* Bécsben jelent meg 1867. szeptember 1. és 1869. május 13. között. Bővebben: *Szabo, Agneza: Središnje institucije Hrvatske u Zagrebu 1860–1873.*, I (Tovább: *Središnje institucije*, I.), Zagreb, 1987, 94–95.p.)

⁴⁹ *Jugoslavenska Akademija*, In *Hervat*, IV. kötet, 1869, 255–256.

⁵⁰ Az eredeti szöveg így hangzik: „Nekem az lenne kedvemre való, ha Kukuljević igaz hazai maradvány és az akadémia tagja; ha Jelačić bán 1850-ben vagy 1852-ben meghal: avagy maga Gaj vagy másvalaki 1850-ben megöli; minő szerencse. Most legnagyobb emlékműve a nép szívében volna! Vagyis nem én, sem a logikám, hanem az illetők maguk tehetnek róla, hogy részben dicsérni kell őket, végül aztán elítélni vagy legyőzni. Non qui bene caepit, sed qui bene finit –, akkor mind tisztességes és szent emberek volnának”. (...) *Novi Pozor*, „Što hoće hrvatska omladina i kako?” 1. 5. 1869./488.

⁵¹ „Sustav naših Slavoserbah” In *Hervatska*, IV. szám, 1870, 367.

⁵² U.a., 368.; A *Novi Pozor* a „Dopisi” rovatában 4. 3. 1869./440. zágrábi tudósítója közöl egy ellenőrizetlen hírt miszerint Pestről utasítás érkezett, hogy „Jelačić emlékműve köré semmilyen dí-

tően hosszasan idézi Perkovacnak⁵³ a *Vienac*-ban ugyanezen év augusztusában közölt cikkét.

„(...) Mindemellett akkortájt (1848)⁵⁴ népünkben sok erő mutatkozott (...)” — írja Perkovac — „s bizonyos feltételek mellett rajta állt vagy bukott a Habsburg Monarchia sorsa. Ha mindjárt a kezdetekkor taláztatott volna egy férfiú, kinek később oly igen hiányzó útmutatásait követhettük volna, alkalmas pillanatban teljesen függetlenül is lehetett volna cselekedni, érintetlenül megőrizve a horvát nép szabadságát”. Tehát – állapítja meg Kvaternik – a nép erejét nem is tudták, de nem is akarták igénybe venni, s nem csupán Jelačić, de az összes akkori szlavoszerb vezér egyike sem nőtt fel a feladathoz, amit a nemzet vesztére vállukra emeltek. Nem is csoda, hogy művük oly szégyenletes következményekkel járt a horvát nemzetre, melyhez hasonlót 13 évszázados léte során nem kellett megélnie. „De mintha erre nem is gondoltak volna (vagyis a nemzet szabadságára és boldogságára)! Manapság már persze általánosan elfogadott, hogy az akkori Szábor nem cselekedett elég óvatosan (egyáltalán sehogy sem!), amikor Jelačić bánnak ...diktatúrát adományozott”. Hát miért is ne? — teszi fel a kérdést Kvaternik és felhossa Perkovac válaszát — „Jelačić diktátorként vonult hadba, s már a háború folyamán alkalmunk volt sajnálkozni elhamarkodott, felé irányuló bizalmunkon. A hadszíntérről való első visszatérése alkalmával diktátori hatalmánál fogva ránk kényszerítette a sajtótörvényt, ezáltal kis híján odavesztett a sajtó szabadsága”. Tehát – emeli ki Kvaternik – Jelačić diktátori hatalmánál, azaz személyes felelősségénél fogva halálos sebet ejtett a szabadságon, mely még képes lett volna felnyitni a nép szemét, bemutatva rémtetteit. Ismét idézet következik a *Vienac*-ból „később e hatalomtól vezérelve 1849. március 4-én kihirdetett Horvátországban egy alkotmánynak nevezett diktátumot” ezzel — írja Kvaternik — Jelačić megölte „népe 1300 éves szabadságát, alkotmányosságát és függetlenségét a ravasz német hasznára”. Ha ez nem hazaárulás – hangsúlyozza Kvaternik – akkor mi nem tudjuk „miként is értenődő eme jeles polgári erény! Természetes, hogy Jelačić korunk szlavoszerbjeinek az igaz hazafi ‘ideálját’ jelenti”. Majd Kvaternik Perkovac idézete nyomán: „Azon idők konzervatívjai (=szlavoszerbek) tudták, miről álmodik Zágráb” — megállapítja a nemzeti párti politika folytatólágosságát — mert ezek itt ma is, azaz a Nemzeti Párt is tudja azt. Azok a „konzervatívok” egyetlen tollvonással megdöntötték vagy engedték megdönteni a nemzet 1300 éves szabadságát, csoda-e hát, ha ugyanezen „konzervatívok” — állapítja meg Kvaternik — később:

szítmény vagy kivilágítás ne tétessék”. Nem lehetetlen, teszi hozzá a tudósító, hogy a hír igaz, mert tavaly az ifjak egy csoportját, mely az emlékmű előtt „ovációt” akart tenni, szétkergettek a „városi pandúrok”. A tudósításban a „Ne legyen itt több emberi lény, Csak árulás magja hajtson ki e helyütt” verssorok után következik egy mondat, amit Kvaternik csak részlegesen idéz, pontosabban csak az első felét, míg a folytatása így szól: „a vágy az utódja után erősebb, mint bármikor, s a mi és az ő tapasztalatunk érettebb, mint volt 1848-ban. Az 1848-as nemzeti eszme árulóinak pedig a nép a következő dallal üzen: Átkozott lelkeitek csak csúszsanak/S e bronzszobrot örökkön járják körbe!/Századokon át álljon atyám képe,/Dicső emlékeként a hősi tetteknek/Századokon át áldassék dicső neve!/Felettek meg isten ítéljen átkaink nyomán!”

⁵³ Kvaternik nem említi ki a *Vienac*-beli cikk szerzője

⁵⁴ Az idézetben a zárójeles részben Kvaternik rövid megjegyzései szerepelnek.

1861-ben, 1866-ban és 1867-ben „egyszerre adták el nemzetüket Ausztriának, a magyaroknak, meg az oroszoknak (Szerbiának) is?”⁵⁵

Annak ellenére, hogy — nézete szerint — Jelačić-kultuszról a jelenben és a horvát nép történetében kimondatott az utolsó szó, mindez nem akadályozza meg a szlavoszerbeket, „hogy alkalomadtán és ‘megrészegülve’ ismét elzarándokoljanak ama négy lábúhoz...krokodilkönnyet hullatni és ‘fohászkodni’, míg nem végül egyszer az idő átgázol rajtuk”. Ha tehát a szlavoszerbek ítéleznek Kukuljević, Gaj, Jelačić és Ma uranic felett, „szabadságunk eltipróinak” nevezve őket, nem bölcs dolog a Jogpárttól azt követelni, „hogy kedvezőbbben – de mindenképp tisztességesebben – ítélje meg őket”. Önök – üzeni Kvaternik a nemzeti pártiaknak – ily módon tulajdon fejük felett mondanak ítéletet nem csak azért, mert „azon ‘honfiakkal’ mindig hűséggel barátoktunk, hanem azért is, mert mind a mai napig velük tartanak, tehát legalábbis egyenrangúak velük, ha nem háromszor is rosszabbak amazoknál”.⁵⁶

Jelačić életének és művének a jogpártiak legtöbb figyelmet 1870-ben szenteltek. Tudniillik 1870 áprilisában incidens történt Jelačić szobra előtt, mely a következő hónapokban igazi botránnyá dagadt, és sokáig foglalkoztatta a horvát közvéleményt. Történt, hogy április 19-én Petrinjából való visszatértekor a *Zora* dalárda a *Kolo* dalárda vendégeként Zágrábban tartózkodott. A maksimiri bankett után a két társaság megállt a bán szobra előtt, hogy dallal tisztelegjenek előtte. Ifjú jogpártiak egy csoportja, túlnyomórészt gimnazisták, élükön David Starčević-tyel és néhány politikai szimpatizánsával füttyszóval várták őket. Verekedés tört ki, a rendőrségnek is közbe kellett avatkoznia. A Nemzeti Párt tagjainak elkeseredése, valamint a *Zatočnik*⁵⁷ című lap írásai miatt — mely egy cikksorozatban ítélte el David Starčević és Rauch bán „hitvány kompániájának” „alpári” és „vademberhez méltó” viselkedését — az incidens jóval nagyobb publicitást kapott, mint amit érdemelt volna. Április végén tíz gimnáziumi tanár — élükön Vatroslav Jagić-tyal — egy Kostić igazgatónak átadott interpellációban követelte, hogy a kormány bocsássa el David Starčevićet tanári állásából. A tanárok emellett oktatói teendőik végzése felfüggesztésével, azaz sztrájkjal is fenyegetőztek. A kormány engedett a nyomásnak, május végén végül elbocsátották David Starčevićet, hét nappal később pedig a sztrájkjal való fenyegetés miatt az állami szolgálatból eltávolították Jagić-ot és V. Brateljt is. A későbbiek során az ominózus interpellációt átadó csoportból további hat tanár mondott fel, a gimnáziumot pedig demonstratív módon 125 Nemzeti Párt kötődésű diák hagyta el.⁵⁸

A Jogpártnak 1870 februárjától már nem volt saját sajtóorgánuma, s David Starčević állítása szerint egyéb sajtókiadványban sem akarták megjelentetni nyi-

⁵⁵ Sustav naših Slavoserbah In Hrvatska, IV. szám, 368–369.

⁵⁶ U.a., 369–370.

⁵⁷ A *Zatočnik* Sisakban jelent meg 1869. szeptember 1. és 1871. február 25. között; SZABO, A.: Središnje institucije Hrvatske, I., 95–96.

⁵⁸ Gross, M.: Izvorno pravaštvo, 278.; Šidak, Jaroslav: Prilozi povijesti ranog pravaštva, In Historijski zbornik XXV–XXVI, (k.n.), 1972–73., 287–288.; Šegvić, Kerubin: Dr. Ante Starčević. Njegov život i njegova djela, (k.n.), Zagreb, 1911, 211–212.; Kulundžić, Zvonimir: Odgonetavanje „zagonetke Rakovica”, (k.n.), Zagreb, 1994, 449–458., 471–480.

latkozatát, ezért úgy határozott, külön irománnyal fordul a horvát nyilvánossághoz. Az 1870. május 10-én közreadott brosurában, melynek a *Slaviteljem Jelačića bana (Jelačić bán ünneplőihez)* címet adta, hogy maga miként látja az április 19-ei eseményeket, és egyúttal kifejtette Jelačić bán teljes életének és művének jogpárti értelmezését, szigorúan tartva magát Ante Starčević elveihez és nézeteihez.

Miután leírja az 1870. április 19-ei — értékelése szerint teljességgel jelentéktelen — eseményeket, amit a nemzeti pártiak és a *Zatočnik* politikai célzattal felfűjtak, „misztifikálni akarván azt” a lakosság előtt, David Starčević közlése Jelačić bánnak a horvátországi neoabszolútizmust közvetlenül megelőző és a neoabszolútizmus ideje alatti tevékenysége jogpárti megítélését. A bánt azzal vádolja, hogy vezetőként — akinek a horvát nemzet a legnagyobb bizalommal adta át magát és Horvátországot — valójában „osztrák hűbéresként” harcolt, a horvátok számára szavakkal leírhatatlan, „hóhéri önkény pokoli szörnyűségeit” harcolva ki. Jelačić „teljességgel osztrák kedvenc” volt, „tősgyökeres osztrák tábornok”, kinek egyetlen szentsége „az osztrák császárság egysége és nagysága” volt, emeli ki D. Starčević, egyidejűleg megállapítva, hogy a felsorolt jellemzők és a bán politikája ellentétesek a tiszta horvát hazaszeretettel és horvát politikával. Ez az „osztrák kedvenc, a despotizmus szolgája, ki a zsarnoki szeretetért, ám csupán maga hasznára félrevezette, lemészárolta, rabláncra fűzte népét; hazáját elárulta, szolgaságba döntötte, tönkretette; elárulván szabadságát” Ausztriától bőséges jutalmat kapott. Ennélfogva — magyarázza D. Starčević — akik Jelačićot éltetik, nem lehetnek egyebek, mint hazaárulók, rosszabbak még „példaképüknél is, ki előtt hajlonganak”. „S íme egy újabb Jelačić-legenda: hadd hozza vissza azt az 1848-as évet és azt, ami követte; vesszék oda az a kevés szimpátia is a horvátok iránt, ami a művelt és szabadon gondolkodó világ részéről számára még megmaradt” – szögezi le D. Starčević, s végkövetkeztetésként figyelmezteti a horvátokat, hogy az idegenek és itthoni árulók mindaddig összeesküvéseket fognak szőni ellenük, míg a világot nem „tulajdon szemükkel” nézik és nem gondolkodnak „tulajdon eszükkel”.⁵⁹

David Starčevićen kívül — a *Zatočnik* és a bécsi *Währ-Zeitung* által a Jelačić emlékműnél történt incidens okán a jogpártiak elleni támadás, súlyos vádak és becsmérlés élményétől vezérelve — Kvaternik is a nyilvánossághoz fordult 1870 júniusában *Rieč u sgodno vrieme* (Hozzászólás alkalmas időben) cikkével. Kvaternik nézete szerint a jogpártiakat azért támadják és becsmérlik, nevezik „Räuberband”-nak, mert félelmet nem ismerve védik a horvát nép jogait „egyenrangúan minden oldal felé”, mivel szerintük „ostobaság aláásni a dualizmust, amit Ausztria és a dinasztia szabad akaratából bevezetett és minden erejével pártolja; aláásni egyedül azon okból, hogy szörnyű nemzeti áldozatok révén kivonván magunkat a magyar járom alól, rögvést a német igába hajtjuk fejünket”. Ha a horvát népek áldozatot kell hoznia, akkor annak olyan célzatúnak kell lennie, hogy „kivívassék a szabadság minden fél ellenében: in-

⁵⁹ Starčević, David: *Slaviteljem Jelačića bana*, 2. kiadás, (k.n.) Pest, 1870; Újranyomva: *Jagić Vatroslav: Spomeni mojega života II*, (k.n.), Beograd, 1930, 331–338.; *Kulundžić, Z.: Odgonetavanje „zagonetke Rakovica”*, 458–466.

kább vesszünk oda mind egy szálig, mintsem alávaló módon sínylődjünk német rabságban” szögezi le Kvaternik.⁶⁰ Kitérve a bécsi lap írására — mely szerint a jogpárti agitációt mindenképp meg kell akadályozni, mert aláássa a császári hatalmat, polgárháborúhoz és az ország széteséséhez vezet — Kvaternik a második, „Cs. és kir. hadsereg és az osztrák tábornokok” című fejezetben kifejti, hogy nevezett sajtótermék „méltatlan és gyermeteg” megállapítása, mi szerint „Rauch báró ‘nyolc’ földművese” Ausztriára fenyegetést jelent nem a jogpárti agitáció; hanem az állam, az uralkodó és a hadsereg tekintélyét rombolja.⁶¹ A *Währ-Zeitung*-ból Kvaternik kiemel bizonyos állításokat, melyekkel alátámasztja jogpárti érveit, mi szerint a Jelačić előtti tisztelgés és ünneplés ámulás, mely Ausztria érdekeit szolgálja. Noha nem említi név szerint Jelačić-ot, világos hogy a „Jó osztrák nem lehet jó horvát”, „Ausztria egysége és hatalma kizárja a horvát állam egzisztenciáját”, „Osztrák tábornok a horvátságúnak csak ellensége lehet”, „A szolgálatok, melyeket egy horvát gyökerű tábornok tesz Ausztriának, saját népe elárulása”⁶², megállapítások elsősorban rá vonatkoznak. Egy horvát vérből való tábornok, aki az osztrák vagy a dualista rendszer, illetve a horvát jogokat és hazaszeretetet kizáró patriotizmus szolgálatában áll, nem nevezhető horvát hazafinak. – hangsúlyozza Kvaternik. Egy osztrák tábornok, akármely nemzetiségből legyen is – állapítja meg Kvaternik – nem ismer egyebet, mint: „Gott, Kaiser und Oesterreich”, emiatt igen naiv dolog abban reménykedni, hogy amaz mást is képes cselekedni, mint bármely egyéb német katonatiszt.⁶³ Ausztria ilyen hű szolgája volt Jelačić is, kihez hasonló „hazafit” nem nehéz találni a horvát történelemben, azzal a különbséggel, hogy a horvát nép egyetlen osztrák tábornok vagy „katona-bán” alatt sem „élt meg és szenvedett át annyi szörnyűséget, mint épp Jelačić bánésága alatt”. A horvát nép elhitte neki 1848-ban, hogy „Budára indul a horvát koronaért! – Az ám, de végül e bizonyos horvát korona helyett a határőrök Jelačić-tyal egyetemben sváb töviskoronát harcoltak ki maguknak!” Ennek okán nem értelmetlenség-e és „aljas tett” ünnepelni efféle emlékeket, mi több, nem jelent-e mindez visszatérési kísérletet a népet ugyanúgy megszégyenítve és megnyomorítva, azaz „nem jelenti-e a nép elárulását”? – teszi fel a kérdést Kvaternik a harmadik fejezetben, melynek „Jelačić bán ajándékainak emlékezete”⁶⁴ címet adta. Állításait ebben a részben is nemzeti párti sajtóorgánumok cikkeivel támasztja alá, melyek az 1868-1870. közötti időszakban igen ellentmondásosan értékelik Jelačićot.⁶⁵ A negyedik, „Új Jelačić-mítosz és hatásai” című fejezetben Kvaternik

⁶⁰ *Kvaternik, Eugenij*: Rieč u sgodno vrieme, (k.n.), Zagreb, 1870, 6.

⁶¹ U.a., 8–9.

⁶² Kvaternik a *Währ-Zeitung*-ból vett idézeteket német nyelven közli: „'..Ein guter Oesterreicher schliesst einen guten Kroaten aus': — 'Einheit und Macht Oesterreichs schliesst die Existenz des kroatischen Staates aus'; — 'ein österreichischer General ist an und für sich ein Gegner des Kroathums'”, „'Dienste, die ein General aus dem kroatischen Volke für Oesterreich leistet, sind Verrath am eigenen Volke..’”, U.a., 9.

⁶³ U.a., 10–11.

⁶⁴ U.a., 12–13.

⁶⁵ U.a., 15–17.; Gyakorlatilag ugyanazokról a cikkekről van szó, amiket Kvaternik a *Sustav naših Slavoserbah*, és *Starčević a Jugoslavenska Akademia* cikkben korábban is használt, s melyekről e munkában már szó esett.

hangsúlyozza, hogy az „új Jelačić-mítosz” semmi egyéb, mint az „osztrákbarátságot” leplező álca, amit a horvát nemzet ösztönösen gyűlöl, mint ahogy a „népemség is utálatos” számára, hisz volt alkalma megtapasztalni „jótéteményeit”. Emiatt szükséges volt „az osztrákbarátságot” nemzeti és hazafias köntösbe öltöztetni; ez okból fedezték fel Jelačićot is, kinek égisze alatt megismételhetik a Jelačićiaszt’.” Kvaternik felszólítja a hazai „osztrákokat”, illetve a Nemzeti Pártot: vagy tanúsítsanak megbánást, vagy álljanak el az 1861 óta követett végzetes politikától, egyidejűleg elismervén, hogy a jogpártiak egész idő alatt a nemzet és a haza javára munkálkodtak, avagy végre őszintén mondják ki, hogy osztrák érdekekért harcolnak, mert megítélésük szerint Horvátország képtelen önállóan fennmaradni, ezért szívesebben látnák azt osztrák-német, mint magyar igában. A vehemens sértéseket és kritikákat, amikkel a jogpártiak a nemzeti pártiakat illették, Kvaternik a Nemzeti Párt őszintétlenségével magyarázza és annak vádjával, hogy a Jogpárt támogatja és erősíti Rauch rezsimjét.⁶⁶ „S a mi osztrákjaink pedig véssék jól eszükbe, hogy a Jogpártot semmi sem gerjeszti oly elkeseredett tettekre irányukban, mint ama hazug, befeketítő és álnok álláspontok, melyekkel elárasztják, azzal, hogy szemtelenül kisajátítják maguknak a ‘nemzeti’, ‘liberális’, ‘alkotmányos’ megnevezéseket, a legújabb időkben pedig a ‘horvát’-ot is, valójában pedig – akaratlagosan, egyesek ostobaságából is – mindezt az ‘osztrákhoz húzás’ kizárólagos szolgálatában, mely azonban a nemzethez, liberalizmushoz és horvátságához úgy viszonyul, mint az ököl, ha arcul csap valakit, tudva tudván mindezt, még tovább mennek szegventelenségükben, a Jogpártot ‘magyarpártinak’ titulálván, s minden eszközzel igyekeznek azt a néppel megutáltatni, befeketíteni; minthogy e párt leleplezi tetteiket és irányvonalukat; holott e párt irányvonala és tettei az egész világ előtt ismeretesekek 1861 óta”. Mi több – emeli ki Kvaternik – sehol Európában nem létezik „oly illojális irányvonallú és jellegű” pártviselkedés, mint ahogy a Nemzeti viszonyul a Jogpárthoz. A Nemzeti Párt ugyanakkor valóságos „világunicum” gonoszságát és illojalitását tekintve tulajdon népe felé, mivel összeesküdött annak államhoz való joga ellen. Hogy megmenthesse és bebiztosítsa az ‘osztrákbarátságot’, Strossmayer püspök pártja nem válogat az eszközökben.⁶⁷

⁶⁶ Ellentétben a Nemzeti Párt és vezetői ellen intézett vehemens és gyakran ízléstelen támadásokkal, Kvaternik és Starčević hozzáállását az unionista rezsimhez és Rauch bánhoz – noha elvben nem helyeselheték — jogpárti sajtóorgánumban az a meggyőződés predesztinálta, hogy a nemzeti érdekek árulása a nemzeti pártiak műve, s hogy a magyarokhoz húzóknak nem a horvát nép, Horvátország és a szabadság ellenségei. Az unionistákat a jogpárti sajtóban csak időnként kritizálták, akkor is enyhe formában. Kvaternik és Starčević egyaránt elismerték, hogy ők, ellentétben a nemzeti pártiakkal, akik állítólag hazudnak és elvakítják a népet elkendőzve valódi céljaikat, következetességüket és politikai hovatartozásuk őszinte megvallását. Starčević úgy tekintette, hogy a „magyarórság” idejétmúlt és értelmetlen betegség, s akárcsak Kvaternik, hitte, hogy az unionisták, mikor megértik Ausztria álnok játékát a dualizmusukkal, a jogpártiakhoz csatlakoznak. Védekezve a nemzeti pártiak vádjaitól, hogy valójában Rauch bán rezsimjét támogatja, Kvaternik hangsúlyozza, hogy az unionisták a jogpártiak feléjük „szabadelvűbben” és „ártalmatlanabban” viselkednek, mint bármely korábbi hatalom. Az említetten kívül az unionisták elleni támadás elmaradását politikai szükségszerűséggel, illetve a jogpárti sajtó betiltásának lehetőségével indokolja. Bővebben: *Turkalj, Jasna: Značaj Starčevićevih i Kvaternikovih ideja u pravaškim novinama i politici do Rakovice (1867–1871.)*, nem közölt magiszteri disszertáció, Zagreb, 1998, 205–225.

⁶⁷ Rieč u sgodno vrieme, 18.-21.

Ahogy a kiadvány elején, Kvaternik újra megüzeni Ausztriának és a „honi osztrákoknak”, hogy nem léteznek többé „ostoba” horvátok, s nem találnak újabb Jelačić-ra, ám ha mégis, nem találnának követőkre.⁶⁸ Kvaternik véleménye szerint április 19-én a Nemzeti Párt és Strossmayer püspök erejét és tekintélyét kívánták demonstrálni. Hogy sikerüket biztosítsák, Horvátország egyéb vidékeiről „segédcsapatokat” hívtak. Az eseményt Kvaternik úgy írja le, mint az 1845 utáni első esetet, mikor „a pártok nyilvánosan szembefordultak és alkotmányos módon összemérték erejüket”. „Eme önmagában nézve ártatlan eseménnyel” nyilvánosan bizonyítást nyert, nem igaz, hogy az egész horvát nép Strossmayer mellett áll. A Jogpártnak sikerült megakadályoznia Jelačić életét, illetve „az osztrákok” provokációját egy „új Jelačić érdekében”, Zágráb pedig nem állt mögójük. Ez bizonyítja – folytatja a szerző – a horvát nemzet politikai érettségének fejlődését, s hogy nem tart „honi svábimádóinkkal”.⁶⁹

A Nemzeti Párt „szlavoszerbjeit” és azok elődeit, azaz politikai tevékenységük példaképeit — melyek közt Jelačić központi helyen szerepel — valamennyi, a horvátságot 1848 óta a horvát-magyar kiegyezésig ért igazságtalanság fő okozóivá nyilvánítva, a jogpárti vezetők meg voltak győződve, hogy e végzetes politika leleplezésével sikerült elérniük, hogy a horvát nép felismerje a „tiszttalan vért”, s hogy az többé nem engedi „eme szolgalelkű kutyáknak, hogy megszenteltelenítsék a szent horvát földet”.⁷⁰

Az nemzeti pártiak által 1871. május 19-ére Jelačić tiszteletére szervezett ünnepség kapcsán, a *Hervatska* című hetilap május 28-án cikket jelentetett meg „Újabb alkalmas idejű hozzászólás” címmel, melyben örömmel jegyzi a „gigászi előmenetelt”, amit a jogpártiak „az értelem és tisztesség erejével”, a horvát nép körében az elmúlt évben elértek. „A munkálkodók tehát szaporodnak; az aratással is mind jobban haladnak!” A cikkíró azt üzeni a „nemzeti rabság bálványozóinak”, akik leköpték „a bécsújhelyi vértanúk” — azaz Zrínyi és Frangepán — sírját, „látszólagos győzelmüket követően halálos csapás fenyegeti őket”, továbbá, hogy „az 1872. év május 20. napján nem lesz Horvátországban osztrákérmű ember, ki hajlandó lenne politikailag ünnepelni Jelačić osztrák tábornok emlékét.” Azonban amíg az idő meg nem teszi a magáét, s nem „bosszulja meg a meggyalázott nemzeti tisztességet”, rá akar mutatni, hogy Jelačić nem méltó az ünneplésre – már csak a magyarokra való tekintettel sem, akiktől „állítólag megszabadította” a horvátokat. A cikk idéz három, a magyar országgyűlésben 1848 júniusától szeptember elejéig elhangzott Kossuth-beszédből, bizonyítván, hogy ő a nyár folyamán egyre inkább engedett, „mígnem bőszyűlt oroszlánból ártalmatlan báránnyá nem vált”. Ha szem előtt tartjuk – hangsúlyozza a cikkíró – hogy Kossuth szeptember elején kész volt elismerni a horvát nép jogait, hogy a horvát kérdés békés megoldására tett javaslatot és ehhez a közös királyt kérte fel közbenjárásra, nehogy a horvátok betörjenek a Magyar Királyságba, akkor világos, „hogy idegen, átkos kéz rendezte sorsunkat 1848-ban”. 1848-ban a horvátok és magyarok egyaránt „a mi rettenetes cselszövésünk, egyszersmind tulajdon hi-

⁶⁸ U.a., 22.

⁶⁹ U.a., 26–27.

⁷⁰ Nekolike uspomene, In Djela, III., 373.

báink áldozatává” váltak. Jelačić bán dicsőítőinek az író – valószínűleg Kvaternik – végül megüzeni: gondolkozzanak el, hogy megértsék, „miért nem ünnepelhet a nemzet öntudatos fele egy állítólagos ‘magyaroktól való felszabadítót’; merthogy ilyen oldalról valójában nem is létezett ellenség – akárha nyelvvel nem végzetesként, hát tetteikkel teljességgel ártalmatlanul. Valódi ellenségeink egészen más barlangokban lesték az alkalmat: akárcsak ma! A horvátok pedig csak őrkdjenek!”⁷¹

Kvaternik 1871 őszén vérrel pecsételte meg a Jogpárt alap gondolatát, mely szerint a horvátok és a Habsburg Monarchia, illetve a horvátok és bármely más elnyomó hatalom közötti érdekek összeegyeztethetetlenek,⁷² Starčević pedig az 1880-as években tovább mélyítette a Jelačić-ról festett, kifejezetten negatív képet, „arról a bánról, ki kardja hegyére tűzte az osztrák császári és a magyar trónust egyaránt”, de aki „saját és a horvátság nagy szerencsétlenségére nem tudott, vagy nem akart bölcs és igazságos lenni”.⁷³ Annak ellenére, hogy a jogpártiak Jelačićot a horvát nép egyik legaljasabb árulójának titulálták, mégis nemzeti hős maradt, a magyarokkal szembeni ellenállás jelképe.

THE OPPONENTS OF THE „NEW AND OLD CULT OF JELAČIĆ“ – THE PARTY OF LAW ABOUT BAN JOSIP JELAČIĆ

by Jasna Turkalj
(Summary)

Through an analysis of authoritative literary sources, the articles, polemical papers and speeches in the sabor of Ante Starčević, as well as the journal articles and other writings of Eugen Kvaternik, the brochure of David Starčević, and the *Slaviteljem Jelačića bana (To the celebrators of ban Jelačić)*, the author reveals the interpretation of the oeuvre of ban Josip Jelačić by the Party of Law, which was most clearly manifested during the inauguration of the monument erected in honour of Jelačić and the parallel celebrations organised by the National Party in front of the statue itself. Contrary to the National Party and its supporters — for whom the Jelačić monument became the symbol of resistance to Hungarian hegemony and to the government of ban Levin Rauch — the Party of Law identified the statue with the abandonment of Croatia independence and of the interests of the Croatian nation in favour of Austria, the chief opponent of Croatia and the greatest threat to her survival. The celebration of Jelačić, for whom, from the perspective of the Party of Law, the only sacrament was the „unity and greatness of the Austrian Empire”, was regarded by them as the manifestation of a political will whose ultimate aim was the merging of Croatia and of the Croatian people into the „Austrian”, that is, „German sea”. Accordingly, they treated those who honoured the monument as mere traitors who were inferior even to their very idols.

⁷¹ Opet reč u sgodno vreme, In *Hrvatska*, 28. 5. 1871./22.

⁷² *Gross, M.*: *Izvorno pravaštvo*, 320.

⁷³ *Djela, I.*, 194. (A. Starčević 1881.10.08-i beszéde)

Soós László

TISZA ISTVÁN KORMÁNYALAKÍTÁSA ÉS PARLAMENTI KÜZDELMEINEK ELSŐ IDŐSZAKA

(1903. november 3–1904. április 19.)

Az Osztrák–Magyar Monarchia 1898-ban lejáró véderőtörvényének megújítására Edmund Krieghammer hadügyminiszter és Friedrich Beck-Rzikowsky vezérkari főnök már 1896-ban tervezetet készített, amelyben a lakosság lélekszámának növekedésére hivatkozva az újonclétszám 50 ezer fővel történő emelését, valamint szervezeti reformok végrehajtását javasolták.¹ A fenti mértékű újonclétszám növelését mind a bécsi, mind a budapesti kormány, különösen annak pénzügyi vonzata miatt, túlzottnak tartotta. Az ellenállást látva a hadügyminiszter 1899-ben már a fenténél kisebb mértékű újonclétszám emelési javaslatot terjesztett a közös minisztertanács elé, de a testület által támogatott előterjesztés, az osztrák parlament működésképtelensége miatt, az elkövetkező két évben nem került a törvényhozás elé. A honvédelmi miniszterek és a közös hadügyminiszter által egyaránt támogatott fejlesztési tervet — az 1901. november 29-én megtartott közös minisztertanácsi ülésen — Ferenc József személyesen igyekezett elfogadtatni az osztrák és a magyar kabinet képviselőivel, de főleg az osztrák pénzügyminiszter költségvetési aggályai következtében az előterjesztést mindkét kormány elutasította.² A katonai vezetés, az uralkodóval egyetértésben, úgy ítélte meg, hogy a Monarchia hadseregének létszáma jelentősen elmarad attól, mint amelyet nagyhatalmi státusza megkövetel, ezért a birodalom a diplomácia terén is egyre veszít jelentőségéből. Különösen azt tartották veszélyesnek, hogy a katonai erejének növelésére nagy gondot fordító Németország hadvezetése előtt a Monarchia szövetségi szerepe nagymértékben leértékelődik. A hadügyminisztérium a katonai szolgálatra kötelezhető korosztály tagjainak minél szélesebb körű hadrafoghatóságát úgy igyekezett megoldani, hogy a létszámfeletti, mint póttartalékosok, rövid ideig tartó kiképzésben részesültek.

Az 1903. évre szóló újonclétszám megállapításáról a kormány — véderőtörvény hiánya következtében — az előző évek gyakorlatának megfelelően, törvényjavaslatot készített, illetve egy másik törvényben az újoncjutalék megaján-

¹ Az 1889. évi törvény alapján a közös hadseregbe 103 ezer, a Landwehrbe 10 ezer, a magyar honvédségbe 12 ezer újoncot soroztak be. A szervezeti átalakítás során a tüzérség technikai modernizációjára, a haditengerészet létszámának növelésére, a sorkatonai szolgálati időnek háromról kettő évre történő leszállítására került volna sor.

² *Somogyi Éva: Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchiában.* Bp. 1996. 138–139.

lását kérte. Fejérváry Géza honvédelmi miniszter az 1902. október 16-án benyújtott törvényjavaslataival — érvényben tartva a korábbi létszámkeretet — 20000 póttartalékos behívására kért felhatalmazást. A honvédelmi miniszter javaslatát, amely valójában a tényleges katonai létszám felemelését jelentette volna, még a kormánypárti képviselők sem támogatták, az ellenzékiek pedig, a törvényjavaslatra válaszul, vég nélküli obstrukcióba kezdtek. A legfelsőbb katonai vezetéssel és a királlyal — javaslatának lehetséges módosításáról — tárgyaló Fejérváry Géza Bécsben értesült arról, hogy a hadsereg létszámának felemelését szorgalmazó tervet az osztrák parlament is elutasította. A póttartalékosok behívását 1903 januárjában levették ugyan a napirendről, de a magyar parlamentben felerősödtek azok a hangok, amelyek a hadseregben a „magyar jelleg” érvényesülését követelték.

A Szabadelvű Párton belül is erősen megoszlottak a vélemények arról, hogy az előállt parlamenti helyzetben, az ellenzékkel szemben milyen magatartási formát kövessenek.³ A Széll Kálmán miniszterelnök kivárára alapított taktikáját kezdettől fogva erős kritikával fogadó, – az exlex állapot bekövetkeztét előre megjósoló – gróf Tisza István az obstrukcióval szembeni tehetetlenséget látva, 1903. március elején határozott lépésekre szólította fel a kormányfőt.⁴ Tisza István erről a beszélgetésről naplójában a következőket rögzítette:⁵ „Ő megmaradt amellet, hogy másra, mint tétlen kitartásra nem vállalkozik, mire azt feleltem, hogy ezt igen sajnálom, de ha ő nem teszi meg, mit az ország érdeke feltétlenül megkíván, akkor nem marad más hátra, minthogy helyét másnak adja át. Utjaink május elején valószínűleg el fognak válni, ezen nem segíthetünk, azt azonban megígértem, hogy a pártban semmi mozgalmat nem indítok, míg ezt neki előzetesen be nem jelentem.” A kormányfő megbuktatását vagy a Szabadelvű Párt támogatásának megvonásával, vagy uralkodói döntéssel lehetett végezhivni. A kormánypárton belüli ellentétek további felerősödésétől tartva, Széll Kálmán menesztését a király magára vállalta.

³ Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK) Kézirattár Quart. Hung. 2459/4. Thallóczy Lajos naplója. 1903. márc. 3–6. Thallóczy a Szabadelvű Párton belüli, meglehetősen élesen megfogalmazott véleményekről írja: „Apponyi gyöngé és hitvány elnök. Széll bölcsességének és találatosságának a végére jutott. Bánffy úgyszintén megvallja, hogy örül Széll bukásának... hatalomra nem juthat, de Szapáryt mint átmenetet támogatja. Wekerle fél a pénzügyi rosszabbodástól. Andrássy Gyula gyöngé és lusta. Lukács kontrolőr, egyéb semmi. Popovics szellemi nihilista.”

⁴ Tisza István a haderő kérdéséről a parlamentben 1903. december 23-án így fejtette ki véleményét: „Mi t. Ház teljes meggyőződéssel állunk a közös hadsereg alapján és kívánjuk fenntartani a hadseregnek egységes vezényletét, vezérletét és belső szervezetét úgy, ahogy az az 1867 évi XII. törvény 11§-a által konstruáltatott. Tesszük ezt abban a meggyőződésben, hogy a magyar nemzet érdeke kívánja azt, hogy az a hadsereg, amely a közös védelem kötelezettségét teljesíti, mentül erősebb, mentül harcképesebb legyen katonai szempontból... Azt hiszik a képviselő urak, hogy a nemzeti politika az: akcióképtelenné tenni a magyar nemzetet azzal a helyzettel szemben, amelyet a Balkán-félszigeten látunk. ... az a helyzet, az a forrongás a Balkánon igenis érinti, és érinteni fogja mindég nagyon közelről a magyar nemzet érdekeit.... Ezért kell az, hogy Magyarország hozzátartozó része, és pedig a paritás alapján teljes egyenrangúsággal bíró része legyen egy oly európai nagyhatalomnak, amelynek szava döntő súllyal essék a mérlegbe.” Képviselőházi Napló 1901–1906. 363. országos ülés. 1903. dec. 23.

⁵ Gróf Tisza István összes munkái. Bp.1928. I. kötet. 698.

A magyar politikai krízis felszámolását Ferenc József már 1903. április elejétől kormányfői váltással remélte elérni. A feladat végrehajtására két politikus látszott alkalmasnak.⁶ Nevezetesen Kállay Béni közös pénzügyminiszter jelöltjeként színre lépő gróf Khuen-Héderváry Károly, akit horvát banként erőskezű politikusként tartottak számon, valamint a Fejérváry Géza által egyetlen alkalmas jelöltként ajánlott gróf Tisza István. A parlament munkáját teljesen megbénító obstrukcióval szemben a Széll-kormány tehetetlennek bizonyult, ezért Ferenc József már 1903. május 23-án felhatalmazta Khuen-Héderváry Károlyt, hogy kormányalakítási esélyeiről a magyar politikusok körében megbeszéléseket folytasson. A budapesti politikai erőviszonyokat csak távolról ismerő bán rövid tájékozódás után — helyzetét reménytelennek ítélve — kormányalakításra szóló megbízásáról lemondott. Ezt követően, június 16-án az uralkodó Tisza Istvánt kérte fel, hogy mint leendő miniszterelnök a következő kormány összetételéről a Szabadelvű Párt vezető politikusaival megállapodjon. A június 17-én, többek között Széll Kálmánnal, Apponyi Alberttel, Bánffy Dezsővel, Andrássy Gyulával lefolytatott megbeszélések során kiderült, hogy Tisza teremtő párttszerepe nem támogatják, sőt a politikai válság megoldásában kulcsfontosságú szerepre szánt Wekerle Sándor sem vállal az új kabinetben miniszteri tárcát.⁷ A kormányzópart tagjai megijedve attól, hogy Tisza István az obstrukciót végső esetben erőszakos intézkedésekkel is kész letörni, a miniszteri posztokra szóló felkéréseket sorra visszautasították. Az eredménytelen tárgyalások után az 1903. június 19-én tartott bécsi audiencián Tisza István a kormányalakításra kapott megbízását a királynak visszaadta.

Tisza István sikertelen kormányalakítását követően az uralkodó Khuen-Héderváry Károlyt bízta meg, hogy Budapesten — a korábbinál szélesebb körben — kormányalakítási tárgyalásokat folytasson. A megbeszélések eredményeként Khuen-Héderváry megállapodott a Függetlenségi Párt vezető politikusaival, hogy az obstrukció beszüntetése fejében eltekint a katonai létszám felemelésétől és csak az éves rendes újonclétszám elfogadására terjeszt be törvényjavaslatot. Az 1903. június 27-én kinevezett Khuen-Héderváry-kormány már a parlamenti bemutatkozáson szembesült azzal a ténnyel, hogy az ellenzéki képviselők jelentős része a parlamenti munkát lehetetlenné tevő obstrukciót tovább folytatja.

A kormányfő helyzetét tovább rontotta, hogy a július 29-én megtartott parlamenti ülésen a Függetlenségi Párthoz tartozó képviselők bejelentették: a Khuen-Héderváry Károly baráti köréhez tartozó Szapáry László fiumei kormányzó ellenzéki politikusokat próbált megvesztegetni azért, hogy a parlamenti felszólalásaikat beszüntessék.⁸ Annak ellenére, hogy a vesztegetési ügyben a miniszterelnök ellen szóló közvetlen bizonyítékot nem találtak, a kialakult bot-

⁶ Ferenc József Kállay Bényt is felkérte, hogy vállalja el a magyar kormányfői tiszteletet, de a kérést a pénzügyminiszter határozottan elutasította.

⁷ Tisza István kormányalakítási kísérletét részletesebben lásd: *Soós László: Khuen-Héderváry Károly kormányalakítása és a politikai válság felszámolására tett kísérlete első lemondásáig*. In: *Századok* 145. évfolyam 3. szám. 603–635.

⁸ A korrupciós ügyeket lásd: *Cieger András: Politikai korrupció a Monarchia Magyarországon*. Bp. 2011.

rány azokat az ellenzéki politikusokat is visszavitte az obstrukciót folytatok táborába, akik addig a Khuen-Héderváryval korábban kötött megállapodást betartották. A politikai válság felszámolására kiutat nem találó Khuen-Héderváry Károly miniszterelnök lemondását az uralkodó 1903. augusztus 7-én elfogadta, és a kormány távozását augusztus 10-én az országgyűlés tudomásul vette.⁹

A kormány lemondását követően Khuen-Héderváry arra kérte az uralkodót, hogy a magyarországi közhangulat javítására a Szent István-ünnepen személyesen vegyen részt, és egyben előterjesztette azon politikusok névsorát, akiket a politikai válság felszámolása érdekében meghallgatásra javasolt.¹⁰ Az új miniszterelnök kinevezése érdekében Ferenc József 1903. augusztus 19-én érkezett Budapestre, és az elkövetkező napokban a Szabadelvű Párt valamennyi politikai csoportosulásának képviselőit kihallgatáson fogadta.¹¹ A megbeszélések eredmény nélkül zárultak, mert a király kívánsága, hogy a kormányválság a hadsereget érintő magyar követelések teljesítése nélkül oldódjék meg, nem teljesült. Az uralkodó augusztus 29-én azzal az ígérettel utazott vissza Bécsbe, hogy az angol király látogatását követően a megbeszélések a budai várban tovább folytatódnak.

Ferenc József ígéretéhez híven, 1903. szeptember 4-én ismét Budapesten kezdte meg a tárgyalásokat — a közvélemény szerint — azzal a céllal, hogy megtalálja azt a személyt „aki ő felsége politikai programját végrehajtsa.”¹² A kiszivárogtatott hírek szerint a király a közös hadsereg vezényleti és szolgálati nyelvének dolgában semmiféle engedményt nem ad, de a kisebbnek minősített követeléseket hajlandó elfogadni, annak érdekében, hogy a magyar állam önállósága az egységes közös hadseregben kifejezésre jusson. Ezek közé sorolták: a katonai bíraskodásban és az intézetekben a magyar nyelv használati jogának bővítése, a nemzeti zászló és jelvények szerepeltetésének engedélyezése, valamint a magyarhonos tiszteknek a magyar ezredekhez való fokozatos áthelyezése. A fenti szellemben kezdődő kihallgatások sorát ismét Khuen-Héderváry miniszterelnök nyitotta meg. Ezen a napon csak olyan politikusokkal kívánt tárgyalni a király, akik a politikai krízis gyors felszámolása érdekében a nemzeti követeléseket a lehető legszűkebb körre kívánták leszorítani. Ezért került a meghívottak listájára Andrássy Gyula, Hieronymi Károly és Tisza István. Már az első tárgyalási napon kiderült, hogy a kormányzópárt többsége által támogatott Lukács László sem mutat különösen nagy hajlandóságot arra, hogy a pénzügyek mellé a miniszterelnökség gondjait is magára vállalja.¹³

⁹ Képviselőházi napló 1901–1906. 321. országos ülés, XVIII. kötet. 1903. aug. 10. A kormány lemondása a hivatalos lapban (Budapesti Közlöny) 1903. augusztus 10-én jelent meg.

¹⁰ OSZK Kézirattár Quart. Hung. 2459/4. Thallóczy Lajos naplója. 1903. aug. 14.

¹¹ Az 1903. aug. 21-én tartott audiencián a két házelnök, gróf Csáky Albin a főrendiház és Apponyi Albert a képviselőház elnöke vett részt. A további napokon a király elé járult: Andrássy Gyula, Károlyi Sándor, Lukács László, Szapáry Gyula, Wekerle Sándor, Hódossy Imre, Bánffy Dezső, Hieronymi Károly, Széll Kálmán, Tisza István, Darányi Ignác és Falk Miksa. Goluchowski külügyminiszter augusztus 22-én és 26-án tartózkodott Budapesten és tárgyalt az uralkodóval.

¹² Egyetértés, 1903. szept. 5. Lukács László megbízatása.

¹³ Egyetértés, 1903. szept. 5. Mit hoz Lukács?

1903. szeptember 6-án a király Khuen-Héderváry miniszterelnökön kívül csak – a miniszterelnöki székbe nagyon visszavágyó- Széll Kálmánnal tanácskozott. A kormányának bukásáért pártját hibáztató Széll Kálmán többnyire vidéken tartózkodott, és lemondása óta a szabadelvű pártkörben egyetlen alkalommal sem jelent meg. Széll Kálmán személyének ismételt előtérbe kerülését többen azzal indokolták, hogy a politikai holtpontról való kimozdulás érdekében kompromisszumot kell kötni az ellenzékkel. Erre a feladatra, mint a „paktumok nagymesterét” Széll Kálmánt tartották a legalkalmasabb embernek. A kormányválság elhúzódását látva egyre többen sürgették a Szabadelvű Párt értekezletének összehívását és egy – a nemzeti követelések befogadását tükröző – mindenki által támogatható program kidolgozását. Ettől remélték a párt egységének megőrzését, mivel egy elfogadott programmal induló miniszterelnök mögül nem lehet – politikai véleménykülönbségre hivatkozva – kihátrálni. A program új elemeként vetették fel, hogy tárgyalni kell az ellenzékkel a pártközi konferencia összehívása érdekében, mert nélkülük nem lehet az új kormány elképzeléseit megvalósítani.¹⁴

A király szeptember 9-én délután – csalódottan – azzal az ígérettel utazott vissza Bécsbe, hogy huszadika táján visszatér. Mivel elképzeléséből semmit nem tudott megvalósítani, elutazása előtt örömmel vette Khuen-Héderváry újabb tervét, hogy Andrassy Gyula – akinek 67-es hűségében mindketten meg voltak győződve – kormányalakítását készítsék elő. Andrassy már korábban is azt hangoztatta, hogy Apponyi Albert és Wekerle Sándor nélkül nem lehet egy munkaképes kormányt létrehozni. Most Khuen-Héderváry felajánlotta Andrassynak, hogy segít neki a két fenti politikussal a kormányválságot felszámolni, és a tervének komolyságát hangsúlyozandó a király személye körüli tárcát magára vállalta.¹⁵ Andrassy beleegyezett abba, hogy az uralkodóval történő újabb egyeztetés érdekében tizedikén Bécsbe utazzon. A sajtó előtt titokban tartott kihallgatásra 1903. szeptember 11-én került sor. A király Apponyi és Wekerle szerepvállalásának nem örült igazán, de beleegyezett, mert nem akarta, hogy az elhúzódó válság során őt hibáztassák, hogy ezt a megoldási formát nem próbálta ki. Andrassy Gyula az általa javasolt két miniszter-jelölttel szeptember 14-én tárgyalt, de a megalakítandó kormányban egyikőjük sem kívánt szerepet vállalni. Khuen véleménye szerint Apponyit Wekerle Sándor beszélte le arról, hogy az Andrassy kormányban miniszterséget vállaljon, mert ő maga számára csak a miniszterelnöki posztot tartotta elfogadhatónak.¹⁶ Ezek után a megbízott miniszterelnök kényszeredetten bevallotta, hogy végére jutott minden kombinációnak, amely az új kormány megalakulását elősegíthetné. A fenti erőfeszítések ellenére az uralkodó azon törekvése, hogy a pesti politikai krízist a magyarországi vadászaton¹⁷ részt vevő német császár 1903. szeptember 19-ére tervezett bécsi látogatása előtt megoldja, kudarcba fulladt.

¹⁴ Egyetértés, 1903. szept. 10. Közeledés az ellenzékhez.

¹⁵ OSZK Kézirattár Quart. Hung. 2459/4. Thallóczy Lajos naplója. 1903. szept. 9.

¹⁶ OSZK Kézirattár Quart. Hung. 2459/4. Thallóczy Lajos naplója. 1903. szept. 14.

¹⁷ A német császár vadászati céljából 1903. szept. 13-án, vasúton Mohácsra érkezett. Mohácsról hajon vitték Frigyes főhercegnek a mohácsi járásban fekvő birtokára, ahol szeptember 17-éig tartó-

Ezzel egy időben diplomáciai körökben világossá vált, hogy a német császár rövid, udvariassági látogatásként megtervezett bécsi programját a balkáni események gyökeresen átírják. A török–bolgár katonai szembenállás kiéleződése, Törökország felosztásának kérdése hosszabb egyeztető tárgyalásokat igényelt. Erre utal, hogy mind a német császár, mind az orosz cár¹⁸ későbbi látogatásában a külügyminiszterek kiemelt szerepet kaptak.

A bel- és külpolitikai események hatására, a hadserege minden megmozdulását nagy figyelemmel kísérő uralkodó, az őszi galíciai hadgyakorlatra is csak késve tudott eljutni, ezért személyének helyettesítését—a 7. és 12. hadtest irányítását—Ferenc Ferdinánd főhercegre bízta, és csak a nagyobb lovassági hadműveletre érkezett meg vezérkarához. A Ferenc Józsefet fogadó katonai vezetők határozottan elítélték a magyar parlamenti ellenzék követeléseit és politikai eszköztárát, mivel—nézeteik szerint—ez nem csupán a nagyon fontosnak tartott újonclétszám emelését, hanem a birodalmi haderő egységét, tekintélyét is veszélyezteti. A hadgyakorlat jó alkalom volt arra, hogy véleményüket az uralkodóval elfogadtatva, a pesti követelésekre „katonás” választ adjanak. Ennek szellemében írta alá az uralkodó 1903. szeptember 16-án, a Chlopy-ban berendezett főhadiszálláson keltezett hadparancsát, amelyben a hadsereget érintő — annak egységét és erejét veszélyeztető — minden magyar követelést elutasít.¹⁹

Az 1903. szeptember 17-én nyilvánosságra hozott hadparancs Budapesten nagy felháborodást váltott ki, mert nem csupán a kibocsátás formája volt meglepő, hanem az is, hogy a király az alkotmányos konfliktus feloldása érdekében a hadsereghez fordult. A Khuen-Héderváry környezetében lévő politikusok egyetértettek abban, hogy a hadparancsot — annak negatív hatását mérséklő — uralkodó kézirattal ki kell egészíteni, mert Magyarországon azt hiszik, hogy ezzel a katonaságot érintő minden nemzeti követelésre elutasítás vár. 1903. szeptember 19-én a Bécsben tartózkodó miniszterelnököt Láng Lajos kereskedelemügyi miniszter is arról tájékoztatta, hogy üres kézzel nem térhet haza, a pártjának tagjait meg kell nyugtatnia, vagy a pártszakadás folyamatát el kell indítani. Az uralkodói kézirat eszméjét Láng is helyeselte, és kész volt arra, hogy tervükhöz Szögyény-Marich László berlini nagykövet támogatását meg-

kodott. A császár a kerapáncsai, bedai és a boki vadászterületen, tehát a Mohács alatti Duna mindkét partján vadászott. A vadászterületet szeptember 10-től, a Pécsi Csendőrkapitányság állományán és a környező községek rendőrein kívül további 56 fős csendőralakulat biztosította. A környező falvakban, vasútállomásokon, dunai átkelőknél detektívek teljesítettek szolgálatot. Ld. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: OL) Belügyminisztérium rezervált iratok (a továbbiakban: K149) -1903–5–629. Baranya vármegye főispánjának átírtára a belügyminiszterhez a német császár programjáról. 1903. aug. 4. Bács-Bodrog vármegye főispánjának jelentése szerint „A csendőrség és rendőrség oly nagy számban volt kirendelve, hogy az őrszemek egy kilométer távolságra voltak elhelyezhetők.” A vadászat ideje alatt a főispán is a helyszínen tartózkodott. Ld. OL K149–1904–5tétel-857.sz. Bács-Bodrog és Zombor sz. kir. város főispánjának jelentése a belügyminiszter részére. 1903. szeptember 17.

¹⁸ II Miklós cár 1903. október 3-án a Bécsi látogatása alkalmából, a Müritzstegen-i vadászaton Goluchowski osztrák–magyar és Lamsdorff orosz külügyminiszter megegyezett a balkáni status quo fenntartásában és a Macedoniában bevezetendő reformokról.

¹⁹ A hadparancs teljes szövegét lásd: *Soós László: A chlopy hadparancsot követő királyi kézirat létrejöttének körülményei és a Khuen-Héderváry-kormány bukása. Levéltári Közlemények, 81. 2010. 201.*

szerezze. Láng Lajos és Thallóczy Lajos még a délelőtt folyamán felkeresték Szögyény Lászlót, aki vállalta, hogy a kézirat ügyében a királynál eljár. Ezen idő alatt az audiencián megjelenő Khuent a király biztosította arról, hogy nem volt szándékában a nemzetet megbántani, csak a katonáknak akarta értésére adni, hogy „züllést” nem enged.²⁰ A megbeszélésen az uralkodó kijelentette, hogy nincs kifogása a magyarokat megnyugtató kézirat kiadása ellen, sőt átadott egy fogalmazványt, amelyet szeptemberben vitt magával Budapestre. Ez lett volna a kinevezett új miniszterelnök „útravalója” és az uralkodó most ehhez a szöveghez hasonló kézirat megfogalmazására tett javaslatot.²¹

Khuen-Héderváry visszatérve a szálláshelyére a fenti kéziratot átadta Thallóczy Lajosnak, azzal a kéréssel, hogy annak alapján készítsen el egy tervezetet. Khuen-Héderváry miniszterelnöknek és politikus társainak csak napokon át tartó alkudozás után sikerült elérni, hogy Ferenc József a magyarországi várakozásoknak is némileg megfelelő szöveget jóváhagyjon. Az 1903. szeptember 22-én aláírt és 23-án nyilvánosságra hozott nyilatkozat, amely a miniszterelnökhöz intézett, ellenjegyzet királyi kézirat formájában jelent meg, azon kívül, hogy Khuen-Héderváry Károly ismételt kormányalakítási megbízatását rögzítette, lényegesen új információkat ne tartalmazott.²² A Függetlenségi Párt szeptember 23-án megtartott értekezletén Kossuth Ferenc pártelnök szerint a kézirat „semmi egyéb, mint a hadparancsnak más szavakkal való ismertetése.”²³

Annak ellenére, hogy Kossuth Ferenc véleményével az osztrák lapok is egyet értettek Koerber osztrák miniszterelnök a kéziratban tett uralkodói gesztust is soknak találta. Ezért az 1903. szeptember 23-ára összehívott Reichsrath ülésén, a katonaságot érintő magyar igényekre Koerber kormánya nevében így reagált: „...a hadseregnek a támasztott követelések értelmében való átalakítása esetén Ausztria a törvények hatalmánál fogva azon kérdések elé állítatnék **[állítatnék – P.L.]**, hogy a jelenleg fennálló kötelék a két államfél között továbbra is fenntartandó-e. ...Kijelentettük bátran, hogy minden osztrák kormánynak a közös hadsereg minden ügyére vonatkozó és őt illető befolyását minden időben törvényes terjedelemben biztosítottnak kell látnia. ...A döntés már megtörtént, a legfőbb hadúrnak akarata az, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia hadserege olyan maradjon, amilyen most: közös és egységes, minden alapvonásában érintetlen.”²⁴

²⁰ OSZK Kézirattár Quart. Hung. 2459/4. Thallóczy Lajos naplója. 1903. szept. 19.

²¹ A szöveget König Károly osztályfőnök fordításában lásd: *Soós László: A chlopy hadparancsot követő királyi kézirat létrejöttének körülményei és a Khuen-Héderváry-kormány bukása. Levéltári Közlemények*, 81. 2010. 206–207.

²² A király kérésére többször átjavított tervezetek elkészítésében magyar részről Huen-Héderváry Károly, Thallóczy Lajos, Láng Lajos, Vértesy Kálmán, Radó Antal és Szögyény-Marich László vettek részt. A tervezetek szövegét lásd: *Soós László: A chlopy hadparancsot követő királyi kézirat létrejöttének körülményei és a Khuen-Héderváry-kormány bukása. Levéltári Közlemények*, 81. 2010. 206–217.

²³ Pesti Napló, 1903. szeptember 24.

²⁴ Képviselőházi Napló 1901–1903. XVIII. kötet. 322. országos ülés. 1903. szept. 24. Az osztrák miniszterelnök beszédét a magyar parlamentben Kossuth Ferenc ismertette. A Koerber beszédének nyomatékot adva Zéno Welsersheimb honvédelmi miniszter az alábbi törvényjavaslatot terjesztette elő: „Az 1903. febr. 26-iki törvény (Birodalmi Törvénytár 53. sz.) 2.§. helyébe a következő teendő: A hadseregbe (haditengerészet) való újoncok tényleges besorozása és újoncozása a Reichsrath-ban kép-

A fenti vélemények tükrében nagy meglepetést keltett, hogy a Szabadelvű Párt 1903. szeptember 23-án, délután folytatott ülésén, Andrassy Gyula határozati javaslatára a jelenlévők egyhangúan elfogadtak egy nyilatkozatot, amely szerint a párt megnyugvással fogadja el a miniszterelnöknek a hadparancsra vonatkozólag tett nyilatkozatát, további tárgyalására nincs szükség, ezért ezt a határozatát a Ház elé nem viszik.²⁵ A fenti határozatot a Néppárt nevében gróf Zichy János „kielégítőnek” minősítette.²⁶ A Szabadelvű Párt egységes állásfoglalása, illetve Apponyiék feltétel nélküli „visszavonulása” mindenkit meglepett. A „megegyezésben” a határozati javaslat megszövegezése is közrejátszott, mert annak el nem fogadása a király elleni állásfoglalást jelentette volna. Ezt Apponyiék nem merték felvállalni. A kormánypártban kialakult helyzetet a Hungária Szállodában megtartott vacsorán az egyik képviselő így jellemezte „Egy pár napra megint össze vagyunk drótozva...”²⁷

Khuen-Héderváry Károly az új kabinet megalakítását 1903. október 5-ére tervezte, ezért szeptember 27-én Bécsbe utazott, hogy programját az uralkodóval megismertesse. A megbeszélésre Khuen egy több pontból álló tervezetet vitt magával, amelyben a katonaságot érintő — a minisztertanács által elfogadott — kéréseket terjesztett a király elé.²⁸ Nevezetesen: a címer- és zászlóhasználat szabályozására egy szakbizottság kinevezése; a magyarországi illetőségű tisztek magyar csapattestekhez helyezése; a katonai büntető eljárásban az ügyvédek magyarul és horvátul is tarthassák védőbeszédeiket; a magyarországi katonai nevelő intézetekben magyar nyelven is oktassanak; a magyarországi katonai intézetekben a honiak részére az állami alapítványi helyek növelése; a kismartoni katonai intézetnek a székelyföldre helyezése, és helyére egy katonai főreáliskola és egy tüzér hadapród iskola felállítása; a magyar hatóságokkal a levelezés nyelve magyar legyen; a katonai épületekben magyar illetve horvát nyelvű feliratok helyezzenek el, és végül a magyar honvédségnél műszaki alakulatok szervezése. Ferenc József a magyar követeléseket, az első öt pont kivételével — a cseh és lengyel igények felerősödésétől tartva — nem tartotta teljesíthetőnek.

A holtpontról történő kimozdulás érdekében a Szabadelvű Párt vezetői 1903. szeptember 28-ára értekezletet hívtak össze annak érdekében, hogy mind a király, mind a tagság számára elfogadható ún. katonai program kidolgozására tervet készítsenek. A tanácskozáson határozatot hoztak az ún. kilences bizottság megalakításáról, amelynek tagja lett: a régi nemzeti pártiak részéről Apponyi Albert, Hódossy Imre és Bolgár Ferenc, az ó-liberálisok közül Hieronymi Károly, Tisza István és Münnich Aurél, a mágnások képviselőjében Andrassy Gyula és Széll Kálmán, a horvátokat pedig Josipovich Imre képviselte.²⁹

viselt királyságok és országok részére a múlt évben megszavazott kontingensnél nagyobb számban csak akkor és oly mértékben történhetik, ha és amely mértékben a véderőtörvény 14.§-a értelmében ez a magyar korona országaira eső újonc kontingensre nézve megtörténik.” Alkotmány, 1903. szept. 24.

²⁵ Magyarország, 1903. szept. 23.

²⁶ Pesti Napló, 1903. szept. 24.

²⁷ Egyetértés, 1903. szept. 24. Apponyiák hirtelen Pálfordulása.

²⁸ OSZK Kézirattár Quart. Hung. 2459/4. Thallóczy Lajos naplója. 1903. szept. 27. Független Magyarország, 1903. szept. 24.

²⁹ Egyetértés, 1903. szept. 29. Nincs program!

A szeptember 29-én tartott országgyűlésen az ellenzék már nem a hadparancsot követő királyi kézirat vitáját tartotta fontosnak, hanem az osztrák miniszterelnök beszédére adandó válasszal foglalkozott. A Kossuth Ferenc és képviselőtársai által készített beadvány szerint: „Ausztia kormányának elnöke Ausztia császárijától nyert felhatalmazásra hivatkozva kérkedett Ausztia Reichsrathjának folyó év szeptember 23-dikán tartott nyilvános ülésén azzal, hogy Magyarországnak a hadseregére vonatkozó bármely kérdésben csak Ausztia kormányának előleges beleegyezése alapján van és lesz joga intézkedni. Ez az illetéktelen, jogtalan, alkotmányunkat és önállóságunkat mélyen sértő állásfoglalás nem maradhat bizonytalan időn át megtorlatlanul, méltó visszautasításban, pedig csak a magyar országgyűlés részesítheti.” Khuen tudatában volt annak, hogy olyan nyilatkozatra akarják kényszeríteni, amely őt a király előtt roppant kínos helyzetbe hozza. Választhatott, vagy felülről kegyvesztettként, vagy alulról a parlament által bukik. Ez utóbbi mellett döntött, ezért a Reichsrath-ban elhangzott beszéd sajátos, a hallgatóságban nagy felháborodást kiváltó értelmezését adta. Szerinte Koerber „nyilatkozata, amelyeket a hadsereg kérdésében tett, én a magam részéről úgy fogom ma is fel, hogy ő azon befolyását kívánta magának a jövőre is biztosítani, amely őt Ausztia részéről a törvény értelmében megilleti, és amelyet mindenesetre én is követelnék a magam számára minden oly esetben, midőn — mondjuk — Ausztia részéről olyan követelésekkel állanak szemben, amelyek a közös intézményeknek, vagy pedig Magyarország kárára vagy sérelmére lehetnek.”

A miniszterelnök szavait nem csupán az ellenzék, hanem a kormányzó párt tagjai is elfogadhatatlannak tartották.³⁰ Kossuth Ferenc véleményével, mely szerint „elvártam volna Magyarországnak miniszterelnökétől, hogy a legerélyesebben utasítsa vissza Koerber miniszterelnök illetéktelen nyilatkozatát”, tizenöt képviselő kivételével a többsége egyetértett. Ezért a kormánypárti képviselők is támogatták Kossuth Ferenc indítványát, hogy „nyújtassék alkalom a háznak arra, hogy a miniszterelnök ajkairól elhangzott kijelentések itt vita tárgyává tétessenek. Holnap tehát tartsunk ülést.” Így bekövetkezett az a parlament történetében pártját ritkító esemény, hogy a kormányzó párt az ellenzékkel együtt a miniszterelnök ellen szavazott, és Kossuth javaslatát a képviselők elfogadták. A miniszterelnök leszavazását követően tartott minisztertanácson a kormány másodszor is benyújtotta lemondását.³¹

³⁰ A Szabadelvű Párt tagjai is az 1867. évi XII. törvény értelmezésénél arra hivatkoztak, hogy a véderőt illető minden olyan kérdés, amely a törvényhozó hatalom körébe tartozik, a két parlament által egyetértőleg és hasonló elvek alapján oldandó meg, de ez nem vonatkozik azokra a magyar kontingenst érintő rendelkezésekre, amelyek a szoroson vett katonai szervezetet nem érintik. Például kizárólag magyar törvény rendelkezik arról, hogy a honvédség katonai intézeteiben nyert végzettség a közös hadseregbeli tisztirang elnyerésére is képesít. Továbbá az 1868. aug. 6-án kiadott hadparancsot, amely a magyar csapatoknál a honi illetőségi tisztek alkalmazását rendeli el, csak a magyar országgyűlés előtt hirdették ki. Így a hasonló természetű katonai intézkedésekkel szemben, akár törvényhozás, akár uralkodói elhatározás eredményeképpen jönnek létre, nincs az osztrákoknak beavatkozási joga. Ld. Gróf Apponyi Albert emlékiratai. 1899–1906. II. kötet, Budapest, 1934. 82.

³¹ OL Minisztertanácsi és kormányzótanácsi jegyzőkönyvek, 1867–1944. (a továbbiakban: K 27) Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1903. 09. 29/1.

Budapesten csak „kigondoló” bizottságként emlegetett kilencek készülő határozatáról, mint elnök Széll Kálmán 1903. október 7-én tájékoztatta a királyt. Az audiencián a kilences bizottság elnöke utasítást kapott arra, hogy olyan programot készítsenek, amelynek mérsékelt katonai követeléseit Bécsben is elfogadják, és az így létrejött elvi alapon egységes párt álljon a leendő kormány mögött.³² Az átdolgozott tervezetet Lukács László pénzügyminiszter 1903. október 19-én vitte Bécsbe, hogy azt újabb egyeztetés céljából az uralkodónak bemutassa.³³ Budapesten október 21-én vált ismerté, hogy a király a Lukács László által tett előterjesztést sem fogadta el. A Szabadelvű Párton belüli bizonytalanságot fokozta, hogy még a párton belül sem került ismertetésre az a szöveg, amit a kilences bizottság elkészített, így a módosításra vonatkozó uralkodói igényeket csak találgatni lehetett. Többen azt is kifogásolták, hogy a bizottság tagjai túllépték a megbízásukkor kapott jogosítvány kereteit, mert a párt programjának kidolgozására, és nem a királlyal való alkudozásra nyertek felhatalmazást. A bizottság eredeti célkitűzése Lukács László — az uralkodó által szorgalmazott — közbenjárására jelentősen módosult, elsősorban már nem a kormányzópárt részére készítették katonai programot, hanem a király szabta kereteken belül igyekeztek némi nemzeti követeléseket érvényesíteni. A megbeszélések forgatókönyve állandósult, a bizottság egyre szerényebb igénye az elveihez makacsul ragaszkodó király ellenállásán sorra hajótörést szenvedett.

A kilences bizottság 1903. október 22-én megtartott ülésén a királyi követelések nyomán a tanácskozás három meghatározó politikusa — Apponyi Albert, Széll Kálmán, Tisza István — között is fellángoltak az ellentétek, mert már világosan kiderült: olyan programot nem képesek összeállítani, amely a párt tagságának valamint a koronának egyaránt megfelel. A kilences bizottságnak az uralkodói követelésre adott elutasító válasza nyomán Lukács László közvetítő szerepe véget ért, és nyilvánosságra került a döntés, mely szerint Ferenc József a továbbiakban csak Tisza István miniszterelnöki megbízásáról kíván tárgyalni.³⁴

Tisza Istvánt 1903. október 25-én reggel Khuen-Héderváry tájékoztatta arról, hogy Lukács egyeztetésének kudarcából a király azt a következtetést vonta le, mely szerint a parlamenti ellenzék obstrukcióját erőszakos eszközzel kell megtörni, a párton belül pedig Apponyi Albert szerepét a minimálisra kell csökkenteni. Számítani lehetett arra, hogy a király olyan kormányprogrammal kívánja megbízni Tisza Istvánt, amely több ponton is eltér a Szabadelvű Párt által kiküldött bizottságétól. A tíz órakor kezdődő audiencián az uralkodó valóban arra szólította fel Tisza Istvánt, hogy a kilences bizottság program-tervezetének mellőzésével vállalja el az új kormány megalakítását.³⁵ A magyar politikus a kormányalakításra vonatkozó felkérést nem fogadta el, mert biztos volt abban, hogy a párt katonai programja nélkül, az ismert politikai viszonyok kö-

³² OSZK Kézirattár Quart. Hung. 2459/4. Thallóczy Lajos naplója. 1903. okt. 7.

³³ Egyetértés, 1903. okt. 20. Az új kabinet.

³⁴ Egyetértés, 1903. okt. 25. Lukács végzett.

³⁵ OSZK Kézirattár Növedéki napló. 1957. 37. sz. gróf Tisza István levele ifj. gróf Andrássy Gyulának, 1903. október.

zött, Budapesten nem lehet parlamenti többséggel rendelkező kabinetet létrehozni. Az uralkodó a történetek ellenére ragaszkodott az elképzeléséhez, ezért a vasárnap ellenére, délután két órára a magyar politikusokat további megbeszélésre hívta össze.

A bécsi közéletben nagy meglepetést váltott ki az a vasárnap délutáni tanácskozás, amelyre az uralkodó Khuen-Héderváry Károlyt, Lukács Lászlót és Tisza Istvánt hívta meg. A megbeszélésen az uralkodót Tisza István tájékoztatta és két társa támogatásával indokolta azokat a módosításokat, amelyeket a megegyezés érdekében a kilences bizottság előterjesztésén a maguk részéről ki-vitelezhetőnek tartottak. A magyar politikusok szerint számítani lehet arra, hogy a kormányválság mielőbbi megoldásában érdekelt Szabadelvű Párt tagsága, amely a katonai program-tervezet feletti végső döntést jogosult kimondani, az összehívandó értekezleten a leendő miniszterelnök javaslatát elfogadja. Az együttes kihallgatás után a király, még az este folyamán, a Hofburgban tartózkodó három közös miniszter — Goluchowski, Pitreich és Burián — véleményét is ki akarta kérni, ezért csupán a másnapi folytatásban állapodtak meg.³⁶ Tekintettel arra, hogy minden hétfő délelőtt Ferenc József általános kihallgatást tartott, ezért a három magyar politikus arra gondolt, hogy a következő együttes kihallgatásukra 26-án, a délutáni órákban kerül sor.

A magyar miniszterelnök és két társa az audiencia után abban állapodott meg, hogy újabb felkészítő megbeszélés érdekében, másnap reggel a magyar minisztérium épületében ismét találkoznak. A kilenc órai találkozóra (október 26) Tisza István nem érkezett meg, mert nyolc óra tájékán az udvari futár a Sacher Szállodában arról értesítette, hogy az uralkodó kilenc órára várja. A mintegy ötven percig tartó kihallgatás után Tisza István megfogalmazta a sajtónak adandó nyilatkozatát, ezt követően a magyar minisztériumba visszatérve Lukács Lászlóval tanácskozott, és az ott várakozó újságírókat — az elkészített szöveg felolvasásával — az alábbiakról tájékoztatta: „Ő Felségétől megbízást kaptam kabinet alakításra, oly körülmények között, melyek parancsoló kötelelességgé tették, hogy a koronát és az országot közügyeinknek mai súlyos állapotában ne hagyjam felelős kormány nélkül. Az a program, melyet a függőben lévő katonai kérdések tekintetében a kormány elő fog terjeszthetni: a kilences bizottság eddigi egyhangú megállapodásainak csak aránylag lényegtelen módosításait igényli. Ez irányú kérésemet mielőbb elő fogom a kilences bizottságnak terjeszteni, s egyúttal kérni fogom, hogy a módosításokat az eredeti szöveggel együtt terjessze a pártértekezlet elé. Ekként mindenki hű képet alkothat magának ama módosítások hordereje felől, melyek szükségesek, hogy a Szabadelvű Párt kebeléből kormány alakulhasson, s az ország az anarchiától és a konfliktus veszedelmétől megmentessék. Reményem van rá, hogy az előterjeszthető program megnyugvást fog kelteni az országban, és rá fogja bírni az ellenzék is arra, hogy további akadályt ne gördítsen a változatlan újonclétszám és a költségvetési felhatalmazás megszavazása elé. Első sorban e cél békés elérésére fogok törekedni, és csak ha az ellenzék magatartása tenné kikerülhetetlenné a

³⁶ Egyetértés, 1903. okt. 27. Tisza tervei.

harcot, fognám azt a parlamentarizmus szellemével megegyező alkotmányos fegyverek igénybevételével megküzdeni.”³⁷ A miniszterelnöki program-nyilatkozat után Tisza István Khuen-Héderváryval tárgyalt, és a délután három órakor induló vonattal visszautazott Budapestre, hogy a királlyal kötött megállapodását a Szabadelvű Párt politikusaival is elfogadtassa és a kormány összetételéről egyeztessen.

Az 1903. október 27-én délelőtt tartott ülésén a kilences bizottság arról tárgyalt, hogy elfogadható-e számukra az a program-tervezet, amelynek alapján a király Tisza Istvánt a kormányalakítással megbízta. Mivel a bizottság nem jutott egyhangú megállapodásra, ezért úgy döntöttek, hogy jóváhagyásra az eredeti mellett a Tisza István által módosított szöveget is a 28-án tartandó pártértekezlet elé viszik. A kilences bizottság az elvégzett munkájának eredményét, az 1903. október 27-én megtartott ülésén az alábbi javaslatba foglalta:³⁸

„Az országgyűlési Szabadelvű Párt folyó évi szeptember hó 28-án tartott értekezletéből egy kilenctagú bizottságot küldött ki oly utasítással, hogy a katonai kérdésekre vonatkozó párt-program tervezetet készítsen, és ezt terjessze a párt értekezlete elé. A kiküldött bizottság alábbiakban terjeszti javaslatát a tisztelt párt-értekezlet elé:

1. A közös hadsereg jelvényei, melyek ma alkalmazásban vannak, nem felelnek meg az ország közjogi állásának, ezért a jelvények kérdése közjogunknak megfelelően rendezendő.
2. A katonai büntető eljárás mielőbb terjesztessék az országgyűlés elé. A szóbeliség és nyilvánosságra alapított eljárásnál a magyar állam nyelve érvényesítendő. Ennek módozatait az előterjesztendő törvény lesz hivatva megállapítani.
3. A közös hadsereg szolgálati kötelezettség teljesítése körüli törvényes kedvezmények legfelső fokú eldöntése kizárólag a honvédelmi miniszterre bízassék és ezen kedvezmények oda ítéltése lehetőleg méltányos alapokra fektetessék.
4. Régi törvényeinkben is ismételten kifejezett kívánsága és senki által kétségbe nem vont jogos igénye a magyar nemzetnek, valamint a harcképesség lehető fokozása szempontjából eminens érdeke a hadseregnek is, hogy a magyar csapatok magyar tisztekkel láttassanak el, és a nemzet fiai a hadsereg vezetésénél megfelelő mértékben érvényesüljenek. Szükségessé látjuk ennél fogva, hogy: **a**; az 1868. évi augusztus hó 11-én kelt legfelsőbb kézirat értelmében a nem magyar csapatoknál szolgáló magyar honos tisztek magyar csapatokhoz helyeztessenek át, **b**; a tisztképzés ügye akként fejlesztessék, hogy a magyar tisztek létszámában mutakozó hiány fedezése s a magyar csapatoknak magyar tisztekkel való ellátása állandóan biztosítottassék. E célból magyar ifjak számára fenntartott meg-

³⁷ Egyetértés, 1903. okt. 27. Tisza kormányt alakít.

³⁸ Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára 44/a fond. Gróf Tisza István iratai, 2. csomó. 7. tétel 62. A Kilences Bizottság javaslata. 1903. okt. 27. (Október 27-én este Berzeviczy Albert lakásán Tisza István a házigazdával, Hieronymi Károlyval és Lukács Lászlóval a kormány programjáról tárgyalt.)

felelő számú alapítványi helyek alkotása s amennyiben szükséges az ország területén elhelyezett új képző intézetek felállítása, esetleg a honvédség képzőintézeteinek további kiépítése által. Annyi magyar ifjúnak tisztté való kiképzése biztosítandó, hogy a magyar tisztek száma a hadsereg tisztikarának minden ágazatában azon mértéket érje el, mely a magyar honos legénység számarányának megfelel. **c;** Ugyanazon célból szükséges továbbá az is, hogy a közös hadseregnek az ország területén elhelyezett s lehetőleg magyar honos tisztek vezetése alatt álló, tisztképző intézeteiben a tanterv akként módosíttassék, miszerint az intézetekben a tantárgyak jelentékeny részének tan- és vizsgálati nyelve a magyar legyen, legalább oly mértékben, hogy az ezekbe belépő magyar ifjak előmenetelét a tannyelv ne akadályozza s az ezekben kiképzett növendékek a magyar nyelvet teljesen bírják, úgy hogy megfelelő átmeneti idő után magyar honosra nézve a magyar nyelv tudása a tiszt kinevezés kötelező alapfeltétele legyen. **d;** Az ország költségén felállítandó magyar alapítványi helyek, az ország határain kívül csak azon intézeteknél fognak adományoztatni, melyeknek megfelelő intézetek az ország területén nem léteznek. Amint pedig ilyen intézetek az ország területén felállítatnak, a megfelelő magyar alapítványi helyek ezen intézetekhez fognak áttétetni.

5. A magyar csapatok összes hatóságai a magyar hatóságokkal magyarul levelezzenek.
6. Az 1868. évi XXX. törvénycikknek Horvát-Szlavon országokra vonatkozó rendelkezései nem érintetnek.
7. Számos és fontos kérdés a véderőtörvény revíziója keretén belül lesz megfontolás alá veendő, ilyen mindenek előtt a kétéves szolgálat, figyelemmel az ország pénzügyi helyzetére, továbbá a békelétszám törvényhozási megállapítása és a póttartalék kontingentálása, valamint az egyéves önkéntesek esetleges második szolgálati évének törlése, vagy szabályozása.
8. A hadsereg vezér- és szolgálati nyelvére nézve fennálló jelenlegi állapot Ő Felségének az 1867-ben elismert alkotmányos fejedelmi jogai alapján tartott fenn. A minisztérium politikai felelőssége — mint a korona minden tényére — erre is kiterjed, és az országgyűlésnek törvényszerű befolyása — mint minden alkotmányos jogra — erre nézve is fennáll. Ezt az állapotot a törvényhozás — korona és országgyűlés együtt — megváltoztathatja. A Szabadelvű Párt az ország ezen jogait hangsúlyozván, a vezér- és szolgálati nyelv kérdését programjába nem veszi fel, mert ezt a nemzet nagy érdekeit érintő fontos politikai okokból kívánatosnak nem tartja.”

A Széll Kálmán elnök és Münnich Aurél jegyző által aláírt tervezet szövegét Tisza István két ponton kérte módosítani. Törlésre javasolta a negyedik pont c; részéből a német nyelv hegemoniáját gyöngítő és a nemzetiségi tisztjelöltek előmenetelét megnehezítő alábbi tagmondatot: „... úgy hogy megfelelő átmeneti idő után magyar honosra nézve a magyar nyelv tudása a tiszt kinevezés kötelező alapfeltétele legyen.” Továbbá a nyolcadik pont első mondata helyett, amelyben a hadsereg vezérleti és szolgálati nyelvére vonatkozólag csak a

fennálló állapot rögzítése szerepelt, az uralkodó által megkövetelt felségjogok elismerését az alábbi szöveggel kérte jóváhagyni: „A párt fenntartja azt az álláspontját, hogy a királynak jogában áll az egész hadsereg kiegészítő részét képező magyar hadsereg vezér- és szolgálati nyelvét az 1867: XII. tc. 11. §-ában elismert alkotmányos fejedelmi jogai alapján meghatározni.” Tisza István kérését elfogadva — a fentiek megvitatására — báró Podmaniczky Frigyes elnök a kormányzópárt értekezletét október 28-án este hat órára hívta össze.

Már hét órára járt az idő, amikor a mintegy kétszáz képviselő jelenlétében a párt elnöke megnyitotta az ülést, és Münnich Aurél felolvasta a kilences bizottság jelentését. Ezt követően a levezető elnök, arra hivatkozva, hogy a bizottság előző napi ülésén a fenti szöveghez módosítási javaslatot adtak be, először az indítványt beterjesztő Tisza Istvánnak adta meg a szót. Tisza István méltatta a bizottság erőfeszítéseit, amely arra irányult, hogy „...a Szabadelvű Párt, a magyar nemzet túlnyomó többsége és a korona politikai intenciói közötti teljes összhang megóvásával és fenntartásával követhesse azt az áldásos, produktív politikát tovább, amelyben az események egy időre megakaszották.”³⁹ Úgy ítélte meg, hogy az általa kért módosítás az eredeti javaslat lényegét nem érinti, és egyben világossá tette: egy olyan programmal kapott kormányalakításra megbízást, amely megköveteli a bizottság szövegének az általa javasolt megváltoztatását, illetve annak a párt tagsága általi elfogadását. A fenti előterjesztést követően Apponyi Albert kért szót, és kijelentette, hogy a kilences bizottság értekezletén a béke érdekében elment az „engedékenység legvégső határáig,” ezért Tisza javaslatát nem támogatja.⁴⁰ Beszédét a képviselők többségének nagy méltatlankodása miatt többször is félbe kellett szakítani, mert inkább kívánták a leendő miniszterelnököt hallani, mint — az egyesek szerint a pártból való kilépést előkészítő — Apponyit. Az ülést az elnök azzal zárta be, hogy a vitát másnap folytatják.

Az 1903. október 30-án délelőtt tíz órára meghirdetett ülés előtt mindenki arról beszélt, hogy megvan az új kormány névsora. A másnapi hírlapok, jól értesülve, az új kormány összetételét pontosan ismertették. Tisza István miniszterelnökként a belügy és a király személye körüli miniszter feladatkörét is magának tartotta fenn, a régi kormányból a helyén maradt Lukács László pénzügyminiszter és Plósz Sándor igazságügy-miniszter. A vallás- és közoktatásügyi tárcát Berzeviczy Albert, a kereskedelemügyit Hieronymi Károly, a honvédelmit Nyíri Sándor, a földművelésügyit Tallián Béla vállalta. A horvát-szlavon-dalmát tárca nélküli miniszteri poszt betöltésére Cseh Ervint kapott jelölést.

Ami a fentieknél is nagyobb meglepetésként hatott: Apponyi Albert — azzal a fenntartással, hogy a felségjogok magyarázatának kérdésében megmarad

³⁹ Egyetértés, 1903. okt. 29. Az értekezlet.

⁴⁰ Apponyi Albert következetesen ragaszkodott ahhoz a véleményéhez, hogy a politikai válságot a nemzeti követelések teljesítése nélkül hosszú távon felszámolni nem lehet. Nézetét már a 1892 őszén az indemnitási vita során így fogalmazta meg: „Ez a krízis addig fog tartani ..., amíg a felébredt nemzeti öntudat és féltékenység kielégítést nem nyer az által, hogy mindaz, amihez a 67-iki kiegyezés révén a nemzetnek joga van, tényleg életbe lép.” Gróf Apponyi Albert emlékiratai. Ötven év. Budapest, 1922. 207–208. p.

eddig álláspontja mellett, de a párt határozatát nem akadályozza meg — kibékült Tisza Istvánnal.⁴¹ Ezt követően a lényeges kérdéseket már nem érintő vita lezárásaként Podmaniczky Frigyes az alábbi határozatot olvasta fel: „a párt többsége a kilences bizottság munkálatát azon módosításokkal fogadja el, amelyeket gróf Tisza István tett, és ezzel a munkálat párthatározattá emeltetett.”⁴² Ezzel a döntéssel, ha átmenetileg is, a Szabadelvű Párt egysége oly mértékben helyre állt, hogy ismét cselekvőképes kormányzópártként láthatta el feladatát.

Khuen-Héderváry Károly miniszterelnök 1903. október 31-én az alábbi előterjesztését személyesen vitte Bécsbe, és nyújtotta át a királynak: „Legkegyelmesebb Úr! A magyar kormány elnökének kineveztetése az eddigi gyakorlat szerint a lelépő miniszterelnök által ellenjegyzet Kegyelmes Királyi leirat útján lévén a magyar országgyűléssel tudandó: bátorkodom Tisza István grófnak magyar miniszterelnökké történt kineveztetésére vonatkozó kegyelmes királyi leirat tervezetét általam ellenjegyezve ezen hódolatteljes kéressel Cs. és Ap. kir. Felsőgednek bemutatni, hogy azt legkegyelmesebben jóváhagyni és legfelsőbb aláírásával ellátva további eljárás céljából hivatali utódomhoz leküldeni méltóztassék.”⁴³A királyi leirat a bevezető formulát és az országgyűlés tagjainak köszöntését követően az alábbiakat tartalmazta: „Kedvelt Híveink! Miután őszintén kedvelt hívünket hédervári Kuhen-Héderváry Károly grófit, saját kérelme folytán magyar miniszterelnöki állásától kegyelmesen felmentettük, magyar miniszterelnökké kedvelt hívünket borosjenői és szegedi Tisza István grófit, országgyűlési képviselőt neveztük ki. Kikhez egyébiránt királyi kegyelmünkkel állandóan hajlandók maradunk. Kelt Bécsben ezerkilencszázharminc évi november hó harmadikán. Ferenc József s. k. Gróf Khuen-Héderváry Károly s.k.” A miniszterelnök által ellenjegyzett alábbi kinevezési okiratot Tisza István 1903. november 2-án vette át: „Kedves gróf Tisza! Önt magyar miniszterelnökké ezennel kinevezem, Önnek egyidejűleg a belső titkos tanácsosi méltóságot adományozom és a minisztérium megalakítása iránt javaslatait elvárom. Kelt Bécsben, 1903. évi november hó 3-án. Ferenc József.”⁴⁴

Az új kormány eskütételére 1903. november 3-án került sor. Miután a kormányfő és a miniszterek eskütételénél egy magyar zászlósúrnak jelen kellett lenni, ezért gróf Széchényi Gyula főlovászmestert is Bécsbe kéretek.⁴⁵

⁴¹ Egyetértés, 1903. okt. 31. A meglepetés napja.

⁴² Egyetértés, 1903. okt. 31. A határozat. Tisza István később írt munkájában kinevezését így értékelte: „Konstatálva lett Őfelségének hozzájárulása ahhoz a felfogáshoz, hogy az 1867. XII. tc. 11.§-ában lefektetett alkotmányos fejedelmi jogok körére vonatkozó rendelkezés kizárólag a magyar törvényhozást: királyt és országgyűlést együtt illeti meg.” Gróf Tisza István összes munkái. Egyéb tanulmányok, értekezések. Osztrák mű a 67-iki kiegészésről. 558. Budapest, 1928. I. kötet.

⁴³ OL Miniszterelnökség iratai (a továbbiakban: K26)-1903-III-4462. Hhuen-Héderváry Károly miniszterelnök felterjesztése Tisza István miniszterelnökké történt kinevezése ügyében. 1903. okt.31.

⁴⁴ OL K26 1903-III-4462. Gróf Tisza István miniszterelnökké történő kinevezése. 1903. nov. 3. A kormány tagjainak kinevezése is ezen a jelzeten található. Továbbá: Budapesti Közlöny, 1903. nov. 4. A miniszterelnök évi fizetése: 40.000 korona és 24.000 korona személyi pótlék. OL K26-1903-III-4462. Tisza István fizetése. 1903. nov. 3.

⁴⁵ Khuen-Héderváry Károly nyugdíját évi 16.000 koronában állapították meg. MOL K26-1904-III-3417. Utaltvány az állampénztár részére. 1903. A király Darányi Ignác és Wlassics Gyula részére a Lipót rend nagykeresztjének díjmentes adományozását rendelte el.

Tisza István az ún. bemutatkozó beszédét a Szabadelvű Párt tagsága előtt 1903. november 3-án tartotta meg. A Podmaniczky Frigyes elnök által este fél nyolc órakor megnyitott értekezleten egyetlen napirendi pontként az új kormány programjának rövid ismertetése szerepelt. A miniszterelnök kifejtette, hogy a kilences bizottság által kidolgozott és a párt tagsága által elfogadott katonai programot igyekeznek megvalósítani. Az est folyamán az erősebb rendszabályok bevezetéséről semmiféle fenyegetés nem hangzott el és a házszabály revízió kérdése sem került napirendre. A miniszterelnök hangsúlyosan szólt arról, hogy „az ország pénzügyi tekintetben bizonyos lejtőre jutott” ezért fontosnak tartotta, hogy „az állam szervezetét a lehető legegyszerűbbé, a lehető legolcsóbbá tegyük...”⁴⁶ A másik fontos célnak „a nemzeti erőnek, magyar nemzeti állam erejének mentől erősebb kifejtése...”⁴⁷, ami szerinte összeegyeztethető „a nemzetiségekkel, idegen ajkú polgártársainkkal szemben való teljes jogtisztességgel és testvéries érzülettel.”

A kormány parlamenti bemutatkozását megelőzve Apponyi Albert lemondott a képviselőház elnöki posztjáról. A kilences bizottság munkája és a kormányprogram megalkotása során a Tisza és Apponyi között már korábban is meglévő ellentét felerősödött, és a házelnök nem kívánt a megváltozott elvárásoknak megfelelni. Ezen, a november 4-én tartott ülésen Dániel Gábor alelnökre várt a feladat, hogy Apponyi Albert házelnök és a miniszternek kinevezett Tallián Béla alelnök lemondó levelét ismertesse.⁴⁷ A tervek szerint ezek után nyújthatja át Tisza István Dániel Gábor alelnöknek a kinevezéséről szóló királyi kéziratot, és ismerteti kormánya programját, majd a parlamenti vitát követően délután a kormányra még a főrendiházi bemutatkozás vár.

1903. november 3-án este a Függetlenségi Párt vezetősége is megbeszélést tartott. Az újságírókat arról tájékoztatták, hogy a parlamentben követendő taktikai lépésekről a kormány programjának megismerése után döntenek, és a másnapi parlamenti ülésen a miniszterelnök beszédére reagálva, a párt képviseletében Kossuth Ferenc szólal fel.⁴⁸ Arról nem nyilatkoztak, hogy Apponyi házelnök lemondásáról — a kormány bemutatkozásának megakadályozása érdekében — a napirendet felborító vitát kezdeményeznek.

1903. november 4-én délelőtt a kormány tagjai már a háznagyi szobában várakoztak, hogy a kinevezést tartalmazó királyi kézirat felolvasása után a háznagy vezetésével a parlamenti ülésterembe bevonuljanak, amikor az Apponyi lemondásának tudomásulvétele fölött kibontakozott vitáról hírt kaptak. Eddig is szokásban volt, hogy a pártok képviselői a távozó elnök munkáját megköszönik, ezért a felszólalásokat megakadályozni, sőt azok számát korlátozni nem lehetett. Szederkényi Nándor kezdte a vitát, és azt indítványozta, hogy Apponyi lemondását a képviselőház ne vegye tudomásul, és maradásra kérik fel. Többen — Darányi Ferenc, Hellebronth Géza — előre elkészített be-

⁴⁶ Egyetértés, 1903. nov. 4. Tisza a Szabadelvű Pártban.

⁴⁷ OL K26-1905-III-74. Tisza István miniszterelnök felterjesztése az uralkodó részére. 1903. nov. 13. Apponyi Albertet 1901. okt. 31-én választották meg az országgyűlés elnökévé, Tallián Béla pedig 1902. okt. 13-tól töltötte be az alelnöki tisztséget.

⁴⁸ Egyetértés, 1903. nov. 4. A Függetlenségi Párt tanácskozása.

szédeiket mondták el. A Szabadelvű Párt nevében Dániel Ernő arra tett javaslatot, hogy a volt házelnök érdemeit — a lemondás tudomásul vételével — jegyzőkönyvben rögzítsék. Az idő multával a folyóson várakozó Apponyi Albert számára is világossá vált, hogy az ülésteremből kiszűrődő szóáradat már nem az ő személyéről szól, hanem a kormány bemutatkozásának megakadályozásáról. Ezért Apponyi feladta azt a tervét, hogy a személyét érintő vitában nem vesz részt, és Hock János beszéde alatt mégis bement az ülésterembe. Nagy ováció közepette kijelentette, hogy szándéka végleges és visszavonhatatlan, és ügyének lezárására kérte a képviselőket, majd elhagyta az üléstermet.⁴⁹ Apponyi távozása után az elnök tíz perc szünetet rendelt el.

A szünetben a várakozó kormánytagokkal az elnök a kialakult helyzetről tanácskozott. Ennek eredményeként az ülés újbóli megnyitását követően a kabinet bevonult az ülésterembe, és miután elfoglalták helyüket Tisza István átadta Dániel Gábor elnöknek a kinevezéséről szóló királyi kéziratot. A Szóts Pál jegyző által felolvasott királyi kéziratból a nagy hangzavarban a képviselők szinte semmit nem hallottak. A Szabadelvű Párt képviselői éljenzéssel, az ellenzék „ki vele, ki vele” kiabálással reagált a történetekre. „Miután pedig Dániel Gábor nemcsak fölolvastatta a Tisza által átnyújtott kéziratot, hanem mindjárt a Ház minden megkérdése nélkül ki is mondta a határozatot, hogy a Ház azt hódolatteljes tudomásul veszi s a főrendiházhoz tovább küldi és a jegyzőkönyv vonatkozó pontját Szóts Pál jegyző által hitelesítésül fel is olvastatta, a fölfordulás teljes lett, s az ülést föl kellett függeszteni.”⁵⁰

A szünetben, a terem közepén beszélgetve Tisza kijelentette „Nem történt semmi. Nem mondtam programbeszédet, csak annyit jelentettem ki, hogy csöndesebb időben fogom elmondani.(...) Én most sem voltam semmi egyéb, mint a király postása. Hoztam az üzenetét, s kértem, vegyék tudomásul. A vitát sem akartam megszakítani az elnökkérdésről.”⁵¹

Az ülés újra megnyitása után Rakovszky István az ellenzék vezérszónokaként a házszabályok durva megsértésével vádolta meg Dániel Gábort és a lemondását követelte. A képviselőházi ülés a házszabálysértésről folyó vitával ért véget. A fentieknek köszönhetően a délutáni főrendiházi ülésen a tagok nem a képviselőházban rekedt királyi kéziratból értesültek a kormány kinevezéséről, hanem a miniszterelnöktől, aki az eddigi gyakorlattól eltérően nem a képviselőházban, hanem itt ismertette először programját.

1903. november 5-én Dániel Gábor a jegyzőkönyv hitelesítéséről szóló vitának kívánta elejét venni azzal, hogy az ülést megelőzően az elnöki irodába megbeszélést folytatott Kossuth Ferencsel, Barta Ödönnel és Polónyi Gézával. A tanácskozás eredményeként az ülés megnyitását követően Barta Ödön azt javasolta, hogy az előző napi jegyzőkönyvet a valósághoz híven fogalmazzák újra és ennek elfogadása után kerüljön sor a hitelesítésre. Válaszul Dániel Gábor elismerte tévedését, és törölték a jegyzőkönyvből a királyi kézirat tudomásul vé-

⁴⁹ Egyetértés, 1903. nov. 5. Tisza erőszakoskodik.

⁵⁰ OSZK Kézirattára Quart. Hung. 2955. *Berzeviczy Albert: Az első Tisza-kabinet parlamenti küzdelmei. 1903–1905.* 9.

⁵¹ Egyetértés, 1903. nov. 5. Tisza erőszakoskodik.

telére vonatkozó, szabálytalanul kimondott határozatot. A szavazást követően a képviselőház tudomásul vette, és jegyzőkönyvben most rögzítették, hogy előző nap a királyi kézirat felolvasása megtörtént. Az Apponyi Albert lemondásáról félbeszakadt vita folytatása miatt Tisza István miniszterelnöki programbeszédének elmondására november 6-án került sor.⁵²

A miniszterelnöki programbeszéd a katonai reformok azon körének ismertetésével kezdődött, amely Tisza István szerint — az uralkodó és a nemzet közötti béke helyreállításával — az elkövetkező években megvalósítható.⁵³ A Szabadelvű Párt politikájának folytonosságát és a nemzeti követelések bizonyos körének támogatását hangsúlyozva kijelentette: „ezen kormány fenntartja hivatalbeli elődjének azon álláspontját, hogy a hadseregben és általában a közös intézményeknél használt jelvények az ország közjogi helyzetének meg nem felelnek.” Egyet értett az ellenzék azon követelésével, hogy a magyar honos tisztek „mielőbb magyar csapatokhoz helyeztessenek át,” de az itt jelentkező tiszthiány mérséklésére további intézkedéseket sürgetett.⁵⁴ A magyar tisztek létszámának növelése érdekében a magyar alapítványi helyek szaporítása mellett állami tanintézetek létrehozását tartotta szükségesnek. Utalt arra, hogy a Delegáció programjában is szerepel magyarországi főreáliskola és kadétiskola alapítása. A katonai intézetek tannyelvének megállapításánál végrehajthatónak tartotta, hogy „az ország területén elhelyezett összes katonai intézetek osztályaiban a tannyelv és a vizsgálati nyelv a tantárgyak jelentékeny részére nézve magyar lesz, legalább oly mértékben, hogy a belépő ifjak előmenetelét a nyelvkérdés ne akadályozza és mindazok, akik a tanintézetet elvégezték, a magyar nyelvet teljesen bírják.” Továbbá lényegesnek tartotta, hogy a katonai bűnvádi perrendtartással foglalkozó törvényjavaslat lényegében elkészült, a képviselőház elé terjesztésének nincs szakmai akadály.⁵⁵

⁵² OL K26–1905-III-74. Tisza István miniszterelnök felterjesztése az uralkodó részére. 1903. nov. 13. A képviselőház 1903. nov. 7-én tartott ülésén elnökévé Perczel Dezsőt, alelnökévé Jakabffy Imre képviselőket választotta meg.

⁵³ Képviselőházi Napló, 1901–1905. Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés naplója. Budapest, 1901–1904. XVIII. kötet, 329. ülés. 1903. nov. 6.

⁵⁴ A hiányzó magyar honos tisztek számát a honvédelmi miniszter 3000 főben határozta meg, ezért az alapítványi helyek számát 1073 fővel javasolta megemelni. A Honvédelmi Minisztérium számításai szerint amennyiben a tárca javaslata 1904 júniusáig törvényerőre emelkedik, akkor a bécsi és a bécsiújhelyi akadémián 31, az alreáliskolákban 26, a hadapródiskolákban 200 magyar honos diák kezdheti meg tanulmányait. Az 1904. évben, a főreáliskolákban 49 tanuló, a Ludovika Akadémián 63 hallgató, a hadapródiskolákban 200 jelölt-összesen 312 fő tanulhatott. OL Pénzügyminisztérium, Elnöki iratok (a továbbiakban: K255)-1904-5.t-876. A honvédelmi miniszter átirata a pénzügyminiszter részére. 1904. márc. 9. 1903. nov. 1. és 1904. nov. 1. között a közös hadseregben belül 197 magyar honos tisztet és 4 hadapródot helyeztek át a Magyarországról kiállított csapatokhoz. Ezzel a közös hadsereg keretében szolgáló magyarországi csapatoknál beosztott magyar honos tisztek és hadapródok száma 3683-ra gyarapodott. OL Képviselőház és Nemzetgyűlés elnöki és általános iratai, 1861–1944 (a továbbiakban: K2)-AXV-4-5. A honvédelmi miniszter jelentése a magyar honos tisztek áthelyezéséről. 1906.

⁵⁵ A reform fontosságára jellemző, hogy a katonai bíróságok az 1889. évi VI. törvény alapján még az 1855. évi katonai büntető törvénykönyvet alkalmazták. Ld. még: OL Belügyminisztérium, Elnöki iratok (a továbbiakban: K148)-1903–19–504. Plósz Sándor igazságügy-miniszter felirata Széll Kálmán miniszterelnök részére. 1903. jan. 30. A katonai perrendtartás első tervezetét a közös hadügyminiszter 1902-ben hozta nyilvánosságra. A perrendtartásról a magyar és az osztrák honvédelmi

Az obstrukcióval kapcsolatban a miniszterelnök — békülékeny hangnemben — leszögezte: "sem a közvélemény sem az ország érdeke nem kívánja, hogy a t. képviselő urak az ellenzéki akciónak ama, csakis egészen kivételes körülmények által indokolható extrém fegyverével éljenek tovább is, amellyel hónapok óta vívják az ütközetet. Mi nem akarunk semmi egyebet a t. képviselő uraktól, mint azt, hogy teljesen megmaradva meggyőződésül mellett, az állam folyó szükségletének fedezését, az indemnity megszavazását, a változatlan újonclétszám megajánlását rendkívüli eszközöknek igénybevétele által, mesterségesen meg ne akadályozzák."⁵⁶ Tisza István a parlament munkaképtelenségének számlájára írta, hogy például a kereskedelmi szerződések megkötése tárgyában érdemi előrelépés nem történt.

A kormány által sürgősen elvégzendő feladatok közé sorolta a „folyó évre kiállítandó újoncok” megszavazását, és a költségvetéssel kapcsolatos kérdések rendezését. Nevezetesen a kormánynak felhatalmazást kell kérnie — az 1902. évi bázison — az 1903. év, valamint az 1904. év első hónapjának költségvetési kezelésére.⁵⁷ A miniszterelnök a további pénzügyi intézkedésekről az 1904. évi költségvetés kidolgozásakor szándékozott beszámolni. A költségvetést érintő feladatként szerepelt továbbá az állami kiadások csökkentésének terve. Erre a lépésre azért volt szükség, mert — az előadó szerint — a katonai kiadások növelését és a korábban megígért állami alkalmazottak fizetésének rendezését úgy kell megvalósítani, hogy az állami bevételek növekedésének üteme lelassult.⁵⁸ Ezért a pénzügyi egyensúly fenntartása érdekében a beruházásokra vonatkozó törvényjavaslatot az új kormány visszavonja.⁵⁹

A nemzeti „agitátorok túlzó” követeléseit elutasítva Tisza István kifejtette: "Át vagyunk hatva azzal a meggyőződéssel, hogy az ország nem magyar ajkú polgárai bizalmának, rokonszenvének megnyerése, megerősítése fontos nemzeti feladat és hogy a kölcsönös jó viszony ápolása életkérdés magukra

miniszterek, valamint a két igazságügyi miniszter képviselői, a hadügyminiszter vezetésével 1903. februárban és márciusban Bécsben, majd májusban Budapesten további megbeszéléseket folytattak. Az átdolgozott tervezetet a hadügyminiszter 1903. júl. 20-án küldte meg véleményezésre a miniszterelnök részére. A kormányváltás következtében a tervezet minisztertanácsi megvitatására csak 1904. május 9-én került sor. OL K26–1907-XLI-3563. A honvédelmi miniszter felirata a miniszterelnök részére. 1903. júl. 26.

⁵⁶ Néppárt, V. évfolyam. 47. szám. 1903. nov. 21. Kezdődik a garázdálkodás. „Tisza István is egérfogó programot adott az országnak, melybe a jóakarát kellemes illatú szalonnája csalogat bennünket.” A főszerkesztő Rakovszky István kifogásolta továbbá, hogy a miniszterelnök a telepítés és a kivándorlás kérdésével nem foglalkozott.

⁵⁷ Az 1903. évi költségvetés kidolgozásának előkészítéséről lásd: OL Lukács László iratai (P 2256 Nr. 66.)-16. cs. Lukács László pénzügyminiszter feljegyzése Széll Kálmán miniszterelnök részére az 1903. évi költségvetés tárgyában. 1902. jún. 21.

⁵⁸ Az állami bevétel növekedése 1897-ben 8,5 millió koronát tett ki, 1901-ben már csak 1,5 millió koronát.

⁵⁹ A gazdasági válságból történő kilábolást segítő állami beruházásokról szóló törvényjavaslat célkitűzéseit Széll Kálmán miniszterelnök az 1903. évi költségvetés betérjesztésekor részletesen ismertette, de parlamenti betérjesztésére csak 1903. május 28-án került sor. (Képviselőházi Napló 1903. máj. 28. 281. országos ülés. 1901–1906. XVI. kötet.) Az előirányzott 262 millió korona jelentős részét vasúti és kormányzati beruházásokra tervezték fordítani. A beruházási törvényről a Széll- és a Khuen-Héderváry-kormány időszakában érdemi döntés nem született.

ezen idegen ajkú polgártársainkra nézve, de egyúttal fontos érdeke a magyar nemzetnek is.”

Tisza István beszéde végén utalt arra, hogy a véderőtörvény revíziójára sort kell keríteni, amelynek fontos kérdése a kétéves katonai szolgálat bevezetése, továbbá az ország gondjainak megoldása érdekében az alkotmányos rend helyreállítását kérte.

A kormányprogram ismertetése során a legtöbb bíráló közbeszólás a magyar vezényszó uralkodó általi elfogadását követelte. Már a kilences bizottság munkája során világossá vált, hogy a király a hadsereg létszámának felemeléséről hajlandó lemondani, de a felségjogai közé sorolt vezényleti nyelv kérdésében nem enged. Az ere vonatkozó magyar igényt az uralkodó, sem megalapozottnak sem indokoltnak nem tartotta. A király a magyar politikusok előtt többször kijelentette: „Én célszerűségi szempontból ragaszkodom az egy nyelvhez, nem a németet pártolom, de az egy nyelvet, adják nekem a volapüköt, azt sem ellenzem, de hadseregem harcképességét szeszélyeknek föl nem áldozom.”⁶⁰

A miniszterelnök programjának az ellenzék részéről történő elutasítása már annak elhangzása előtt megtörtént. A Függetlenségi Párt Szederkényi Nándor vezetésével létrejött csoportja 1903. november 3-án a Pannónia Szálló különtermében értekezletet tartott, amelyen határozat született arra, hogy „a holnapi képviselőházi ülésen megkezdik a harcot Tisza István kormánya ellen.”⁶¹ A fenti határozat képviselőházi tolmácsolásával Holló Lajost bízták meg. Az értekezleten a többi ellenzéki párt képviselői is jelen voltak, ezért a résztvevők összefogételüket pártközi tanácskozássá nyilvánították. A követésre ajánlott hangnemre jellemző a Néppárt vezércikke, amely a Tisza-kormány megalakulását így kommentálta: „Az erős kéz belevájta éles körmét a magyar alkotmány eleven húsába.”⁶²

A kormányprogramot elutasító obstrukciós vita közben a sajtó tudomására jutott, hogy az 1903. november 10-én megtartott parlamenti ülés alatt a miniszterelnöki teremben a kormány tagjai teljes létszámban — ún. folyó ügyekről — minisztertanácsi ülést tartottak.⁶³ A híradások arról tudósítottak, hogy az elkövetkező napokban a kormány programjához való hozzászólásokat megszakítva, Tisza István indítványozni fogja az újoncmegajánlás napirendre tűzését. Miután a házszabályok szerint a napirendi vita keretében csak négy felszólalás engedélyezett, így valószínű, hogy az indítvány napirendre kerülését az ellenzék nem lesz képes megakadályozni. A kormány fenti tervét a november 12-én megtartott parlamenti ülésen Tisza Istvánnak az alábbi napirendre vonatkozó indítványával valósította meg: „a holnapi ülés napirendjére az újonclétszám megállapítását és a folyó évre szükséges újoncok megszavazását célzó két törvényjavaslatot tűzze ki.” Ezen akciónak köszönhetően — az ellenzék tiltakozása ellenére — Nyíri Sándor honvédelmi miniszter 1903. november 13-án

⁶⁰ Budapesti Hírlap. XXV. évfolyam 313. szám. 1905. nov. 12. Szeszély vagy nemzeti akarat.

⁶¹ Egyetértés, 1903. nov. 4. A Szederkényi-párt Tisza ellen.

⁶² Néppárt, V. évfolyam. 45. szám. 1903. nov. 7. Kezdődik a Tisza-korszak.

⁶³ Egyetértés, 1903. nov. 11. Kezdődik az erőszak. A nov. 10-én tartott minisztertanácsi ülés jegyzőkönyvében erről nem szerepel feljegyzés. OL K27–1903. nov. 10.

a bejelentett törvényjavaslatokat a képviselőház elé terjesztette. A 404. számon benyújtott előterjesztés a közös hadsereg és a haditengerészet, valamint a honvédség részére megállapított újoncjutalékok mennyiségének az 1903. év végéig való fenntartásáról, a 405. számú pedig az 1903. évben kiállítandó újoncjutalék megállapításáról szólt.⁶⁴ A honvédelmi miniszter külön felhívta a figyelmet arra, hogy a képviselők által már korábban is jól ismert javaslatok vita nélküli elfogadása a leszerelésre váró katonák gyors hazatérését tenné lehetővé. Ennek ellenére a két törvényjavaslat feletti vita, immár megszokott mederben, vég nélkül folytatódott.

A politikai feszültséget tovább élezte Koerber osztrák miniszterelnöknek a Reichsrath-ban elmondott, a magyar közjogot sajátosan értelmező, a király alkotmányos felelősségét tagadó beszéde. Thallóczy Lajos már 1903. november 7-én arról tájékoztatta Khuen-Héderváry Károlyt, hogy „jó forrásból értesülök az osztrák parlamentben újból dühöngeni fog az obstrukció, mely azon az alapon fog megindulni, hogy a parole (jelszó – S L): Magyarország lesz. Koerber „ezért arra is gondol, hogy Magyarország rovására, vagyis osztrák hazafias szempontból nagy fénnel akar lelépni. A csehek nem tudják, hogy mit csinálnak, de hogy Koerber ellen mennek az bizonyos.”⁶⁵ Az osztrák miniszterelnök saját belpolitikai helyzetének megerősítésén fáradozva 1903. november 17-én éles támadást intézett a magyar nemzeti követelések ellen. Többek között kijelentette: „A hadsereg eredete részben osztrák részben magyar. Célja azonban a monarchiáért szolgálni, és ezért hagyatott az egységes vezénylet és belső szervezés kizárólag Ő Felsége, mint a közös uralkodó kezére. A magyar 1907. évi XII. törvényben és az ugyanazon évből való december 21-iki osztrák törvényben az Ausztria és Magyarország között bölcsen megállapított jog a hadsereg vonatkozó egyensúlyt jelenti, melynek értéke a legvilágosabban a jelenben mutatkozik, és amely a monarchia érdekében minden megváltoztatástól megóvando.”⁶⁶ Továbbá idézte a közös ügyekre vonatkozó osztrák törvényt: „a hadsereg vezetése, vezénylete és belső szervezésére vonatkozó rendelkezések az egész hadsereg nézve kizárólag a császárt illeti meg,” és megváltoztatása csak a két állam egyetértésével történhet.

Az 1903. november 18-án tartott parlamenti ülésen többen emlékeztettek arra, hogy a Khuen-Héderváry azért bukott meg, mert az osztrák miniszterelnök hasonló kijelentését nem utasította vissza. Az ellenzék tiltakozására válaszul Tisza István felszólalásában kijelentette, hogy az osztrák miniszterelnöknek a magyar közjogra vonatkozó kijelentéseivel érdemben nem kíván foglalkozni, mert „ha egy állam miniszterelnöke egy másik állam közjogára vonatkozólag kijelentéseket tesz, azoknak sem jogi hatályuk, sem valami különösebb politikai jelentőségük nem lehet.” Ezért Koerber beszéde „...egy előkelő idegennek dilettáns nyilatkozata, amelynek valami különösebb súlyt tulajdonítani hiba volna.” A Szabadelvű Párt által elfogadott állásfoglalásra hivatkozott,

⁶⁴ Képviselőházi Napló, 1901–1904. XIX. Kötet. 335. országos ülés. 1903. nov. 13.

⁶⁵ OSZK Kézirattári Növedéknapló 1957. 37. sz. Thallóczy Lajos levele Khuen-Héderváry Károlyhoz. 1903. november 7.

⁶⁶ Képviselőházi Napló, 1901–1904. XIX. Kötet. 339. országos ülés. 1903. nov. 18.

mely szerint „a magyar király alkotmányos fejedelmi jogainak körét a magyar törvényhozás: a magyar király és a magyar országgyűlés együtt, bármikor megváltoztathatja.”⁶⁷ Tisza István határozott válaszát nem csupán a kormánypárt és az ellenzék, hanem a közvélemény is nagy elismeréssel fogadta. A miniszterelnöknek Andrassy Gyulához intézett levelében a Koerbernek adott válaszával elégedetten teszi fel kérdését: „Érdekes tudni mit szólsz a Koerber dologhoz. Azon ostobaság által, hogy neki állott a mi törvényünket rabulista (körmönfont – S. L.) módra elcsavarni, erős Blözse-t adott magának, s azt hiszem jól tettem, hogy ezt kihasználtam.”⁶⁸

Tisza István első parlamenti sikerét sajátos módon az osztrák miniszterelnöknek köszönhette, mert válaszával nem csak a kormánypárt, hanem az ellenzék jelentős részének elismerését is kivívta. A miniszterelnök határozott kiállása a Függetlenségi Párton belül felerősítette az ún. békepártiak és az ún. harcok között feszülő ellentétet. A harciasságáról ismert Nessi Pál a Koerber beszédéről folyó vita alatt egyre mérgesebben látta, hogy párttársainak egy része lelkesedéssel hallgatja Tisza válaszát. Ezért a parlamenti folyóson szemrehányást tette Barta Ödönnek, aki viszont Nessi Pál korábbi nyilatkozatát kifogásolta. Nevezetesen azt, amikor Nessi, a Függetlenségi Párt megtisztulása érdekében egy újságcikkben a békepártiak félreállítását követelte. A nyílt színen vitázókhoz Just Gyula, Bizony Ákos és Barta Ferenc sietett és az ellentétek átmeneti mérséklésével igyekeztek a párt egységének legalább a látszatát megőrizni.⁶⁹

Amidőn a magyar újságok szinte kivétel nélkül kiálltak Tisza István nyilatkozata mellett, hasonlóan egyhangú magatartás jellemezte az osztrák sajtót Koerber védelmére. 1903. november 19-én a német pártok nevében három képviselő kereste fel az osztrák miniszterelnököt és arról kérdezték, hogy mit kíván válaszolni a magyar parlamentben elhangzottakra. A találkozóról távozó képviselők nyilatkozata szerint „Koerber nem veszi nagyon tragikusan Tisza beszédét, amelynek nem is tulajdonít túlságos jelentőséget. Koerber azon való csodálkozását fejezte ki, hogy korrekt és magyarbarát beszéde ilyen feleletet kapott.”⁷⁰ Az osztrák miniszterelnök kijelentette, hogy a fentiekre adandó választát a következő napon a képviselők előtt fogja ismertetni.

Mind Bécsben, mind Budapesten az újságok arról cikkeztek, hogy a törvényték után az egyik miniszterelnöknek mennie kell. A feszült légkörben az ún. Apponyi csoport tagjai is Tisza védelmére kelttek és így nyilatkoztak: „Mi, akik Tisza kormányzatáért soha sem lelkesedtünk valami nagyon, akik vele szemben ma is a várakozó tartózkodás álláspontján vagyunk, úgy érezzük, hogy ebben a harcban gróf Tisza miniszterelnöknek elbuknia nem szabad. (...) És ha gróf Tisza István kormányelnöksége ebben a kérdésben megbuknék, akkor az, aki utána jönne a magyar parlamentben, nemcsak az ellenzékkel, hanem az

⁶⁷ Képviselőházi Napló, 1901–1904. XIX. Kötet. 339. országos ülés. 1903. nov. 18.

⁶⁸ OSZK Kézirattári Növedéknapló 1957. 37. sz. Tisza István levele ifj. Andrassy Gyulának. Bécs, 1903. nov. 19.

⁶⁹ Egyetértés, 1903. nov. 19. Tisza Körber ellen.

⁷⁰ Egyetértés, 1903. nov. 20. Körber és az osztrák pártok.

egész parlamenttel találná magát szemben.”⁷¹ A szabadelvű pártkörben az 1903. november 19-én összegyűltek többség helyeselte, hogy Tisza az összbirodalmi fel-fogással szemben a magyar állam különállását hangsúlyozta.

Miközben a bécsi lapok „betyárpolitikáról” a magyarok hálátlanságáról cikkeztek, a közös minisztertanács 1903. november 19-én tartott ülésén részve-vő Tisza István látogatást tett az osztrák miniszterelnöknél, majd még az éjszaka folyamán visszautazott Budapestre. A Reichsrath november 20-án megtar-tott ülésén Koerber — a korábbinál visszafogottabban — fenntartotta eddigi véleményét, kielégítve ezzel az osztrák hazafias érzelmeket.⁷² Tisza a Szabadel-vű Pártban Koerber újabb beszédére így reagált: „Semmi kifogásom nem lehet ellene. A maga szempontjából nem is beszélhetett egyebet. Hogy megtett en-gem negyvennyolcasnak, az végre, sem nekem nem árt, sem neki nem hasz-nál.”⁷³ Budapestén az 1903. november 21-én megtartott parlamenti ülés — nagy érdeklődés közepette — ismét a Bécsben elhangzottakra adott válaszokkal kez-dődött. A miniszterelnök beszéde, amely az állami szuverenitás érinthetetlen-ségéről szólt, nagy tetszést aratott, de a költségvetés megszavazásának illetve „az országgyűlés ex-lex körülmények közötti feloszlathatóságának” kérdésében feltámadtak az ellentétek.⁷⁴

1903. november 21-én, szombaton este Tisza az uralkodó meghívására Bécsbe utazott, hogy vasárnap a Koerberrel folytatott nézeteltérésről őt is meg-hallgassa. A magyar miniszterelnök fogadását megelőzően a király szombat dél-után a magyarországi helyzetről Lukács Lászlótól kért tárgyilagos tájékozta-tást. Az uralkodói egyeztetés eredményeként a Reichsrath-ban november 25-én elmondott beszédében Koerber kijelentette: „Ami a hadsereg kérdésének keze-lését illeti, erre vonatkozólag az osztrák és a magyar kiegyezési törvény elkülö-nített rendelkezéseket tartalmaz a korona hatáskörére és az országgyűlések jo-gaira nézve.” Tisza parlamenti reagálása szerint: „Ezzel a kijelentéssel illeté-kes osztrák részről is teljes mértékben honoráltatott a magyar álláspont. Két kiegyezés van: osztrák és magyar, különböző rendelkezésekkel, a felségjogokra vonatkozó különböző tartalommal. Ezek a rendelkezések nem közös természe-tűek...”⁷⁵ A két miniszterelnök közötti ellentét koránt sem volt olyan mély, mint ahogy azt a sajtóorgánumok beállították. Tekintettel arra, hogy mindkét országban a parlament munkaképességének helyreállítása érdekében folytatott kormányzati küzdelem hozta felszínre az alkotmányjogi nézetkülönbségeket,

⁷¹ Egyetértés, 1903. nov. 20. Itt nem bukhatik Tisza!

⁷² Koerber beszédére a cseh képviselők így reagáltak: „A miniszterelnök azt hiszi, hogy Ma-gyarországgal való furcsa háborúval erősíti pozícióját itt a Házban. Ez a rendezkedés is csak átmeneti és nem örökre szól. Jobb volna, ha a miniszterelnök azt a tanácsot adná a koronának, hogy végre a békét saját népével kösse meg, hogy a szláv népek végre jussanak jogaikhoz, hogy végre történjék meg a kiegyezés a cseh néppel...”

⁷³ Egyetértés, 1903. nov. 21. A Szabadelvű Pártban.

⁷⁴ Képviselőházi Napló, 1901–1904. XIX. kötet. 342. országos ülés. 1903. nov. 21. Több képvise-lő szerint Tisza István az országgyűlés felosztatásával fenyegette meg az ellenzéket.

⁷⁵ Képviselőházi Napló, 1901–1904. XIX. kötet. 346. országos ülés. 1903. nov. 26. Részletesen lásd. Tisza István összes munkái. Tanulmányok és értekezések: Osztrák mű a 67-iki kiegyezésről. I. Budapest, 1928. 558–560.

az obstrukció újramezdése a két miniszterelnök közötti vitát rövid idő alatt feledésre ítélte.

Az 1903. november 19-én megtartott közös minisztertanácsi ülés legfontosabb napirendi pontja a közös költségvetésről szólt. A délután megtartott tanácskozáson a résztvevők minden lényeges kérdésben közös nevezőre jutottak, csupán néhány kisebb jelentőségű részletkérdés maradt függőben. Ezekben az ügyekben hozandó intézkedésekről másnap, a közös hadügyminiszter, a Hadügyminisztérium Haditengerészeti Osztályának vezetője és a két pénzügyminiszter egyeztetett. A delegációk által 1902 májusában megállapított közös költségvetés hatálya 1903 végéig maradhatott érvényben. Ezért: amennyiben a delegációk decemberben nem ülhetnek össze, akkor 1904. január elsejével a közös költségekre exlex állapot következik be. Mind az osztrák, mind a magyar kormány egyet értett azzal, hogy a delegációk decemberi összehívása érdekében mindent meg kell tenni. Tisza István helyzetét nehezítette, hogy a házszabály módosítása mellett a delegáció megválasztását is kénytelen lesz napirendre tűzni.⁷⁶

Az obstrukció folytatásának kérdésében a Függetlenségi Párthoz hasonlóan a Néppárt is két táborra szakadt. Ennek az lett a következménye, hogy november közepén, amikor a Néppárt vezetősége úgy határozott, hogy az obstrukciót befejezettnek tekinti, a tagok egy része a parlamenti harcban továbbra is aktív szerepet vállalt. A Néppárt vezetője Zichy János nem tudott úrrá lenni a belső ellentéteken, ezért 1903. november 21-én tisztségéről lemondott. Zichy János távozását a párt éléről az alábbiakkal indokolta: „Minthogy a Néppárt több tekintélyes tagja, az úgynevezett szabad ellenzék kebelén belül állandóan az obstrukció mellett demonstrál, holott egyéni felfogásom és meggyőződésemerőben ellentétben állanak az obstrukcióval, mely a mai viszonyok közt nem egyéb, mint az állam életerőinek következetes felemésztése és az alkotmányos érzületnek a haza polgárainak szívéből való lassú, de biztos kiirtása.”⁷⁷ A politikai pártok harcának kilátástalanságára utal, hogy egy évvel később Zichy János az Újlap szerkesztőjéhez, Mihályfi Ákoshoz írt levelében változatlanul az obstrukció megfékezésének kísérletéről ír: „Nagyon kérem még mielőtt teljesen kialudnék az élet az „Újlap”-ból oda hatni, hogy a lap Tisza mostani akciójával szemben oly hangra és oly modorra ne ragadtassa magát, mint aminőt Rakovszky a Néppárt megbízásából használt. Valóban nem bírják magukat ezek az Urak fékezni, nüánszokat nem ismernek, és nem érzik, hogy a demagógok eddig mindig csak kárt csináltak. Tartsa, kérem vissza az Újlapot attól, hogy igazgasson a házszabály revízió ellen. Tiszát ütheti, ahogy akarja, de a házszabály revíziót, mint alapot ne ítélje el azért, mert ennek szerencsés megvalósításától függ egész alkotmányos jövőnk, az obstrukció perpetuálása pedig alkotmányunk halálát jelenti. (...) Én egyelőre [egyelőre? P.L.] hallgatásra vagyok kárhoztatva, mert ha bármit is beszélek vagy írok mindent félre fognak magyarázni.”⁷⁸

⁷⁶ Képviselőházi Napló, 1901–1904. XIX. kötet. 345. országos ülés. 1903. nov. 25. A delegáció tagjait megválasztották.

⁷⁷ Egyetértés, 1903. nov. 22. Válság a Néppártban.

⁷⁸ OSZK Kézirattári Növedéknapló. 1954. évi 57. sz. Gróf Zichy János levele Mihályfi Ákoshoz. 1904. nov. 8.

A kormány kinevezését követő három hétben a képviselőház szinte semmi érdemi munkát nem végzett. Kivételként csupán az 1903. november 25-én megtartott ülést könyvelhették el, amikor sikerült megválasztani azt a 40 képviselőt, akik a felsőház által delegált 20 fővel, egy évi időtartamra a magyar delegáció személyi állományát alkotta.⁷⁹ Ezért a Szabadelvű Párt november 25-én tartott tanácskozásán a résztvevők elfogadták a miniszterelnöknek a délutáni ún. paralel parlamenti ülések tartására vonatkozó javaslatát. Az értekezletnek a párhuzamos ülésekre vonatkozó határozatát Apponyi Albert házszabály ellenesnek minősítette, ezért bejelentette kilépését a kormánypártból.

Perczel Dezső elnök az 1903. november 26-án tartott parlamenti ülésen, néhány jelentéktelen bejelentés után bemutatta Podmaniczky Frigyes indítványát, amely arra irányult, hogy a képviselőház délután 5 órától kilenc óráig is tartson ülést. Az elnök, túlkiabálva a tiltakozó ellenzéket bejelentette, hogy az „indítvány felett a házszabályok 203.§-sa értelmében a képviselőház holnapi ülésén egyszerű szavazással fog dönteni.”⁸⁰ Tisza az indítványt az obstrukció előidézte kényszerhelyzettel indokolta, és bevezethetőségéről így nyilatkozott: „A házszabályok a képviselőház üléskezési idejére nézve egyszerűen azt a dispoziózt tartalmazták, hogy a tanácskozásra szánt időt a Ház időről-időre határozza meg. Nem mondják meg, hogy egy ülés legyen-e vagy több ülés legyen naponként.” Az ellenzéki képviselők után, akik a Széll-féle paktumra hivatkozva utasították el a paralel ülések bevezetését, Apponyi Albert is elutasította Podmaniczky Frigyes indítványát és nyíltan is a tiltakozók mellé állt.⁸¹

A délutáni paralel ülések bevezetését Tisza István fontosnak tartotta, de nem volt meggyőződve arról, hogy pártjának többsége ebben támogatni fogja. Erre utal, hogy amikor 1903. november 19-én közös minisztertanácsi ülésre Bécsbe hívták,⁸² a király személye körüli minisztériumból levelet írt ifj. Andrássy Gyulának. A levélben arról tájékoztatja Andrássyt, hogy „amennyiben az obstrukció néhány nap alatt véget nem ér, mit majdnem bizonyosra veszek (t. i. hogy nem ér véget) a délutáni paralel ülések tartását szándékozom indítványozni. A legközelebbi feladat tehát az, hogy az akció számára a párt összes tagjának helyeslését megnyerjük.”⁸³ Az idejét vadászattal töltő Andrássyt arra kérte, hogy utazzon Budapestre és támogassa őt terve megvalósításában.

⁷⁹ Képviselőházi Napló, 1901–1904. XIX. kötet. 345. országos ülés. 1903. nov. 25. A jogi megkövetés csak annyi volt, hogy a képviselőházi küldöttek között 4, a főrendiház által megválasztottak között 1 horvátországi képviselő legyen. L.: *Galántai József*: A Habsburg-Monarchia alkonya. Budapest, 1985. 111–115.

⁸⁰ Képviselőházi Napló, 1901–1904. XIX. kötet. 346. országos ülés. 1903. nov. 26.

⁸¹ Uo. OL K26–1905-III-74. Perczel Dezső házelnök átirata Tisza István miniszterelnök részére. 1903. nov. 27. A képviselőház 1903. nov. 25-én tartott ülésén a lemondott Dániel Gábor helyére alelnökké Felitzsch Arthur képviselőt választották meg.

⁸² *Somogyi Éva*: Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie. 1896–1907. Budapest, 1991. Az 1903. nov. 19-én megtartott közös minisztertanácsi ülés napirendjén szerepelt: A balkáni helyzet; Az 1904. évi közös költségvetés; Kereskedelmi szerződés meghosszabbítása Olaszországgal, a borklauzula módosításával.

⁸³ OSZK Kézirattári Növedéknapló 1957. 37. sz. Tisza István levele ifj. Andrássy Gyulának. Bécs, 1903. nov. 19.

Tisza Istvánnak — szintén 1903. november 19-én — az uralkodónak írt levéléből a kudarcra felkészült miniszterelnök képe bontakozik ki. Mint írta Apponyi Albert és társainak támogatására nem számíthat, mert nyíltan hangoztatják, hogy „Tisza István személye az egyedüli akadály a kibontakozásnak.” Erre reagálva Tisza kijelentette, hogy „kész visszalépni, mihelyt elintézte azokat az ügyeket, melyek az ország helyzetének normalizálásához szükségesek.”⁸⁴ Egyben arról is tájékoztatta az uralkodót, hogy tárgyalta Ivánka képviselővel, aki az obstrukció letöréséhez kész lenne segítséget nyújtani. Tisza nem hitt abban, hogy a „legszélső baloldal egy ilyen házszabályreformba belemenne” de kötelességének tartotta, hogy erről a beszélgetésről Ő Felsőségének beszámoljon. Egyben reményét fejezte ki, hogy ez a megoldás megfelel a koronának is. Tisza levele végén megismétli, hogy a parlament normális működésének helyreállítását küldetésének tekinti, és „ezek után lehetővé válik, hogy az kormányozzon, akit a korona ezzel megbíz.”

Az ellenzék heves tiltakozása ellenére a kormánypárti többség, 1903. november 27-én megszavazta Podmaniczky Frigyes előterjesztését, de a paralel ülések következő napon történő bevezetésére mégsem kerülhetett sor. A Függetlenségi Párt képviselői bizalmatlansági indítványt terjesztettek elő Perczel Dezső ellen, és a házszabály vitával annyira sikerült elhúzni az időt, hogy a délutáni ülésre nem kerülhetett sor.⁸⁵ Ez a vita — névszerinti szavazásokkal tarkítva — a következő napokat is kitöltötte, és Tisza István is kénytelen volt tudomásul venni, hogy ezen az úton az obstrukciót felszámolni nem lehet. Ezért a miniszterelnök elődje példáját követve megbeszélést kezdeményezett a Függetlenségi Párt elnökével. Kossuth Ferenc Polónyi Géza társaságában fogadta Tisza Istvánt és megegyeztek abban, hogy a Függetlenségi Párt beszünteti az obstrukciót az alábbi feltételekkel: „a kormánypárt lemond a délutáni ülések megtartásáról; a miniszterelnök kijelenti, hogy a király katonai felségjogának is, mint minden jognak az államban kútforrása a nemzet; a választói jog reformjára nézve pedig megígéri, hogy az, az országgyűlés végéig letárgyalható legyen, törvényjavaslatot fog előterjeszteni, mely a cenzust oly irányban arányosítsa, hogy az a választójog bizonyos kiterjesztésével legyen egyenlő.”⁸⁶

A fenti megegyezés tervét Kossuth Ferenc december elsején terjesztette a Függetlenségi Párt értekezlete elé. A pár elnöke javaslatát azzal indokolta, hogy „Tiltakozni kell az ellen, hogy a harc csak obstrukció lehet. A Függetlenségi Párt harcának folytonosnak kell lenni, az obstrukció pedig folytonos nem

⁸⁴ Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára 44/a fond Tisza iratok 9. tétel. 11. Tisza István levele Ferenc József részére (piszkozat) 1903. nov. 19.

⁸⁵ OLK2-AXIII-5. Bizalmatlansági nyilatkozat Perczel Dezső házelnök ellen. 1903. nov. 28. A Függetlenségi Párt 38 képviselője terjesztette elő, amelyben Perczel Dezsőt a házszabály megsértésével vádolták.

⁸⁶ OSZK Kézirattára Quart. Hung. 2955. *Berzeviczy Albert: Az első Tisza-kabinet parlamenti küzdelmei. 1903–1905.* 11–12. Tisza István 1903. dec. 1-én arról tájékoztatta az uralkodót, hogy remélhetőleg Kossuth Ferencsel meg lehet egyezni, de Ivánka képviselővel a tárgyalása eredmény nélkül zárult, mert „a szélsőbal nem hajlandó szerepet vállalni a házszabályok revíziójában.” Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára. 44/a fond Tisza iratok 2. cs. 8.tétel 65. Tisza István felterjesztése az uralkodó részére. 1903. dec. 1.

lehet.”⁸⁷ Kossuth Ferenc utalt arra, hogy az obstrukció kérdésében a párt tagsága két táborra szakadt, és eljött az idő, hogy mindenki a saját meggyőződését kövesse, mert ha „pártszakadás lenne, az is kisebb baj, mint ha az egész párt széttűllik.” Nézete szerint „... minimumra redukálódott, hogy az obstrukcióval célt érjünk. Ha így van, keresnünk kell valami kompenzációt, ami az ország erejét növeli...(..) Erre szolgálna a választójog kiterjesztése, a census egységesítése és leszállítása.” A választási törvény módosítására a miniszterelnök nem csak a kormányprogramban, hanem a képviselőház 1903. november 30-án megtartott ülésén is kötelezettséget vállalt. A kérdés az volt, hogy tovább folytatódik-e a parlamenti harc, vagy a fenti javaslatban foglaltakért cserébe az obstrukció véget ér. A szavazás meglepő eredménnyel zárult. Nevezetesen 27 képviselő szavazott a javaslata mellett és 27 fő ellene. Így Kossuth Ferencre hárult a döntés kényszere, aki ezt a felelősséget nem vállalta és inkább lemondott elnöki tisztéről.

Kossuth Ferenc döntése nyomán az ellenzéki képviselők körében felemás helyzet alakult ki. Miközben a békepártiak a megegyezés útját keresték, és újabb értekezlet összehívásán munkálkodtak, a parlamentben tovább folyt a technikai obstrukció. A Függetlenségi Párt képviselőinek egy része, a Néppárt tagjainak többsége és az Ugron Gábor vezette mintegy 15 fős képviselő csoport a harc folytatása mellett szállt síkra. A sajtó számításai szerint összesen mintegy negyven képviselő döntött az obstrukció folytatása mellett.⁸⁸ A Függetlenségi Párt békepárti képviselői 1903. december 4-én délután 4 órakor — Kossuth Ferenc lakásán — Thaly Kálmán tiszteletbeli elnök vezetésével, előkészítő értekezletet tartottak. Ezen a megbeszélésen az ún. harci-pártiak javaslatairól tanácskoztak. Itt szövegezték meg azt a határozati javaslatot, amelyet az esti értekezlet résztvevői elé terjesztettek.⁸⁹ Az este nyolc órakor kezdődő tanácskozáson a párt szinte minden tagja megjelent, illetve a hiányzók levélben tudatták, hogy csatlakoznak a békepártiakhoz. A megbeszélésen kiderült, hogy a pártban a megegyezés hívei többségben vannak, és Kossuth Ferencnek a korábbinál némileg harciasabb határozati javaslatát a résztvevők megszavazták. A meghozott döntés szerint, ha a paralel ülésekre vonatkozó többségi döntés visszavonása elmarad, akkor a Függetlenségi Párt „a további parlamenti küzdelmet a legerőteljesebben és rendkívüli eszközökkel is folytatni fogja.”⁹⁰ Az értekezleten Kossuth Ferenc ismét elfoglalta a párt elnöki székét. A Függetlenségi Párt határozatát a miniszterelnök is tudomásul vette, és 1903. december 5-én indítványt tett a délutáni ülésekre vonatkozó határozat hatályon kívül helyezésére. Tisza István fenti indítványát a következő, dec. 7-én megtartott parlamenti ülésen a kormánypárt megszavazta.⁹¹

⁸⁷ Egyetértés, 1903. dec. 2. Kossuth lemondott. Az obstrukció beszüntetésének fontosságát Kossuth Ferenc az 1903. dec. 13-án, Cegléden elmondott beszédében így indokolta: „Az a küzdelem, amely kivételes eszközökkel folyik, megállítván az állam gépezetét, rendkívüli hatással van a hitelügyre, a vállalkozási kedvre is. Magyarország sem nem elég gazdag, sem nem elég népes arra, hogy vég nélküli krízist megsínylés nélkül kiállhasson.” Uo. 1903. dec. 14. Kossuth a választói előtt.

⁸⁸ Egyetértés, 1903. dec. 4. Rettenetes zűrzavar.

⁸⁹ Egyetértés, 1903. dec. 5. Bizalmas értekezlet Kossuthnál.

⁹⁰ Egyetértés, 1903. dec. 5. A Függetlenségi Párt döntése.

⁹¹ Képviselőházi Napló, 1901–1904. XX. kötet. 353. országos ülés. 1903. dec. 7.

A fenti megegyezés nyomán az obstrukció híveinek tábora 20 fő alá csökkent, ennek ellenére a következő parlamenti üléseken kiderült, hogy a katonaságra vonatkozó törvényjavaslatoknak az 1903-dik évben történő elfogadását még így is meg lehet akadályozni. A mintegy 15 hónapja tartó politikai harc alatt kiderült, hogy az obstrukciót folytatók fő követelését, a magyar vezényleti nyelv bevezetését, ezzel a módszerrel kivívni nem lehet, és a változatlan jelszó inkább politikai képmutatást takar. Mindenki jól tudta, hogy az újoncjavaslatok elfogadásának megakadályozása azzal a következménnyel jár, hogy miniszteri rendelettel mintegy húszezer — többségében családos — póttartalékos behívása, valamint a lovasságnál és a lovas-tüzérségnél a legutolsó évfolyambeli legénység visszatartása várható. Annak ellenére, hogy ennek a népszerűtlen lépésnek a politikai felelősségét egyik parlamenti csoport sem kívánta magára vállalni, 1903. december 9-én a miniszterelnök parlamenti felszólalásában kénytelen volt megállapítani, hogy az újoncjutalék tárgyában a meddő és kártékony vita tovább folytatódik.

Az osztrák és a magyar politikusok közjogi vitája december közepén ismét fellángolt. Nevezetesen 1903. december 12-én Ernst Koerber osztrák miniszterelnök egy interpellációra válaszolva, többek között a kiegyezésről, a felségjogról, a hadsereg egységéről, olyan tartalmú előadást tartott, amely ismét felszította a két ország politikusai között szunnyadó ellentéteket. Az előadónak a magyarokra vonatkozó bírálata, bár békésebb volt a korábinál, de a magyar nemzeti követeléseket az összbirodalmi érdekekre hivatkozva ismételten elutasította. Tekintettel arra, hogy 1903. december 15. és 18. között tervezték a delegációk üléseinek megtartását, a bécsi politikusok — különösen Windischgretz herceg és köre — ezekhez a tárgyalásokhoz kívántak a maguk számára kedvező belpolitikai légkört teremteni. Az osztrák bírálat Budapesten ismét nagy felháborodást váltott ki, és az ellenzék azt követelte, hogy a magyar miniszterelnök a fentiekre ismételten méltó választ adjon. Az 1903. december 14-ére összehívott parlamenti ülésen Hodóssy Imre napirend előtti felszólalásában részletes választ adott a Bécsben elhangzottakra, így a miniszterelnök — egyetértve az előtte szólóval — csak rövid beszédet mondott. Tisza István, aki az osztrák miniszterelnökkel folytatott vitát már lezártnak tekintette, békés hangnemben így nyilatkozott: „Egészen felesleges fáradságot vesznek tehát maguknak odaát azok az urak, amidőn meg akarják a közös hadsereg intézményét és az 1867-iki kiegyezést velünk szemben védelmezni.”⁹²

A magyar delegáció tagjai és Tisza István 1903. december 15-én érkeztek az osztrák fővárosba. A parlamenti szünetre tekintettel az uralkodó ezen a napon, délelőtt 10 órakor kihallgatáson fogadta az országgyűlés elnökét Perczel Dezsőt, és a két alelnököt Jakabffy Imrét és Feilitzsch Artúrt. Ezt követően 11 órára Tisza István érkezett a királyhoz, és a felhivatalos tudósítás szerint a magyar miniszterelnök a „folyó ügyekről” tett jelentést. Annak ellenére, hogy Tisza hetek óta nem járt az uralkodónál, a parlamenti munka terén —, mint például a költségvetés, az újoncjutalék elfogadása — előrelépésről nem számolha-

⁹² Képviselőházi Napló, 1901–1904. XX. kötet. 358. országos ülés. 1903. dec. 14.

tott be. A kudarcért az osztrák sajtó Tiszát hibáztatta, és ironikusan jegyezték meg, hogy az „erős ember” a Függetlenségi Párt fogságába esett.⁹³

A delegációk munkájában bekövetkezett mintegy másfél évnyi szünet után került sor a mostani tanácskozásra. A két delegáció külön teremben ülésezett és írásban érintkeztek egymással. Amennyiben valamelyik kérdésben háromszori levélváltás után sem tudtak megegyezni, akkor a szavazás érdekében kerülhetett sor együttes ülésre. A 60 tagú magyar delegáció Széll Kálmán elnöki irányításával végezte munkáját. A ún. birodalmi kormányt Heinrich Pitreich közös hadügyminiszter, Burián István közös pénzügyminiszter és Goluchovszky külügyminiszter képviselte.⁹⁴ A delegációknak felelősséggel tartozó közös miniszterek segítőként magukkal hozták hivatalaik vezető tisztségviselőit is. A magyar miniszterelnök Nyíri Sándor honvédelmi miniszter kíséretében jelent meg az üléssteremben. A közös pénzügyminiszter az Osztrák–Magyar Monarchia közös kiadásainak és bevételeinek 1904. évi előirányzatát terjesztette elő. Ezen kívül a katonaságnál 1900. és 1903. között felmerült rendkívüli kiadások és póthitelek jóváhagyását kérte. Burián István már az ülés előkészítése során számított arra, hogy ilyen rövid idő alatt a teljes évi költségvetés elfogadására nem kerülhet sor. Ezért előterjesztését az alábbiakkal fejezte be: ”Továbbá van szerencsém a közös minisztérium nevében előterjesztést tenni, mellyel az 1904. év két első hónapjában felmerülendő közös kiadások engedélyezése kérelmeztetik.”⁹⁵ Az előző évihez képest kismértékben megnövelt kiadási összegnek erre a két hónapra eső részét a delegáció tagjai elfogadták. A hivatalos lapban 1903. december 30-án megjelenő királyi kézirat — a közös miniszterek ellenjegyzésével — megerősítette, hogy 1904. január 1-től február 29-éig, az 1903. évre megszavazott költségvetés szerint a közös kiadásokat a delegációk megszavazták.

A delegáció munkájában hosszú évek óta aktívan résztvevő Apponyi Albert — annak ellenére, hogy delegálták — ezen a decemberi tanácskozáson nem jelent meg. A delegáció üléséről tájékozódva, arról értesült, hogy Pitreich közös hadügyminiszter „a magyar katonai követelések tekintetében olyan nyilatkozatot tett, mely a Szabadelvű Pártban is rossz hangulatot szült, mert a kilences bizottság azon megállapodásával sem látszott számolni, melyet Őfelsége elfogadott volt, és melyek a kormányzati program részletei voltak.”⁹⁶ A közös hadügyminiszter nyilatkozata az 1904. januári parlamenti üléseken egy megújuló közjogi vita kiinduló pontjává vált. A delegáció tagjai már 1903. december

⁹³ Egyetértés, 1903. dec.16. Tisza a királynál. Az év végéig a parlament előtt álló, elvégzendő feladatok közé tartozott még az Olaszországgal kötendő kereskedelmi szerződés megtárgyalása. Az osztrák és a magyar kormány képviselői december folyamán Rómában tárgyaltak a szerződés létesítéséről. Az olaszokkal való kereskedelmi viszony átmeneti rendezéseként az 1891. évi december 6-án kötött kereskedelmi és hajózási szerződés érvényességi idejét, 1903. dec. 31-ig — a borvám záradék elhagyásával — meghosszabbították.

⁹⁴ A delegációról lásd: *Somogyi Éva*: A „közös ügyek”, 1867–1914 História Könyvtár 7. Budapest, 1995.

⁹⁵ Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára 45. fond Burián István iratai 7.tétel 1. Burián István előterjesztése a delegációk ülésére. 1903. dec. 15.

⁹⁶ Gróf Apponyi Albert Emlékirataim 1899–1906. II. Budapest, 1934. 115.

17-én hazatértek Bécsből, és a másnapi parlamenti ülésen az újoncjutalék megajánlására vonatkozó törvényjavaslat vitája folytatódott.

A honvédelmi miniszter által előterjesztett törvényjavaslatok napirendre tűzése ismét a katonaságot érintő kérdések egész tárházát hozta felszínre, amelyet időhúzás céljából személyeskedő megjegyzések, jegyzőkönyvi bejegyzések feletti nézeteltérések, zárt ülések, házsabály értelmezéséről folytatott torzsalgodások tarkítottak. Az így zajló ötödik ülésnapon, 1903. december 23-án Tisza István érkezettnek látta az időt, hogy ezekről az ügyekről a parlament normális működőképességének helyreállítását sürgetve véleményt mondjon. Beszédéből, amelyet később sokan és gyakran idéztek az alábbiakat emelem ki: „...teljes meggyőződéssel állunk a közös hadsereg alapján és kívánjuk fenntartani a hadseregnek egységes vezényletét, vezérletét és belső szervezetét úgy, hogy az az 1867. évi XII. törvény 11§-a által konstatáltatott. Tesszük ezt abban a meggyőződésben, hogy a magyar nemzet érdeke kívánja azt, hogy a hadsereg, amely a közös védelem kötelezettségét teljesíti, mentül erősebb, mentül harc-képesebb, mentül megbízhatóbb legyen katonai szempontból, és azt hisszük, hogy a magyar nemzet érdekében teszünk akkor amidőn ebben a tekintetben semmiféle újítást nem provokálunk.” A balkáni eseményekre utalva: „Azt hiszik a képviselő urak, hogy a nemzeti politika az: akcióképtelenné tenni a magyar nemzetet azzal a helyzettel szemben, amelyet a Balkán-félszigeten látunk? ...az a helyzet, az a forrongás a Balkánon igenis érinti, és érinteni fogja mindég nagyon közelről a magyar nemzet érdekeit. Ezért kell az, hogy Magyarország hozzátartozó része, és pedig a paritás alapján teljes egyenjogúsággal bíró része legyen egy oly európai nagyhatalomnak, amelynek sorsa döntő súllyal esék a mérlegre.”⁹⁷ Tisza István érvelése az obstrukciót folytatókat nem győzte meg, de a miniszterelnök beszédének fajsúlyos voltára utal, hogy Apponyi Albert emlékirataiban is felidézi. Az sem véletlen, hogy az alábbiakat: „... az a veszély, mellyel a várható háború az Osztrák–Magyar Monarchiát fenyegeti, első-sorban és legközvetlenebbül Magyarország veszélye, hogy tehát annak a hadseregnek harcképessége, amelytől egyedül várhatunk védelmet, egész különle-gesen magyar érdek, úgyszólván létérdek.”⁹⁸ Apponyi Albert a fentiekről alkotott véleményét így fogalmazta meg: „Fölvettem magamban a kérdést, szabad-e bármely önmagában véve akármennyire helyes követelmény kedvéért ideig-óráig ellene szegülni azoknak az intézkedéseknek, amelyek véderőnk fokozott harcképességének szempontjából szükségesek, mikor állandóan fenyeget a veszedelem, melyet az orosz birodalom a benne működő expanzív erővel testesít-tett meg határainkon. Nem helyesebb-e, sőt nem egyedül helyes-e inkább azo-kat a nemzeti követelményeket, amelyekért harcoltunk, elvben ugyan fenntar-tani, de kierőszakolásukat olyan időre halasztani, amelyben azokért külső ve-szély felidézése nélkül küzdhetünk.”⁹⁹ Az obstrukció folytatása következtében karácsony előtt csak az újoncjutalék feletti általános vita volt lezárható, és a

⁹⁷ Képviselőházi Napló, 1901–1904. XX. kötet. 363. országos ülés. 1903. dec. 23.

⁹⁸ Gróf Apponyi Albert Emlékirataim 1899–1906. II. Budapest, 1934. 75.

⁹⁹ Gróf Apponyi Albert Emlékirataim 1899–1906. II. Budapest, 1934. 74.

két ünnep közötti három ülésnapon — a zárószavazás felett — a szóáradat tovább folytatódott.

Az 1903. év végén, a politikai számvetések idején megállapítható volt, hogy a képviselő urak az obstrukció eredményének egyedül a választójogi reform napirendre tűzését könyvelhették el. A negatív oldalon jelentkezett a tervbe vett törvények (kölségvetési, katonai, a köztisztviselők fizetésrendezése, gazdasági kiegészés, kereskedelmi szerződések,) elfogadásának elmaradása, a törvényen kívüli kormányzásból adódóan a parlament által meg nem szavazott adók befizetésének, ill. behajtásának megtagadása, a bizonytalanságból fakadó gazdasági pangás általánossá válása. A parlament munkaképtelenségével okozott gazdasági és politikai károkért nem önmagában az obstrukció hibáztatható, hanem az, hogy ezt a politikai érdekérvényesítésre alkalmas eszközt másfél tucatnyi képviselő, vég nélkül és a nemzeti követelések jelszava mögé bújva, valójában a miniszterelnök megbuktatása céljából alkalmazta.¹⁰⁰

Az 1904. január 9-én, minisztertanácsi ülést követően, Bécsbe utazó magyar miniszterelnököt másnap, vasárnap délelőtt 10 órára rendelte magához az uralkodó. A közl egy óras audiencián Tisza István jelentést tett a magyar parlamenti és politikai helyzetről, és mint a király személye körüli miniszter, tájékoztatást adott a folyó ügyekről.¹⁰¹ A bécsi tudósítók jelentése szerint az uralkodó elfogadta Tisza tervét, hogy az obstrukció felszámolása érdekében a kormány passzívan szemléli ezt a harcot, és nyugodtan vár addig, amíg az ellenfelek ereje el nem fogy. Halaszthatatlanná vált a delegáció összehívásának kérdése is, mivel az 1904. évi közös költségvetés még nem került elfogadásra. Tisza javaslata szerint a magyar delegáció összehívását halasszák el február közepére, amennyiben ez az időpont is korainak bizonyulna, akkor a közös kormány közös ügyi indennitit kérhet. Ebben az esetben a magyar delegáció ezt rövid úton megtárgyalja, illetve mint legutóbb is történt megszavazza. Tisza javaslatát az uralkodó elfogadta azzal a kikötéssel, hogy azt Goluchowszki külügyminiszterrel, valamint Pitreich közös hadügyminiszterrel is beszélje meg. A kihallgatást követően a magyar miniszterelnök eredményesen tárgyalta a fenti két közös miniszterrel, hiszen az a körülmény, hogy az újoncmegajánlás parlamenti elfogadására kitűzött legutóbbi időpont ismét halasztást szenved, már senkinek nem okozott meglepetést az osztrák fővárosban.

Az osztrák delegáció költségvetési bizottsága 1904. január 12-én — a közös miniszterek jelenlétében — folytatta a hadsereg rendes évi költségvetésének tárgyalását. Delegátusi előterjesztésként ismét közjogi síkra terelődött a vita, és a magyar nemzeti követelésekre válaszul az alábbi határozati javaslatot elfogadására került sor: „... minden kétségen kívül áll, hogy a közös hadsereg vezérletére, vezényletére és belső szervezetére vonatkozó rendelkezések kizárólag az uralkodót illető felségjogok, melyeket az uralkodó a felelős kormány közreműködése nélkül gyakorol, és amelyekre vonatkozólag a törvényhozó ténye-

¹⁰⁰ Azon a pártközi konferencián, amelyet még Széll Kálmán hívott össze, egy kormánypárti képviselő fejtette ki, hogy az obstrukció lehetőségét nem szabad kizárni, mert szükség lehet rá Ausztriával szemben.

¹⁰¹ Egyetértés, 1904. jan. 11. Tisza Bécsben.

zők közrehatásáról szóló általános alapelvek nem alkalmazhatók.”¹⁰² Erre a határozatra azért volt szükség, mert az osztrák politikusok sérelmezték, hogy „Tisza magyar miniszterelnök beszédében kifejezést nyert tendenciák ki akarják terjeszteni a kormánynak idevonatkozó paritásos felelősségét és az országgyűlés befolyását a felségjogokra vonatkozólag.” A fentiekkel Pitreich hadügyminiszter örömmel egyetértet, és az erről szóló híradás ismét lendületet adott a lassan témaszegénységben szenvedő magyar obstrukciós gépezetnek.

A közös hadügyminiszter véleményére a magyar parlamentben 1904. január 14-én Szederkényi Nándor hívta fel a figyelmet, és ismét az érdeklődés középpontjába került, hogy a magyar miniszterelnök mit válaszol az osztrák kihívásra.¹⁰³ Tisza István válaszában — tompítva az ellentéteket — azt bizonygatta, hogy a hadügyminiszter jó katona, de rossz közjogász és keveset ért a magyar közjoghoz. Pitreich az osztrák delegáció költségvetési bizottságának jan. 15-én tartott ülésén — Tisza István táviratban kifejtett kívánságára — a magyar miniszterelnök álláspontjával megegyező nyilatkozatot tett.¹⁰⁴ Megköszönve Tisza higgadt nyilatkozatát a hadügyminiszter kijelentette, „...a hadseregre vonatkozó kérdésekkel kizárólag katonai szempontból foglalkoztam s nem áll szándékomban Magyarország közjogi helyzetét és a magyar államnyelvet bármilyen módon csorbítani...”¹⁰⁵ A Bécsben elhangzottakról és az arra adandó válaszokról folytatott vita a parlament három munkanapját kitöltötte és csak az obstrukciót folytató képviselők malmára hajtotta a vizet.

A képviselőházi ülések a katonai törvényjavaslatok tárgyalásával folytatódtak, de reálsan semmi remény nem volt arra, hogy a delegációk februári ülése előtt elfogadásra kerülnek.¹⁰⁶ Az 1904. január 23-án és 26-án összeülő minisztertanácson a kormány tagjainak döntést kellett hozni arról, hogy a katonai javaslatok elfogadása érdekében hozandó ún. erőszakos lépéseket a delegációk februári ülése előtt, vagy ezt követően tegyék meg.¹⁰⁷ Lehetőségként felmerült, hogy a parlament munkaképességének helyreállítása érdekében hozott in-

¹⁰² Egyetértés, 1904. jan. 13. Az osztrák delegáció ülése. Továbbá: Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára. 44/a fond Tisza iratok 2. cs. 8.tétel 29. Thallóczy Gyula levele Tisza István részére. 1905. jan. 13. Az osztrákok féltek attól, hogy a magyar parlamenti obstrukció miatt a tárgyalások félbeszakadhatnak, ezért igyekeztek óvatosan fogalmazni.

¹⁰³ Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára. 44/a fond Tisza iratok 2. cs. 8.tétel 78. Tallián Béla levele Tisza István részére. 1905. jan. 17. A vitára jellemző: Schönborn gróf azzal vádolta Tisza Istvánt, hogy a „rothadásos” kifejezést használta Ausztriára. Tallián Béla- Tisza kérésére- jan. 17-én arról tájékoztatta az osztrák gróft, hogy a magyar miniszterelnök Ausztriával kapcsolatban ilyen kifejezést nem használt.

¹⁰⁴ Gróf Apponyi Albert Emlékirataim 1899–1906. II. Budapest, 1934. 115.

¹⁰⁵ Egyetértés, 1904. jan. 16. Pitreich újból nyilatkozik. Ismét fellángolt a vita a szerződések aláírásának formulája körül is. Lásd: Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára. 44/a fond Tisza iratok 2. cs. 8.tétel 30–31. Tallián Béla levele Tisza István részére. 1905. jan. 22.

¹⁰⁶ Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára. 44/a fond Tisza iratok 2. cs. 8.tétel 64. Tisza István felterjesztése az uralkodó részére. 1904. jan. 22. A miniszterelnök kevés esélyt látott arra, hogy az újoncosásra vonatkozó törvényjavaslatot a parlament békés úton elfogadja. A tájékoztatóját azzal zárta, hogy az obstrukció elleni harc és az új választások sikerében reménykedik.

¹⁰⁷ OSZK Kézirattára Quart. Hung. 2955. *Berzeviczy Albert: Az első Tisza-kabinet parlamenti küzdelmei.* 1903–1905. 14. Az 1904. jan. 23-án és 26-án megtartott minisztertanácsi ülés jegyzőkönyveiben erről a témáról napirendi pont nem található.

tézkedés az országgyűlés feloszlásához vezet, és ezzel a delegáció tagjainak megbízatása is véget ér. Ezért a közös költségvetés elfogadása érdekében a kormány úgy döntött, hogy a tervezett — a katonaságot érintő, a tisztviselők fizetésrendezéséről szóló, a tanítók illetményének felemelésére vonatkozó, az állami beruházásokkal foglalkozó — törvények elfogadtatására csak a delegációk munkájának befejezése után kerülhet sor. A kormány fenti határozatának meghozatalához az is hozzájárult, hogy az uralkodó és a közös kormány egyességre jutott: bármi történjék is Budapesten, újabb közösügyi indennitáshoz nem járulnak hozzá, februárban a közös költségvetés ügyét rendezni kell.

A Szabadelvű Párton belül Tisza támogatottsága jónak volt mondható, mert becslések szerint mintegy 70 képviselőre feltétel nélkül számíthatott, de az obstrukció letörésének programját szinte mindegyik párttársa támogatta.¹⁰⁸ A párton belüli ún. kaszinó párt — Tisza bukása esetén — egy koalíciós kormány létrehozását is elképzelhetőnek tartotta, amelybe Andrássy Gyula, Khuen-Héderváry Károly, Apponyi Albert és Zichy János is meghívást kapna. Az Apponyi Albert köré csoportosuló, a Szabadelvű Pártból távozó ún. disszidensek 1904 januárjában sem léptek „csatasorba,” terveik szerint ezen csak akkor változtatnak, ha a parlamenti obstrukció véget ér. A kormánypárt is arra törekedett, hogy a véglegesen távozók számát csökkentse. Ennek érdekében az országgyűlés különböző bizottságaiban a Szabadelvű Pártból való kilépés miatt megüresedett helyeket új tagokkal nem töltötték be, hanem az 1904. január 15-én megtartott pártértekezleten a régieket újraválasztották.¹⁰⁹ Ez a gesztus — az ellenzékhez való közeledést hátráltatva — a disszidenseket meglepte, mert korábban arra számítottak, hogy Tisza kíméletlenül fog fellépni ellenük. Apponyi a parlamentben 1904. január 15-én elmondott beszédében — az ellenzék nemtetszését kiváltva — felszólította az obstrukciót folytatókat, hogy hagyjanak fel a „kivételes fegyverek” alkalmazásával, mert a kormány ellenőrzése csak az országgyűlés munkájával valósítható meg. A disszidensek hivatalosan még nem alakítottak pártot, de valószínűsítették, hogy a közeljövőben már ismét Nemzeti Párt néven szerepelnek. Programjukról Apponyi röviden ezt írta: „Közjogi tekintetben a katonai követelmények mellett ott van a magyar királyi udvartartásnak és a külképviseletben az önálló magyar államiság kidomborításának követelése. (...) A választási reform tekintetében a vagyoni cenzus leszállítása, a mezőgazdasági és ipari munkások választójoggal történő felruházása, valamint taktikai okokból önálló magyar vámterület követelése

¹⁰⁸ Ernusz Kelemen a Szabadelvű Párt vidéki szervezetének elnökeként Tisza Istvánt a kőszegiek hangulatáról az alábbi levélben tájékoztatta: „... a Szabadelvű Párt ügye itten igen gyengén áll, már az utolsó választások igen kétesek voltak, de azóta Chlopy, Körber, osztrák delegáció, Pitreich egészen elrontottak mindent. (...) A szerencsétlen házszabály kérdése: A tények kétfélet igazolnak, az egyik: hogy milyen veszélyes az obstrukció ostoba magyar kézben, hát még a passzivitásból kilépett nemzetiségiek kezében; eltekintve az abszurdumot, hogy a parlamentális alapvet, a legális többség akaratának érvényesülését megakasztja. A másik az: hogy az egyre erősebben nyilvánuló, de mindég létezett osztrák rossz és törvénytelen hajlamokkal szemben esetleg obstrukcióra lehet szükség. ... az obstrukciót nem szabad lehetetlenné tenni, de igen megnehezíteni...” Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára. 44/a fond Tisza iratok 2. cs. 8.tétel 1.Ernusz Kelemen levele Tisza István részére. 1904. jan. 28.

¹⁰⁹ Egyetértés, 1904. jan. 16. A pártok és az obstrukció.

se.”¹¹⁰ A „taktikára” való hivatkozás azért kapott itt hangsúlyt, mert Apponyi az önálló vámterület igényét kizárólag gazdasági kérdésnek tekintette, és hibának tartotta, hogy erről közjogi vitát folytatnak.¹¹¹ Többször hangoztatta, hogy ameddig ezen kívánság gazdasági előfeltételeit nem vagyunk képesek megteremteni, addig csak a minél előnyösebb szerződésekkel lehet közgazdasági érdekeinknek érvényt szerezni. A disszidensek az obstrukció megszüntetését fontosnak tartották, de a tervezett intézkedéseket, mint „a parlamentarizmus mezébe öltözött kormányzati abszolútizmus behozatalát” elutasították.¹¹²

A Függetlenségi Pártban az a nézet dominált, hogy az obstrukció nem csak a parlament normális működését akadályozza meg, hanem lehetetlenné teszi, hogy Tiszától ígéreteinek beváltását követelhessék, ezért most folytatni semmi értelme. A Néppárt harcias tagjai pártközi megegyezést nem támogattak, a kormány elleni harcukat minden eszközzel — Tisza István megbuktatásáig — tovább kívánták folytatni. Erre utal a szabadelvű pártkörben elhangzott tájékoztató, amely szerint a Néppárt a bécsi összeköttetései révén hamis információkat terjeszt az osztrák fővárosban.¹¹³ Teszi ezt azzal a céllal, hogy a budapesti sajtó erre hivatkozva intézzen támadást a magyar miniszterelnök ellen.

Tisza István 1904. január 27-én reggel érkezett Bécsbe, ahol az uralkodó rövid, mintegy 20 percig tartó kihallgatáson fogadta. Az ellenzék szerint a miniszterelnök most kér felhatalmazást arra, hogy a parlamentben kivételes eszközök alkalmazásával az obstrukciót letörje. Ezeket a híreszteléseket cáfolva az audienciát követően Tisza István az újságírók előtt a következő nyilatkozatot tette: „Semmiféle különös felhatalmazást nem kértem. Nem volt szükségem rá, mert mindezeket a felhatalmazásokat, amelyek a parlament normális rendjének visszaállítására kellene, már régen megkaptam. Csak jelentést tettem a felségnek a helyzetről s a folyó ügyekről.”¹¹⁴ Valószínű, hogy az uralkodó és a magyar miniszterelnök közötti megbeszélés legfontosabb tárgykörét most nem a katonai kérdések alkották, hanem a közös költségvetés elfogadási ütemtervének véglegesítése. A magyar delegáció munkájának megkezdésére vonatkozó határidő kijelölése szerepelt azon a tanácskozáson is, amelyet Tisza István a rövid kihallgatás után Goluchowszki külügy- és Pitreich hadügyminiszterrel folytatott. A tárgyalások gyors lezárását követően Tisza István a délutáni vonattal visszautazott Budapestre.

Az országgyűlés 1904. január 30-án, a delegáció munkájára tekintettel függesztette munkáját. A közös ügyek tárgyalására kiküldött magyar országos bizottság hadügyi albizottsága 1904. február 8-án kezdte el megbeszéléseit

¹¹⁰ Gróf Apponyi Albert Emlékirataim 1899–1906. II. Budapest, 1934. 66–67.

¹¹¹ Matlekovits Sándor erről így írt: „A vámpolitika épen politika, még pedig külügyi politika és a külügyi politika más államoktól függ, más államokra kell tekintettel lenni...” Pesti Hírlap, 1902. ápr. 10. Autonóm vámtarifa.

¹¹² Egyetértés, 1904. jan. 26. Tisza bukik? Egyéni kezdeményezésként Smialovszky Valér képviselő egy bizottság felállítását javasolta, amely a házszabály módosítást a pártokkal egyeztetve dolgozná ki. OL K2-AXIII-5. Határozati javaslat. 1904. jan. 27.

¹¹³ Egyetértés, 1904. jan. 24. Fordulat előtt.

¹¹⁴ Egyetértés, 1904. jan. 28. A királynál.

Szell Kálmán elnökletével. Az albizottság munkájában részt vett még Pietreich közös hadügyminiszter, a magyar kormány részéről pedig Tisza István miniszterelnök és Nyíri Sándor honvédelmi miniszter. A hadügyminiszter nyilatkozatából kiderült, hogy ellenzi a Szabadelvű Párt katonai programjának megvalósítását és a benne foglaltakat túlzó követelésként tartja számon. A katonai jelvények esetében a hadügyminiszter a közösről beszélt, a magyarok az együttesről. A katonai büntető perrendtartásról kijelentette, hogy az nem a delegáció, hanem a törvényhozás elé tartozik. Megtámadhatatlan alapelvnek tekintette a német nyelv dominanciáját a szolgálati és vezényleti nyelv területén, valamint a katonai intézetekben folyó oktatás gyakorlatában. A magyar nyelv használatát főképpen a gyakorlati kiképzés — torna, vívás, lovaglás — oktatásánál nyilvánította kívánatosnak, de nem zárkózott el az elől, hogy a hadapródiskolákban a „tartományi nyelvek” tanóráinak számát növeljék. Az oktatás szolgálatában álló alapítványi helyek megoszlásánál az eddigi arány — nevezetesen 57%-a német, 42,6% a magyar — fenntartását támogatta.¹¹⁵ A magyar honos tiszteknek magyar egységekhez történő áthelyezését meg sem említette, illetve válaszában Tisza István e téren a fokozatosság betartását, valamint — a 7%-os tiszthiányra hivatkozva — a magyarhonos hallgatók számának felemelését tartotta szükségesnek.

A delegáció üléseinek sorában különös érdeklődés kísérte az 1904. február 23-án megtartott ülést, amelyen Pitreich közös hadügyminiszternek¹¹⁶ a katonaságot érintő magyar igényekről tartott beszédéről folytatott vita keretében, Apponyi Albert és Tisza István éles szóváltására került sor. Apponyi a kilences bizottság programja és a delegációban elért eredmények közötti lényeges különbségért a miniszterelnököt tette felelőssé. Tisza a vádat azzal háritotta el, hogy „azok megoldását elsősorban is sürgősen provokálni nem kívánom, mert azok helyes megoldása — nézetem szerint — hosszabb előkészítő munkát igényel.”¹¹⁷ Valamint a miniszterelnök a fenti program több pontjának megvalósítását az új véderőtörvény elfogadásától remélte. Apponyi is úgy vélte, hogy ő is a „ fokozatos előrehaladásnak barátja és azért járult hozzá a kilences bizottság programjához, mert azt hitte, hogy abban egy effektív lépés foglaltatik, éppen azoknak a kétértelműségeknek a kiküszöbölésére, amelyek összes közös intézményeinkben és így a hadsereg intézményeinek megjelenésében és működésének egy részében is a magyar államiság rovására is található.” Az e téren történő előrelépés elmaradásáért is Tisza Istvánt hibáztatta, aki szerinte a kilences bizottság háta mögött lett miniszter, és „akinek hatalomra jutása azon alapul, hogy mások eszméjének megvalósítására ő tartja magát alkalmasnak, és aki éppen ezért, mert ezek az eszmék nem az ő szívéből fakadtak, nem az ő értelméből fejlődtek ki, ...nem is alkalmas azoknak keresztülvitelére.” Tisza cáfolta a

¹¹⁵ Egyetértés, 1904. febr.10. Vereség.

¹¹⁶ Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára. 44/a fond Tisza iratok 2. cs. 8.tétel 54. Heinrich Ritter v. Pitreich levele Tisza István részére. 1904. febr. 23. A hadügyminiszter egy, a hadseregről írt munkáját ajánlotta a miniszterelnök figyelmébe, és arra kérte, hogy az olvasottakról írja meg őszinte véleményét. Továbbá- mint írja- örömmel venné, ha művét magyarra is lefordítanák.

¹¹⁷ Egyetértés, 1904. febr. 24. Apponyi és Tisza.

vádakat és azzal vágott vissza, hogy Apponyi habozó magatartásával, tántorgásával elvesztette azt a jogcímet, hogy a nemzet vezérének tekinthesse magát. Az a körülmény, hogy a magyarok a katonaságot érintő kérdésekben nem voltak képesek egységes álláspontra jutni, a birodalmi szemlélet mellett síkraszálló hadügyminiszter tárgyalási pozícióját erősítette.

Tisza István nézeteit —a kormánypárton kívül — csak a katonai kérdésekben mérsékelt követelésekkel fellépő Néppárt vezetője Zichy Lajos támogatta, aki véleményét ezen az 1904. február 23-ai ülésen így foglalta össze:” a párt...programjában nem is vett fel mást a hadsereg kérdésében, mint a status quo fenntartását. Ennek következtében az újoncfelemelési javaslatnál szemben tulajdonképpen csak anyagi kompenzációt kerestem és a nemzeti aspirációkat ellenszolgáltatás képen nem tekintettük. Az ütközőpont tehát nálam nem a nemzeti aspirációk, hanem a nemzet anyagi teherviselési képességének a momentuma. (...) A paritást én mindenekelőtt a hadsereg külső megjelenésében óhajtanám megvalósítva látni: a jelvények és a zászló kérdésének közjogi helyzetünknek megfelelő megoldásában. (...) Követelem azonban a magyar nyelvnek a katonai judikaturában való érvényesülését. A vezérlet és vezénylet nyelvét azonban én legalább célszerűségi szempontból nem követelem...”¹¹⁸

A delegáció 1904. február 24-ére összehívott tanácskozásán Tisza Istvának szembesülnie kellett azzal, hogy az Apponyi elleni kemény fellépését a kormánypárt tagjai sem helyeselték.¹¹⁹ A Szabadelvű Párt képviselői attól tartottak, hogy ilyen eljárás mellett a disszidensek az obstrukciót folytatókhöz csatlakozhatnak, illetve a tervezett házszabály módosítások ellen léphetnek fel. Tisza előző napi beszédét Rakovszky István bírálta a legkeményebben, és az erre adott válaszát a miniszterelnök arra használta fel, hogy Apponyitól burkoltan elnézést kérjen. Tisza kijelentette:” Sohasem állott tőlem távolabb semmi, mint az, hogy gróf Apponyi Albertnek igazemberi mivoltát és azt a tulajdonságát, hogy ő legjobb meggyőződése szerint kívánja szolgálni a közügyet, kétségbe vontam volna. (...) De azt a személyi tiszteletet, mellyel viseltetem és a mellyel viseltetni fogok gróf Apponyi Albert iránt, legkevésbé sem érintette és érinteni sem kívánja felszólalásom...”¹²⁰

A Bécsben tartott közösügyi tárgyalásokra kiküldött magyar delegáció 1904. február 26-án fejezte be munkáját. Annak ellenére, hogy a delegáció a hadügyi költségvetés elfogadásával a legfontosabb kötelezettségének eleget tett, a négyhétig tartó tanácskozáson a katonaságot érintő kérdésekben elért csekély eredmény, még a kormánypárti küldöttek várakozásait sem elégítette ki. A hadügyi vezetés megmaradt a maga régi álláspontján, hogy a hadsereg közösségének, egységének, német nyelvűségének érintetlenül kell maradnia. A

¹¹⁸ Egyetértés, 1904. febr. 24. Az anyagi kompenzációk.

¹¹⁹ Pallavicini Ede őrgrof erről így ír: „A Tisza-Apponyi jelenet kínos volt, különösen Tisza embereire nézve. Tisza felpaprikázta Apponyit, de az pofon vágta Tiszát, ki másnap és harmadnap mindent visszavont. Én úgy látom, hogy Tisza már nem fog boldogulni, nincs igazi pártja, s nézetem szerint abban az öreg hibában szenved, hogy itt keresi a baj csíráját, holott az Bécsben van, a bécsi körök hagyományos számárságában és rosszakaratában.” OL Károlyi család fóti levéltára (a továbbiakban: P389)-2. cs.-49. Pallavicini Ede őrgrof levele gróf Károlyi Sándor részére. 1904. febr. 29.

¹²⁰ Egyetértés, 1904. febr. 25. Tisza István beszéde.

Szabadelvű Párt katonai programját tekintve csupán egyetlen ponton, a katonai nevelés terén mutatkozott némi előrelépés.¹²¹ A kormányzópárt tagjai tartottak attól: amennyiben Tiszának a parlamentben sikerül az obstrukciót letörni, akkor a belső ellentétek felerősödése várható, mert híveik táborában többen — Széll Kálmán, Andrássy Gyula, Wekerle Sándor — a kormányfői poszt elnyerését remélik, és most a miniszterelnöktől a goromba munka elvégzését várják. A másik elmélet szerint előfordulhat, hogy az országgyűlés továbbra is munkaképtelen marad, ebben az esetben a miniszterelnöknek azért kell mennie, mert a programját nem valósította meg. Felvetődött új választás kiírásának lehetősége is, amitől a párt tagjai óvták a kormányt, mert az utóbbi időben megtartott időszaki választásokon a párt rosszul szerepelt.

A delegáció munkáját a Függetlenségi Párt részéről Kossuth Ferenc úgy értékelte, hogy a testület többször is túllépte törvényes hatáskörét, de nem hozott olyan határozatokat, amelyek az obstrukció felszámolását elősegítené. Az általa vezetett párt követelése továbbra is az önálló magyar hadsereg, „amelynek természetes folyománya a magyar vezény- és szolgálati nyelv, a magyar zászló és jelvények, a magyar katonai bíraskodás és sok más egyéb, ami az önálló magyar hadsereg létével összefügg.”¹²² A fentiek ellenére úgy ítélte meg, hogy „ az obstrukció teljesen megköti az országgyűlési tevékenységet, nem enged semmit alkotni és lehetetlenné teszi a kormány ellenőrzését s az alkotmányos ellenzéki ténykedés erélyes érvényesítését...” A képviselőház munkaképtelenségének rovására írta, hogy a Németországba irányuló kivitelnk a kereskedelmi szerződés hiánya következtében lényegesen visszaesett. A Függetlenségi Pártnak a kormány tervével kapcsolatban az volt az aggálya és egyben kérdése, hogy Tisza István a most folyó kártékony obstrukciót kívánja letörni, vagy általában, a szólásszabadságot biztosító parlamenti munkát teszi lehetetlenné?

Az obstrukció felszámolásának gondja a delegáció ülései miatt az osztrák fővárosban tartózkodó magyar kormány tagjait is folyamatosan nyomasztotta. Sőt Pitreich közös hadügyminiszter 1904. február 20-án kelt levelében fontosnak tartotta, hogy Tiszát a parlamentben folytatott harcában katonás módon így bátorítsa: „Kívánom, hogy harcával elérje, hogy teljes legyen a győzelem... Remélhetőleg a bátor vezér példája a végsőkig való kitartásra bátorítja a csapatokat.”¹²³ A közelgő parlamenti ülésre való felkészülés jegyében, 1904. február 25-én a kormány jelen lévő tagjai ún. bécsi minisztertanácsot tartottak.¹²⁴ A

¹²¹ OL K26–1904-XLV-172. A honvédelmi miniszter felirata a miniszterelnök részére. 1903. nov. 24. A honvédelmi miniszter szerint a közös költségen fenntartott nevelő és képző intézetekben a férőhelyek- ún. véradó szerint- 42%-a Magyarországot illetné meg. A kormány azonban csak a kvóta arányában való megosztáshoz ragaszkodott. Továbbá: OL K26–1904-XLV-172. Törvényjavaslat a cs. és kir. közös hadsereg katonai nevelő- és kiképző intézeteinél magyar honos ifjak részére létesített 250 állami alapítványi helyről szóló 1897. évi XXII. törvény módosításáról. 1904. febr. 18.

¹²² Egyetértés, 1904. febr. 28. *Kossuth Ferenc*: A mi kötelességünk.

¹²³ Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára 44/a fond Tisza iratok 9. tétel. 4. Henrich Pitreich levele Tisza Istvánhoz. Bécs, 1904. febr. 20.

¹²⁴ OSZK Kézirattára Quart. Hung. 2955. *Berzeviczy Albert*: Az első Tisza-kabinet parlamenti küzdelmei. 1903–1905. 14–15. A tanácskozásról jegyzőkönyv nem készült.

megbeszélés egyetlen napirendi pontjaként a parlament munkaképességének helyreállítása reményében az ún. egyszakaszos házszabály módosításról született határozat. Annak érdekében, hogy a miniszterelnöknek a fentiek intézésére több ideje és energiája maradjon, az uralkodó Tiszát a saját kérésére, 1904. március 3-án a király személye körüli miniszteri teendők alól felmentette.¹²⁵ A király személye körüli miniszteri teendők ellátására a miniszterelnök Khuen-Héderváry Károlyt kérte fel.

Az 1904. március elsejét követő országgyűléseken a kormány felsorakoztatta azokat a törvényjavaslatokat, amelyek elfogadását az obstrukció megakadályozta, illetve amelyekkel igazolni kívánta a Ház munkaképességének helyreállítása érdekében hozandó intézkedések szükségességét. Ezért a két legfontosabb — újoncjavaslatok és a költségvetés — törvényjavaslaton kívül, márc. 2-án az illetékes miniszterek az alábbiakat terjesztették a képviselőház elé : a német birodalommal és Olaszországgal kereskedelmi viszonyaink rendezése céljából megindítandó tárgyalásokról; a főudvarnagyi bíraskodásról; a közös hadsereg katonai nevelő- és képzőintézeteiben magyar honos ifjak részére létesített 250 alapítványi helyről szóló 1897. évi XXII. törvény módosításáról, illetve ezen alapítványi helyek további 1073 hellyel való szaporításáról; a vármegyei alkalmazottak, továbbá a községi és körjegyzők, valamint a segédjegyzők illetményének szabályozásáról; az állami anyakönyvekről szóló 1894. évi XXXIII. törvény módosításáról; végül az országgyűlési képviselőválasztók 1905. évre érvényes névjegyzékének kiigazítására vonatkozó munkálatok elhalasztása.

A delegáció tagjainak hazatérését követően több képviselő is azon fáradozott, hogy az obstrukciót folytató ún. Szederkényi pártot a békés megegyezésre rábírja. Apponyi Albert március 2-án felkereste Tóth Jánost, a Függetlenségi Párt alelnökét, és arra kérte, hogy a parlamenti béke érdekében beszéljen a Szederkényi-pártiakkal. A felkérés nem járt sikerrel, mert Tóth János pártja presztízsére hivatkozva csak úgy vállalta az egyeztetést, ha a visszautasítás lehetőségének kizárását Apponyi garantálni tudja. Ez a kudarc sem szegte Apponyi kedvét, és azon vélemény birtokában, hogy az obstrukció egy hét alatt most már kifulladás, a békés megoldásról való tárgyalásra kérte fel a miniszterelnököt. Tisza azonnal fogadta Apponyi Albertet és a hozzá csatlakozó Holló Lajost, Szentiványi Árpádot, Zichy Aladárt és Csernoch Jánost, akik arra kérték a miniszterelnököt, hogy adjon még egy hét haladékot, és addig ne terjessze be a házszabály módosításra vonatkozó indítványát. Tisza a halasztás fejében biztosítékot kér arra, hogy egy hét alatt az újoncjavaslat tárgyalása véget ér. Tekintettel arra, hogy az Apponyi vezette küldöttség ilyen kötelezettséget nem vállalhatott, a megbeszélés érdemi eredményt nem hozott.¹²⁶

Tisza István a házszabályok módosításának tervét a szabadelvű pártkörben 1904. március 4 —én este ismertette.¹²⁷ A miniszterelnök elmondta, hogy

¹²⁵ Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára 44/a fond Tisza iratok 8. tétel. 9. Ferenc József leirata Tisza István részére. Bécs, 1904. márc. 3.

¹²⁶ Egyetértés, 1904. márc. 5. Béketárgyalások.

¹²⁷ Budapesti Hírlap, 1904. febr. 28-án a várható politikai eseményről így ír: „Le kell verni az obstrukciót... támogatni kívánjuk vezérünket, aki elszánta magát arra, hogy a kivételes harcban kivételes fegyvereket használjon. (...) A jövő héten pártértekezlet elé viszi Tisza gróf a tervét, vagy

miután „kimerítettük a békés kibontakozásnak összes eszközeit” egy házszabály reformot tervez, de a szólásszabadságot nem akarja gátolni, csak a technikai obstrukciót nehezíti meg. A tervbe vett reform intézkedései „az éves költségvetésnek letárgyalását megfelelő hosszú idő alatt, de mégis bizonyos határidőhöz kötik.”¹²⁸ Továbbá cél, hogy „azokat az akadályokat, amelyek az ex-lex állapot megszüntetése szempontjából utunkat állják, és amelyek a hadsereggel összefüggő napi kérdéseknek megoldását megakadályozzák, lehetőleg gyorsan elhárítsuk az útból.” Tisza hangsúlyozta, hogy „ideiglenes, rendkívüli rendszabályról van szó, amelynek hatálya megszűnik, amint eléretett a konkrét cél, amelynek érdekében erre feltétlenül szükség van.” A miniszterelnök az országgyűlés elé terjesztendő indítványának szövegét az értekezleten nem ismertette. A jelenlévők egyet értettek a miniszterelnök előterjesztésével, és azt egyhangúlag elfogadták. Még Andrassy Gyula is, aki hosszú ideig távollétével tüntetett, így gratulált az előadónak: „Az első betűtől az utolsóig minden szavadat helyeslem.”¹²⁹

Tisza István a Szabadelvű Párt által elfogadott tervet az 1904. március 5-én tartott országgyűlésen az indítványkönyvbe begyezte. A Hertelendy László jegyző által felolvasott bejegyzés csupán ennyi volt: „Indítvány a házszabályok ideiglenes kiegészítésére, illetve módosítása iránt. Beadta gróf Tisza István”¹³⁰ A bejelentést követően Holló Lajos képviselő a jegyzőtől — a házszabályok biztosította jogára hivatkozva — az írásban benyújtott indítvány azonnali felolvasását követelte. A jegyző a felszólításnak eleget tett és a képviselők az indítvány teljes szövegét az alábbiak szerint megismerhették. Tisza István beadványának bevezetőjében az obstrukció elleni, már sokat hangoztatott érveket sorakoztatta fel, és ezek után került sor az indítvány ismertetésére. Nevezetesen: „Határozza el a Ház miszerint az 1903. és 1904. évi indemnitási költségvetési és újoncmegajánlási, valamint az újonclétszám változatlan megállapítására vonatkozó javaslatok, továbbá az ország pénzügyi és közgazdasági viszonyainak egy évnél hosszabb időre nem terjedhető ideiglenes rendezését célzó törvényjavaslatok a megalkotandó új házszabálynak, mely azonban a törvényjavaslatok érdemleges tárgyalására vonatkozólag a klotúrt nem hozhatja be letárgyalása tartamára, de legfeljebb egy évig terjedő hatállyal a létező házszabályok akként egészítsenek ki, illetve módosítsanak, hogy az elnöki előterjesztések tárgyában s a benyújtott törvényjavaslatok előzetes tárgyalását illetően a Ház legfeljebb két szónok meghallgatása után egyszerű szavazással dönt,

annak csupán egy részét. Akkor megválnak: hányra lesz ez oly hatással, hogy a harctól félre állanak, s hány lép ki a pártból? Széll Kálmánról, aki ismeri már a Tisza tervét, biztos, hogy megy Rátótra, s ott marad, tehát nem fogja támogatni a kormányelnök akcióját. A Széll-kormány tagjai közt egyedül Hegedűs az, aki odaadó, a többi kedvetlen Tisza iránt. Az Andrassyak és csapatjuk még mindig távol vannak.”

¹²⁸ Egyetértés, 1904. márc. 5. Tisza a szabadelvű körben.

¹²⁹ Egyetértés, 1904. márc. 5. Tisza a szabadelvű körben.

¹³⁰ Képviselőházi Napló, 1901–1904. XXIII. kötet. 394. országos ülés. 1904. márc. 5. A házszabályok kisebb mértékű módosítása 1899-ben is napirendre került. Lásd: OL K2-AXXII-1–1. A képviselőház házszabályozásának módosítására kiküldött bizottság jelentése a házszabályok módosítására. 1899. ápr. 25.

és ez alkalommal a törvényjavaslatok előzetes tárgyalásával megbízott bizottság jelentésének beadására záros határidőt tűzhet ki, az egyes javaslatok tárgyalásának megkezdésekor, vagy azok tárgyalása közben ötven képviselőnek az elnökhöz írásban beadott indítványára vita nélkül egyszerű szavazással meghatározhatja az azok tárgyalására szánt időt, melynek letelte után további tanácskozásnak vagy bárminő kérdés közbevetésének helye nincs, az összes határozatok vita nélkül, egyszerű szavazással és a 228.§ 4-dik, valamint a 230.§ 2-dik bekezdése hatályon kívül helyezése mellett hozatnak meg, és az ülés el nem oszlatható, míg a javaslat részleteiben is el nem intéztetett.”

A miniszterelnök indítványa kimondta, hogy a napirendre tűzött javaslatok tárgyalása „semmilyen okból és címen a napirendre szánt idő letelte előtt meg nem szakítható...” Ennek érdekében a fenti intézkedés végrehajtását akadályozó házszabályi paragrafusok törlésre kerülnek. Nevezetesen az előző napi jegyzőkönyv hitelesítésére (196.§), a jegyzőkönyv hitelesítését követő beadványok, kérvények betérjesztésére (197.§), a napirend tárgyalásának idejére (203.§), az interpellációkra (204.§), a napirend előtti felszólalásokra, kérdésekre (206.§), a napirendtől eltérő felszólalásokra (207.§), a zárt ülések elrendelésére (223.§), a szavazás előtti kérdések feltevésére (226.§), a szavazatok egyenkénti összeszámolására (228.§), a szavazás közbeni szünet elrendelésére (230.§), a személyes megtámadás esetén, stb. kivételes szót kérés lehetőségére (215.§) vonatkozó pontok. A „255.§-ban említett rendzavarás, valamint az elnök elleni engedetlenség egyéb eseteiben azonnali intézkedés szükségese forog fenn, az elnök azt, vagy azokat, aki vagy akik a rendzavarást vagy engedetlenséget folytatják az üléstől kitiltja...” Ennek a bejelentett, de napirendre nem tűzött indítványnak szokatlan formáját az magyarázza, hogy az obstrukción való könnyebb keresztülvitele érdekében egy szakaszban kellett minden lényeges intézkedést belesűríteni. Formai hiányosságaira mentségül szolgált, hogy csak ideiglenes, egy évre szóló intézkedésről volt szó. A szigorú intézkedések hallatán a megdöbönt ellenzék a folyosón csoportokba verődve, majd különböző szobákban tárgyalva arra a következtetésre jutott, hogy Tisza István indítványát „határozattá engedni nem szabad.”

Az indítvány ismertetését követően a Függetlenségi Párt képviselői az egyik jegyzői szobába megbeszélésre gyűltek össze. A tanácskozók javaslata alapján Thaly Kálmán, Polónyi Géza, Barta Ödön, Justh Gyula és Komjáthy Béla felkeresték a miniszterelnököt, akivel közölték, hogy elfogadhatatlannak és sérelmesnek tartják az indítványt. Emlékeztettek arra, hogy a mostani házszabály a pártok közötti paktum eredménye és annak erőszakkal történő módosításához — bármennyire is elítélik az obstrukciót — nem járulnak hozzá.¹³¹ Azt javasolták, hogy a házszabály revízióját halasszák el nyugodtabb időre, és ezt a munkát minden parlamenti párt egyetértésével végezzék el. Szerintük az indítvány a képviselők minden jogát megcsonkítja és a házelnök jogkörét oly mértékben megnöveli, hogy az a Ház zsarnokává válhat. A közel egy órán át tartó megbeszélés nem hozott eredményt, mert Tisza István kijelentette, hogy

¹³¹ Egyetértés, 1904. márc. 6. A hatás.

a jövőre nézve biztosítani akarja a parlament nyugodt munkáját, és ő megfelelőnek tartja az időt a házszabályok módosítására.

Ugron Gábor Szederkényi Nándorral vállalva, késhegyig menő harcra szólították fel a szerintük- némi túlzással- mintegy negyven főre gyarapodott híveiknek táborát.¹³² Ide számították a nemzeti disszidensek közül Ivánka Oszkárón és Beöthy Ákoson kívül legalább még tíz képviselőt. A Néppárt álláspontját Zichy Aladár ismertette, amely szerint „a párt Tisza István indítványát főlháborodással vette tudomásul. ...ha az indítványt a képviselőház tárgyalná, a párt a legmesszebbmenő ellenállást fejtené ki ellene.”¹³³

A miniszterelnök indítványa a Szabadelvű Párt soraiban is meglepetést okozott.¹³⁴ A további teendők megbeszélése érdekében — 1904. március 5-én délután két óraker — a kormány tagjai a miniszteri teremben tanácskozást tartottak. Határozat született arról, hogy a házszabály módosításával kapcsolatos teendőkről a szabadelvű pártkörben további megbeszélést tartanak.¹³⁵ A március 8-án összeülő pártértekezlet bevezetőjében a miniszterelnök megállapította, hogy „Három nap telt el indítványom beadása óta és azt hiszem, hogy ez a három nap meggyőzhetett mindenkit afelől, hogy itt a helyzetszanálására vonatkozó férfias eljárást tovább halogatni bárminő bizonytalan remények fejében nem lehet.”¹³⁶ Egyben kérte a párt tagjainak támogatását, hogy az indítvány érdemi tárgyalásának időpontja az 1904. március 9-én tartandó parlamenti ülésen kitűzésre kerüljön. Az országgyűlésen várható eseményektől való félelem és aggályok ellenére a kormánypárt a miniszterelnök mögött egységesen felsorakozott.¹³⁷

Tisza István ellen Apponyi Albert hívei is megfújták a harci riadót. A Hungária Szállóban 1904. március 8-án este hat órára összehívott értekezleten az ún. disszidensek — 24 országgyűlési képviselő jelenlétével — bejelentették, hogy külön párttá kívánnak alakulni.¹³⁸ Az ülésen az elnökévé választott

¹³² Egyetértés, 1904. márc. 6. A hatás. Az obstrukció folytatásának hívei: Hellebronth Géza, Okolicsányi László, Várady Károly, Molnár Jenő, Uray Imre, Eitner Zsigmond, Lovászy Márton, Szluha István, Csávolszky Lajos, Mukits Simon, Holló Lajos, Bartha Miklós, Györgypál Domokos, Lengyel Zoltán, Bedőházy János, Lendl Lajos, Kaas Ivor, Zboray Miklós, Darányi Ferenc, Kovács Pál, Udvary Ferenc, Molnár János.

¹³³ Néppárt, 1904. márc. 12. A Néppárt értekezlete.

¹³⁴ OL P389-2.cs.-49.Pallavicini Ede őrgrof levele gróf Károlyi Sándor részére. Kaposvár, 1904. márc. 8. „A politikai helyzet mindinkább romlik, úgy látszik Tisza puccsra, államcsínyre készül... Azt tartom, hogy nem követhetjük ezen az úton, szakítani kell vele és ellenzékbe menni. Darányi és Andrássyak is ezen a ponton vannak.”

¹³⁵ Egyetértés, 1904. márc. 6. A hatás. Továbbá: Kossuth Ferenc saját névkártyájára a következőket írta Tisza Istvánnak: „Tisztelt barátom! Végtelenül sajnálom, hogy nem voltam képes Téged elhatározásodban megingatni, tisztelő barátot Kossuth” Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára. 44/a fond Tisza iratok 2. cs. 8.tétel 47. 1904. márc. 7.

¹³⁶ Egyetértés, 1904. márc. 9. Proklamálják a harcot!

¹³⁷ A parlamenti harc kimenetelét Tisza bizonytalannak tartotta, és úgy vélte, hogy az obstrukció letörésére tett kísérletének „eredménye Isten kezében van.” A megoldási lehetőségek között tartotta számon, hogy az ellenzék egy személyi változást hozó új kormánnyal a függőben lévő törvényjavaslatokat jóváhagyná. Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára. 44/a fond Tisza iratok 2. cs. 8.tétel 62-63. Tisza István felterjesztése az uralkodó részére. Tervezet. 1904. márc. 9.

¹³⁸ Egyetértés, 1904. márc. 9. Apponyiék a harcvonalban. A Hungária Szálló előterében véletlenül találkozott Apponyi Albert és Tisza István. Apponyi a kezét nyújtva a gladiátorok köszöntésé-

Szentiványi Árpád bejelentése szerint a párt programjának megvitatása helyett — ami lényegében a régi Nemzeti Pártéval megegyezett — most a Tisza István által előterjesztett házszabály módosítás kérdése kerül napirendre. Apponyi Albert bevezetőjében úgy vélte, hogy az obstrukció már a végső napjait éli, ezért Tisza indítványára, ami törvényellenes, semmi szükség nem volt. Elismerte, hogy a „házzszabályok bizonyos mértékig reformra szorulnak. A házszabályok azonban a kisebbség védelmére szolgálnak a hatalmi többség túlkapása ellen. A reformot tehát csak pártközi egyezmény alapján lehet és szabad megvalósítani.” A hozzászólók közül többen is a technikai obstrukció alkalmazását javasolták. Ezzel Apponyi nem értett egyet és kijelentette, hogy amennyiben az általa megfogalmazottakat nem tartják tiszteletben, „levonja a konzekvenciákat.” Az erélyes fellépés hatott, és ezek után már mindenki elfogadta, hogy a célokat és a módszereket a párt vezére határozza meg.

A házszabályokról kibontakozó vita ismét egy asztalhoz ültette a Tisza István megbuktatásáért szövetkezett ellenzéki képviselőket. 1904. március 8-án este a Pannónia Szállóban megtartott tanácskozáson a Függetlenségi Párt, a Néppárt és a Szederkényi csoportosulás képviselői jelentek meg, csak a disszidensek hiányoztak.¹³⁹ A részt vevők végül is abban állapodtak meg, hogy Tisza Istvánt nem akadályozzák meg abban, hogy március 9-én indítványának indokait ismertesse, mert a támadást csak ezek után indítják meg. Az ellenzéki újságokat pedig arra kérték, hogy az itt elhangzott tervekről ne írjanak, nehogy a kormánypárt ezekről idő előtt tudomást szerezzen.

Tisza István az országgyűlés ülészakájának berekesztésére is felkészült. Ezért 1904. március 9-én legfelsőbb előterjesztést készített, amelyben arra kérte az uralkodót, hogy az 1901/1906. évi országgyűlés 1902. október 6-án összehívott második ülészakát berekeszthesse, illetve a házszabály módosítása érdekében a harmadik ülészakát azonnal megnyithassa.¹⁴⁰ Az időközben kedvezően megváltozott parlamenti viszonyok miatt az ülészak bezárására márciusban nem került sor.

A Függetlenségi Párt 1904. március 9-én — a beteg Kossuth Ferenc jelenlétét nélkülözve — konferenciát tartott, amelyen Polónyi Géza úgy foglalt állást, hogy „itt egy nemzetellenes kormányzati rendszerrel állunk szemben s teljesen jogosult az ellenzéknek gróf Tisza kormányzatával szemben a személyi harc is.”¹⁴¹ Kelemen Béla hozzászólásában vetette fel azt a gondolatot, hogy fel

vel — Ave Cesar, morituri te salutant — üdvözölte a miniszterelnököt. Tisza erősen megrázta a feleje nyújtott kezét és így válaszolt: de vajon melyikünk a moriturus? Erre Apponyi nem válaszolt.

¹³⁹ Egyetértés, 1904. márc. 9. A közös ellenzék.

¹⁴⁰ OL K26–1905-III-74. Tisza István miniszterelnök felterjesztése az uralkodó részére. 1904. márc. 9.

¹⁴¹ Egyetértés, 1904. márc. 11. Az előzmények. Lásd még: Kossuth Ferenc 1904. márc. 6-án „Bizalmas” jelzéssel ellátott levele Tisza Istvánnak: „(...) Politikában ellenfelek vagyunk, de egyes és tökéletesen lojális elvek választanak el egymástól, de nem személyes tekintetek, a magánéletben tisztelő és barátod maradok, épp ezért engedd, hogy őszintén írjak, az én véleményem nem gyanús. Magyarországon az erőszak mindig rossz politika volt, ezt bizonyítja egész történelmünk, ... Most még rosszabb e politika, midőn ellenfeleid és ellenségeid számát szaporítja, követőidet pedig a túlzás megíngatja. (...) A felháborító, mindent leromboló, semmit sem tisztelő fiók obstrukció, magától megszűnt volna 4–5 nap lefolyta után, ha be nem adod a parallelülésekre vonatko-

kellene ajánlani a miniszterelnöknek: ha visszavonja indítványát, akkor az ellenzéki képviselők nem gördítenek akadályt az „állami életre feltétlenül szükséges javaslatok” elfogadása elé. A javaslatot —Tisza elszántságára hivatkozva — sem Pólónyi Géza sem Thaly Kálmán nem tartotta kivitelezhetőnek, ezért a tanácskozásról kiadott tudósításban erről nem is tettek említést. Az értekezlet után egy asztalnál beszélgető képviselők: Sebes Dénes, Barabás Béla, Szatmári Mór, Kállay Leopold és Barta Ödön végül is arra a következtetésre jutottak, hogy Kelemen javaslata talán mégis megérne egy próbálkozást. Tekintettel arra, hogy a jelen lévők közül a felszólalást senki sem vállalta, ezért Barta Ödön, este kilenc óra tájt, a tekintélyénél és népszerűségénél fogva a legalkalmasabbnak tartott Thaly Kálmánt kérte fel erre a feladatra. Thaly a felkérést csak úgy vállalta, ha erre Kossuth Ferenc is áldását adja. Miután Kossuth Ferenc a tervet jónak tartotta, Thaly Kálmán a másnapi felszólalás gondjának terhével tért nyugovóra. Az éjszaka folyamán Thaly meggondolta magát és március 10-én reggel arról értesítette Kossuth Ferencet, hogy a javaslatuk ismertetésének jogát Barta Ödönre ruházza át. Mivel Barta Ödön ezen a reggelen sem tudott Ugron Gáborral szót érteni, ezért a felszólalást továbbra sem merte elvállalni, így a tervbe vett feladat végrehajtása Thaly Kálmánra hárult.

Az országgyűlés 1904. március 9-én tartott ülésén a kormánypárti képviselők Tisza Istvánnak a házszabályok ideiglenes módosítására vonatkozó indítványát megszavazták, de az eredményt meg kellett semmisíteni, mert a jegyző az igennel voksolók számát írásban nem rögzítette. Ezért március 10-én a fenti indítványt a parlamentben ismét napirendre tűzték, és a névszerinti szavazással, 131 főnyi többséggel a képviselők elfogadták.

Miután a házszabályok értelmében házszabályt módosítani csak az „évi ülések végével, s csak a törvényjavaslatok tárgyalásának bevégezése után” lehetséges, a szavazást követően Tisza István kormánya nevében az eddig tárgyalt összes törvényjavaslatot azonnal visszavonta. A visszavonás az újoncmegajánlási törvényjavaslatra is kiterjedt, amelynek általános vitája már csaknem teljesen lezárult és így semmi remény nem maradt arra, hogy a visszatartott tartalékosok és a behívott póttartalékosok leszereljenek. Ehhez a témához csatlakozva kért szót Thaly Kálmán, és feltette a kérdést: mi történik azokkal a benntartott, most már több mint 80 000 tartalékoskal és póttartalékoskal s azoknak nagyszámú, részben nyomorban lévő családjaival, akik az újonctörvény-javaslatnak a napirendről történő levétele esetén bizonytalan sorsnak néznek elébe. A megoldás érdekében azt javasolta, hogy az ellenzék mondjon le a „rendkívüli fegyverek” használatáról, egyúttal arra kérte a miniszterelnököt, amennyiben erre garanciát kap, vonja vissza indítványának napirendre tűzését.

Thaly Kálmán szavaira Tisza azonnal reagált és kijelentette: „ Erre a legtisztább hazafiságtól sugalmazott felszólalásra minden gondolkozás és habozás nélkül kijelentem, hogy amennyiben a Ház minden oldala részéről kötelezettség vállaltatott arra, hogy az 1903. évi újoncok megajánlására vonatkozó törvényjavaslat a lehető legrövidebb idő alatt keresztül eresztik, én kész vagyok a házszabályok ideiglenes módosítására vonatkozó indítványomat visszavonni, a

— sajnálatomra — most már visszavont törvényjavaslatokat azonnal újra benyújtani és azok további alkotmányos tárgyalását kérni.”¹⁴² A miniszterelnök szavait mind a baloldal, mind a jobboldal felállva, tapssal és éljenzéssel fogadta. Eközben Thaly a miniszterelnökhöz ment és kezet szorított vele, amit hosszantartó taps és éljenzés követett. A nemzeti érzés táplálta emelkedett hangulat hatása alól az obstrukció vezére Ugron Gábor sem vonhatta ki magát, és hozzászólásában pártja nevében kijelentette: „Azon indítványhoz, hogy az 1903. évre szóló újoncjavaslat megszavazása elé mi a magunk részéről akadályokat ne gördítsünk, hozzájárulunk.” Hasonlóan nyilatkozott a Néppárt nevében Zichy Aladár is azzal, a tényekkel nem teljesen megegyező kitételrel, hogy ők soha nem akarták az újoncjavaslat elfogadását akadályozni. A disszidensek nevében a fentiekhez Szentiványi Árpád csatlakozott és kijelentette, hogy „az obstrukcióban részt nem vettünk, tehát természetes, hogy ehhez mi is hozzájárulunk.”¹⁴³ Ezek után — nehogy az újonctörvény-javaslat tárgyalását egészen az elejétől kelljen újra kezdeni — a képviselők hozzájárultak ahhoz, hogy a kormánynak a törvényjavaslatok visszavonására vonatkozó bejelentését meg nem történtenek tekintsék, Tisza István pedig a házszabály módosítására vonatkozó indítványát visszavonta.

A betegsége miatt távol lévő Kossuth Ferenc a Tisza Istvánnak 1904. március 11-én írt levelében az alábbiak szerint értékelte a parlamenti béke érdekében tett lépéseket: „Tisztelt barátom! Engedd, hogy elismerésemet fejezzem ki Neked azért, hogy ki tudtad vívni a legnagyobb győzelmet, igen nehéz helyzetben: azt, hogy óriási provokációval szemben önmagadat győzted le, és lehetővé tetted azt, hogy pártunk fellépése sikerhez vezessen. (...) A tegnapi nap csak növelte irántad érzett tiszteletemet és barátságomat, melyekkel maradok igaz híved. Kossuth.”¹⁴⁴ Az uralkodói elismerés sem váratott sokáig magára. Ferenc

zó indítványodat. (...) Azért, hogy a kihalófélben volt obstrukciót leverjed, egy új és hasonlíthatatlanul nagyobb obstrukciót provokálsz, még pedig úgy, hogy a legkínosabb kényszerhelyzetbe hozod azokat, kik belátván, hogy oly kis nemzet, mint a miénk, nem bír el ily hosszú és mély rázkódtatást... Míg a vonagló pót obstrukciót, az ország nagy része megunt, az újat melyet egyenesen kieroszakolsz, a közvélemény jelentékeny része támogatni fogja... S ez esetben, vagy tűröd az óriásilag megszaporodott obstruálók beszédeit és technikai obstruálását, a létező házszabályok alapján... Vagy nem tűröd, és keresztül erőszakolod javaslatodat, valami parlamenti csínnyel... a házszabály revíziót belevonod a rendkívüli eszközök hatáskörébe és ezzel kizárod a békésebb lebonyolítás lehetőségét... oly szigorítása a házszabályoknak, melyet békés viszonyok közt, a mostani felháborító tapasztalat után, minden józanul gondolkodó ember helyeselhetett volna, a szájkosár nyomása alatt csak oly erőszakkal lesz keresztül hajtható, amelyet a hosszú és nagy rázkódtatásokat szenvedett nemzet súlyos következmények nélkül alig fog elbírhadni. Ha indítványodnak ezt a részét kikapcsolnád, igen nagy nehézséget gördítenél el még most is utadból, bár milyen nagy benyomást és ellenséges hangulatot keltett már fel a kifejezett szándék. Fontold meg kérlek, egy becsületes ember és hazáját forrón szertő, személyes tisztelőd szavát, ki csak előlről támad, és csak is a közjót keresi, barátod Kossuth Ferenc.” Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára. 44/a fond Tisza iratok 2. cs. 8.tétel 49–50. Kossuth Ferenc levele Tisza István részére. 1904. márc. 6.

¹⁴² Képviselőházi Napló, 1901–1904. XXIII. kötet. 398. országos ülés. 1904. márc. 10.

¹⁴³ Egyetértés, 1904. márc. 11. Teljes a béke. Továbbá: 1904. márc. 10-én a kormány meg nem nevezett tagja így nyilatkozott: „A házszabályok revíziója pedig csupán haladékat szenved, de mindjárt előállunk vele, mihelyt könnyebben áthajthatjuk.” Budapesti Hírlap, 1904. okt. 9.

¹⁴⁴ Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára. 44/a fond Tisza iratok 2. cs. 8.tétel 48. Kossuth Ferenc levele Tisza István részére. 1904. márc. 11.

József március 11-én az alábbi táviratott küldette el a magyar miniszterelnök címére: „A parlamenti helyzetben beállott örvendetes fordulat alkalmából sietek Önnek külön elismerésemet kijelenteni.”¹⁴⁵ Figyelemre méltó, hogy az uralkodó üzenete magyar nyelven érkezett Budapestre.

A parlamenti pártok között az 1904. március 10-én létrejött békekötés a szélesen vett közvéleményt is intenzíven foglalkoztatta, és így természetes, hogy ezt a témát az újságírók is igyekeztek minél tovább napirenden tartani. A napilapokban — minden valóságos alapot nélkülözve — az a hír is megjelent, hogy ez a parlamenti eseményt Tisza István és Bartha Ödön tervelte ki és ebben az alkuba Kossuth Ferenc és Thaly Kálmán is részt vett. Ezt a Függetlenségi Párt cáfolta és Berzeviczy Albert szerint is „a dolog teljesen spontán, mondhatni inspirációszerűen ment végbe s épen ez az inspiráció ruházta fel a két felszólalást a lefegyverző erővel, melynek a legmegátalkodottabb obstruktorok sem tudtak ellenállni. Ebben az esetben a valóság tényleg regényesebb volt, mint ahogy azt a mindent jobban tudni akarók szkepszise elgondolta.”¹⁴⁶

A parlamenti munkaképességének helyreállítását követően — az eredetileg 1902. október 16-án benyújtott — a katonaságra vonatkozó két törvény harmadszori olvasata 1904. március 11-én befejeződött,¹⁴⁷ és a miniszterelnök kérésére rátértek az 1904. év négy első hónapjában viselendő közterhekről és fedezendő állami kiadásokról szóló törvényjavaslat tárgyalására.¹⁴⁸ A kormány tervei szerint az országgyűlés elé terjesztendő sürgős törvényjavaslatok közé tartozik: az újoncjutalék mennyiségének az 1904. év végéig való fenntartásáról; az 1903. évi állami költségvetésről; az Olaszországgal való kereskedelmi viszonyain ideiglenes rendezéséről; a Németországgal és Olaszországgal kereskedelmi viszonyainknak rendezése céljából megindítandó tárgyalásokra adandó felhatalmazásról; a Magyarország és Horvát-Szlavon-Dalmátországek között létrejött pénzügyi egyezmény becikkelyezéséről szóló 1889. évi XL. törvény hatályának újabb meghosszabbításáról; az állami beruházásokról; a vármegyei alkalmazottak, tiszti-, segéd-, kezelő- és szolgaszemélyzet illetményének szabályozásáról; a községi és közjegyzők, valamint segédjegyzők illetményének szabályozásáról; az anyakönyvi törvény módosításáról; a polgári perrendtartásról; az 1904. évi költségvetésről.¹⁴⁹

¹⁴⁵ Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára. 44/a fond Tisza iratok 2. cs. 8.tétel 68. Ferenc József távirata Tisza István részére. 1904. márc. 11.

¹⁴⁶ OSZK Kézirattára Quart. Hung. 2955. *Berzeviczy Albert: Az első Tisza-kabinet parlamenti küzdelmei. 1903–1905.* 25.

¹⁴⁷ Az 1889. évi VI. törvény 14., valamint az 1890. évi V. törvény 3. szakasza rendelkezésének, illetőleg a közös hadsereg és haditengerészet, valamint a honvédség számára megállapított újoncjutalék mennyiségének az 1903. év végéig való fenntartásáról szóló törvényt Ferenc József 1904. márc. 15-én szentesítette, és az Országos Törvénytárban mint a II. törvény került kihirdetésre; Az 1903. évi újoncok megajánlásáról szóló törvényt Ferenc József 1904. márc. 15-én szentesítette, és az Országos Törvénytárban mint a III. törvény került kihirdetésre. A honvédelmi miniszter által kiadott körrendelet szerint az 1903. évi újoncok sorozása márc. 21-től ápr. 30-áig tart. A közös hadügyminiszter rendelete szerint a kiszolgált legénység leszerelése 1904. ápr. 23-án megkezdődik.

¹⁴⁸ OL K2-AXIV-2–80. Törvényjavaslat az 1904. év első négy hónapjában viselendő közterhekről és a fedezendő állami kiadásokról. 1903. dec. 11.

¹⁴⁹ A kormány törvények előterjesztéséről határozott: OL K27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1904 márc. 13. és ápr. 11.

Valamennyi ellenzéki párt 1904. március 11-én értekezletet tartott azzal a céllal, hogy a további teendőket meghatározzák. Abban egyet értettek, hogy ígéretükhöz híven az obstrukció fegyverével nem élnek. A Függetlenségi Párt tagjai az értekezletük bevezetőjeként Thaly Kálmánnak a béke érdekében kifejtett sikeres tevékenységét ünnepelték. Ezt követően rátértek az országgyűlés előtt álló feladatok megbeszélésére. Ennek keretében Barta Ödön, mint a pénzügyi bizottság tagja a költségvetési törvény vitájának előkészítését ismertette. Megállapodtak abban, hogy az 1902. évi költségvetési törvény alapján fenntartott államháztartás 1903-ban és most, 1904-ben is olyan kiadásokat teljesített, amire a kért felmentést csak zárszámadási jelentés alapján adhatják meg.¹⁵⁰ A disszidensek értekezletén Apponyi Albert bevezetőjében leszögezte, hogy megszűnt az obstrukció és ezzel kezdetét veszi az ellenzék törvényes harca. A továbbiakban ismertette az új Nemzeti Párt alapelveit, amelynek programját — az Apponyi Albert által ismertetett alapon — egy bizottság fogja kidolgozni. Elkerülhetetlennek látszott a régi célkitűzések új pontokkal történő kibővítése, mert a Bánffy Dezső vezette, most alakuló Új Párt, 67-es közjogi alapon olyan nemzeti követelésekkel lépett színre, amelyeket a régi Nemzeti Párt is magáénak vallott. A nézetek licitálásának színterén sokan vallották: aki a többi párttal szemben képes radikálisabb követelésekkel előállni, az a népszerűségi versenyben előnyt szerezhet. Ezen az estén az Ugron Gábor és a Szederkényi Nándor vezette csoportosulás, beható vitákat ígérve, de a korábbinál lényegesen békésebb hangnemben készült a parlament következő üléseire.¹⁵¹

A pártok közötti békekötést egyedül a Néppárt használta fel arra, hogy a többiek ellen — nem sok sikerrel — támadást indítson. Az obstrukció befejezéséért a sajtóban különösen erős hangnemben a Függetlenségi Párt vezetőit támadták: „Vége van az obstrukciónak! Lehullott az álarc a 48-as szájhősökről.”¹⁵² Molnár János kanonok a Néppárt egyik vezetője nyíltan hangoztatta, hogy sajnálja a békekötést, mert ha Tisza a házszabály módosítási indítványát vissza nem vonja, akkor a kormány két hét alatt megbukott volna.¹⁵³ A kanonok tudni vélte, hogy a március 13-án megtartott minisztertanácson határozat született arról, hogy a kormány a miniszterelnök tervét végre fogja hajtani.¹⁵⁴ A kételyek ellenére az ellenzék betartotta ígéretét és a törvényjavaslatokról kialakult viták már nem akadályozták az országgyűlés munkáját, így a képviselők 1904. március 18-án megszavazták az indemnitást és ezzel az 1903. május 1-jétől fennálló költségvetés nélküli kormányzás időszaka véget ért.¹⁵⁵

A mintegy tizenegy hónapon át tartó exlex állapot időszakában, az ellenzéki pártok támogatásával az adófizetési hajlandóság erősen meggyengült. Az

¹⁵⁰ Egyetértés, 1904. márc. 12. A Függetlenségi Párt értekezlete.

¹⁵¹ Egyetértés, 1904. márc. 12. A munka útján.

¹⁵² Néppárt, 1904. márc. 19. Vége az obstrukciónak!

¹⁵³ OSZK Kézirattára Quart. Hung. 2955. *Berzeviczy Albert: Az első Tisza-kabinet parlamenti küzdelmei. 1903–1905.* 27.

¹⁵⁴ Az 1904. márc. 13-án megtartott minisztertanácsi ülésen ilye napirendi pont nem szerepelt.

¹⁵⁵ Az 1904. év első hat hónapjában viselendő közterhekről és fedezendő állami kiadásokról szóló törvényt Ferenc József 1904. márc. 29-én szentesítette, és az Országos Törvénytarban mint a IV. törvény került kihirdetésre.

országgyűlés 1904. március 16-án tartott ülésén Lukács László pénzügyminiszter „Az 1904. év első négy hónapjában viselendő közterhekről és fedezendő állami kiadásokról szóló törvényjavaslat” előterjesztésekor ismertette, hogy a befolyt egyenes adók és illetékek terén jelentős elmaradásokat könyveltek el. A pénzügyminiszter örvendetesnek tartotta, hogy ennek ellenére „a mi államháztartásunk ma már hasonlíthatatlanul szélesebb és biztonságosabb alapokon nyugszik, mint hajdanában...”, és az ellenzéknek ezekkel az akciókkal a kormányt fizetéseképtelen állapotba juttatni nem sikerült. Fontos kérdésként merült fel, hogy az adóhátralékot felhalmozókkal szemben milyen eljárást kövessenek. A befizetések elmaradása nem csupán az adózási morál területén okozott károkat, hanem a kamatokkal megnövelt tartozás számos esetben fizetéseképtelenséget okozott. A pénzügyminiszter a megtévesztett adózók megsegítésére két lehetőséget látott, nevezetesen az 1903 májusától keletkezett hátralékokra fizetési halasztások engedélyezése, valamint szintén az exlex időszakra eső késedelmi kamatok elengedése. A képviselők Okolicsányi László módosító indítványát is figyelembe véve hozzájárultak, hogy a hátralékok a „rendes adófizetési negyedekben, három egyenlő részletben legyenek kamatmentesen befizetendőek, illetve behajtandók.” Az adófizetési halasztásra vonatkozó szabályokról a kormány rendeleti úton intézkedett. Az 1903. évi állami költségvetésről szóló törvényjavaslat — két tárgyalási napot követően — 1904. március 24-én került elfogadásra.¹⁵⁶

A magyar törvényhozás — ellentétben a Reichsrat munkáját bénító obstrukcióval — szinte zökkenőmentesen működött, és csak 1904. március 29. és április 12. között tartottak szünetet.¹⁵⁷ Meglehetősen gyorsasággal elfogadásra került a Magyarország és Horvát-Szlavon-Dalmátországok között létrejött pénzügyi egyezmény,¹⁵⁸ valamint az 1904. évre vonatkozó két újoncozási törvény.¹⁵⁹ A parlament elé került továbbá a vármegyei alkalmazottak illetményének szabályozásáról, és a községi és körjegyzők, valamint a segédjegyzők illetményének szabályozásáról szóló törvényjavaslat.

¹⁵⁶ OL K2-AXIV-2-76. Törvényjavaslat az 1903. év dec. hó végéig viselendő közterhekről és fedezendő állami kiadásokról. 1903. nov. 7. Az 1903. évi állami költségvetésről szóló törvényt Ferenc József 1904. ápr. 2-án szentesítette, és az Országos Törvénytárban, mint az V. törvény került kihirdetésre.

¹⁵⁷ Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára. 44/a fond Tisza iratok 2. cs. 8.tétel 66. Az uralkodó távirata Tisza István részére. 1904. márc. 21. Schissl arról tájékoztatta a magyar miniszterelnököt, hogy az uralkodó az „újonctörvény javaslattal nagyon elégedett és a civillista kérdésében való eljárással kapcsolatban a legcsekélyebb kifogása sincs.”

¹⁵⁸ Magyarország és Horvát-Szlavon-Dalmátországok között létrejött pénzügyi egyezmény becikelyezéséről szóló 1889. évi XL. törvény hatályának újabb meghosszabbításáról. Ferenc József 1904. ápr. 2-án szentesítette, és az Országos Törvénytárban, mint az VI. törvény került kihirdetésre.

¹⁵⁹ Az 1889. évi VI. törvény 14., valamint az 1890. évi V. törvény 3. szakasza rendelkezésének, illetőleg a közös hadsereg és haditengerészet, valamint a honvédség számára megállapított újoncjutalék mennyiségének az 1904. év végéig való fenntartásáról szóló törvényt Ferenc József 1904. ápr. 6-án szentesítette, és az Országos Törvénytárban mint a VIII. törvény került kihirdetésre; Az 1904. évi újoncok megajánlásáról szóló törvényt Ferenc József 1904. ápr. 6-án szentesítette, és az Országos Törvénytárban mint a IX. törvény került kihirdetésre.

A törvényhozói munka közben került sor a hadügyi költségvetéssel foglalkozó közös minisztertanács üléseire. Az 1904. április 15-én, Budapesten tartott értekezleten részt vettek: Koerber osztrák miniszterelnök, gróf Tisza István magyar miniszterelnök, Ritter v. Pitreich közös hadügyminiszter, Burian István közös pénzügyminiszter, gróf Goluchowski közös külügyminiszter, Lukács László magyar pénzügyminiszter, Ritter Böhm-Bewerk osztrák pénzügyminiszter, és a közös tengerészet főnöke Spaun admirális.¹⁶⁰ A Bécsben napvilágot látott értesülések szerint „a hadügyi költségvetés egyedül emelkedő tételét a haditengerészet költségeinél kell keresni, miután a hadvezetőség a kelet-ázsiai tapasztalatok alapján erős és modern torpedó flottillát akar teremteni.”¹⁶¹ A hat torpedóhajtó költségét, fegyverzettel együtt 28 millió koronára becsülték. Ezt az összeget részint, mint rendes, részint, mint egyszeri rendkívüli kiadásként kellett beállítani az 1905. évi költségvetésbe. Összegezve: a haditengerészet 10 millió, a hadsereg 15 millió koronával igényelt többet, mint 1904-ben. A függőben maradt kérdések lezárása érdekében a közös miniszterek Bécsben, 1904. április 23-án délelőtt újabb ülést tartottak. A Goluchowski külügyminiszter elnökletével kezdődő, megbeszélés nem járt sikerrel, ezért a miniszteri értekezlet délután, az uralkodó jelenlétében a Hofburgban folytatódott. A közös hadügyminiszter és a két pénzügyminiszter között — különösen a két honvédség tüzérségének költségigényéről — fennálló nézetkülönbséget nem sikerült megszüntetni, ezért a delegációk elé terjesztendő előirányzatok lezárására, illetve a két testület összehívásának kiírására sem kerülhetett sor.¹⁶²

A magyar országgyűlés gépezete 1904. április 20-áig zökkenőmentesen működött. Ezen a napon jelent meg a hivatalos lapban a Rákóczi Ferenc és bujdosó társai hamvainak hazaszállítását elrendelő — 1904. április 18-án kelt — királyi kézirat.¹⁶³ A „nagy ajándékot” az egész társadalom örömmel fogadta, de hiányolták, hogy „hiányzik az elhatározás közvetlen okának ismerete.”¹⁶⁴ A

¹⁶⁰ *Somogyi Éva*: Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie. 1896–1907. Budapest, 1991. 333–346. Az 1904. ápr. 15-én megtartott közös minisztertanács ülés napirendjén szerepelt: az 1905. évi hadügyi költségvetés; a hadsereg és haditengerészet rendkívüli hitele. Szentesítve: Budapest, 1904. máj. 7.

¹⁶¹ Egyetértés, 1904. ápr. 17. Spaun úr követelése.

¹⁶² *Somogyi Éva*: Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie. 1896–1907. Budapest, 1991. 1904. ápr. 23. 365–390.

¹⁶³ Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára. 44/a fond Tisza iratok 2. cs. 8. tétel 58. Az uralkodó leirata Tisza István részére. Bécs, 1904. ápr. 18. „Kedves gróf Tisza! A magyar történelem kiváló alakjai közül egyedül II. Rákóczy Ferenc hamvai nyugszanak idegen földben s e hamvak hazaszállítása a nemzetnek ismételt kifejezett közóhajtát képezi. Hála legyen érte az isteni gondviselésnek: azok az ellentétek és félreértések, amelyek súlyosan nehezdedtek elődeinkre hosszú századokon át, ma már egy végkép letűnt korszak történelmi emlékeit képezik. Király és nemzet kölcsönös bizalma és az alkotmány visszaállított békés uralma megteremtették a trón és nemzet között a sikeres egyesült munkásság alapfeltételét képező összhangot. Keserűség nélkül gondolhatunk tehát vissza mindannyian a mögöttünk álló borús korszakra s király és nemzet egyesült kegyelete keresheti fel mindazok emlékezetét, kiknek vezető szerep jutott a letűnt küzdelmekben. Ennélfogva utasítom, hogy II. Rákóczy Ferenc hamvai hazaszállításának kérdésével foglalkozzék és erre vonatkozó javaslatait, elvárom.” A kézirat tervezetét Tisza István készítette. Továbbá: *Horánszky Lajos*: Tisza István és kora Budapest, 1994. 450. és *Pölöskei Ferenc*: Tisza István Budapest, 1985. 93.

¹⁶⁴ Egyetértés, 1904. ápr. 20. A király ajándéka.

Függetlenségi Pártkörben összegyűltek emlékeztettek arra, hogy korábban Széll Kálmán miniszterelnök és most Tisza István is ígéretet tett Thaly Kálmánnak arra, hogy Rákóczi hamvainak hazahozatalát elősegítik. Az uralkodó ezzel a kezdeményezésével a parlamenti béke megteremtésében fontos szerepet játszó Thaly Kálmánt és Tisza Istvánt egyaránt jutalmazta.¹⁶⁵ A királyi kézirat nyomán keletkezett kedvező politikai hangulatot — a kirobbant vasutas sztrájk miatt — a kabinet végül is nem tudta a maga javára fordítani. Az 1904. év második felében a miniszterelnököknek a házszabály módosítás érdekében tett parlamenti intézkedéseit nem csak az ellenzék, hanem a Szabadelvű Párt tagjainak jelentős része is elutasította, és a politikai válság feloldása érdekében meghirdetett országgyűlési választásokon a kormánypárt veresége Tisza István első kormányának bukásához vezetett.¹⁶⁶

THE FORMATION OF THE GOVERNMENT OF ISTVÁN TISZA AND THE FIRST PERIOD
OF ITS PARLIAMENTARY STRUGGLES
(3 November 1903 – 19 April 1904)

by László Soós
(Summary)

In 1903 the parliamentary opposition made its voting of the laws regarding the military conditional upon the consent by the ruler to the use of Hungarian as the language of command. Francis Joseph refused to accept the Hungarian petitions with reference to his prerogative rights in the field of military matters, and, consequently, the opposition set about an obstruction that paralysed the parliament's working. In order to put an end to the political crisis, the Liberal Party adopted at its session on 28 September 1903 a decision on the elaboration of a military program which would be acceptable to both the ruler and the members of the governing party, and thus serve as a basis for effective negotiations with the opposition. On 3 November 1903 count István Tisza could form his government on the basis of the military program which had been agreed upon after long negotiations between the so-called committee of the nine and the ruler. But the program of the new administration was rejected by the opposition, and the House of Representatives was once again paralysed by continued obstruction. Thus, on 26 November 1903, the governing party suggested to hold parallel, afternoon sessions to get round the obstruction. In response, Ferenc Kossuth, head of the Party of Independence, made an agreement with the prime minister on 5 December 1903, offering to suspend obstruction in return for the withdrawal of the proposal on parallel sessions. As the agreement was rejected by some of the representatives, on 5 March 1904 István Tisza submitted to parliament a proposal for the temporary modification of the standing order whereby to suppress obstruction. Despite the united resistance of the opposition parties, the proposal of the prime

¹⁶⁵ OL Thaly Kálmán iratai P1747–6. tétel-7962. Tisza István meghívója Thaly Kálmán részére az 1904. jún. 22-én, a miniszterelnöki palotában tartandó megbeszélésre. Tárgy: II. Rákóczy Ferenc hamvainak hazaszállítása. 1904. jún. 18. A Törökországból hazatérő Thallóczy Lajost a miniszterelnök 1904. nov. 9-én fogadta. Erre a megbeszélésre Thaly Kálmán is hivatalos volt. Továbbá: Uo. 6. tétel-7966. Tisza István levele Thaly Kálmán részére. 1904. nov. 9. A II. Rákóczi Ferenc és bujdosó társainak hamvainak felkutatásához és hazaszállításához szükséges költségfedezetről-előirányzat nélküli kiadásként- a kormány az 1905. febr. 28-án tartott minisztertanácson hozott határozatot OL K27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1905. febr. 28. 54./4. Ld. még: Dokumentumok II. Rákóczi Ferenc és társai újratemetéséhez (1873–1906) Szerkesztette: Halász Hajnal, Katona Csaba, Ólmosi Zoltán. Budapest, 2004

¹⁶⁶ A fenti tanulmány részlet a készülő: Tisza-kormány minisztertanácsi jegyzőkönyvei c. forráskiadvány bevezetőjéből.

minister was accepted by the parliament on 10 March 1904. This meant at the same time that the bill on the offer of recruitment quota was taken off the agenda, maintaining the impossibility of disbanding some 80 000 additional reservists. Referring to the miserable state in which the families of the additional reservists lived, opposition MP Kálmán Thaly proposed to István Tisza that he should revoke the bill, in return for which the opposition would engage itself to adopt the laws which would be necessary for the proper working of the country. The patriotic proposal of Thaly was accepted by the representatives, and, consequently, the work of the parliament was not disturbed by obstruction in the peaceful period which lasted until the strike of railroad workers. As the parliamentary measures which Tisza took in the second part of 1904 in order to modify the standing order were rejected not only by the opposition but also by a majority within the Liberal Party, the elections held with a view to solving the political crisis brought about the defeat of the governing party and the collapse of István Tisza's first government.

KÖZLEMÉNYEK

Hernády Zsolt

„... KÜZDVE A HONTALANSÁG FÁJDALMAIVAL ...”*

Rónay Jácint levelei Szemere Bertalanhoz

„Földönfutó, saját hazámban hontalan vagyok” – jegyezte le az 1850. esztendő elején papírosára egy férfi, aki akkoriban Hegyi Rudolfként mutatkozott be, ha beszélt valakivel.¹ De ritkán beszélt. Hónapok óta bujkált, főként a lóréi tanyán a Hortobágyon. Tavasszal azonban innen is menekülnie kellett, mert az osztrák hatóságok elkezdték alaposan átkutatni a tanyavilágot. Sok jó hazafi segítségének köszönhetően május 26-án léphette át a magyar országhatárt a polhorai állomásnál, egy maroknyi anyaföldet rejtve a ruhájába. Rövidesen a birodalom határán is túljutott, a gyanú árnyékát kerülve mint gépész, egy mit sem sejtő osztrák rendőrtiszt kíséretében. Boroszlóban már Johann Kaiser szabómester nevére volt kiállítva úti okmánya, így utazott tovább nyugatra Drezdán, Hamburgon és Brüsszelen keresztül. Ekkor írta fájdalmasan naplójába: „Mivé lettem, se hazám, se nevem!”²

Rónay Jácint bencés szerzetes — mert hisz ő volt a különböző álneveket használó menekülő — 1850. július 10-én érkezett a Temze torkolatához, Angliába. Bár fiatal korában az angol alkotmányos királyság volt a politikai eszményképe, azt nem sejtette, hogy 16 esztendeig londoni emigránsként kell megismernie e monarchiát.

Harminchat évvel azelőtt, 1814. május 13-án Székesfehérvárott született, Leitzinger Jácint János néven.³ Egy év katonaiskola után 1830-ban iratkozott

* A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

¹ A lélektan természettani rendszere című művét 1849–1850 telén írta. A fogalmazvány kéziratban maradt, ennek Előszavából való az idézet. Panonnhalma, Főapátsági Könyvtár, Bencés Kéziratok (továbbiakban: PHFK BK) 249/III. 4.

² *Rónay Jácint*: Napló-töredék. Hetven év reményei és csalódásai. I–VIII. H. é. n. [1884–1888.] I. 157.

³ Életére lásd saját naplóját (előző lábjegyzet), amelyet csak tíz példányban nyomtatott ki. Továbbá: Rónay Jácint levele Moenich Károlyhoz (Bécs, 1872. május 23.) Másolat. (Életrajzi adatait küldi.) PHFK BK 249/V. 3., Győri Közlöny 1862. február 13. 1., Vasárnapi Ujság 1862. január 26. 4. sz. 37–38. és Uo. 1889. április 28. 17. sz. 265–267., *K. M. Kertbeny*: Alfabetische Namensliste Ungarischer

be a bencés rendbe, és kilenc év múltán szentelték fel áldozópappá. Győrben a bölcsészettanára lett, s lélektani munkákat írt. Politikai és közügyekkel nem foglalkozott ekkoriban, ahogyan 1833-ban fogalmazott: „... mert köztünk semmi olyan nem történik, ami említést érdemelne, ami pedig a városban történik, ámbár eme lármás Győrnek közepette lakjak is, keveset vagy éppen semmit sem tudok.”⁴ 1847-ben az Akadémia levelező tagja lett. A negyvenes évek átalakulásában is visszafogottan óvott a forradalmi lázongásától. 1848-ban egy győri népgyűlésen azonban véletlenül belesodródott az eseményekbe, amelyek elragadták.⁵ Nem tért vissza Pannónhalmára, hanem egyházi főszónok lett. 1849-ben már egyházi népszónoknak, majd Győr megye papi biztosává nevezték ki. Július 22-i kiáltványában igen radikális szavakkal buzdította a népet: „Nem kell többé koronás apa, ki aranyos fejét azon törje, hogyan igázza le nemzetünket. ... Ha nincs elég fegyverünk, leszedjük keresztjeinket, harangjainkat, és szent edényeinket kovácsoljuk fegyverré, és ezekkel verjük le az istentelen nemzetapódokat. Ezekkel verjük le, ha kell az osztrákot, ha kell az oroszot.”⁶ A szabadságharc bukásának napjaiban Világosnál találjuk Rónayt, ahonnan barátjával, Lukács Sándorral bujdosni kezdett, majd emigrációba menekült Angliába. Előérzete nem csalta meg, az osztrák hadbíróóság felségárulásért vagyonek kobzásra és halálra ítélte, és 1852. május 6-án 25 társával „in effigie”, teste hiányában nevét bitófára akasztotta.⁷

Emigration 1848–1864. Brüssel-Leipzig, 1864. 52., *Pór Antal*: Rónay Jácint pozsonyi prépost. Pozsony–Bp., é. n. [1885.], *Pór Antal*: Rónay János Jácint r. t. emlékezete. Bp., 1891. In: Emlékbeszédek a Magyar Tudományos Akadémia tagjairól VI. Bp., 1891., *Acsay Ferenc*: Rónay Jácint János élete. Győr, 1906., *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. XI. Bp., 1906. 1148–1156., *Sörös Pongrácz*: A Pannónhalmi Főapátság története VI/A. Bp., 1916. 98., 115., 119., 227., 445., 447., 448., *Alladiatoris Irma*: Rónay János Jácint (1814–1889). Életrajz 1964. 5. 49–53., *Pászthory Valter*: Rónay Jácint úttörése. Vigilia 1964. 11. 661–665., *Sinkó Ferenc*: Rónay Jácint. Egy magyar pap élete a XIX. században. Rónay Jácint naplójából. Vigilia 1970. 11. 747–767., *Pál Lajos*: Rónay Jácint. Századok 1971. 3–4. 670–695., *Pál Lajos*: Rónay Jácint. Bp., 1976., *Kálmán Gyula*: A darwini származáselmélet első magyar népszerűsítője. Köznevelés 1982. 21. 8., *Adriányi Gábor*: Drei Naturwissenschaftler im ungarischen Klerus des 19. Jahrhunderts: Jácint Rónay OSB, Kabos Hegyfoki und Anyos Jedlik OSB. In: Theologie – Grund und Grenzen. Herausgegeben von Hans Waldenfels. H. n., 1982., 547–555., *Máthé Romuáld*: Rónay Jácint. Műhely [Győr] 1993. 3. 42–47., *Rónay Jácint*: Napló (Válogatás). Sajtó a. r.: Hölvényi György. Bp.–Pannónhalma, 1996., *Hermann Róbert*: Egy tudós pap az emigrációban (avagy hogyan nem szabad forrást kiadni). Aetas 1996. 2–3. 284–289., *Csurgai Horváth József*: Fehérvári arcképcsarnok. Árgus 1998. 2. 67–70., *Bana József*: Rónay Jácint, a forradalom egyházi főszónoka. In: „Akit szolgáltatok egy árva hon volt...”. Közlemények Székesfehérvár történetéből. Szerk.: Csurgai Horváth József, Demeter Zsófia. Székesfehérvár, 2000. 173–183., *Csorba László*: Tudós és hazafi. A 200 éve született Rónay Jácint emlékezete. Honismeret 2014. 4. 6–10.

⁴ Rónay Jácint levele Rómer Flóriszhoz. [Győr,] 1833. december 13. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (továbbiakban: OSzKK), Levelestár: Apolitikus viselkedésére lásd még: *Rónay Jácint*: Napló-töredék i. m. I. 63., III. 129.

⁵ *Rónay Jácint*: Napló-töredék i. m. I. 63–67.

⁶ Rónay Jácint kiáltványa. Győr, 1849. június 22. OSzK Plakát- és Kisnyomtatványtár Kny. 1848. 2°/611.

⁷ Rónay hadbíróági tárgyalását és ítéletét lásd: Hadtörténelmi Levéltár (továbbiakban: HL) Pesti hadbíróóság 1852.-7/22. Magyarul az ítéletet közölte: Magyar Hírlap 1852. május 7. 3552. Lásd még: *Rónay Jácint*: Napló-töredék i. m. II. 93., *Teleki Sándor* Emlékezései. Bp., 1958. 278–285.

Rónay Jácint Londonban, bár erről naplójában és a róla írt életrajzokban is kevés szó esik, eleinte aktívan bekapcsolódott a politikai szervezkedésekbe. Már megérkezése után közvetlenül részt vállalt volna abban, hogy az emigráns magyarok önálló újságban lépjenek ki a nyilvánosságra. A lapot Lipcsében adtak volna ki, de a vállalkozás pénzihiány miatt megghiúsult.⁸

Rónay külhoni tevékenységének első fontos állomása volt, amikor 1850. október 9-én az emigráns magyarok összejövételén szónokolt az egy esztendeje kivégzett vértanúkra emlékezve.⁹ 1851 nyarán a Mack-féle összeesküvés idején Rónay, Klapka György és Czetz János is párhuzamos szervezkedésbe kezdett.¹⁰ Októberben, bár nem volt jelen a kikötői fogadáson, megszerkesztette a magyarok beszédét a Törökországból Angliába érkező Kossuth Lajos közönlésére, majd a londoni utásziskolában is tanítást vállalt és tankönyvet írt.¹¹ Kossuth amerikai útja előtt született még a Pulszky Ferenc pénzügyi tevékenységét bíráló emlékirat is, melyet Rónay fogalmazott, és a legtöbb emigráns aláírt.¹²

A következő év februárjában már azok közé sorolták Rónayt, akik „nyilvános oppozíciót képezendnek, mert azt vélik, hogy Magyarországon konspiráció által nem lehet semmire menni”.¹³ Véleménye megváltozásának nemcsak a Mack-féle szervezkedés kudarca, hanem az is oka lehetett, hogy 1851–1852 fordulójára az emigráció egysége igen megrendült. Herceg Esterházy Pál, gróf Batthyány Kázmér és Szemere Bertalan is újságcikkekben nyilvánították ki véleményüket Kossuthtal szemben, a különböző európai városokban lakó emigránsok nehezen tartották a kapcsolatot egymással, az angliai emigráció pedig különböző társaságokra, ellentétes véleményekre oszlott. Rónay rövidesen az emigrációban is teljhatalmat akaró volt kormányzó ellen foglalt állást. A Vukovics Sebő és Thaly Zsigmond nevével fémjelzett társasághoz tartozott, akik legalább kétfelős tanáccsal akarták korlátozni Kossuth hatalmát, mondván, a népet most az emigráció egésze képviseli. Egy korabeli levélíró szerint Vetter Antal tábornok lakásán találkoztak, titokban, mert ahogyan Rónay fogalmazott: „Minek határozatjuk ezt még most nyilvánosan az emigrációval. Kossuth majd előáll az ő fontjaival, s akkor emberink elhagynak.”¹⁴ Ennek fényében furcsa Hajnik Pál azon állítása, mely szerint Rónay nagyon szeretett volna Kos-

⁸ *Klapka György*: Emlékeimből. A szöveget gond., bev.: Katona Tamás. Bp., 1986. 282–290.

⁹ *Rónay Jácint*: Napló-töredék i. m. I. 213–219. A Globe című lap alapján tudósít erről: Magyar Hírlap 1850. október 19. 1281. Eszerint a bizottmány nyilatkozatot szándékozott intézni a nemzethez Batthyány Lajos gróf és „a legutóbbi harcban elhullottak ügyében”.

¹⁰ *Jánossy Dénes*: A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában 1851–1852. I–III. Bp., 1940–1944–1948., I. 425. Lásd még témánkkal kapcsolatosan: *Berzeviczy Albert*: Az abszolútizmus kora Magyarországon 1849–1865. I–III. 1922., 1926., 1932. I. 370–386., II. 38., *Lukács Lajos*: Magyar politikai emigráció 1849–1867. Bp., 1984. 46., 94–101., *Nagy Márta*: Az 1848–1849-es emigráció memoire irodalma. Bp., 1936. 28–52.

¹¹ A honvédtanoda névjegyzékét lásd: PHFK BK 249/V. 3., a mértani és sánctani jegyzetét (félbetéppve), mely „három heti gyors, zaklatott munka a számkivetésben”: PHFK BK 249/V. 1.

¹² *Kászonyi Dániel*: Magyarhon négy korszaka. Bp., 1977. 306–314.

¹³ Gál Sándor levele Kossuth Lajoshoz. Southampton, 1852. február 28. A levelet közli: *Jánossy Dénes* i. m. III. 580–581.

¹⁴ Wékey Zsigmond levele Kossuth Lajoshoz. London, 1852. március 16. Közli: *Jánossy Dénes* i. m. III. 655.

suth főtitoknokka vagy iroda-igazgatója lenni, és „ajánlotta magát Vetter, Thaly, Vukovics által, de neki még kevésbé sikerült, még csak egy ily ravasz, gaz jezsuita kellene oda”.¹⁵ Ráadásul valójában Kossuth, Vetteren keresztül, felajánlotta neki az emigráció ügyének stockholmi képviselőjét díjazás ellenében, amelyet Rónay nem fogadott el.¹⁶

1852. február 15-én Kossuth levelet küldött Amerikából, melyben politikailag és anyagilag is függetlenítette magát az emigrációtól, és feltétlen engedelmességet követelt.¹⁷ Ez ellen többen tiltakozó levelet fogalmaztak meg, melyet Rónay is aláírt. Márciusban Kmety György, a londoni bizottmány akkori elnöke vezetésével egy túlságosan Kossuth-párti hűségnyilatkozat született, és kizárták Thalyt, mire 14 ember, tiltakozásul kilökött. Közéjük tartozott Rónay is. Ekkoriban Kiss Miklós arról értesítette Kossuthot Londonból, hogy szerinte „minden fondorkodásnak Rónay a kútfeje, s hogy ő valódi és működő tagja a jezsuita társaságnak, ki Thalynak intrikára hajló természetét, s a butasággal határos felfuvalkodott elbizakodását a legnagyobb sikerrel használja föl, úgy a többiekre is a legpestisebb befolyást gyakorolja, maga soha senkivel csak a legparányibb szóváltásba sem keveredvén.”¹⁸ E sorok írója valószínűleg túlértékelte Rónay szerepét, de jól mutatja a bencés szerzetes aktív politikai működését ekkor még. Naplójában Rónay így foglalta össze ezt az időszakot: „Így szakadoztak egymás után azon kötelek, melyek eddigelé összefűztek bennünket, s már megszűntünk volna testület lenni, már ment volna mindenki arra, amerre a kevés függetlent vágyai, s a nagy többséget a kenyérgondok úzik vala, de a honvéd-tanoda még fennállt, 20-30 magyar itt még naponkint találkozott ... Kezdetben fennen hirdettük: együtt kell maradnunk, hogy a közös célra közreműködjünk! És szerveztük a testületeket, és együtt maradtunk kötelező szabályok s fegyelem nélkül, és reméltünk jövő nélkül. Ily szövetség nem számíthat állandóságra. ... A gyülekezés azt segítette elé legkevésbé, mi fő célja lett volna, az egyetértést.”¹⁹

Lassan visszahúzódott az egyébként is beszűkülő politikai csatározásoktól. 1853. november 29-én magyar részről még ő szólalt fel angolul és latinul azon a lengyel ügy támogatására rendezett londoni meetingen, amely egyike volt a legnagyobb ilyen népgyűléseknek. 1500 hallgatója volt, és az angol lapok is tudósítottak róla.²⁰ 1854 januárjában Klapka és Czecz őt kérték fel, hogy a török-orosz háború kapcsán íródott konstantinápolyi levelüket közölje a londoni emigrációval. E levél legnagyobb része a magyar ügy rossz képviselőjét mutatta be a Portánál, és azt ajánlotta, hogy alakuljon egy nemzeti tanács Kossuth és az emigráció „főgyéniségeiből”, amely dönt a fontos ügyekben. Ez a javaslat na-

¹⁵ Hajnik Pál levele Szemere Bertalanhoz. London, 1851. november 9. OSzKK Levelestár. Közli: Szemere Bertalan leveleskönyve (1849–1865). Vál., szerk.: Albert Gábor. Bp., 1999. 38–42.

¹⁶ *Rónay Jácint*: Napló-töredék i. m. II. 59.

¹⁷ Kossuth Lajos levele Kiss Miklóshoz. Cincinnati, 1852. február 15. Közli: *Jánossy Dénes* i. m. II/2. 551–558.

¹⁸ Kiss Miklós levele Kossuth Lajoshoz. London, 1852. március 5. Közli: *Jánossy Dénes* i. m. III. 615.

¹⁹ *Rónay Jácint*: Napló-töredék i. m. II. 70–72.

²⁰ *Kovács Endre*: A Kossuth-emigráció és az európai szabadságmozgalmak. Bp., 1967. 188., *Rónay Jácint*: Napló-töredék i. m. II. 158–162.

gyon hasonlít Rónayék két évvel korábbi tervéhez, de következménye ennek se lett. Voltak, akik azt remélték, hogy végre újra összefognak a külhonba szakadt magyarok, Rónaynak azonban, bár a levelet elterjesztette társai között, már nem voltak illúziói. A tanúságot úgy fogalmazta meg, „hogy kik a politika áldozatai, azokat akarva, nem akarva úzi a politika, s végre is mint szemfedél boruland meghiúsult reményeik hamvaira.”²¹

Emiatt is, és főként anyagi okok miatt ekkorra már életében a dolgos hét-köznapoké volt a főszerep. Rövid ideig tartott megérkezésekor, hogy angol segílyre, illetve Jankó és Kálóczy emigránstársai szívességére szorult.²² Miután gyorsan megtanult angolul, tanításból tartotta fenn magát. Szorgos, alázatos munkája biztosította anyagi és szellemi függetlenségét: „... egészséges vagyok, s hogy eddigelé saját szorgalmam által képes voltam, habár szűken is, de függetlenül élni.”²³ Ez valóban így volt, s ezért nem szerepel neve, sok honfitársától eltérően, a Pulszky Ferenc vezette angliai emigráció számadáskönyvében a segélyezettek között.²⁴ Az évek során oktatott a londoni magyar hadi tanodában mértant, világtörténelmet olvasott fel angol hölgyeknek, és házi tanítóskodott rendületlenül, ha kellett latint, görögöt, németet, franciát, angolt, szám- tant, mértant, földrajzot, rajzot, írást vagy magyar nyelvet tanítva. Egyik tanítványához kötődik 1858-as aktivizálódása, amikor az általa oktatott lady Anna Stafford magyar szerelmének, gróf Széchenyi Bélának segített kinyomtatni titokban a döblingi remete, gróf Széchenyi István Ein Blick című művét.²⁵ Ezen évben írta egyik levelében: „Igaz, hogy nehéz mindig bölcsnek lenni, de helyzettel kibékültem, s ha néha-néha feljajdul is szívemben a múltnak emléke, letörlöm könnyeimet, és nyugodtan haladok ismét pályámon.”²⁶

Talán ezért nem költözött Itáliába, sem amikor Perczel Mór kérte fel „tábori főpapnak, törzstiszt minőségben” a magyar légióhoz 1859-ben, sem amikor Kossuth hívta 1861-ben.²⁷ Ebben az évben ő tudósította a Magyar Sajtó olvasóit a „bankó-pörről”, melynek végén Ferenc Józsefnek sikerült elismertetnie magyarországi pénzjegykibocsátási monopóliumát.²⁸

²¹ *Rónay Jácint*: Napló-töredék i. m. II. 171–183. Itt közli Klapka és Czecz levelét is.

²² Rónay Londonba érkezése idejére lásd: Rónay Jácint levelei Hollósy Jusztiniánhoz. London, 1850–1851. HL Abszolutizmus kori iratok, III. Armee-Kommando, Polizeisektion 187. cs. 1851:3662. Rónay négy levelét a császári hatóságok egy házkutatás során foglalták le Hollósynál Sopronban. Köszönöm Deák Ágnes szívességét, aki e leveleket megtalálta.

²³ Rónay Jácint levele Bula Teofilhoz. Hastings, 1855. szeptember 6. OSzKK Levelestár.

²⁴ Az angolországi emigráció pénzügyeiről vezetett számadáskönyv, segélyezési nyugtamellékeltekkel és levelekkel. OSzKK Fol. Hung. 1718.

²⁵ *Gróf Széchenyi Béla*: Hogyan született meg a „Blick”? Új Magyar Szemle 1903. 2. sz. 26–35. Rónayról és a Blickről: Gróf Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. I–II. Szerk. és bev.: Károlyi Árpád. Bp., 1921., 1922. I. 62., 93., 95–96., 101., 170., 267., 451–452., 673.

²⁶ Rónay Jácint levele Májer Mórnak. [London,] 1858. május 29. OSzKK Levelestár.

²⁷ *Rónay Jácint*: Napló-töredék i. m. III. 58., valamint Rónay Jácint levele Tóth Józsefhez. London, 1861. július 21. PHFK BK 249/V. 3. Ebben írja, hogy Kossuth „szívesen látna Itáliában, de én csak akkor szedem fel a londoni sátorfát, ha oda lehet ütni, ahol a vasas n[é]me[lt] kezdődik”.

²⁸ Erre lásd: Rónay Jácint leveleit Pompéry Jánoshoz. London, 1861. május 13., május 15., május 28. OSzKK Levelestár, valamint cikkeket: Magyar Sajtó 1861. április 25. 396–397., április 27. 404., május 5. 433., május 11. 447–448., május 28. 509., *Rónay Jácint*: Napló-töredék i. m. III. 128–133.

Szívós munkája, szolid élete példamutatóvá vált az emigrációban, ezért tisztelet övezte, Perczel Mórtól Vukovics Sebőn át Horváth Mihályig sokan szerették.²⁹ 1859 októberében Kossuth Lajos is felkérte gyermekei nevelőjének, Ferencnek és Lajosnak másfél évig latint és jogot tanított.

A tanításon kívül Rónay több magyar lap tudósítója volt, írt lélektani, geográfiai, növény- és állattani műveket, színházi elemzéseket, és népszerűsítette a darwinizmust. „Legboldogabb pillanataim azok, midőn feledhetlen hazám nyelvén írhatok; vajha több időt, vajha egész életemet irodalmunknak szentelhetném” – vallotta meg 1857-ben.³⁰

Sok honfitársával levelezett, köztük a szabadságharc miniszterelnökével, Szemere Bertalannal is.

A hazában korábban nem ismerték személyesen egymást, ahogyan Rónay fogalmazott: „csak távolról, a hivatal fénykörében s a szószéken volt szerencsém”.³¹ Utóbbival arra utalt, hogy hallotta 1849. július 20-án Szemerét szónokolni Szegeden. Először tehát csak a londoni világiállításon találkoztak 1851-ben, ahová a Párizsban élő Szemere ellátogatott családjával, és ahol a bencés szerzetes kalauzolta. Majdnem egy évvel később a volt miniszterelnök levelet írt barátjának, Mayer Györgynek, aki Rónay szállásadója és barátja is volt, s ebben a levelében megemlékezett Rónayról.³² Erre írta első levelét a Londonban élő magyar szerzetes 1852. szeptember 11-én.

Az a tény, hogy Rónay nem rajongott Kossuthért feltétel nélkül, bizalmat ébresztett iránta Szemerében. Hosszú távon azonban Rónay nem osztozott Szemere engesztelhetetlen Kossuth-ellenességében. Ahogyan később megfogalmazta: „Én nem voltam soha, még a hazában sem Kossuth-imádó, s még kevésbé Angliában, de idegenek előtt nem emeltem ellene soha panaszos vagy rosszalló szót, mert neve elválaszthatlanul összeforrott hazám ügyével, s ezt tiszteltem.”³³ Valóban Rónay nyilvánosan sohasem keltette a magyar emigráció vagy vezetőjének rossz hírét, nem teregette ki idegeneknek a belső konfliktusokat.

Szemere rövidesen rengeteg feladattal látta el leveleiben Rónayt, akinek a tanítás mellett alig volt ideje saját dolgai elvégzésére, írásai folytatására, ezért egyre nehezebben viselte a Franciaországból érkező levelek munkaötleit.³⁴

²⁹ Erre lásd: Rónay levelezését Perczellel. OSzKK Fond 89/121. és PHFK BK 249/V, valamint *Farkas Katalin*: Perczel Mór az emigrációban. *Hadtörténelmi Közlemények* 2012. 1. 69., 85. Horváth Mihály is tisztelte, gróf Batthyány Lajosné 4 forintot küldött számára. Lásd: Horváth Mihály levelei Vukovics Sebőhöz. 1852. március 31., május 14., augusztus 29. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL) R 216 Vukovics Sebő iratai 1. d. 1 t.

³⁰ Rónay Jácint levele Tóth Józsefhez. London, 1857. július 31. PHFK BK 249/V. 3.

³¹ *Rónay Jácint*: *Napló-töredék* i. m. II. 105.

³² Mayer György az 1800-as évek elején került Angliába, a Szepességből származó szücsmester volt, „virágzó üzlet s három ház birtokosa, most független ember, s a nagy világváros előkelő polgára, pedig üres két kezével érkezett ide”. 1853-ban feladta üzletét a városban, s a közeli Hammersmithbe költözött, ahol Rónay vasárnaponként meglátogatta. Mayer nagylelkűen támogatta a magyar emigránsokat. *Rónay Jácint*: *Napló-töredék* i. m. II. 28., 145. Mayer leveleit Szemeréhez lásd: OSzKK Levelestár.

³³ *Rónay Jácint*: *Napló-töredék* i. m. II. 106.

³⁴ Szemere Bertalan levelei Rónay Jácintához. PHFK BK 249/V. 3. Rónay naplójában 14 levelet közölt vagy említett: *Rónay Jácint*: *Napló-töredék* i. m. II. 108–110., 112–115., 128–130., 132–134., 137–140., 163–166., 205–208., 208–210., 259–260., 260., 277–278., 298–300., 390., III. 9–11.

Számtalan írományt kellett volna lefordítania angolra vagy németre, mely munkákat Rónay igyekezett kikerülni. „Szemere Bertalan erélyes, hatalmas eszű ember, s íziglen magyar; oly tulajdonok, melyek előtt rendesen meg szoktunk hajolni, s mégis oly kevés Szemerének a barátja.³⁵ Lehet, hogy ebben van része gyanakodó, titkolódzó természetének, és néha nagyon is szembeötlő takarékoságának; de fő oka, merném állítani, azon elkeseredett harc, melyet Kosuth irányában vívott” – foglalta össze Rónay. „Szemerének tulajdonképpen csak egy levelet írtam életemben, az elsőt, a többi csak válasz volt a hozzám intézett kérdésekre, vagy beszámítás a reám ruházott megbízásokról. Szemerének megvolt az a tulajdona, hogy fel tudta használni az embereket, hogy nem tágított, s a kiszemelt jó barátoknak akarva, nem akarva, végre is meg kellett hajolnia.”³⁶

Így tett Rónay is 1853-ban, sok időt fordítva Szemere ismételt kérésére Magyar László megismertetésével. A magyar Afrika-utazót azonban nem sikerült elérniük, hiába segítette volna őt az angol Királyi Földrajzi Társaság is Rónay közbenjárására. Ahogyan frappánsan megfogalmazta négy évvel később Rónay: „Magyar embernek szerencséje is csak magyar!”³⁷ Az emigráns bencésnek, aki szívesen segített volna Magyaroknak, sok munkát és kellemetlenséget is okozott az ügy, ahogyan fogalmazott, „kölcsonös bizalmatlansággal kezdtük a levelezést. Fogom-e folytatni? Nem tudom, azon a pályán, melyen Szemerét, nem akarok szigorú lenni, „hazafisága” úzi, semmi esetre sem! Hát örökösen mások után járjak, s az ég tudja honnét került politikai nevezetességekkel foglalkozzam? A társadalmi életben bajaink, csalódásaink legnagyobb része onnét származik, hogy azok, kiket a végzet összehozott, vagy nem ismerik, vagy nem akarják egymást ismerni!”³⁸

1854-ben mégis folytatódott levelezésük, ráadásul a volt miniszterelnök kislánya, Irén meghalt, ezért Rónay és Mayer elkezdték féltetni Szemerét. A párizsi emigráns pedig már a Mayer Györgyhöz küldött levelekben is megbízásokat küldött Rónaynak. Júliusban egy nekrológot küldött gróf Batthyány Kázmér halálára, melyet a szerzetes továbbított Szabó Imre ezredesnek, aki lefordította. Az év végén pedig Rónayhoz írt két levélben küldött feladatokat: szakértőt keresni egy festményhez és lefordítani egy 150 oldalas kiadványt. „Úgy

³⁵ Erre már gyermekkorában is felfigyelt osztálytársa: „hideg, zárkózott volt még gyermekkorunkban is, mikor a gyenge kebel még oly fogékony, közülünk, annyi számos kortársak közül, választott jóbarátja csak egy sem volt.” Mezősy László visszaemlékezései. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény B 0910/22. Közli: Mezősy László: „Ezernyolcszáznegyvennyolcadiki levelek...”. S. a. r.: Szöcs Sebestyén. Bp., 1976. 12.

³⁶ Szemere Bertalanról a naplóban: *Rónay Jácint*: Napló-töredék i. m. II. 105–116., 127–141., 205., 208., 210–212., 259–260., 277–279., 297–300., 314–316., 337–339., 390., III. 5–6., 9–11., 62–63., 118., 213–214., 337–343., IV. 297–308.

³⁷ *Rónay Jácint*: Dr. Livingstone és Magyar László. Magyar Sajtó 1857. november 23. 1. Rónay írásai, életrajza Magyaráról: PHFK BK 249/V. 3., 249/VI. 7. Az életrajz nyomtatásban is megjelent: *Journal of the Royal Geographical Society*. London, 1854. 271–275. Lásd még: Rónay Jácint levele Magyar Lászlóhoz. London, 1853. március 27. Közli: Sebestyén Éva: Kaland és kutatás Afrikában. Magyar László életrajza. H. n., 2008. 117–118., és *Rónay Jácint*: Napló-töredék i. m. II. 127–141., 383–389.

³⁸ *Rónay Jácint*: Napló-töredék i. m. II. 140–141.

látszik Szemere nem igen gondol arra, hogy vannak menekültek, kik nem készből élnek, hanem saját nehéz szerzeményeik után.”³⁹

1855-ben Szemere elküldte — kivételesen nem fordításra, hanem ajánlékként — Rónaynak Lombok és Töviskék című művét, „a kőiratú munka nem volt a közönségnek szánva, csak ismerősök és barátok kezén járt 200 példányban”. Rónay ekkoriban négy hétre a tengerpartra utazott Mayer meghívására, itt jegyezte fel a műről: „Szemerét nem örömet látom a szárnyas lovon, ő prózaíró; a Töviskék sikerültebbek, mint a Lombok, melyeket néha keresve kellett keresnie az emberi gyengeségek és tévedések tövis-rengetegében; hogy a Töviskékben szerencsésebb volt, igen természetes: a költő tövises pályán járt, midőn tollát a múlt keserveibe mártva megírta a Forradalmi jellemképeket.”⁴⁰ Évekkel később pedig azt írta: „A tövisekre azt jegyzem meg, hogy kizárólag Kossuth barátságára szorítkoznak, ezt Szemere nem bocsátotta meg senkinek.”⁴¹

Szemere levelei a „Kossuthtal vagy nélküle” jelszó körül forogtak, és Rónay kicsit unta ezen leegyszerűsített politikai képletet. Ebben az esztendőben is kapott feladatokat Párizsból, melyekkel kapcsolatban elkeseredetten jegyezte fel naplójában: „Nem, nem! A legnagyobb baj az, hogy miután sérteni nem akarok, viszonyos költségekímélésből, mások leveléhez csatlandó, cifra sorokat kellend írnom, melyekből csak párizsi barátom nem, de mindenki más azt olvasná ki: ne zaklasd szünet nélkül azt a szegény menekült társadat, elég gondja van!”⁴²

1856. február 27-én Szemere váratlanul Londonba érkezett, hogy elfogassa Szabó Pált, aki 100 ezer frankot sikkasztott el tőle, és állítólag a liverpooli kikötőből akart Amerikába szökni. A csalót nem sikerült elfogni, Rónay pedig naplójában tette föl a kérdést: „Hogyan is bízhatott Szemere oly emberben, ki hazáját megcsalta ...?”⁴³

1857 végén, egy év hallgatás után jött levél ismét Párizsból, melyben Szemere elküldte nyolc példányban A magyar emigráció című röpiratát.⁴⁴ Rónay kissé gúnyosan jegyezte fel naplójába, hogy Szemere végre írt megszólítást is. Valóban legelső leveliben nem használta a formulát, de aztán igen. Szemere egyébként várta Rónay híreit, ahogyan utalt londoni barátja gyönyörű kézírásos leveleire: „Írjon ... ne oly szépen, de sokat, bár rútul.”⁴⁵

Az ötvenes évek közepén a két halálra ítélt⁴⁶ így fogalmazta meg emigráns létüket: „mi a magyar nemzetnek eleven holtjai vagyunk” – írta Rónay, Szeme-

³⁹ *Rónay Jácint*: Napló-töredék i. m. II. 205., 208., 210–212., 259–260.

⁴⁰ *Szemere Bertalan*: Lombok és Töviskék – Forradalmi jellemképek. Párizs, 1854. Rónay Hyacintnak dedikálva. PHFK BK 249/V. 3., *Rónay Jácint*: Napló-töredék i. m. II. 314–316.

⁴¹ Rónay Jácint levele Szolnoky Viktorhoz. London, 1866. május 6. OSzKK Levelestár.

⁴² *Rónay Jácint*: Napló-töredék i. m. II. 278–279. Gyakran előfordult, hogy Mayer vagy Rónay egy borítékban postázta a levelüket, és Szemere is egynek írt, de kettőnek szólt.

⁴³ Szabó a negyvenes években itthon sikkasztott, majd külföldre menekült, és Boldini néven élt Párizsban. Vö.: *Rónay Jácint*: Napló-töredék i. m. II. 337–339.

⁴⁴ Az 1857 májusában íródott munka egyik példánya: OSzKK Quart. Hung. 2361., Horváth Mihály hagyatékában is: Oct. Hung. 441. ff. 18–21.

⁴⁵ *Rónay Jácint*: Napló-töredék i. m. II. 390.

⁴⁶ Szemerét 1851. szeptember 22-én ítélték halálra. Ítéletét közli: Magyar Hírlap 1851. szeptember 23. 2609. Ugyanitt található az idéző végzés 39 személynek, köztük Rónaynak. Az ő ítélete egy év évvel később született meg.

re szerint pedig: „Alakunk és szavunk mint élő emlék és élő hang a népeket hazánk sorsára emlékeztetgeti.”⁴⁷

1858-ban elkészült Rónay A tűzimádó bölcs az ős-világok emlékeiről című munkája, melyet nagy örömmel írt. Cornides Lajossal elküldte a francia fővárosba a kéziratot, „mert oly régen ígéri már, hogy a párizsi jó barátoknak esendő alkalommal fog dolgozataiból valamit küldeni rövid időre olvasásul”. Egy levelet is írt hozzá, melyben „tudatta a találkozását Livingstone-nal, egyszersmind azon körülményt, hogy a londoni geográfiai társulattal közölte mindezt, mit hazai hírek után Magyar Lászlóról, s a M[agyar] Tud[ományos] Akadémia által kiadandó utazásairól újabb időben hallott, hozzácsatolva a másodtitkár következő levelét”, s közölte az angol levelet. Szemere válaszában dicsérte a művet, de egy formai kifogása volt. Nehezményezte, hogy Rónay tudományos témájú művet költői alakban írt, így az olvasó, különösen a magyar olvasó nem fogja tudni, hogy mi az igaz és mi nem a műből. „Miért költeményként előadni, mi pozitív tudomány? Ezt nem látom át, másrésztől sajnálom, hogy ennyi tanulmány elvész, mert a forma miatt hitelét veszti el.” Rónay nem vitázott: „Igaz van, de nekem jól esett így írnom, s nem bánom, hogy így írtam!”⁴⁸

1859-ben azon merengett naplójában Rónay, hogy milyen nehéz lelki harcokat vívtak egyes barátai, így Szemere is: „ő is vívott bámulatos erőfeszítéssel, ő is küzdött elkeseredett szíve érzelmeivel, halálosan sebzett büszkeségével, tétlenségre kárhoztatott határtalan tevékenységével”. A hazában elvesztette népszerűségét Kossuth elleni gyűlölete miatt, és az emigrációban is „kizáratott az ország felszabadításával foglalkozó férfiak tanácsából”. És ennek oka legnagyobb részben, Rónay szerint, maga Szemere volt. „De ezt az emberek nem ismerik el soha, önmagunkat mentve, másokat okozunk; így tön Szemere is, szerencséjére így tön, különben a kínos lelki küzdelmek alatt tán összeroskad vala” – írta profétai lelkülettel.⁴⁹

Ebben az évben említi Szemere először Rónayt naplójában: „... Rónay, hajdani barát, professzor, író, kinek elve van” – ezzel azon kevesek között tartva számon, akik nem hódoltak be Kossuthnak. Egy 1859. szeptember 28-i angol újságcikk a *The Free Presse*-ben is azok között sorolta fel Rónayt, a „Londonban lakó magyar tudóst”, akik az emigráció tekintélyesebb tagjai közül nem csatlakoztak Kossuthhoz, Vukoviccsal és Szemerével együtt. Természetesen ezt is feljegyezte a párizsi emigráns.⁵⁰

1860 szeptemberében Szemere, aki megrendült anyagi helyzete miatt borkezeskedésbe kezdett, arra kérte Rónayt, hogy adjon el, az ő neve említése nélkül, 250 palack tokaji bort eywoodi vendégeskedésekor. Rónay persze nem árulhatott

⁴⁷ Rónay Jácint levele Bula Teofilhoz. Hastings, 1855. szeptember 6. OSzKK Levelestár, *Szemere Bertalan: A magyar emigráció*. OSzKK Quart. Hung. 2361.

⁴⁸ Szemere Bertalan levele Rónay Jácintához. Párizs, 1858. február 12. PHFK BK 249/V. 3. Rónay említett levele lappang vagy megsemmisült. Tartalmát lásd: *Rónay Jácint: Napló-töredék* i. m. III. 5–6., 9–11. Rónay műve két év múlva névtelenül nyomtatásban is megjelent, gróf Széchenyi István jóvoltából: *A tűzimádó bölcs az ős-világok emlékeiről*. Pest, 1860.

⁴⁹ *Rónay Jácint: Napló-töredék* i. m. III. 62.

⁵⁰ *Szemere Bertalan: Napló* (1849–1861). Sajtó a. r.: Albert Gábor. Miskolc, 2005. 360. (1859. július), 363. (1859. augusztus), 372. (1859. szeptember).

bort a vendégségben. Bár óhajtotta, nem gondolta, hogy sikeres lesz a volt miniszterelnök borvállalkozása. „Mily nyugodtan, mily kényelmesen élhetett volna, ha elégli vala azt, amivel bírt! Sajnálom őt és sokat hányatott szeretteit.”⁵¹

Ezen esztendőben Szemere többször járt Londonban, így augusztusban és novemberben többször is találkoztak.⁵² Bizonyosan megtudta, hogy Rónay Kossuth gyermekeit is tanítja, valószínűleg ezért neheztelt rá, mert a következő év elején azt írta Vukovicsnak: „Nem hallám, hogy Széchenyi [Béla] erre járt volna, ha volt is, hozzám nem jött. Hihetőleg, mivel Rónay uram nem akarta, e betyár-jezsuita egy személyben. Ha hozzád Széchenyi elment, az annak a jele, hogy Rónay kegyében vagy most, bár azelőtt nem voltál.” Szemere igazságtalannul ítélte meg Rónayt ez ügyben, és Vukovics meg is írta neki, hogy nem Rónayn múlt az ifjú gróf látogatása.⁵³

1862 áprilisában Szemere családjával az angol fővárosba is költözött egy időre. „Őt a magyar bor úzi, engem az angol kenyér; azért ritkán találkozunk, s többnyire csak az esti órákban öreg Mayer barátomnál” – jegyezte fel Rónay. Csak a borról, esetleg Kossuthról és „az idegen hatalmak könnyű játékaról” lehetett Szemerével beszélgetni, amit a szerzetes bizony már unt. „Megdöbentő, mennyire megrendítették Szemerét politikai csalódásai és anyagi veszteségei. Népszerűsége elvesztéséről könnyedén szól, de mélyen érzi, fájlalja; anyagi veszteségeit, „si fractus illabatur”, pótolni óhajtja, akarja. És ha ez nem sikerül, mit nem merek hinni, mivé fog lenni?”⁵⁴ Ismét mindketten részt vettek a londoni vilákiállításán, mely a magyar vendégek kalauzolása miatt rengeteg feladatot adott Rónaynak, bár tudósítást róla a magyar lapokba ő nem vállalt ezúttal.⁵⁵

1863-ban Rónay egy Mayer által írt levélben küldte üdvözlését Szemerének és nejének, amint az korábban is előfordult. Szemere is többször küldte jókívánságait Rónaynak valamelyik angliai levelezőtársa által.⁵⁶

Rónay 1864 nyarán a kontinensre utazott, Párizsban is járt, de Szemerével nem tudott találkozni, sőt — ahogyan írta Vukovicsnak — „azon szomorító hírt vettem, hogy elméjében végképp és orvosolhatlanul megzavarodott”.⁵⁷ „Minő szívrendítő végzet” – tette hozzá naplójában Rónay.⁵⁸ Szemere valóban megtört élete nehézségei alatt, felesége amnesztiát kért, s az elborult elméjű egykori miniszterelnököt 1865-ben hazaszállították.

⁵¹ *Rónay Jácint*: Napló-töredék i. m. III. 118.

⁵² *Szemere Bertalan*: Napló i. m. 406., 410. (1860. augusztus), 418. (1860. november).

⁵³ Szemere Bertalan levele Vukovics Sebőhöz. Párizs, 1862. február 16. MNL OL R 216 Vukovics Sebő iratai 1. d. 1. t., és Vukovics Sebő levele Szemere Bertalanhoz. London, 1862. március 11. OSzKK Levelestár. A leveleket közli: *Albert Gábor*: Lidérc minden, mi homályba vezet. Szemere Bertalan leveleskönyvét olvasom (1849–1865). Bp., 1991. 272–275.

⁵⁴ *Rónay Jácint*: Napló-töredék i. m. III. 213–214. A latin idézet: „Si fractus illabatur orbis, impavidum ferient ruinae.” *Horatius*: Ódák III. 3. 7–8. Magyarul: „Ha romba dől is a világ, a rettenthetetlen állni fog a romokon.”

⁵⁵ Rónay Jácint levele Perczel Mórhoz. London, 1862. május 9. OSzKK Fond 89/121.

⁵⁶ Mayer György levele Szemere Bertalanhoz. London, 1863. november 21. OSzKK Levelestár.

⁵⁷ Rónay Jácint levele Vukovics Sebőhöz. London, 1865. augusztus 11. MNL OL R 216 Vukovics Sebő iratai 1. d. 1. t.

⁵⁸ *Rónay Jácint*: Napló-töredék i. m. III. 343.

Rónay egy évvel később, kegyelmet nem kérve, de hazatérhetett. 1866. szeptember 16-án indult el Londonból és tíz nap múlva érkezett haza. Lelkileg nehezen szakított az elmúlt évekkkel: „Életem megvallom örömtelen, s ha a múltra, ha londoni barátaimra gondolok, nehéz könnyűk pördülnek szememből. Nem könnyű elszakadni azoktól, kik a számkivetésben annyi szívességgel felkaroltak, ... de végzetem így hozta, s munkában, a haza szolgálatában kell keresnem vigaszt és nyugalmat.”⁵⁹ A kiegyezés után képviselő volt, majd Ferenc József gyermekeinek, Rudolfnak és Mária Valériának lett a nevelője.⁶⁰

Bár tervezte, de itthon már nem találkozott Szemere Bertalannal, aki 1869-ben hunyt el egy elmebetegintézetben. Rónay ekkor jegyezte fel róla: „a szerencsétlenek legszerencsétlenebbike”, és naplójában közölte Szemere leánya, Mária hozzá írt levelét. Kapcsolatát Szemere Bertalannal így foglalta össze: „Egykoron sűrű megbízásaival nehezítette a kenyérkereset rögs ösvényén gondjaimat, s keserűségemben tán kelletnél szigorúbb is voltam irányában, de nem szakítottunk soha, s én nem szüntem meg soha nagy tehetségeit tisztelni.”⁶¹

A következőkben Rónay Jácint Szemere Bertalanhoz írt leveleit közöljük, melyek 1852 és 1859 között keletkeztek. Ezen időszak alatt Rónay 15 levelét ismerjük, melyet a volt magyar miniszterelnökhöz írt. Az ötvenes évek végére ritkult levelezésük gyakorisága. Valószínűleg ennél több levél is született, de ezek eltűntek, lappanganak, vagy Rónay égette el néhányukat.⁶² Létükre utal az a Rónay levéltöredék is, amelyet Szemerének Vukovicshoz írt leveléből ismerünk.

Közöljük Mayer György egyik 1857-es levelét is Szemeréhez, amelyet a beteg Mayer helyett Rónay írt, és tartalmilag is az ő gondolatait tükrözi.

Nem adjuk közre viszont az OSZK Kézirattárában őrzött Rónay-féle meghatalmazást, mert az nem az emigráns bencés, hanem Rónay Gyula írása.⁶³

Mintegy kapcsolatuk epilógusaként közöljük Rónay 1888-ban írt levelét Jókai Mórhoz. Szemere 1869-es halálakor Jókai lapja, A hon több nekrológot is közölt a megboldogultról.⁶⁴ Mintegy húsz évvel később valószínűleg egy cikket kérhetett Jókai a Nemzet című újságjának Rónaytól, 1849 miniszterelnökére

⁵⁹ Rónay Jácint levele Vukovics Sebőhöz. Pannonhalma, 1866. október 31. MNL OL R 216 Vukovics Sebő iratai 1. d. 1. t.

⁶⁰ Mária Valéria tanulmányi iratai, gyakorlófüzete: PHFK BK 249/V, *Eckhart Ferenc*: Rudolf trónörökös gyermekeiből. Napkelet VI. k. (1925) 134–158.

⁶¹ *Rónay Jácint*: Napló-töredék i. m. IV. 297–308.

⁶² Rónay Londonban egy súlyos betegségek, valamint idős korában, naplója sajtó alá rendezésekor is semmisített meg leveleket, iratokat. Rónay Jácint levele Szolnok Viktorhoz. London, 1865. Szilveszter napján [december 31.], valamint *Rónay Jácint*: Napló-töredék i. m. VIII. 150.

⁶³ Rónay Gyula meghatalmazása Deutschländer Vilmosnak. Párizs, 1864. január 26. OSZKK Levelestár: A lap túloldalán Szemere feljegyzése: „Rónay. Küldtem 100 frankot, Deutschländer által.” Rónay Gyula szözlészet és borászati eljárások tanulmányozására, ösztöndíjként érkezett Franciaországba. Nem bizonyult méltónak Szemere bizalmára és segítőkészségére. Részletesen lásd: *Albert Gábor*: Egy borkereskedő lelki alkata. Újhold-Évkönyv. Szerk.: Lengyel Balázs. 1986. 2. 383–399., *Úő*: Zsákutcák hősei. Bp., 2005. 160–175.

⁶⁴ A hon 1869. január 18. 1. (Esti kiadás) és január 19. 4. (Esti kiadás).

emlékezve. Korábban Rónay már közölt itt cikket például Deák Ferencről.⁶⁵ Nem tudjuk miért, talán betegsége miatt, személyes vagy aktuálpolitikai okból, de Rónay visszakérte írását. Hat hónappal később, 1889. április 19-én hunyt el.

A leveleket időrendben közöljük, átírva mai helyesírás szerint. Elhagytuk az aposztrófokat, cz helyett c-t írtunk. A nyilvánvaló elírásokat kijavítottuk, a mondatokat tagoltuk, ha kellett. Az egyértelmű rövidítéseket szögletes zárójelben feloldottuk. Érintetlenül hagytuk a latin kifejezéseket, és a levélíró által sajátosan használt szavakat. Tagoltuk a túl hosszú mondatokat, szögletes zárójelbe tettük a kimaradt betűket.

I.

Rónay Jácint levele Szemere Bertalanhoz

London, 1852. szeptember 11.

London, Castle Street East, Oxford Street. 9/11. 52.

Szemerének és kedves Nejének

Szíves megemlékezésére őszinte üdvözlettel válaszol Rónay Jácint, kinek szívében még mindig él a londoni együttlét emléke. Ez idő óta egy évet éltem ismét keresztül, küzdve a hontalanság fájdalmaival, s szűk körülményeim nyomoraival. És miért? Hogy meggyőződjem, miszerint szegény hazám megbocsáthatlan gyengeségnek és határtalan hiúságnak lőn áldozata! A sors vélünk magyarokkal sem akart kivételt tenni, a szabadság nálunk is, mint mindenütt a világon azért bukott meg, mert ki leginkább hirdette a hazafiságot, legönzőbb volt, s csak azért emelte magasra a szabadság lobogóját, hogy fölébe állhasson. A népek vére nálunk is csak azért folyt, hogy legjobb esetben zsarnokot cseréljünk.

Kisszerű küzdelmeinkről s keserű tapasztalataimról sokat írhatnék, de a titoktartás nem éppen sajátja édes mindnyájunknak, s a múlt, nem kétlem, eléggé ismeretes Párizsban, Bécsben és mindenütt, azért csak általánosságokra s magamra szorítkozom.

Midőn ön Londonból távozott, azt mondá: Kossuthot nem ismerem. Önnek igaza volt. Most ismerem őt és többeket hazámfiái közül, s igen természetesnek találom, hogy nem Pesten, hanem Londonban vagyok. Törökországi visszatérte után csak egyszer, s csak néhány szót válték véle. Fényes szavai, melyekkel az összes menekültek testülete előtt ígéré, hogy nemsokára a napot is kitűzendi, melyen Pesten leendünk, minden, minden arról győzött meg, hogy nem tanultunk, hogy ismét azon a téren állunk, melyen a haza elveszett. Egyéb-

⁶⁵ *Rónay Jácint*: Deák Ferenc az élet véghatárán. Nemzet 1887. szeptember 29. 1. (Reggeli kiadás).

iránt Kossuth viseletét honfitársai irányában következetesnek látom. A vasbilincseket, ha nem bírjuk széttörni, hordozzuk, de ki eltűri a szellem bilincseit, megérdemli azokat. Azt mondák, Kossuth nem isméri az embereket. Én azt tartom, hogy isméri őket, s mindig azokat választá, kikre szüksége volt. Távozta után csak egy vágyam volt, csendes visszavonultságban túrni és várni, de honfitársaim felszólítására — Kossuthal e tárgyról nem szóltam soha — elfogadám az utászkar tanodában a tanárságot, s tanítám a mértant és rajzot, s szerkesztém néhány holnapon keresztül, nem kis fáradtsággal, a várerődítés kézikönyvét, míg mások pusztá címekért szép összegeket húzának a h a z a pénztárából.

Kossuth ismét Londonban van. Én nem látám őt, de környezete rózsaszín reményekben él, s a legközelebbi jövőben látja a szabadulás óráját. Ki ezt nem hiszi, ki Kossuthban nem ismeri el az egyetlen Messiást, az ellensége a hazának. De azért mi mind szabadság emberei, mind demokraták vagyunk, ha nem tűrünk is véleményt, ha a haza megmentését címekhez, s a bukott királyok példájára, praetendenshez⁶⁶ kötjük is. Az osztrák nemzeti küzdelmeinknek személyes, pártszínt iparkodott adni, s Kossuth az ellenségtől kitűzött pályán halad előre, azonosítván nevével a haza múltját, jelenét és jövőjét. Ennek a történetek után természetes eredménye az, hogy egykori leghívebb angol barátaink szándékolag néznek reánk. Az okosabbak azt mondják, hogy a magyar nemzet jobb vezetőre és jobb sorsra volt méltó, míg a rövidlátók Kossuth személyében nemzetünket is kicsinylik, s küzdelmünket éretlen lázadásnak nevezik. Általában szomorúan tapasztalom, hogy újabb időben minden tekintetben csak vesztettünk. Engedelmet, hogy azzal fárasztom önt, mi olyannyira ismeretes mindenki előtt, de a fájó szívnek jól esik, ha elpanaszolhatja fájdalmait. Egy ideig még várok, ha valami alkalmazásra szert tehetnék, ha nem, Amerikába megyek, tán ott el fogok élni.

Ön, miként Mayertől hallám, egészséges, kedves neje javulásnak örvend, mindkettő kellemesen hatott reám. Hát a kisasszonyok? Nem feledék még a B[ritish] Museum⁶⁷ sárga-fekete madarait? Üdvözlöm őket, s szívemből mindnyájoknak a legjobbat kívánom.

OSzKK Levelestár

Másolata: MOL R 190. Szemere Bertalan iratai. 2. d. 5 t. Levelezés.

⁶⁶ Igényt támaztó, követelő, trónkövetelő.

⁶⁷ A British Múzeumban és az állatkertben is kalauzolta Rónay Szemere családját 1851-ben. *Rónay Jácint: Napló-töredék i. m. II. 105–116., IV. 298.*

II.

Rónay Jácint levele Szemere Bertalanhoz*London, 1852. október 6.*

London, 27. Berners Street, Oxford Street. Október 6-án 1852.

Tisztelt honfitárs!

Az eleaticai bölcsek⁶⁸ amaz ismeretes jelmondata: „Az ember játéka a véletlennek!” M[óric]⁶⁹ barátunknak londoni útjára igen alkalmazható. Ő ugyanis jobbnak látá politikai óvatosságból önnek becses levelét⁷⁰ posta útján küldeni, egy még Franciaországban írt melléklettel, melyben tudatja Mayer úrral, hogy londoni útjában gátoltatván, kénytelen Szemere levelét ily úton küldeni, s a becses találkozás örömeit máskorra halasztani. A levél után még mindig hívém, hogy az akadályokat tán legyőzendi, s végre mégis Londonba jövend. Néhány napi várakozás után — egy szép reggelen — Vukovicshoz⁷¹ menék Perczellel⁷² találkozandó, ki valahányszor Londonba jő, egyiknél, másiknál közölünk meg szokott telepedni, s ilyenkor rendesen találkozunk. Teljes számmal valánk: Perczel, Fülöp⁷³, Thaly⁷⁴, a háziúr és én, midőn M[óric] barátunkat rossz csillaga közibénk hozá. Ő csak Vukoviccsal akart találkozni, kivel már néhányszor együtt is volt. A meglepetés, főleg az ő részéről, nagy volt, s a háziúr még mindig tétovázott, ha bemutassa-e vendégét, midőn egyszerre négyen is néven szólíták. Nem volt egyéb hátra, mint titoktartásra felkérni bennünket, s nékem őszintén bevallani, hogy ő bizon Londonban van, s pusztá óvatosságból az érintett levél átadását másra bízá. Én sajnálám őt, annál is inkább, mert élénk politikai vitatkozásnak lőn tanúja, melyben legsajátságosabb az, hogy az exkormányzót n é k i kellett pártolni. Ez idő ölta nem látám, s mivel azt mondá, hogy többé nem térend vissza Franciaországba, a kívánt késnek és villának küldetésével kedvező alkalomra kell várunk. Remélem e véletlen találkozás „Osztria akasztottjaival”⁷⁵ nem fog neki bajt okozni, ámbár én nem tartom azt soha titoknak, mit őt magyar ember tud.

⁶⁸ Szókratész előtti filozófiai iskola, legismertebb képviselői Xenophanész Parmenidész, az eleai Zénó, a számoszi Melisszosz.

⁶⁹ Lukács Móric. Az estre vonatkozó, Szemerehez írt magyarázkodó levelét lásd: Szemere Bertalan leveleskönyve i. m. 64–65.

⁷⁰ Lásd Szemere Bertalan Rónayhoz írt 1852. szeptember 13-i levelét, melyben ajánlja Lukácsot. PHFK BK 249/V. 3. Közli: *Szemere Bertalan: Levelek* (1849–1862). Pest, 1870. 70–71.

⁷¹ Vukovics Sebő (1811–1872) ügyvéd, országgyűlési követ, kormánybiztos, majd a Szemere-kormány igazságügy-minisztere. Emigrált, 1867-ben tért haza.

⁷² Perczel Mór (1811–1899) a Batthyány-kormány belügyminisztériumában a rendőri osztály vezetője, honvéd tábornok. Emigrált Törökországba, majd Jersey szigetén telepedett le. Rónay jó barátja volt. 1867-ben hazatért, szót emelt a kiegyezés ellen, majd visszavonult a közéletől.

⁷³ Fülöp (Fülepp, Fülep) Lipót (1809–1875) ügyvéd, országgyűlési képviselő, kormánybiztos, később álladalmi tanácsos. Törökországba menekült, de az internálás elől megszökött, Franciaországban és Angliában élt. 1858-ban tért haza.

⁷⁴ Thaly Zsigmond (1814–1886) honvéd mérnökkari alezredes, Komárom várerődítési igazgatója. Mack alezreddessel összeesküvést szervezett Klapka ellen a feladásakor.

⁷⁵ Vagyis Ausztria azon akasztottjaival, akiket távollétükben halálra ítélték.

Politikai viszonyainkról, mennyire e fekete súrlódások megérdemlik, hogy fejér papírra feljegyeztessenek, jelenleg röviden írok. Midőn Kossuth Törökországból visszatért, többek kívánatára üdvözlő feliratot szerkeszték, nem annyira túláradó lelkesedésből, mint azon meggyőződéssel, hogy az általános örömmámorban tán én kevesebbet mondandók, miről az aláírás alkalmakor meg is győződém, mert csak egy kifogás volt, „hogy keveset mondék”. Ha nem bírná ön a feliratot, szolgálhatok véle. A felirat Kossuthnak nem tetszett, mert testvérnek szólítottuk, mert azt mondtuk, hogy véle fogunk küzdeni, nem „alatt”, s mert még feltételt is bátorkodtunk hozzá csatolni. Ő e feliratot nyilvánosan nem említé soha, de magánykörben neheztelt miatta. Távozta után, Kissnek révén egy új felirat keletkezett, melyben az „üdvözlő” „hódolattal”, s a „testvér” „kormányzóval” pótolgatott. Kik ezt nem írák alá, ellenségei Kossuthnak, s következetesen az ügynök is! Ez idő óta elkülönözve állunk, s én részemről, ha csak esetlegesen nem, a hívőkkel és hívekkel nem találkozom. Kossuth jelen működéseiről alig tudok valamit. Azólta, hogy ismérem, meg vagyok győződve, miszerint ő sokkal hiúbb, minthogy hibáit vagy általlátná vagy javítaná, és sokkal könnyelműbb, minthogy honfitársainak nyomorai érdekelnék, vagy a hazában netán eléidézendő szerencsétlenség aggasztaná. A nagylelkű adakozók pénzét néhány meghitt barátaira és jött-ment emissariusokra⁷⁶ pazaran szórja, míg azok, kiknek méltán lehetne kérdezni, hogyan kezeltetik az úgynevezett „haza pénze”, nyomorognak és hallgatnak. A haza gyengesége miatt elveszett, s most, midőn a dicsőséget és hasznot egyiránt magának iparkodik biztosítani, az emigráció összedugja kezét, és várja, hogy maga magát semmisítse, mi bé fog ugyan következni, de mondhatlan kárával ügyünknek. Ámbár megvallom, hogy a fellépés késő, s aligha fog jó eredményt eléidézni, főleg azok részéről, kik eddigelé hallgattak, vagy tán éppen hódoltak. Úgy hallom, Kossuth nemrég amerikai szállítás végett az angol kormányhoz folyamodott. Az elszállítás megtagadtatott, mi igen természetes, Derby csak nem fog Kossuth felszólítására valamit adni, és nem fog segílyt nyújtani a magyaroknak, midőn azt hallja, hogy a „kormányzó” bankót nyomat⁷⁷, ágyút öntet, nyergot faragtat! Kossuth lelkét az emigráció irányában éppen annyi nyomja, mennyit magával hozott szerencsétlen hazánkából. London utcáin még mindig nagy betűkkel hordozzák: Shilling subscription, in aid of European freedom! The funds raised, to be deposited in the hands of L[ouis] Kossuth and G[iuseppe] Mazzini!⁷⁸. Mily eredménnyel nem tudom, vagynak, kik tudni akarják, hogy az összeg nem megvetendő. Midőn az olasz főnökkel utolszor találkozáim, minek már jó ideje, erős hittel monda, hogy képes minden pillanatban fellobbantani Olaszont, s ezt Magyarország követendi, a zsarnokok hatalma romra dűlend, és a romokból

⁷⁶ ügynökökre

⁷⁷ Kossuth egymillió dollár értékű kölcsönjegyet nyomtattatott Philadelphiában, melyeket Londonból rendelt meg 1852 júliusában. Warga István segítségével akarta hazajuttatni, és osztrák bankjegyekre váltani úgy, hogy anyaországi honfitársaival a felkelés költségeire kölcsönt jegyeztetett volna. Warga azonban ekkoriban már az osztrák rendőrség besúgója volt. *Jánossy Dénes* i. m. I. 473–474., II/1. 970–973.

⁷⁸ Pénzadomány az európai szabadság megsegítésére. A gyűjtött összeg Kossuth L. és G. Mazzini kezeibe kerül.

népszabadság fog felvirulni. Vajha ezt oly könnyen lehetne eszközölni amily szép és kívánatos. Megletősen ismerem hazámat, s hiszem, hogy ha szabadító sereg jelennék meg határain, a sereg mint folyam fog növekedni, de kétlem, hogy legyen ember, ki a jelen körülmények közt képes volna jó szerencse fejében népünket felkelésre bírni, s ha ezt valaki megkísértené, csak nyomort hozna hazánkra. Egyébiránt erre éppen annak van legkevesebb bátorsága, ki leginkább hirdeti. Remélem nem neheztelend ön véleményem őszinte nyilvánításáért, jónak látám, hogy megismerkedjünk, szükségesnek, hogy nézeteimet leplezetlenül elmondjam. Jelen soraimat Mayer barátunk leveléhez akarám csatolni, de újabb időben nagyon el volt foglalva, s jelenleg is néhány napra távol van Londontól, azért útnak indítom válaszomat, nehogy úgy járjak, mint a múlt évben, hol minden esendő alkalommal akarék néhány rendet csatolni önhöz intézett leveleihez, de mindig vagy korán vagy későn jártam.

Az öregúrról annyit mondhatok, hogy ön irányában nem változott, s hogy rendes esti találkozásainkban önről mindig a régi tisztelettel és szeretettel szól. Ő tisztán lát, s Kossuth-tali első és utolsó találkozása után igen jól tudja, mit kelljen tartania ügyünkről és bajnokairól. Az érintett találkozás jellemző, azért meg fog ön engedni, ha levelemet, kedvéért, még egy lappal megtoldandom.

Midőn a lelkesedés első hevében jó, rossz lélek egyiránt tódult, tisztelgett és hódolt Kossuthnak, London magyar születésű polgárai „Adresse” szerkesztésére és a tisztelgés elintézésére kérenek fel. Elmentem Kossuthhoz, tudatám véle honfitársaink szándokát, s időt kértem a tisztelgésre. (Ez volt egyetlen találkozásom Kossuth-tal.) A tisztelgés másnapra határozott. Honfitársaink Mayer vezénylete alatt, elhagyva munkáikat, s egy napot feláldozva, a kitűzött órán megjelentek, mintegy 25-30-an. A szolgálattelvő törzstiszt bejelenté őköt, s azon választ hozá, ma nem lehet szólni kormányzó úrral. Meglepetésemben elmondám, hogy az időt maga határozza, hogy munkáikat hagyják el, hogy többen 7-8 mérföldnyiről jönnek, s hogy lehetetlen elutasítani azokat, kik legközelebb állnak hozzánk, s annyit áldoztak szűkölködő véreiknek. Egy órai várakozás után végre kegyes válasz érkezett, azon hivatalos megjegyzéssel, hogy csak röviden, mert kormányzó úrnak menni kell. Midőn a lépcsőn felfelé haladának, Pulszky ismét arra inté őköt, hogy csak röviden, s „asztán ne ovációzzanak ám”. Mayer néhány üdvözlő szót mondott, s általnyújtá az „Adresset”, mely ugyanazon gyárban készülvén nem tetszett, annál is inkább, mert nem kormányzóhoz, hanem tisztelt honfitárshoz volt intézve. Kossuth, ki néhány pillanat előtt óráig beszélt angol vendégeivel, sajnálkozva mondá, hogy honfitársainak csak néhány pillanatot szentelhet, de biztosítja őköt kegyeiről. A honfitársak közül kevés volt, ki ne távozott volna nehéz szívvel, de egy sem érzé annyira a lealáztatást, mint öreg barátunk, ki szíves fogadtatásra számolt, s már előre örvendett azon pillanatnak, melyben Kossuthot házánál látandja. Mennyi tévedés, Mayer azt hívé, hogy a demokrata kormányzó egyszerű magyar ember, ki őszinte barátsággal kezet nyújtand, s a látogatást viszozza. De nem fárasztom önt ily tárgyakkal, s még csak azt jegyzem meg, hogy Kossuthnak amerikai működéseiről s a fényes eredményekről legjobb felvilágosítást adhat önnek Perczel Móric, ha Miklós⁷⁹

⁷⁹ Perczel Miklós (1812–1904) honvéd ezredes, Törökországba, majd az Amerikai Egyesült Államokba emigrált. Ezredesként részt vett a polgárháborúban. 1868-ban hazatért.

testvérének csak egy levelét küldené is Párizsba. Szabó ezredes⁸⁰ Ausztráliába utazott aranyat keresendő. Fülöp nejét várja, s a hír azt mondja, hogy Szemerének egy munkája⁸¹ van sajtó alatt, mely mondhatlanul ártand ügyünknek, mert a kormányzót leleplezdi. (?)

A tisztelt asszonyságnak szíveskedjék kérem üdvözetemet jelenteni, és a kisasszonyoknak. Isten vélünk.

Rónay Jácint

OSzKK Levelestár.

Másolata: MOL R 190. Szemere Bertalan iratai. 2. d. 5 t. Levelezés.

Közli: Szemere Bertalan leveleskönyve i. m. 61–64.

III.

Rónay Jácint levele Szemere Bertalanhoz

London, 1852. október 29.

London, október 29-én.

Nem képzeli Ön, mennyire meglepett becses levelének azon része, mely L[ukács] és P[erczel] párviadalára vonatkozott.⁸² Én ez eseményről mit sem hallék, s jelenleg is csak annyit tudok, mennyit Ön szíveskedett vélem közölni. Alig hihetem, hogy történt, azt pedig éppen nem, hogy úgy történt, miként mondatik. Azok, kik tán tudnak a dologról, hallgatnak, s nékem sem kedvem, sem akaratom mások titkába hivatlanul avatkozni. Midőn V[ukovicsnál] találkozámmal, a társalgás élénk volt ugyan, de nem olyan, hogy komoly színt öltött volna. Nékem nem volt kedvemre sem a találkozás, sem a politizálás, azért távozám anélkül, hogy a beszélgetés végét bevárnám. Ez idő óta L[ukácsnak] még csak nevét sem hallám említeni.

Néhány nap előtt egy füzetecske jelent meg angol nyelven Kmety Györgytől:⁸³ Görgeynek megcáfolása.⁸⁴ A munka összesen 26 oldal. Önre és B[atthyány]

⁸⁰ Szabó Imre (1820–1864) ezredesről vagy öccséről, Szabó István (1825–1862) ezredesről van szó, akik emigráltak, s mindketten Londonban haltak meg. Vö.: *Bona Gábor*: Tábormokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban. Bp., 2000. 637–639. Ausztráliába utazásuk egyikükről sem volt tudott adat.

⁸¹ A következő munkáról van szó: *Szemere Bertalan*: Graf Ludwig Batthyány, Arthur Görgei, Ludwig Kossuth. Politische Charakterskizzen aus dem Ungarischen Freiheitskriege. Hamburg, 1853. Magyar kiadása: Politikai jellemrajzok a magyar szabadságharcból. Gróf Batthyány Lajos, Görgei Artúr, Kossuth Lajos. Okmánytár. Sajtó a. r., bev., összeáll.: Hermann Róbert és Pelyach István. Bp., 1990. 75–277.

⁸² Lukács Móric párbajra hívta ki Perczel Mórt, aki azonban nem volt hajlandó elégtételt adni. Az esetre lásd Lukács Móric leveleit Szemeréhez: Szemere Bertalan leveleskönyve i. m. 64–65., *Albert Gábor*: Lidérc minden, mi homályba vezet i. m. 139–141.

⁸³ Kmety György (1813–1865) honvéd tábormok, emigráns, török szolgálatba állt katonaként, Londonban halt meg.

⁸⁴ *Kmety György: A Refutation of Some of the Principal Mistatements in Görgei's „Life and Actions in Hungary in the Years 1848 and 1849” with Critical Remarks on his Character as a Military Leader.* London, i. n. [1852.]

grófra⁸⁵ nézve érdekes volna bírni. Remélem megszerezhető Párizsban, vagy tán már bírja is Ön?

Sajnálom, hogy Önnek 1851-i tervezete nem létesült, ez tán soknak elejét vette volna. Kossuth fellépését saját magunk idéztük elé, s megvallom, a heves kikélek, s úgynevezett politikai jellem dacára, még most is úgy állunk, hogy Kossuthnak csak akarni kell, s a hívek és hívők száma mondhatlanul fog szaporodni, csak aranyos kezét kell kinyújtania, s könnyen megoldhatjuk azok számát, kik a jelen nyereség vagy jövő jó szerencse fejében örömmel meg ne ragadnák. Sajnos, de úgy van, emigrációnkat a nagy-, a világvárosokban kisvárosi szellem lengi körül, s minden rétegein keresztül ellenmondás, következetlenség jellemzi, mi megbocsátható azoknak, kik a hazában futottak a többivel és éljent kiáltának, de éppen oly megfoghatlan, mint megbocsáthatlan azok részéről, kik Kossuthot ismerék, s pedig miként most látom, ismerék hiúságának és gyengeségének egész terjedelmében. Jelen helyzetünkről alig tudok szólni. Kossuthról hallgat a krónika, s úgy látszik lehetőségig meggyűltek bajai azokkal, kik a hú ragaszkodás fejében mindennapi kenyeret kérnek, és méltán, miután ő az egyetlen, ki harcunk szellemi és anyagi nyereségeit saját rendelkezésére biztosítja. Úgy mondják: Pulszkyék, ő, and the Hungarian Lady nagyszerű munkát írnak az újvilági díszmenetekről és nagyszerű eredményeiről. Hajnik Pál⁸⁶ is itt van, ki amerikai lapokban így írta magát alá: Treasurer of the Governour L. Kossuth⁸⁷!

E pillanatban veszem Lukács Sándor⁸⁸ levelét, ki New Yorkban nemigen kedvező körülmények közt él. Kérdezősködik Ön után is, de politikáról szót sem ír, annyit azonban tudok, hogy Kossuth hallani sem akar róla.

Bézárom Mayer leveléhez csat[ol]andó soraimat, szíves üdvözzel, s azon észrevétellel, miszerint lelkemből ragadá ki Ön utolsó levelének végszavait: és dühösködnek, mivel mi halandók nem akarjuk őket imádni.

Isten Önnel és kedveseivel.

Rónay

OSzKK Levelestár. Mellette a boríték, címzése: „B. Szemere Esq. Rue Boursault q 12. Paris”. A borítékon Szemere kézírásával: „Mayer, Rónay, 1852. decemb.” A postai pecsét a borítékon 1852. december 6-i és 7-i. (Valószínűleg az október végén írt levelet csak később adták postára Londonban.)⁸⁹ Közli: Albert Gábor: Lidérc minden, mi homályba vezet i. m. 141–142.

⁸⁵ Gróf Batthyány Kázmér (1807–1854) a szabadságharc alatt kormánybiztos, a Szemere-kormány minisztere, emigrált.

⁸⁶ Hajnik Pál (1808–1864) ügyvéd, a szabadságharc idején képviselő, országos rendőrfőnök. Amerikában Kossuth személyi titkára volt.

⁸⁷ Kossuth Lajos kormányzó kincstárnoka

⁸⁸ Lukács Sándor (1822–1854) országgyűlési képviselő, Győr kormánybiztosa, majd a hadsereg felszerelési biztosa volt. Rónay jó barátja, együtt bujkáltak. Emigrált az Egyesült Államokba, majd Franciaországban halt meg.

⁸⁹ Ide csatlakozik Mayer György Szemeréhez írt levele, melyben említi, hogy mellékelten küldi Rónay levelét. Ugyanebben írja, hogy szinte csak Rónayval találkozik gyakran magánál. J. G. Mayer levele Szemere Bertalanhoz. London, 1852. november 3. OSzKK Levelestár.

IV.
Rónay Jácint levele Szemere Bertalanhoz
London, 1852. december 25.

London, 16. Castle Street East. Oxford Street, 12/25. 52.

Tisztelt Honfitárs!

Becsés és érdekes soraira mindedig halogatám a választ azon reménnyel, hogy tán kedvezőbb eredményeket küldhettek, de iparaim dacára sem teheték eddigelé sikeres lépést, s nem is hiszem, hogy oly eredményre jussunk, minőt szívemből óhajték, s minőt az ügy érdemlett volna. El lévén foglalva néhány német leckével, melyekkel éltemet szegényül tengetem, nem akarék az egész utazás fáradalmas fordításához fogni mindaddig, míg némi remény nem mutatkozik, hogy véle vagy az utazónak⁹⁰ vagy általában magának az ügynek használhassak, azért rövid kivonatot készíték magamnak, s ezzel felkeresém azokat, kik némi felvilágosítást adhatának. A kivonatot azon észrevétellel, hogy a leírást Öntől nyerem, s hogy a magyar utazó, tekintve képességeit és fekete-család viszonyait, szerfelett kedvező körülmények közt van, mindenelőtt néhány ismeretes parlamenti taggal közlém, s azon választ nyerém, hogy a kormány ily vállalkozásokkal nem foglalkozik, s hogy e részben bátran felhagyhatok a kísérettel. A politikusok után tudósokhoz s a geográfiai társulat némely tagjaihoz fordulék azon figyelmeztetéssel, hogy az egész utazást Önnek ajánló iratával kész vagyok közölni, hahogy némi eredményt várhatnék, de fellépésem itt sem volt sikeres. A társulat, valamint sok szépen hangzó egylet Angliában, a címek és címerek e nagy honában, úgy látszik csak azért létezik, hogy címeket osztogathasson – pénzért (!), mi a társulatoknak többnyire alaptökéjét képezi, s hogy koronként egyik-másik tagja felolvasást tarthasson, s nevét a lapokban nyomtatott betűkkel láthassa. Szerintök a magyar utazó a társulat részéről pénzbeli segélyre nem számíthat, ha küldene a társulatnak ritkaságokat, vagy részletes leírást, ez szívesen fogadtatnék, s tán még tagnak is kineveztetnék, vagy mi-ként a hajdani jó magyar világban sajtóhibával (?) írák: „P. Horváth Lázár⁹¹ magyar akadémia tagnak kineveztetett”. Az eddigi utazók egyesek bőkezűségéből küldetének, s mint hallom, mívelt fekete utazók is lennének már Afrika belsejében. Általában azt tapasztalám, hogy Afrikáról többet tudnak, mint egyelőre gondolám, Bundaország már ismeretes volt előttök. Ily körülmények közt, s ily válaszok után nem folyamodám, s az utazást egész terjedelmében nem fordítám. Egyébiránt ha mit lehetne tenni e részben, rajtam nem fog múlni.

⁹⁰ Magyar László (1818–1864). Magyar munkásságára: Bartos-Elekes Zsombor – Nemerkenyi Zsombor: László Magyar's Cartography of Angola and the Discovery of his 1858 Manuscript Map in the Cholnoky Collection in Romania. In: Liebenberg, E. – Demhardt, I. (eds.) History of Cartography. International Symposium of the ICA Commission. Berlin – Heidelberg, 2012. 233–248.

⁹¹ Petrichevich-Horváth Lázár (1807–1851) író, hírlapíró. 1844-ben választották meg az Akadémia levelező tagjának.

Megvallom, sajnálom, hogy a megbízatásban nem járhaték el sikeresebben, annál is inkább, mert Afrika régi kedves tárgya volt elmélkedéseimnek. Nem adhaték soha hitelt azon óriási homoksivatagoknak és tavaknak, melyekről Afrika belsejében sokan álmodozának. Kifogyhatlan néprajoknak kelle ott lenni, honnét Amerika felfedezése ólta több mint 60 millió rabszolga hozatott ki anélkül, hogy a partokon gyérült volna a népesség. Már Horváth István innét származtatá a magyarokat, s én főleg nyelvünkre nézve, még mindig érdekes felfedezéseket várok Afrikából. A múlt évben néhány kaff[jirt]⁹² láték egy nyilvános kertben, gyönyörű természetiek, többnyire 6 láb magasak, s nyelvük kiejtésben sok hasonlót találék a magyarhoz. Midőn közülök egyikének szivart adánk, ismételve azt mondá: Kösz! A Jóremény fokánál még a múlt évben 40.000 ily szálás férfiú állt Tahy vezér rendelkezésére. Vajha ne nyomnának kenyérgondok, örömmel fordítanám időmet afrikai nyelvek kutatására! E téren Kossuth és Franz v. Pulszky, ki jelenleg a második magyar (?) ember az elvesztett hazában, sokat tehettek volna. S ha már a nagylelkű adakozók pénze nem fordítottatott menekült honfiaink felsegítésére, legalább ily célokra használtatott volna azon összegek egy része, melyek oly könnyelműen szórattak el nem tudom miféle ágensekre, de végre mindig azon célból, hogy a világgal játék üzessék, hogy a hazában hiú remények élesztessenek, hogy Kossuth neve, bárhány új áldozatba kerülne is, az események színén fenntartassék.

Miután Afrikából saját londoni bajainkra jövék észrevétlenül, azt jegyzem meg, hogy a magyar praetendens⁹³ most visszavonultan él, s azt mondja, hogy a toladó éhezőkre már gyermekei vagyonát is elkölté. Ő most a szegény szerepet játsza, ő, ki nemrég az összes emigráció előtt kimondá, hogy Anglia és Amerika között összetartó kapocs leend. Nagy Sándorként: *Una manu orientem altera occidentem!*⁹⁴ A hívek, vagyis inkább hívők száma mindinkább gyérül, s mi általában mindinkább széledünk és fogyunk. Vetter⁹⁵ Amerikába ment, a lehető legrosszabb véleménnyel Kossuthról, mely, miként nekem mondá, Önnek munkája által még inkább megszilárdult. Vukovics, Thaly Jerseybe szándokoznak. Perczelt rég nem látám, úgy hallom amerikai telepedésre gondol. Pulszkyék nagy munkával foglalkoznak, mely alkalmasint az amerikai nagy eseményeket tárgyalandja. Mayer egészséges, s üdvözli önt és a tisztelt asszonyságot, mely üdvözlethez kérem magamét is csatolni, azon őszinte óhajással, hogy a jövő év több elégület hozzon mindnyájunknak.

Rónay Jácint

OSzKK Levelestár. Mellette a boríték megcímezve: „M. B. Szemere Paris 12. Rue Boursault” A boríték túloldalán Szemere kézírásával: „Rónay, 1852. dec.” A postai pecsét a borítékon 1852. dec. 28-i és 29-i.

⁹² A kaffir egy dél-afrikai néptörzs, akkoriban általánosan a dél-afrikai színesbőrűek megjelölésére használták.

⁹³ Kossuth Lajos

⁹⁴ *Altera manu orientem, altera occidentem contingeres. Curtius Rufus: Historiae Alexandri magni VII. 8.* Magyarul: Egyik keziddel Nyugatot, másikkal Keletet tartanád. (Nemerkényi Előd fordítása.)

⁹⁵ Vetter Antal (1803–1882) honvéd tábornok, a szabadságharc után bujkált, majd külföldre menekült. Részt vesz a milánói felkelés, az olaszországi és a poroszországi magyar légió szervezésében is. A kiegyezés után hazatért.

V.
Rónay Jácint levele Szemere Bertalanhoz
London, 1853. január 8.

London, 16. Castle Street East, Oxford Street. 1/8. 53.

Tisztelt Honfitárs!

Becses leveleit vettem, s a hozzám intézett kérdésekre lehetőségig felelek. Az afrikai utazás ügyében, mennyire időm s körülményeim engedendik, el fogok járni, ámbár megvallom valódi eredményre alig van reményem, pusztán zaj-ütésre pedig nincs kedvem. Néhány nap múlva leend alkalmam egy ismeretes afrikai utazóval találkozni, tán az afrikai társulatra nézve nyereség tőle bővebb felvilágosítást. Egyébiránt itt sokszerű csalatások után az afrikai utazóknak kötve hisznek, főleg ha idegenek, s fájdalommal kell mondanom, hogy újabb időben az idegenek, különösen menekültek hitele és tekintélye, édes mindnyájunkat sem kivéve, szerfelett csökkent, mit a Kossuth által el- és lejátszott komédia kétség kívül elősegített. Azt is meg kell jegyezni, hogy térképi összehasonlítások után az utazási leírásban felhozott szélességi fokozatok iránt némi kételyeim vagynak, s egy helyt eltérést is látok. (Sah Quilem⁹⁶ a levél kezdetén 4° 4', s a folytán 4° 41' déli szélesség alatt fekszik.)

Szirmayt⁹⁷ egyszer látám, de nem beszélék vele soha, róla újabb időben azt mondják, hogy Kossuthéknál igen bejárós, sőt, hogy Kossuthnak nemrég néhány száz fontot szerzett volna Bangya⁹⁸ által. Nem tudom, ha ez alig hihető hír való-e, de az kétségtelen, hogy Szirmay Bangyával barátságos viszonyban él. Mi Bangyát illeti, több előkelő idegen menekült, maga Mazzini is intézett már hozzám hasonló kérdést. Adatokat nem kerestem soha, s hahogy hallék is e részben valamit, nem kutattam hitelességüket, miután az általános, mondhatni európai kémhír mindenkit óvakodóvá tőn irányában. Több egy évnél, hogy Schimmelpenick nyomtatott körívekben vádolá kémségről, ő e vádakra tudtommal nem felelt soha, sőt bő, mondhatni pazar pénzköltéssel a jelen pillanattig éleszti maga ellen a gyanút. Itt általában az a meggyőződés van, hogy önnel munkáját ő fordítá, s hogy önnel szorosabb viszonyban van. Én e viszonyt mindig csak a munka fordítására szorítám, de őszintén megvallva, sajnálám Bangyának közeledését önhöz, mert látám, hogy a viszonyt fennen hirdeté, s kétség kívül nagyítá, s hogy az ellenséges tábor örömmel felhasználá. Midőn Perczel Londonba érkezett, Bangya meglátogatá mint egykori fővezérét, ki őrnagynak nevezé ki, s ön munkájának kéziratával, olvasás végett kétszer megkínálá, de Perczel nem fogadá el. Ezt magától Perczeltől tudom. Utóbb, midőn a munka megjelent, Bangya a korrektúrapéldányt küldé el Perczelnek, s így ő volt első,

⁹⁶ Helyesen írva: Jah Quilem afrikai település.

⁹⁷ Szirmay Pál (1802–1883) volt szentpétervári ügyvivő, emigráns.

⁹⁸ Bangya János (1817–1868) újságíró, honvéd ezredes. Emigrált, az osztrák titkosrendőrségnek jelentett. 1854-től a török hadserben szolgált, Konstantinápoly rendőrfőnökeként halt meg.

ki önnek munkáját Londonban olvasá. Az is kétségtelen, hogy Mayer eddigelé még nem kapta meg a néki szánt példányt.

Mit tesz V[ukovics] S[ebő], vagy általában akar-e tenni a cselekvés terén? Nem tudom, de nem hiszem. Kossuthnak jelenleg határozott ellensége, de úgy látszik a zajos életbe beleunt, s tegnap utazott Thalyval és Perczellel Jerseybe. A két első, hogy itt megtelepedjenek, Perczel, hogy körülnézzen, s ha jónak találandja, tán ő is telepedni fog, ha utóbb nem mennének Amerikába, mi a Perczel és Thaly család közt még mindig terveztetik.

Vay Lászlóval jól vagyok, de csak alkalmilag találkozunk, s jelenleg, Fülöpöt kivéve, egy magyar sincs, kivel rendes viszonyom volna Londonban.

Mi a nemzeti kérdésről, megvallom történeti részleteiben nem is ismerem, s óhajtottam volna, ha fel sem merül, miután annyi heves vitára, s tán szakadásra is adott alkalmat. Egyébiránt filozófus létemre sem vagyok barátja a teóriáknak, s a gyakorlat terén nem látom e kérdésnek azon roppant veszélyességét, mely elméletileg oly élénken vitatott itt és Párizsban, s e véleményemet többször ki is mondtam, de úgy látszik e kérdéssel még a múltban oly keserű emlékek társasulának, hogy jelenleg ingerültség nélkül vitatkozás tárgya sem lehet. Nekem a magyar nemzet életrevalóságáról jobb és erősebb hitem van, minthogy az elágozó nemzetiségektől félténem. Jövője csak azon nemzetnek van, melynek volt múltja, s minél közelebb áll a múlt, a jövő annál valószínűbb. Legközelebbi harcainknak, bár sok véren és boldogságon szerzett üdvös eredménye az, hogy a világ isméri bennünket, hogy nemzetünk saját erejének öntudatára ébredett, s hogy jelenleg hazánkban csak egy név említett büszkeséggel, s ez a magyar. Állításomat a legújabb összeírások igazolják. E részben némileg hasonlítunk a rómaiakhoz. Midőn Róma világhuralomra emelkedett, a meghódított népek akaratlanul is rómaiakká lőnek, mert a „Romanus sum civis!”⁹⁹ minden egyéb névnél szebben hangozott.

Ügyünkre vonatkozólag, ha ön és barátai nem cselekesznek, Londonban nem történik semmi. Jelenleg alig vagyunk hárman, kik a hívők által hűtlenség és hazafiatlanág címével tiszteltetünk!

E pillanatban veszem az *Examiner*¹⁰⁰, örvendek néki, Kossuthra vonatkozó véleményét természetesnek találom, az angolok és lapjaik szégyenlik a tanúsított lelkesedést és hódolatokat, azért vagy hallgatnak, vagy kímélve bánnak e kérdéssel, ezt nem egyszer tapasztalám magasabb körökben is.

Az afrikai levelezésre vonatkozólag mindenki a portugál követséghez utal, de az idejuthatás túlesik körömön, ön kétségtelenül e részben magában Párizsban is többet tehet.

Üdvözetemmel ismételve küldöm újévi őszinte kívánataimat, s vagyok tisztelettel.

Rónay Jácint

⁹⁹ Római polgár vagyok! (latin)

¹⁰⁰ Az *Examiner* című angol lap 1853. január 1-i számában jelent meg Szemere Politikai jellemrajzok a magyar szabadságharcból című munkájának kritikája. Vö.: *Szemere Bertalan*: Napló i. m. 150–151. (1853. január).

OSzKK Levelestár. Mellette boríték megcímezve: „M. B. Szemere Paris 12. Rue Boursault.” A boríték túloldalán Szemere kézírásával: „Rónay, Jan. 1853. Mayer”, valamint nem e levélhez köthető szavak. A postai pecsét a borítékon 1853. január 8-i és 9-i.

Másolata: MOL R 190. Szemere Bertalan iratai. 2. d. 5 t. Levelezés.

Közlő: Szemere Bertalan leveleskönyve i. m. 72–73.

VI.

Rónay Jácint levele Szemere Bertalanhoz

London, 1853. március 3.

London, 16. Castle Street East, Oxford Street. 3/3. 53.

Tisztelt Honfitárs!

A Journal des Débats¹⁰¹ azon pillanatban érkezett, melyben ön fellépésének hírére hallám, vegye szívességéért őszinte köszönetemet. A praetendens¹⁰² a bukott kísérlet után visszavoná hatalmas proklamációját¹⁰³, melyet siker esetén, miről azonban józan fővel gondolni sem lehetett, kétségkívül sajátjának vallott volna. Egyébiránt önnek szavai a visszavonás után is reáférnek a világ megváltójára, annál is inkább, mert a proklamáció értelmét, sőt szavait is magáévá teszi, csakhogy e nagy szavak máskor és más célra íratnak. Mily szegény védelem, mily nyomorúság fogságból ilyesmit írni, mily könnyelműség oly egyénekre bízni, kik, miként állítja, beleegyezése nélkül használák! Avagy tán jobb a második felszólítás, melyet a magyar katonasághoz intézett, az elsónél? Vagy tán okosabb főhadiszállásról szólni, mint örök számkivetéssel fenyegetni azokat, kik nem hódolnak parancsainak? De felhagyok e nyomorúságokkal. Ki saját nevével ily könnyelműen játszik, mit várhat attól egy nemzet? A szerencsétlen milánói események után mindenki kárhóztatá a vezetőket. Maga Cobden¹⁰⁴ egy alkalommal, még a visszavonás előtt, kérdezé tőlem, ha valóban Kossuth bocsátá-e ki a proklamációt. Én azt felelém, hogy mit sem tudok róla, de szavai után ítélve néki tulajdonítom. A felszólítás igen hasonlít Kossuthhoz, volt rövid válasza. Ügyünk némely angol barátai, kik még mindig tartanak Kossuth nevére, óhajtanák őt e részben tisztán látni, de maga a terjedelmes protestáció, tán éppen azért, mert terjedelmes, némi kételyeket hagyott hátra, melyek, úgy látszik, általánosan jellemzik a közvéleményt.

Magyar László utazása a geográfiai társulat egyik gyűlésében felolvastott. A titoknok úr ígért a felolvasásra meghívó jegyet, de feledé ígérte, s csak

¹⁰¹ Francia politikai és irodalmi lap, melynek február 23-i számában az 1. oldalon jelent meg Szemere cikke a milánói felkelés kapcsán: Usurpation du nom de la Hongrie par M. Louis Kossuth. Vö.: *Szemere Bertalan*: Napló i. m. 153. (1853. február).

¹⁰² Kossuth Lajos

¹⁰³ Az 1853. február 6-i milánói felkelésre írt proklamációról van szó. Lásd: Lukács Lajos: Magyar politikai emigráció i. m. 98–101.

¹⁰⁴ Richard Cobden (1804–1865) angol politikus, a magyar ügy támogatója.

véletlenül látám egyik angol lapban, hogy a magyar utazó tudósítása eléggülten fogadtatott. Alkalmasint ez leend minden, mit utazó hazánkfiáért teendnek.

Mayer barátunkat e napokban súlyos csapás érte: egyetlen leánya, élte 26. évében meghalt, három kis gyermeket és egy tékozló apát hagyván maga után. A szegény öreget szívemből sajnálom. Jelenleg egyetlen vigasztalása az lenne, ha a gyermekeket maga gondja alá vehetné, de ez nem könnyen fog menni, s a keresett nyugalom helyett hihetőleg csak nehéz gondokat fog látni végnapjaiban.

Vukovics mint hallom nemsokára Londonba fog visszatérni. Fülep nejét várja, nem tudom, ha az újabb események nem fogják-e gátolni kijövetelét. Nem kétlem, hallá ön, hogy Beöthy¹⁰⁵ neje visszatértekor elfogott.¹⁰⁶

A tisztelt asszonyságnak s a kisasszonynak, hahogy még emlékszik reám, szíves üdvözlémet. Isten vélünk.

Rónay

OSzKK Levelestár. Mellette boríték megcímezve: „M. B. Szemere Paris 12. Rue Boursault.” A boríték túldoldalán Szemere kézírásával: „Rónay, Marz. 1853.” A postai pecsét a borítékon 1853. március 3-i és 4-i.

Másolata: MOL R 190. Szemere Bertalan iratai. 2. d. 5 t. Levelezés.

A levelet két részletben közli: Albert Gábor: Lidérc minden, mi homályba vezet i. m. 172–173., 180–181.

VII.

Rónay Jácint levele Szemere Bertalanhoz

London, 1853. március 11.

London, 16. Castle Street East, Oxford Street. 3/11. 53

Tisztelt Honfitárs!

A geográfiai társulat utóbbi udvariassága után nemigen volt kedvem udvarolni, de önnek levele után, magyarosan mondva, elszemtelenkedtem a titoknokhoz, s tudatám véle, hogy ön utazó hazánkfiának serkentőleg és utasítólag óhajtna írni, de előbb tudni akarja a társulat véleményét. Titoknok úr tudatá vélem, hogy a közlést örömmel és köszönettel vették, de térképi összehasonlítások, s főleg egy tudós utazónak észrevételei után, némi kételyeik vagynak az utazó által felhozott fokozatok iránt. Az általa nevezett tartományok véleményök szerint jóval alább esnek, de mindenesetre ott is, hova ők helyezik, érdekes az utazó jelentése, azért közléseit mindig örömmel fogadandják. A társulat jelenleg többet nem tehet, minthogy önnek levelét elküldendi az angol konzul-

¹⁰⁵ Beöthy Ödön (1796–1854) délvidéki, majd erdélyi kormánybiztos, címzetes honvéd ezredes. Emigrált, Hamburgban halt meg.

¹⁰⁶ Ez állírnek bizonyult, ahogyan az a következő levélből is kiderül.

hoz Benguelaba¹⁰⁷, ki a társulat érdekében nem fogja elmulasztani a levelet rendeltetése helyére juttatni. Az írandó levélre nézve utasításul az idecsatolt nyomtatványt adá azon észrevétellel, hogy az utazó közölje a benguelai konzulátus útján utazásának részletes eredményeit, s tudassa szükségait. Ha ez úton Magyar L[ászló] összeköttetésbe teszi magát a társulattal, s közlendi felfedezőseit és további céljait, akkor várható, hogy a társulat térképekkel és mérőeszközökkel segítendő, de erre jelenleg számítani nem lehet, mi végre is igen természetes, miután közlése két év előtt íratott, s azolta nem tudni merre jár barna Kajaja Kalangulájával¹⁰⁸. Mi a bényújtott közlést illeti, a fordítás előtt szóval közlém, sőt eredetiben megmutatám a leveleket a titoknoknak, ki azt tanácslá, hogy szorosan a tárgyhoz ragaszkodjam, s a politikának még csak árnyékát is kerüljem. Ez oka, hogy önnek ajánló iratát nem adám, hanem röviden tudatám, hogy e levelek „Szemere Bertalan volt magyar miniszterelnök által küldettek azon meghagyással, hogy azokat a társulattal közöljem, kijelentvén, hogy Magyarország jelen körülményei közt nem segíthetvén utazó fiát, az az angol nemzet pártolásába ajánltatik, azon nemzetnek, mely hazánk után rokonszenyvünkben és reményeinkben legközelebb áll szíveinkhez.” Ezután életrajzát adám, s utazása részleteit egy szóig fordítám. A titoknok jónak találván fordításomat, saját kéziratomat olvasá fel. Az említett körülmény okozá, hogy extractnek neveztetett, de nem maradt el semmi, mi az utazó képességét, s utazása érdekességét kiemelé.

Zerfyt¹⁰⁹ nem látám, róla mitsem tudok. Reid úrhoz sincs szerencsém, úgy mondják, hogy kalandor féle ember, hasonló mesteréhez. A napokban köszönetet mondott „a magyar patrióták” nevében a Morning Ad[vertiser]¹¹⁰ englishmanjének. Már kezemben volt a toll, hogy tudassam véle s a lapokkal, hogy kövesse meg magát, s ne írjon a patrióták nevében, mert vagynak, kik mit sem tudnak róla, s közlött leveleiért nem nagy köszönettel tartoznak neki, de felhagytam szándokommal. Egyébiránt elvárom mit teend.

Még mielőtt Kossuth fellépett volna, már hirdetések hívei a bukott esemény után¹¹¹, hogy proklamációját még Törökhonban írta. Első fellépése kevés embert elégitett ki, s a második mindenütt megvetéssel fogadtatott, főleg az idegen menekültek körében, s a Friends of Italy¹¹² társulatában. Annyi bizonyos, hogy Kossuthék és legközelebbi környezete a kitörés első pillanataiban nagyszerű dolgokról, hazamenetelről beszéltek. Kossuth ez utóbbi lépéseivel többet ártott magának a közvéleményben, mint minden eddigi oktalanságaival. Egyébiránt

¹⁰⁷ Angolai város.

¹⁰⁸ A bihéi tartomány (Belső-Angola) törzsfőnöke volt, kinek lányát, Ina-Kullu-Ozorot vette feleségül Magyar László.

¹⁰⁹ Zerffi Gusztáv (1820–1892) újságíró, szerkesztő, a szabadságharcban honvéd százados. Emigrált, a belgrádi francia konzulátuson dolgozott, majd Marseille-ben, Párizsban, Londonban élt. 1849 őszétől az osztrák titkosrendőrség fizetett ügynöke volt. Angliában a Royal Historical Society tagja, majd elnöke lett.

¹¹⁰ Angol hetilap.

¹¹¹ A milánói felkelés leverése után.

¹¹² Itália baráti társulat. Rónay jó viszonyt ápolt a londoni olasz emigrációval, eljárt és felszólt meetingeiken. Tudósított is róluk a Pesti Napló 1851. február 21-i számában. Vö.: *Pál Lajos*: Rónay Jácint. Századok i. m. 695.

hallgatnak, főleg a lapok, mert szégyenlik magukat, mert minden fellépés arra magyaráztatnék, hogy összejátszanak a despoták kiűzetési követeléseikkel, mely eszme általános ellenszenvre talál mindenütt, s bizonyosan ez oka, hogy önnek felszólítása elmellőztetett. Kossuthnak szerencséje oly nagy, hogy önmagának is vissza kell borzadnia tőle. Ha az osztrák császár kiűzetését követelendi, ismét odaemelendi, honnét maga magát lebuktatá. Ők egymásnak a legjobb szolgálátokat teszik. Egyébiránt nem hiszem, hogy Kossuth e nyomorú pályán végigfutott, mert nem valószínű, hogy Mazzini¹¹³ utolsó levelével beérje, ámbár szemtelenségig említi, és keresi barátságát. Mily szegénység azt feltenni Mazziniról, hogy oly proklamációt küldött az olasz mozgalmi egyletnek, melyet magyarul lévén írva, nem értett. S mily haszontalan hetvenkedés proklamációt küldeni azon esetre, ha tán távol, fogságban volna, s e proklamációban mégis azt mondani, hogy a seregeket ő fogja organizálni, vezetni.

De felhagyok e nyomorúságok taglalásával, ha gyermekei valamelyike ily ellenmondásokat írna, meg kellene büntetnie. Svájci hazánkfiai, mit tán már ön is tudni fog, fellépésre hajlandók, s ez iránt a jerseyeknek¹¹⁴ írtak. Ha valaha, jelen a pillanat, hogy azok, kik küzdelmek élén állottak, határozott szót emeljenek K[ossuth] bitorlásai ellen, különben Reid-féle törekvések után még azt hiendi a világ, hogy Kossuth még mindig oltáron áll, s mi még mindig áhíthatos együgyűséggel tömjénezünk. Pulszky titokban Amerikába utazott, de hol annyi asszony főzi a politikai fekete levest, ott titkolódnai neveltség. Egyébiránt az olvadozó hívek azt akarják tudni, hogy von Pulszky demokratának (?) már Kossuthék sem igen hisznek, ez a jövőendő királynak és leendő nádornak egyiránt nagy baj. Azonban ez utóbbi körülmény csak hír, én az udvarral nem vagyok semmi érintésben.

Mayer szívesen üdvözli önt, s mihelyt elintézendei ügyeit, írni fog. Már többször érinté, hogy szeretne velem Párizsba utazni, igen örvendenék, ha e terv valósulna, de nekem nincs semmi igazságom. Igen lekötelezne ön, ha útlevelszerzésben valamit tehetne érettem. Beöthy kapott nejétől levelet, a befogadás koholmány volt. Vukovics e holnap derekán visszatérend Londonba.

Sajnálkozva hallám kedves nejének betegeskedését, vajha az új gyógyítási mód segítene! Darabos iratomért engedelmet, nem akarám az idecsatolt utasítás következtében leveletem terhelni. Isten vélünk.

Rónay

OSzKK Levelestár.

Másolata: MOL R 190. Szemere Bertalan iratai. 2. d. 5 t. Levelezés.

A levelet két részletben közli: Albert Gábor: Lidérc minden, mi homályba vezet i. m. 173–174., 181–182.

¹¹³ Giuseppe Mazzini (1805–1872) olasz politikus, filozófus, szabadságharcos.

¹¹⁴ A Jersey szigetén élő magyar emigránsoknak.

VIII.

Rónay Jácint levele Szemere Bertalanhoz

*London, 1853. június 21.*¹¹⁵*Tisztelt honfitárs!*

Mayer barátunk leveléhez én is csatolok néhány sort, melyekben minden előtt azon óhajást fejezem ki: vajha párizsi utunk valósulna, hogy Önt kedves családja körében üdvözölhetném.

Azóltá, hogy utolsó leveletem írást, sok történet, mi közelebről érdekel bennünket. A szeszélyesen játszó körülmények K[ossuth] L[ajost] egyszer ismét az események színére emelék, s a világ tán nagy fontosságot tulajdonít az el- és lejátszott szerepeknek, míg mi, kik esetlegesen a kártyába is belepillantunk, közel állván a játékosokhoz, tán név szerint is kimutathatnók azon angol egyéneket, kik hiúságból tömjénezének a hiúságnak, kik szerepelési viszketegből vagy önérdékből meetingeket¹¹⁶ rendeztek, nagy zajt ütének, s a nagy szavak elhangzása után visszavonulának nyugodni babérjaikon anélkül, hogy a magyar ügynek őszinte védői, s azon embernek, kit fel- vagy kiemelének, barátai vagy csak tisztelői is lennének.

Nihil mortalibus arduum est, coelum ipsum petimus stultitia! (Horatius)¹¹⁷

E tárgyról, ha személyesen leend szerencsém, eleget szólhatunk kedvünk szerint, e helyt még csak azt jegyzem meg, hogy az újabb török bonyodalmak következtében a londoni magyar udvarnál nagyban élednek a remények, s tán in spe¹¹⁸ a hivatalok nagyban osztatnak. Én nem tudok remélni, s ez legnagyobb szerencsétlenségem.

Meszlényiné¹¹⁹ megérkezett, s Amerikába fog utazni. Ide szándékozik családostól jövő augusztussal Pulszky is, ki jelenleg pénzért felolvasásokat tart régiségekről, s Fejérvári¹²⁰ gyűjteményét nyilvánosan mutatja. A napokban érkezett Beöthy, úgy mondja rövid időre, jelenleg Cobdennél lakik. A jövő héten fog

¹¹⁵ A levélen nincs dátum, de a másolaton talált időmegjelölés valószínűsítette, a tartalmi rész közelítette, a Mayer-Szemere levelezésben megtalált boríték pedig pontosította a levél keletkezésének időpontját.

¹¹⁶ gyűléseket (angol)

¹¹⁷ Az idézet az eredetiben: „Nil mortalibus ardui est, caelum ipsum petimus stultitia ...” *Horatius*: Ódák I. 3. 36–37. Magyarul: „Nincs oly vész, ami visszatart, gyarlók, már az eget vívjuk ...” (Bede Anna fordítása).

¹¹⁸ reménybeli, jövődöbeli (latin)

¹¹⁹ Meszlényi Rudolfné, született Kossuth Zsuzsanna (1817–1854) Kossuth Lajos legfiatalabb húga, a tábori kórházak főápolónője a szabadságharcban. Az ötvenes évek elején részt vett a függetlenségi szervezkedésekben, elfogták, majd kiutasították. Brüsszelben élt csipkeverésből, 1853-ban valóban az Egyesült Államokba költözött.

¹²⁰ Fejérvári Gábor (1780–1851) műgyűjtő, Pulszky nagybátyja. Halála után Pulszky örökölte gyűjteményét, melyet Londonba szállítottak, s több értékes részét Pulszky eladta, hogy családját eltartsa. Lásd: Pulszky Ferenc: *Életem és korom I–II*. Sajtó alá r.: Oltványi Ambrus. Bp., 1958. II. 134–136.

Fülep és Perczel Jerseybe menni,¹²¹ s ott megtelepedni, ellenben Mészáros¹²² néhány nap múlva Londonba jövend. Vetter írt Amerikából, szerinte a való eredmény ott is éppen oly kevés, mint a dicső Albionban, úgy mondja, hogy nemsokára visszatérend. Jó egészséget és üdvözlést a tisztelt asszonyságnak, s elégtelést a család minden tagjainak.

Rónay

OSzKK Levelestár. Másolata: MOL R 190. Szemere Bertalan iratai. 2. d. 5. t. Levelezés. Ezen ceruzával a dátum: 1853. jun.

A levél borítékja a Mayer-Szemere levelezésben van. Mayer egyik levelében említi, hogy küldi mellékelten Rónay levelét is. A boríték címezése Mayer kézírása: „B Szemere Esq. 22. Rue. des Gardes. Bellevue en France”. Pecsétek: 1853. jún. 22. London, 1853. jún. 23. Párizs. Szemere kézírásával a borítékon: „Mayer, Rónay, jún. 1853.”. OSzKK Levelestár J. G. Mayer levele Szemere Bertalanhoz. London, 1853. június 21.

IX.

Rónay Jácint levele Szemere Bertalanhoz

London, 1853. november 22.

16. Castle Street, East, Oxford Street, London. 11/22. 53.

Tisztelt honfitárs!

Hallgaték heteken, holnapokon keresztül azon reményben, hogy valahára tán mégis leend szerencsém — annyi ígélet és készület után — Önt személyesen üdvözölhetni, s kedves családjá körében néhány örömpillanatot tölthetni. Reményeim most is, mint mindenkor megghiúsulának, s ismét csak levélíráshoz kell fognom, s tudatni Önnel, hogy élek, meglehetősen egészségben, hogy tanítgatók, ha van kit, s hogy a jelen politikai viszonyok közt szebb jövővel óhajtnám szétosztani reménytelenségemet, de szívem annyi csalódás után elfásult, s míg mások új hazáról, hazamenetelről tanakodnak, én csendes visszavonultságban írom és rendezem filozófiai dolgozataimat. A „praetendens udvarhoz”¹²³, hol hír szerint a magyar hazának, a világszabadságnak ügyei nagyban intéztetnek, közel vagyok ugyan, de ön közelebb áll Párizsban az alapos remények forrásaihoz, s kétségtelenül jobban tudja, mit kell, mit lehet remélni. Egyet azonban remélek, s ez az, hogy azokról, kiket bizonyos emberek hitetleneknek, vagy tán éppen hűtleneknek szeretnek nevezgetni, a világ nem fogja mondhatni, mit Shakespeare Troilusában ír:

¹²¹ Perczel Mór 1853 júniusában telepedett le családjával Jersey nyugati partján, Grouville közelében. Farkas Katalin i. m. 66.

¹²² Mészáros Lázár (1796–1858) hadügyminiszter, honvéd altábornagy. Emigrált Törökországba, majd Jersey szigetén élt, az Egyesült Államokban pedig farmerként és nevelőként dolgozott. Angliában halt meg.

¹²³ Kossuth köre

„Troy in our weakness stands, not in her strength!”¹²⁴

Lukács Sándor, egykori győri bajtársam, egészségi tekintetből kénytelen volt Amerikát odahagyni, s most orvosi tanács következtében déli Franciaországba utazik. Ő, ha egészsége engedendi, fel fogja Önt keresni. Tőle a már-már feledésnek induló korona ügyben némi felvilágosítást nyerék, főleg Lórodyra¹²⁵ vonatkozólag, de nem kétlem, tudja már Ön mindazt, mit tán írhatnék, azért csak azt jegyzem meg, hogy Önnek magyar, német és angol nyilatkozatait örömmel olvasám, nem mintha ezektől feltételeztem volna ítéletemet, hanem mivel a rágalomnak és kárörömnök gyanúsító nyelve szégyenülve elnémult.

Nehéz szívvel értém, hogy kedves neje még mindig gyengélkedik, vajha egyszer már azon hírt vehetném, hogy a családi örömeiket többé nem zavarják egészségi bajok. Szíveskedjék kérem az összes családnak őszinte üdvözlételemet jelenteni.

Örömmel hallám e napokban, hogy öreg barátunknál, Mayernél, Ön utolsó munkájának egy példánya van letéve számomra, vegye Ön szíves megemlékezéséért őszinte köszönetemet.

Tisztelettel

Rónay

OSzKK Levelestár. A levél negyedik oldalán írónnal: „M. B. Szemere.” Ez Rónay kézírása. Erre merőlegese ráírva: „Rónay Jácint”. Talán Mayer György kézírása.

X.

Rónay Jácint levele Szemere Bertalanhoz

London, 1854. március 1.

16. Castle Street, East, Oxford Street, London 3/1, 54.

Tisztelt Honfitárs!

Becses soraira alkalom hiánya miatt csak most válaszolok, s minden előtt a megbízáson kezdem. Rózsafy¹²⁶ nem tud annyira németül, hogy a fordítást elvállalhatná, én pedig kenyérgondokkal, leckeadással annyira el vagyok foglalva, hogy saját dolgozatimat is csak bajjal, s csak szakadozva folytathatom.

Lélektani munkámat magyar nyelven írom, s hahogy körülményeim engedik angolra fordítandom. Eddigelé négy kötetet írok könyv alakban, s ha leend

¹²⁴ *William Shakespeare*: Troilus és Cressida I. 3. Magyarul: „a vár (Trója) nem erején – gyöngegünkön áll.” (Szabó Lőrinc fordítása).

¹²⁵ Lórodi (Lórody) Ede (?–1857) politikus, 1848-ban belügyminiszteri tanácsos, részt vett a korona elrejtésében. Emigrált, Noury effendiként török szolgálatba állt.

¹²⁶ Rózsafy (Ruzicska) Mátyás (1828–1893) komáromi újságíró, a Mack-féle összeesküvés részese, Londonban, majd az egyesült Államokban élt, harcolt az amerikai polgárháborúban.

alkalmam, bátor leszek egy kötetet küldeni, hogy lássa Ön, mily téren dolgozom. Munkám, úgy miként jelenleg írárom, Magyarországon nem jelenhetik meg, de ha volna a magyar irodalomban számomra tér, kész volnék politikai és vallási nézeteim mellőzésével, pusztán a tudomány körében fellépni. A magyar Akadémiának e tárgyban írek már, de választ sem nyerék. A száműzöttnek nincs joga, nincs barátja a hazában.

Az elhírt kiegészítést nem hittem lehetőségre soha, s a K[ossuth]hozi közeledésnek nem voltam barátja. Tanakodtunk, s a végzés az lőn, hogy nekünk bizon jobb lesz „more patrio”¹²⁷, annyi felé menni, ahányan vagyunk.

E sorokat sietve írom, mert csak most hallám, hogy Vetter tábornok holnap induland. Ő elmondandja szóval a hegyek vajjódásának, s az egérke születésének szomorú történetét.

Rónay

OSzKK Levelestár. A levélen pecsétnyom, kívül Rónay kézírásával: „M. B. Szemere.”, Szemere kézírásával: „Jan 1854. Rónay.”

Másolata: MOL R 190. Szemere Bertalan iratai. 2. d. 5 t. Levelezés.

XI.

Rónay Jácint levele Szemere Bertalanhoz

London, 1855. november 19.

16. Castle Street East, Oxford Street, London.
November 19./55.

Tisztelt Honfitárs!

Becses soraira napról napra halogatám a választ, mert mindig hívé, hogy Markosovsky úr,¹²⁸ ha már nem jött békösöntőre, tán eljövend búcsúzóra. De ő Londont aligha el nem hagyá, s feledé általadni Nendvich tanár¹²⁹ munkáját, melyet a szerző számomra nála hátrahagyott. Miért is volna a hazában lakó magyarnak gondja a hazátlan magyarra! Jurkovics urat csak egyszer látám esetlegesen a vendéglőben, ha szolgálatomat igénybe vette volna, örömmel felajánlottam volna azt. Remélem ő is visszakerült szerencsésen, s magával vivé azon meggyőződést, hogy Angliában a nagy dolgok mellett felsorolhatlan az ap-

¹²⁷ hazai szokás szerint (latin)

¹²⁸ Talán Markusovszky Lajos (1815–1893) orvosra kell gondolnunk.

¹²⁹ Nendtvich Károly (1811–1892) orvos, kémikus, egyetemi tanár. Talán az 1854-ben megjelent *A vegytan elemei* vagy az 1851-es *Magyarország legjelesebb kőszéntelegei* című művéről van szó.

rők száma, s hogy az elhírült civilizáció dacára nincs tán sehol annyi korlátolt tehetségű ember, mint éppen itt.

Szünnapjaim ismét lejártak anélkül, hogy Párizst láttam volna. Nem az én hibám. Szűk körülményeim lekötve tartanak. Mayer barátunkat eleget sürgetem, de ő mindig csak készült, míg elvégre Hammersmithben megtelepedett, hol a lehető legnagyobb visszavonultságban él. Egyébiránt egészséges és elégtelt. A „Lombokért és Töviséért”¹³⁰ vegye Ön hálás köszönetemet. Véleményem szerint a „Lomb” sok, a „Tövis” kevés, és mégis a keveset fogják sokallani az illetők. A küldött példányokat Vukovicsnak és Vetternek személyesen adám által. Perczelnek postán küldém. Az amerikai példányokat Katona Miklós¹³¹ kilopatta zsebéből. Remélem eddigelé már megvitte maga hírét – a lopásnak. Én mentségét nem fogadám el, hanem Önhöz utasítám. Részemről, úgy hiszem nem történt hiba. Katona M[iklós] könyveket vala küldendő Mészárosnak, s én ezt jó alkalomnak hívém. Szabó Imre példányát Vukovicsnak adám, miután egy házában laknak. Gelics őrnagy¹³² a „Magyar tábornokok” életrajzán dolgozik. Az első füzet már megjelent, Mészáros Lázár arcképével. Még nem olvasám át, de annyit már láték, hogy mesterét — K[ossuthot] —, kit néhány hó előtt istenítt, nemigen kíméli. K[ossuth] nemrég amaz ismeretes „királyné féle” levél ellen nyilatkozott, mi a francia menekültek közt rossz vért szült.

A szigeti száműzött magyar — Sándor¹³³ — még mindig a szomszéd szigeten tartózkodik. Néhányan honfitársaink közül, Kmety híre után felbuzdulva, Törökországba szándékoznak menni, ezek közt Szabó István ezredes, Imrének testvére.

Remélem a tisztelt asszonyság egészsége helyreállott, szívemből óhajtom, s őszinte üdvözlétemet küldöm.

Tisztelettel

Rónay Jácint

OSzKK Levelestár. Mellette boríték megcímezve: „Monsieur B. Szemere Paris 19. Rue des Potagers. Bellevue.” Rossz volt a címzés, valaki ráírta: 12. Rue des Petitis Ecuries Paris. A postai pecsét a borítékon 1855. nov. 20-i, 21-i és 22-i.

¹³⁰ Szemere Bertalan műve.

¹³¹ Katona Miklós (1813–1886) honvéd alezredes, emigrált Törökországba, az Egyesült Államokban, majd Franciaországban élt. 1865-ben hazatért.

¹³² Gelich Richárd (1821–1899) honvéd őrnagy, a szabadságharc után kimenekült, Brüsszelben, majd Londonban élt, ahonnan jelentéseket küldött a bécsi titkosrendőrségnek. 1858-ban hazatért, a kiegyezés után 1878-ban vezérőrnagyként nyugalmazták.

¹³³ Gróf Teleki Sándor (1821–1892) honvéd ezredes, az erdélyi hadsereg főintendánsa. Kimenekült, majd Párizsban, Londonban és Jersey szigetén élt. Részt vett a magyar légióban, Garibaldival harcolt. A kiegyezés után hazatért.

XII.

Mayer György levele Szemere Bertalanhoz*Hammersmith, 1857. április 16.*

9. Clarendon Villas Brook-Green, Hammersmith. 16. 4. 57.

Kedves Barátom!

Sajnálom, hogy utóbbi leveleire nem válaszolhaték, s hogy a megbízásokban sem járhaték el, de remélem betegsége menteni fog. Egy negyed éve már, hogy szobámat nem valék képes elhagyni, fekvő beteg ugyan nem vagyok, de lábaimban, derékban, főleg pedig karjaimban annyit szenvedék, hogy még csak levélírássra is képtelen valék. Jelenleg valamivel jobban érzem magam, s ha egészségem s az idő engedi, a jövő héten Hastingsbe óhajtnék menni, meleg tengerfürdőt használandó. Használtam orvosszereket is, de úgy látszik, ezek nem igen enyhíték bajaimat, a légváltástól remélek mindent. Vajha ne csalatkoznám e reményben, vajha minél előbb azt írhatnám, hogy romlott egészségem helyre állt, s hogy képes vagyok ismét eljárni megbízásaiban, mit örömmel s őszinte barátsággal fogok tenni. Remélem a tisztelt asszonyság jó egészségnek örvend, úgyszint a kisasszony is. Küldöm legjobb óhajtasaimat, s őszinte üdvözetemet mindnyájoknak. Rónay hasonlóképp üdvözetet küld azon izenettel, hogy a híres afrikai utazóval, Dr. Livingstonnal találkozott, s hogy véle hosszan értekezett Afrika belsejéről, s az ott uralgó nyelvekről. Magyar Lászlóval nem találkozott, s csak Londonban hallá nevét említeni a geográfiai társulatban. Egyébiránt Magyar L[ászló] sokkal magasabbán járt, mint Dr. Livingstone. Újabb időben a magyar lapok szerint Magyar L[ászló] ismét feltűnt, s érdekes leveleket írt apjának.

Hallom, hogy Magyarországon nagy készülétek tételnek a császár fogadására, s hogy az, ki a bűnt elkövette, bűnbocsánatot akar adni azoknak, kik a hazának kötelességeiket teljesítvén mindent feláldoztak. Nem tudom kik fognak élni a hazamehetei engedelemmel, de óhajtnám, ha mindazok mennének, kik nem képesek függetlenül élni, vagy csak a magyar név rovására élnek. Rónay azt mondja, hogy marad a számkivetésben, hogy nem hajt főt sem a császárnak, sem a pápának.

Újabb választásainkban Palmerston¹³⁴ győzött, s a tanácskozási és törvényhozó teremből kiszorítá a legjelesb tehetségeket, de ha e férfiak összetartanak, többet fognak árthatni a diadalmas miniszternek szabad ég alatt, mint tán négy fal közt tehették volna.

Mészáros L[ázár] nemrég írt, s a tavasszal Kaliforniába fog bujdosni.

Üdvözetemet ismételve maradok barátsággal.

John G. Mayer

OSzKK Levelestár. A levél, az aláírás kivételével, Rónay kézírása. A borítékon szintén Rónay kézírásával: „M. B. Szemere 42. Rue des petites Ecuries. Paris” Az angliai bélyegzőn 1857. április 18-a van.

¹³⁴ Lord Henry J. T. Palmerston (1784–1865) angol külügyminiszter, majd miniszterelnök.

XIII.

Rónay Jácint levéltöredéke Szemere Bertalanhoz¹³⁵

[London, 1858.]

A küldött nyomtatványt¹³⁶ kiosztandom. Mennyi új adat van előttem e néhány lapon, s mi szomorú igazság. Vajha így ismertük volna a múltat, most sok másként állna... Az exmártírokra azt jegyzem meg, mennél kevesebben leszünk, annál többen vagyunk. Ki osztrák kegyelemmel tér vissza, oda való... Mit várhatnánk tőlük?

Szemere Bertalan levele Vukovics Sebőhöz. Párizs, 1858. február 16. MNL OL R 216. Vukovics Sebő iratai. 1. d. 1. t.

Közl.: Szemere Bertalan leveleskönyve i. m. 115–116.

XIV.

Rónay Jácint levele Szemere Bertalanhoz
London, 1859. október 29.

29. 10. 59.

Tisztelt honfitárs!

Becses levelének vétele után felkértem Mayer barátunkat, hogy szíveskedjék tudatni vélem, ha majdan irand önnek, leveléhez akarván csatolni soraimat. A hallgatás hosszú volt, s mégsem leendek képes önnek azon kívánságát teljesíteni, hogy hosszú levelet írjak, s csak azért, mert őszintén megvallva nem tudom mit írjak. Politikával oly keveset foglalkozom, hogy nem tudnék egy szót sem mondani, melyhez ön tízet ne adhatna. Örvendek szívemből, hogy protestáns hazánkfiai oly szép jelét adják az életrealóságnak, ama nyomorú kormány irányában, mely önmaga ideigleneseknek nevezi tíz évi működéseit, mely még parancsolni sem tud határozottan, s csak akkor erélyes, midőn rabló hivatalnokait a népek nyakára küldi. Dei gratia! Menekült társainkról sem írhatok. A vihar után mindenki visszavonult. Vukovics néhány hetet Eywoodban töltött, most ismét Londonban van, s egyszer találkozánk. Vettert már hetek óta nem látám. Egészségem nem igen jó, már hetek óta reggeltől estig írok, hogy földtani munkámat béfejezzem, melyet még ez év folytán ki szeretnék adni. Angol ismerőseim még mindig távol vannak. Tegnap kaptam levelet az Indiából ismeretes Sir John Lawrence-től, szeretné, ha gyermekeinek leckét adnék. Még nem találkozáim véle, s nem tudom leend-e eredmény. Önnek haz[al]fias törekvéseit a magyar borok iránt feledni nem fogom, s mihelyt alkalom kerül, ajánlandom tokajin-

¹³⁵ Rónay levele nem található, e részletét Szemere egyik leveléből ismerjük, melyben Vukovicsot korholja, hogy nem értette meg írásának lényegét: „Több leveleket kaptam amaz irat iránt, úgy, mint te, senki sem fogta fel, sem Mészáros, sem Rónay, ki ezt írta:” – és ezután idéz Rónay leveléből.

¹³⁶ *Szemere Bertalan*: A magyar emigráció című írásáról van szó.

kat, melyet valóban csak ismerni kellene, nem ajánlani. Remélem, hogy család[j]ja, hogy a tisztelt asszonyság, annyi szenvedés után egészséges. Őszinte üdvözetet küldök. Isten velünk.

Tisztelettel

RJ

OSzKK Levelestár. A levélhez tartozó boríték a Mayer-Szemere levelezésben található: Mayer György levele Szemere Bertalanhoz. London, 1859. október 29. OSzKK Levelestár. A borítékon Szemere kézírásával: „Mayer, Rónay”. A címzés Mayer kézírása: „B. Szemere Esq. 7. Rue Chateaubriand, Paris”. Pecsétek: 1859. okt. 29. London, okt. 30. Parizs.

Másolata: MOL R 190. Szemere Bertalan iratai. 2. d. 5 t. Levelezés.

XV.

Rónay Jácint levele Szemere Bertalanhoz

London, 1859. november 18.

18. 11. 59.

Tisztelt Hazafitárs!

Engedelmet, hogy ily későn felelek, de a ködös időszak ez évben is mint rendesen, annyira megrontá egészségemet, hogy már két hét óta kénytelen vagyok szobámban maradni, mi éppen most igen kellemetlen, mert két helyen már megkezdém a leckeadáást. Jelenleg valamivel könnyebben érzem magam, azért sietek önt tudósítani, hogy Grün, vagy miként itt nevezik Grüner¹³⁷, Drezdában van, s hihetőleg huzamosb időig fog ott tartózkodni. E körülményt McLeantól, Mayer sógorától tudom, ki Grünert, Prince Albert udvari festészt mint nagy tekintélyt a művészi világban személyesen ismeri, s azt tanácsolá, hogy legjobb volna neki Drezdába írni, hahogy a véle közlendő ügy sürgetős. Ide zárom drezdai címét, úgy miként McLeantól nyerém.¹³⁸ Bélának¹³⁹ jelen törekvéseit nem ismerem, már holnapok óta szót sem hallék róla, annyit tudok, hogy szép tehetségű és hazafias törekvésű fiatalember, kitől a haza sokat várhat, s ki hihetőleg apja nyomain járand. Honfitársaim közül újabban csak Vettert látám. A vész után csend van. Mayer barátunk egészsége ifjú erővel dacol a borzasztó londoni ködök ellen. Perczel Móric tegnap írt, igen el van foglalva gazdaságával, s aggódva írja, hogy neje ismét várandó állapotban van. Mayerrel együtt üdvözetet küldök a tisztelt asszonyságnak. Éljenek mind boldogul.

Tisztelettel

Rónay Jácint

162. Great Portland St. W.

OSzKK Levelestár:

¹³⁷ Valószínűleg Gustav Julius Grün (1823–1896) festőről van szó.

¹³⁸ Ez ma már hiányzik a levél mellől.

¹³⁹ Gróf Széchenyi Béla (1837–1918) utazó, koronaőr, gróf Széchenyi István fia. Rónayval igen jó kapcsolatot ápolt az Ein Blick londoni nyomtatása óta.

XVI.
Rónay Jácint levele Szemere Bertalanhoz
London, 1859. december 22.

22. 12. 59.

Tisztelt Hazámfia!

Sajnálom, hogy a kívánt Mazzini féle leveleket nem küldhetem, miden kutatásom eddigelé sikertelen volt, nem tudom hol és mikor jelentek meg. Hetek óta annyira el vagyok foglalva, hogy a lapokat csak futva olvashatám. Ugyanezen okból, köszönve bennem helyezett bizalmát, őszintén meg kell vallanom, hogy a kiadandó brochure fordítását nem vállalhatom el. Reggeltől este hétig leckéim után járok, s ez így van minden nap. Saját dolgozatimat is félre kell tennem, s csak elvétve szentelhetek néhány pillanatot azon tárgyaknak, melyekkel oly örömet foglalkoznám. Hazámfiai közt nem tudom kit lehetne a brochure fordítására ajánlani, de ha a munka francia nyelven megjelenik, úgy gondolom nem volna nehéz idegen fordítót találni, ezt maga az angol kiadó is elvállalná. Ismerek egy nyomdát, melyet már magam is használtam,¹⁴⁰ ez gondos és jutányosabb a többinél, de azért a brochure nyomtatása ívenként mintegy négy font sterlingbe kerülne. Ez itt nem sok, de úgy hiszem Párizsban szerfelett nagy ár.

Hazánk legújabb mozgalmait közelebbről ismerem, s bár nem várok sok üdvöst, de feszült figyelemmel nézek elébe a jövőnek. Ők is sajtó útján akarnak működni, s röpiratokat szándékoznak kiadni, nemsokára két rövid brochure fog megjelenni, s ezeket tán több is követendi, ha az osztrák nem állja útját a konzervatív elemnek, mely a dolgok élére állt, s a pártokat lehetőségig eggyé olvasztá. A bécsi kormány első meglepetéséből kezd felocsódni, kezd erőszakos eszközökhöz nyúlni, s félek, hogy tovább haladand. Sokan azt tartják, hogy ez kívánatos? Vajha a jövőendő kongresszusban a magyar ügy is szőnyegre kerülne!

Mayer barátunk vélem együtt küldi üdvözetét és szerencse kívánatait a tisztelt asszonyságnak. Éljenek boldogul!

Őszinte tisztelettel

Rónay Jácint

162. Great Portland Street. W. London

OSzKK Levelestár. Mellette boríték megcímezve Rónay kézírásával: „A¹ Monsieur B. Szemere 13. Rue de l’Oratoire Champs Elysées. Paris.” A postai pecséték a borítékon 1859. dec. 22. London, dec. 23. Calais, dec. 23. Párizs.

Másolata: MOL R 190. Szemere Bertalan iratai. 2. d. 5 t. Levelezés.

¹⁴⁰ Valószínűleg arra a nyomdára gondolt, amelyben az Ein Blicket nyomtattatta ki.

XVII.
Rónay Jácint levele Jókai Mórhoz
Pozsony, 1888. november 7.

Igen tisztelt barátom!

Vagy nyolc hete, hogy egy cikket bíztam szabad rendelkezésedre, „Szemere Bertalan”.¹⁴¹ Tudtommal eddigelé nem jelent meg, s ennek örvendek, mert újabban oly körülmények merültek fel, melyek e cikk megjelenését, főleg reám vonatkozólag, nem teszik kívánatossá; azért kérlek, tisztelt barátom szíveskedjél cikkemet visszaküldeni. Tudom, hogy nem egy kiadó merényletnek venné, ha ily kéréssel állnék íróasztala elé, de meg vagyok győződve, hogy Jókai Mór elvégre szép csendesen megbocsátand, főleg, ha tudatom véle, hogy felszólításomra egy másik jó barát, Fraknoi Vilmos¹⁴² is oda fog állni segédül, hogy azt a kis csomagot a „Sanctumban” kiszemelje, s elküldje a pozsonyi magányba.

Élj boldogul, s tarts meg kérlek jó emlékezetben.

Rónay Jácint

Pozsony, nov. 7. 1888.

OSzKK Fond V/488.

„... STRUGGLING WITH THE PAINS OF EXILE ...”

The Letters of Jácint Rónay to Bertalan Szemere

by Zsolt Hernády
(Summary)

Last year it was the two hundredth anniversary of the birth of Jácint Rónay (1814-1889). A Benedictine monk, Rónay was active during the revolution and war of independence in 1848-49 as a preacher and popular speaker, and later as the clerical commissioner of Győr county. Consequently, after the capitulation at Világos he was forced to hide, and finally to emigrate. He was sentenced to death in his absence. He eventually settled in London, where at first he actively engaged in émigré political organizations. He belonged to the group dominated by Sebő Vukovics and Zsigmond Thalý, who aimed at limiting the authority of Lajos Kossuth over the emigration. Accordingly, he left the London committee, left by György Kmetty, in 1852, but refrained from openly and publicly taking a line against the former governor and his supporters. He soon withdrew himself altogether from the ever more shortsighted émigré struggles, and made a living from teaching, while also engaging in scientific activities. He gained access to the most illustrious English families, his diligent but humble work being highly appreciated. He also taught the sons of Kossuth himself. He published regularly in Hungarian reviews. He maintained a regular correspondence with many people, among them Bertalan Szemere, who bombarded Rónay with ideas of what he should do, ideas which the latter rarely had time to bring to fruition. The present study contains the letters that Rónay wrote to the former prime minister between 1852 and 1859. The emigrant monk, although petitioned for no pardon, was permitted to return to Hungary in 1866, where he became at first MP, and later tutor for the children of king Francis Joseph.

¹⁴¹ Van ilyen című fejezet Rónay naplójában, talán ez volt, vagy ennek részlete a visszakért írás. *Rónay Jácint: Napló-töredék* i. m. II. 105-116. vagy IV. 297-308.

¹⁴² Fraknoi Vilmos (1843-1924) címzetes püspök, történetíró, az MTA titkára.

Devescovi Balázs

ANEKDOTÁK ÉS APRÓSÁGOK EÖTVÖS JÓZSEFRŐL¹

Talán szerencsések vagyunk. Eötvös Józsefről ugyanis nem csupán szokásos életrajzok, a lényegre szorítókozó lexikoncikkek, a legfontosabb adatokat és a legmeghatározóbb munkákat felsoroló írások, illetve a részletekre is kitérő, de kizárólag a tudományos elvárásoknak megfelelő információkat tartalmazó munkák állnak a rendelkezésünkre. A korszak két meghatározó politikusa, Deák Ferenc és Andrássy Gyula mellett az ő életéről is számos anekdota, érdekes történet maradt ránk, ezek azonban szemben a két másik jeles személy anekdotáival együtt még sosem jelentek meg. Ennek ellenére természetesen ezek a történetek is jellemzik nem csak a személyt, de a korszakot is, melyben élt. Helytálló Bisztray Gyula felvezetése az 1968-ban megjelent *Jókedvű magyar irodalom* című munkában: „Eötvös Józsefről gazdag anekdotakör maradt fenn. Ezek az anekdoták részint jól megvilágítják életének főbb mozzanatait, részint pedig kitűnő példákkal tanúsítják szeretetreméltóságát és szikrázó szellemét.”²

Minek köszönhetően ismerünk Eötvös Józsefről anekdotákat és érdekes történeteket? Hosszan azért maradtak és maradnak ezek meg, mert fontos tudományos Eötvös-életrajzokban is szerepelnek, ahogy Voinovich Géza írta az 1903-ban megjelent Eötvös József *Összes munkái XX.*, záró kötetében helyt kapott életrajzában: „Az adomázó irodalmi hagyomány mende-mondákkal czifrázta föl Eötvös gyermekéveit, a melyek lábrakaptak s beférkőztek irodalomtörténeti könyvekbe is.”³ Már a legelső Eötvös-ről szóló összefoglaló munkában, Ferenczi Zoltán 1884-es könyvében szerepel anekdota, aztán Voinovich munkája mellett olvashatók például Ferenczi Zoltán, Sőtér István vagy Schlett István monografikus életrajzában, hogy a Kalligram kiadó Magyarok emlékezete sorozata általam készített kötetét (amiben meghatározó szerepet töltenek be) ne is említsem.⁴ Másrészt az anekdotákat közlő gyűjteményekben és válogatások-

¹ A tanulmány a NKA Szépirodalom és Ismeretterjesztési Kollégiuma Alkotói támogatása (azonosító: 3802/5330) révén készült.

² *Bisztray Gyula: Jókedvű magyar irodalom.* Gondolat, Bp. é. n. 109.

³ *Voinovich Géza: B. Eötvös József.* In: *Báró Eötvös József Összes munkái. XX. Levelek, életrajz.* Révai, Bp. 1903. 201.

⁴ Az említett összefoglaló munkák: *Ferenczi Zoltán: Báró Eötvös József.* Aigner Lajos, Bp. 1884.; *Ferenczi Zoltán: Báró Eötvös József.* A Magyar Történelmi Társulat Kiadása, Atheneum, Bp. 1903.; *Voinovich Géza: Báró Eötvös József.* In: *Báró Eötvös József összes munkái. XX.* Révai testvérek, Bp. 1903.; *Sőtér István: Eötvös József.* Akadémiai, Bp. 1967.; *Schlett István: Eötvös József.* Gondolat, Bp. 1987.; *Devescovi Balázs: Eötvös József 1813 – 1871.* Kalligram, Bp. 2007.

ban szép számmal szerepelnek Eötvöshöz kapcsolódó történetek, és a legtöbbször ráadásul ő a főszereplője.⁵

Sorba véve, honnan férköztek az anekdoták az irodalomtörténeti könyvekbe, először a visszaemlékezéseket célszerű említeni. Az első, akitől Eötvös 1871. február 2-i halálát követően visszaemlékezést tett közzé, Ráth Mór volt, a kiadó, aki először jelentette meg Eötvös összes munkáit, megkezdve a sorozatot még a szerző életében. Ráth két cikket közölt *Egy kis-*, illetve *Még egy kis visszaemlékezés* alcímekkel, mindkét szer *Eötvös és Goethe* címmel a *Reform* 1871. február 5-i és február 19-i számában. Ráth Mór írásai hatottak. A *Magyarország és a Nagyvilág* című lap február 12-i számában egy anonim írás jelent meg *Apró vonások b. Eötvös életéből* címmel – ebbe Ráth első publikációjából három részlet került át. Másrészt Győry Vilmos író-műfordító és evangélikus lelkészről jelent meg egy tárcza Ráth lapjában, a *Reform*ban március 19-én *B. Eötvös József egyik alföldi magánya. – Eötvös József nevenapján* – címmel, ami nem született volna meg, ha Ráth nem említi meg második tárcájában, hogy Eötvös szívesen fordult meg az alföldi Földeákon, ahol Návay Lajos feleségként Ilona nevű leánya élt. Győry ezzel vezette fel tárcáját: „Azon, oly sok bensőséggel irt cikkek egyikében, melyek »Eötvös és Goethe« címmel jelentek meg e lapok tárczájában: egyebek közt Föl-Deák neve is előfordul, mint ama hely, hol megboldogult feledhetetlenünk, kedvesei körében, ha csak szerét tehettem, oly örömmel időzött.

Ezen kirándulási helynek megemlítése, a jelen sorok íróját arra bátorítja föl, hogy b. Eötvös Józsefnek egy másik alföldi magányáról tegyen közzé némelyeket, mint a mik – bár csak egyes, apró vonások; mind a mellett még sem egészen érdektelenek, a mennyiben egy vagy más oldalról világosságot vetnek az elhunynak nemes jellemére, gondolkozásmódjára, s ha nem igénylik is azon nevezetességet, hogy a megboldogult nagy halottnak élettörténetéhez talán valamely különösen fontos új adatok gyanánt szolgáljanak: legalább azon tisztet végzik, mit a művész keze alkotta képre csillantott világsugár; ez nem tökéletesíti a festményt, de azt mégis elősegíti, hogy a szemlélő a vonások hűségét, valóságát annál jobban fölismerhesse.”⁶

Eötvös halálához közel Frankenburg Adolf és Vajda Viktor publikált még rövid írást: Frankenburgtól a *Magyarország és a Nagyvilág* február 26-i számában jelent meg egy 1848. szeptemberi bécsi eseményről szóló tárcza, Vajda Viktor pedig *Báró Báró Eötvös a fűvészkertben* címmel írt a *Fővárosi Lapok* március 30-i számában. Végül a kronológia rendjét megbontva itt érdemes megemlíteni, hogy Eötvös közeli munkatársai közül halála évfordulóján egykori titkára, Berecz Károlytól látott napvilágot egy Eötvös fiatalkori Claude Pierre által készített rajz keretében fűzött megemlékezés szintén a *Magyarország és a Nagyvilág* 1872. február 11-i számában.

⁵ A legfontosabb anekdotagyűjtemény: *Tóth Béla: Magyar Anekdota-kincs*. Singer és Wolfner, Bp. é. n. [1898–1903.] Hermann Róbertnek ezúton mondok köszönetet, hogy útbaigazított az anekdotairodalomhoz.

⁶ *Győry Vilmos: B. Eötvös József egyik alföldi magánya. – Eötvös József nevenapján* –. *Reform*, 1871. március 19.

Az írá-sok megjelenésének kronológiáját azért volt célszerű megbontani, mert 1871 vége felé az eddigiektől több okból is eltérő írások jelentek meg. Három Eötvös-közeli személy állt neki egymástól függetlenül nagyobb szabású Eötvösről szóló munkának. Egyrészt Pulszky Ferenc, politikus, publicista és művészettörténész, Eötvös ismerőse már ifjúságától kezdve, barátja és egyben vitapartnere, aki Eötvös lapjának, a *Politikai Hetilap*nak is szerzője volt, kapott a jelek szerint felkérését Vachott Sándorné Csapó Mariskától erre. Másrészt Falk Miksa, publicista és Deák-párti országgyűlési képviselő, a *Politikai Hetilap*nak kiemelkedő szerzője vállalkozott arra, hogy összeállítsa Eötvös éle- te leírását. Mellettük Molnár Aladár, művelődéspolitikus, aki Eötvös egyik kö- zeli munkatársaként dolgozott a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban fo- gott ebbe. Elsőként Pulszky Ferenc munkáját olvashatta a közönség: a *Pesti Napló* a szerző engedélyével közölte 1871. október 4-i és 5-i számában folytatás- ban életrajzát. A Falk Miksa által összeállított életrajz első részlete 1871. de- cember 8-án látott napvilágot a *Fővárosi Lapok* tárcájaként *B. Eötvös legelső környezetével* címmel, majd ugyanebben a lapban 1872. március 31-én, aztán pedig július 21-én is megjelent egy-egy szöveg *Eötvös utolsó éveiből*, illetve *Eötvös és a kiegyezés* címmel. A *Pesti Napló* december 21-i és 24-i száma (nem sokkal tehát Falk első publikációja után) tárcamellékletben hozta Molnár Aladár írása két részét *Eötvös József életéből* cím alatt. Pulszky Ferenc életrajza végső változat- ban a Vachottné Csapó Mariska által fűzött *Babérlombok Bárány Eötvös József műveiből* című könyvben jelent meg még 1871-ben, továbbá a harminc oldalnyi írást később Pulszky felvette saját 1888-ban megjelent *Jellemrajzok* című köte- tébe is. Falk Miksa életrajzáról nem tudjuk biztosan be lett-e fejezve vagy sem. Ő még hosszú időn keresztül foglalkozott a témával, felolvasásokat tartott, és így számos alkalommal nyomtatásban is megjelent valami tőle. Az 1903-ban megjelent *Kor- és jellemrajzok* című kötetében két hosszabb Eötvösről szóló írá- sát válogatta be, 1891-re datálta a *Bárány Eötvös József életéből*, és 1892-re a *Bárány Eötvös József és az 1867-iki kiegyezés* című munkát, meglehet, ezek együtt ad- ják a végső teljes szöveget. A datálás azért 1891., mert Falk ekkor képviselőként Aradra látogatott, és itt a Kölcsey Egyesületben felolvasást tartott – előadása címe *Apróságok egy nagy férfi életéből* volt, ezt onnan tudjuk, hogy az *Aradi Közlöny* 1891. szeptember 13-i számában ezzel a címmel megjelent a szöveg. Tudunk továbbá egy korábbi felolvasásról is, ez 1879-ben történt a fővárosi Eötvös szobor felavatásakor. A *Pesti Hírlap* 1879. május 22-i, május 25-i és má- jus 27-i számában jelent meg egy-egy névtelen tárcá: az elsőnek *Bárány Eötvös if- júsága*, a másodiknak *Eötvös utolsó éveiből* és a harmadiknak *Eötvös ifjúkori barátai* volt a címe, az elsőnél még nem, a többinél azonban már jelezték: Falk Miksa felolvasása nyomán írták. Úgy tűnik, Molnár Aladár nem írta meg a tel- jes szöveget. Az 1871. december 21-i tárcában jelezve volt, egy nagyobb mű kéz- iratából származnak a publikált részletek, további szakaszok azonban nem je- lentek meg, illetve a két publikáció között, a december 23-i *Pesti Napló*ban is Molnár Eötvösről szóló tárcája kapott helyett, ám itt nem utalt arra semmi, az *Eötvös „Karthausi”-jának eredete. – Nyílt levél Urváry Lajoshoz. –* című írás kapcsolatban állna a két másik tárcá szövegeivel.

Eltávolodtunk e három szerző révén az Eötvös halálához köthető visszaemlékezésektől, cserébe viszont fény derült két újabb magyarázatra annak, miért maradtak ránk az anekdoták. Az adatok jelzik, hogy Pulszky Ferenc, és Falk Miksa sokat tett azért a történetek újra és újra való felelevenítésével, ezek megőrződjenek. És hozzá kell fűznünk: ehhez az újságok szerkesztőiben jó partnereket találtak, vagyis az Eötvösről szóló történetek sikeresek voltak (részint a sztoriknak maguknak, részint pedig előadóiknak köszönhetően), a lapok szívesen publikálták őket. Falk Miksa felolvasása nyomán közölte a *Pesti Hírlap* 1879-ben három eredeti tárcáját, Pulszky életrajza már a könyvet megelőzően megjelent a *Pesti Napló*-ban. Még inkább igazolja ezt egy eddig nem említett úgymond Falk írás. A *Pesti Napló* ugyanis Pulszky életrajza közlését követően Falktól is lehozott egy tárcát, mégpedig éppen ugyanazon a napon, amikor a jeles publicista *B. Eötvös legelső környezete* című cikke megjelent a konkurens *Fővárosi Lapokban*. A *Pesti Napló* 1871. december 8-i tárcája az *Eötvös ifjúságából* címet viselte, és világosan Falk írásain alapult. Az alcímbe becsületesen jelezték az eredeti szerzőt, számunkra azonban fontos, hogy ezzel kezdődött az írás: „Báró Eötvös József képe a láttani törvényekkel ellenkezőleg annál nagyobb lesz, minél inkább távozzunk attól: ifjúságának története már is oly távol esik az ifjabb nemzedéktől, hogy az adatok szorgos gyűjtése már elkerülhetetlenül szükséges. Falk Miksa vállalkozott e fáradságos munkára és már eddig is sikerült neki oly nagyszámu adatot gyűjteni, hogy a nagy államférfiu, bölcsész és költő ifjúsági életét teljesen egybeállíthatta. Alkalmunk volt a kéziratba tekinteni, és abból néhány történetkét közlünk, ezek sorában olyant is, melyek a *Pulszky* Ferencz által előadottak variánsát képezik.”⁷

A népszerűség nem kizárólag a *Pesti Napló* belügye volt, ezt igazolja a már említett Ráth Mórtól három történetet átvevő *Magyarország és a Nagyvilág* 1871. február 12-i számában megjelent *Apró vonások b. Eötvös életéből* című anonim írás. Ezen tárca második történetét ugyanis Szalay László és Eötvös 1830-as margitszigeti pezsgőzése adja, egy olyan történet, ami Falknál (vagy a Falk nyomán készült írásokban) is szerepel. A tárca első története pedig nem más, mint az egykor alighanem legnépszerűbb Eötvös anekdota, „azon jóslat, mely szerint b. Eötvösnek bakó általi halál van megírva a sors könyvében”,⁸ és ez még egyértelműbbé teszi az Eötvös anekdoták sikerét. A jóslat a korban valóban széles körben ismert volt. Gángó Gábor Eötvös emigrációs időszakát feltáró könyvében három korabeli publikált forrásban, illetve kortársi visszaemlékezésben (Jókai Mór az *Életképek* 1848. május 18-i számában publikált Charivari cikke, Szilágyi Sándor *A magyar forradalom férfiai 1848/49-ből* című könyvében először 1850-ben megjelent Eötvös-portréja és Jósika Miklós névtelenül 1851-ben kiadott német nyelvű forradalomtörténete) említi valamilyen előfordulását az 50-es évek elejéig bezáróan. „A történet még akkor sem vesztett érdekességéből, midőn annak 1848-ra vonatkozó áthallása már feledésbe merült”⁹ – írja Gángó, és bizonyítékul az 1875-ben Bucsánszky Alajos kiadásá-

⁷ *Falk Miksa*: Eötvös ifjúságából. Pesti Napló, 1871. december 8.

⁸ *Anonim*: Apró vonások b. Eötvös életéből. Magyarország és a Nagyvilág, 1871. február 12. 77.

⁹ *Gángó Gábor*: Eötvös József az emigrációban. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1999. 23.

ban megjelent névtelen *Három csodálatos jóslat* című aprónyomtatványt említi, amiben *Báró Eötvös József volt miniszternek mondott jóslat* cím alatt olvasható a történet. Az említettek mellett nemzetközi ismertségét is jelezhetjük a történetnek, szerepel ugyanis tényként Pulszky Ferenc *A falu jegyzője* 1850-ben megjelent angol fordítása előszavában. Bucsánszky viszonylag késői aprónyomtatványa mellett viszont talán inkább a *Fővárosi Lapok* T. K. (vagyis Tóth Kálmán, a *Magyar Anekdotalincs* szerkesztője, Tóth Béla apja) monogrammal 1871. április 12-én megjelent *Egy jóslat b. Eötvösről* című tárcáját érdemes említeni, nem is annyira azért, hogy visszaérjünk az Eötvös halálához köthető írásokhoz, hanem azért, mert ezt apró változtatásokkal átvette a *Vasárnapi Újság* néhány nappal későbbi, április 16-án megjelent száma azonos című cikke – és ráadásul Ferenczi Zoltán 1903-as nagy monográfiájában aztán majd innen, a *Vasárnapi Újság* cikke alapján ismerteti a híres jóslatot.

Az Eötvösről szóló történetek és anekdoták természetesen kiszámíthatatlan okokból is megmaradtak. Nem nagyon tudunk magyarázatot adni arra, Molnár Aladár három publikációja közül egy miért igen, két másik pedig miért nem tartalmaz érdekes történetet (persze arról sincs sejtelmünk, Molnár nagyobb szabású munkája milyen lett volna összességében). A *Pesti Napló* 1871. december 21-i és 24-i számában *Eötvös József életéből* címmel közölt írásokban Eötvös második minisztersége időszakához kötődő komoly témákról ír Molnár, mint Eötvös intézkedéseiről a pesti egyetemen, erdélyi útjairól, vagy Eötvös és az egyház viszonyáról. Ezzel szemben a harmadik írásban, a *Pesti Napló* 1871. december 23-i *Eötvös „Karthausi”-jának eredete* című tárcájában Molnár az 1870. szeptember elején Eötvös és sógora, Rosti Pál társaságában Karlsbadba tett utazásáról ír, amikor Eötvös elmesélte nekik egykori chartreuxi látogatását. A híres jóslaton kívül egyéb anekdoták is szerepelnek véletlenszerűen *A falu jegyzője* 1850-es angol kiadásának Pulszky Ferenc által írt előszavában; Pulszky saját *Életem és korom* címmel írt memoárjában is előad néhány történetet barátjáról, és jellemző, hogy annak sem tud ellenállni, hogy magyar nyelvű Eötvös-életrajzában lábjegyzetben azért ne meséljen el egy kalandot, ami Eötvös nagy utazása során esett meg. Van egy olyan itáliai meghíúsult párbajról szóló történet is, ami nem szerepel a Falk Miksa saját neve alatt kiadott írásaiban, kizárólag abban a *Pesti Napló* 1871. december 8-i tárcájában, ami Falk kézírata alapján született. Csengery Antal még Eötvös életében, 1851-ben a *Magyar szónokok és statusférjak (Politikai jellemrajzok)* című kötetében megjelent Eötvös-életrajzában is helyt kapott egy Eötvös szónoki képességét jellemző anekdota. Több anekdota Eötvös anyagi helyzetéről mesél, ezek Pulszky és Falk írásaiban maradtak fent, egy történet azonban tudtommal kizárólag egyetlen helyen olvasható, a *Magyarország és a Nagyvilág* 1871. február 12-i számában, és nem került át semelyik későbbi szakirodalomba sem. Eötvös mindhárom forradalom előtti nagy regénye keletkezésével kapcsolatban fennmaradt egy-egy történet. A három közül azonban *A karthauzival* kapcsolatos jól ismertnek mondható, *A falu jegyzőjéhez* kötődő jószereivel ismeretlen maradt, a *Magyarország 1514-ben* című regénnyel kapcsolatos pedig biztosan teljességgel ismeretlennek mondható. Az első regény Molnár Aladár által rögzített

keletkezési indítéka főként két fontos életrajz, Ferenczi Zoltán és Sötér István munkája révén mondható közismertnek. A középső mű Berecz Károly visszaemlékezésében megadott keletkezési körülményei Majtényi Zoltán először a Móra kiadónál 1978-ban megjelent rövidített szövegű kiadása előszavában kerülnek idézésre igazolandó a rövidítési eljárást, és így idézem a regényről a *Pompeji* 1997/2–3. számában publikált elemzésemben. A harmadik regény keletkezésével kapcsolatos történet jóval későbbi eredetű, és tudtommal egyetlen Eötvös-szakirodalomban sem szerepel. Ez a történet Horváth Árpád hányatott sorsú *A varázsinga* című Eötvös Loránd életrajzában jelent meg 1954-ben nyomtatásban, az életrajzba az epilógus szerint a szerző Eötvös Loránd egyik lányával, Eötvös Rolandával folytatott tanulságos beszélgetései révén került, innen vette át Bisztray Gyula a *Jókedvű magyar tudósok* című anekdotaválogatásába az Eötvös Loránd fejezetbe. Még különösebb az 1857-es császárlátogatáshoz kötődő Eötvös-anekdota, ez ugyanis az Eötvös-szakirodalomban teljesen ismeretlen maradt, nem hogy tanulmány, de még egy újság cikk sincs, amiben említésre kerülne, kizárólag anekdotagyűjteményekben szerepel. És persze aligha tudunk kitalálni racionális magyarázatot arra, Tóth Béla *Magyar Anekdota* című könyvébe milyen történet és milyen okból került be, főként, ha a történetnél nincs forráshivatkozás, korábban nem volt publikálva, mint például a *Hogy hívják az én komámat Ercsiben?* vagy *A számár* című anekdoták. Mindehhez — tovább növelendő a kaotikusságot — tegyük hozzá: a történetek maguk nem homogének, van amelyik megfelel az anekdota műfaji szabályainak, vagyis a hitelesség igényével lép fel, és csattanós is, van, amelyik csak egy kalandot örökít meg csattanó nélkül, és olyan is akad, amiben csupán Eötvös valamilyen személyes vonása vagy szokása kerül elmondásra – kiszámíthatatlan megmaradásuk talán ennek is köszönhető valahol.

Az Eötvöshöz kapcsolódó történetek közül, mint látható, jó pár elég sok helyen megjelent. Érdekes azonban, hogy a különböző megjelenések nem csak akkor alig térnek el egymástól, amikor korábbi közlés átvételéről van szó. A *Vasárnapi Újság* 1871. április 16-i számában megjelent cikk nyitó bekezdésében rögzíti, az Eötvös jóslatot a *Fővárosi Lapok* 1871. április 12-i tárcájában olvasták, magától értetődő, hogy az előadott történet megegyezik a két publikációban. Azonban így kezdődik a *Magyarország és a Nagyvilág* 1871. február 12-i anonim tárcája: „B. Eötvös József halála alkalmából nagy számmal merülnek fel egyes epizódok, jellemvonások a jeles férfiú életéből”;¹⁰ és a *Fővárosi Lapok* 1871. április 12-i tárcája is ezzel a mondattal indul: „Kétségkívül alig van Magyarországon ember, ki ne hallott volna a cigány-asszony ama jóslatáról, hogy b. Eötvös Józsefet fel fogják akasztani.”¹¹ Így aztán érthető, hogy nem csak az 1850-es éveket követő publikációk (amik inkább átvételek) adják elő a jóslatot egyformán, de a korábbiak is – Jókai Mór, Kemény Zsigmond, Pulszky Ferenc és Szilágyi Sándor elmondásában (amiknél nem jut az ember eszébe, hogy egymástól vennék át) sincs magát a jóslatot illetően lényeges eltérés. Még különösebb, hogy a híres jóslaton kívül más történetek közlésénél is megfigyelhető ez.

¹⁰ *Anonim*: Apró vonások b. Eötvös életéből. i. m. 77.

¹¹ *T. K.*: Egy jóslat b. Eötvösről. *Fővárosi Lapok*, 1871. április 12.

Pulszky Ferenc és Falk Miksa azon esetekben, amikor mindketten elmondják valamelyik történetet, nem sokban térnek el egymástól, a szavaik különbözőek, történeteik azonban egyeznek. Eötvös és Szalay pezsgőzése a Margitszigeten lényegileg ugyanúgy olvasható a *Magyarország és a Nagyvilág* 1871. február 12-i számában, mint ahogy Falknál szerepel a különböző előbb kézírata, felolvasása nyomán készült publikációkban, utóbb a neve alatt megjelent szövegekben.

Az egyformán, vagy legalábbis hasonlóan előadott történetek feltehető magyarázata Eötvös személyisége lehet. Az alapján, amit jelenleg tudunk róla mint emberről, azt vélhetjük, kedvelte a humoros (önmagáról szóló) történeteket, és mivel szeretett szónokolni, társalogni az emberekkel, szívesen mesélhette történeteit barátai, közönsége előtt, így pedig mintegy az ósváltozatát alkothatta az anekdotáknak. A híres jóslat állítólag nem mástól mint Eötvöstől származik eredetileg. A *Fővárosi Lapok* tárcája így vezette fel a történetet:

„E jóslat híre először 1848-ban merült föl, s később is mindannyiszor fölszínre került, valahányszor az országban valami alkotmányos mozgalom támadt, melyből — bár csak a legtávolabbról is — erősebb összeütközésekre lehetett következtetni; sőt e jóslat 1849 után még erősebben s a valószínűség egy nemével hoztatott forgalomba, miután már szemeinkkel láttuk, hogy mozgalmas időkben az erdők fái nem csak cseregalyakat teremnek a szerepvivők homlokára, hanem teremnek – bitófákat is, s hogy ily időkben még az oly határozott loyaltás sem biztosíthatja az embert, minő a Battyányi volt, ha az eszeveszett bosszú áldozatokat követel.

E jóslaton kétségkívül Eötvösnek kellett leginkább mosolyognia, ki ennek keletkezését, származását legjobban ismerte; azonban előzményei s a véletlen játéka később ránézve is oly végzetszerűvé látszottak azt alakítani, hogy Eötvös egyszer csak megszűnt e saját maga által indított jóslaton mosolyogni, s noha barátainak csak nevetgélve, tréfásan mondta el a jóslat történetét, sokan voltak, kik a báró mosolya mögött némi erőtetést vettek észre, a mi legalább is annyit bizonyított, hogy az egész dolog reánézve egyáltalában nem kellemes, s jobb szeretné, ha az oly ártatlan, sőt dévaj alakban sem történt volna meg, mint a hogy valójában megtörtént.”¹²

Eötvöst mint a történetek kiindulópontját igazolja, hogy Falk Miksa többször elmondja, kitől hallotta egyik-másik történetet. Eötvös gimnáziumi nyilvános megszégyenülése történeténél beszúrja közbevetőleg: „ő maga beszélt sokszor nevetve, hogy ő akkor oly kicsiny volt, hogy a feje alig nézett ki a párkányon felül”.¹³ A Margit-szigeti pezsgőzés elmesélését ezzel vezeti fel: „Igen jellemző Eötvös és Szalay baráti viszonyára a következő történet, melyet ők magok mondtak el nekem.”¹⁴ És ez az adomázás szokásos volt, Falk ugyanis hozzá fűzi: „Mind a két híres ember szíves volt engemet, ki náluknál 15 évvel fiatalabb voltam, barátságával megtisztelni és örökké felejthetetlenek maradnak előttem azok az épp oly élvezetes mint tanulságos esték, miket én e két férfiival

¹² T. K.: Egy jóslat b. Eötvösről. i. m.

¹³ Falk Miksa: Báró Eötvös József életéből. In *Üő.*: Kor- és jellemrajzok. Révai testvérek, Bp. 1903. 215.

¹⁴ Falk Miksa: Báró Eötvös József életéből. i. m. 217.

— rendszeren csak hárman voltunk jelen — Eötvös lakásán töltöttem. Ez esteiken sok érdekes dolgot mondtak el nekem.”¹⁵ Hasonlóról tesz tanúságot Molnár Aladár is, aki így ismerte meg elmondása szerint *A karthauzi keletkezési történetét* az 1870. szeptember eleji karlsbaldi utazás során: „Születésnapját különösen azzal ünnepeltük meg, hogy ő bizalmas közlékenységgel sok érdekes eseményt beszélt el az saját életéből, s főleg ifjúsága korából és franciaországi tartózkodása idejéből.”¹⁶ Falkon és Molnáron kívül egy harmadik Eötvös közeli személy, Lónyay Menyhért is megerősíti Eötvös adomázási szokását Eötvös halálára készült Akadémiai emlékbeszédében: „Nem egyszer hallám Eötvös ifjúi hévvel szólni azon korról, melynek emlékei késő aggkorig élénken fenn szöktak maradni emlékezetünkben.”¹⁷ Tóth Béla pedig *Szájrrul szájra* című szólás-gyűjtemény összeállításakor magát Eötvös Lorándot kérdezte meg egy apjának tulajdonított mondás eredetét illetően, aki így erősítette meg a hiedelmet: „A szóban forgó bon mot csakugyan atyámtól származik. Atyám azt többször elbeszélte anyámnak, ki arra élénken emlékszik.”¹⁸

Ennyi bevezető gondolat után következzenek maguk a történetek. Ezek közül az Eötvös ifjúságához, vagy egyik legjobb barátja, Trefort Ágoston szerint élete első nagy szakaszához tartozók inkább a kronológia, a többi viszont inkább tematikusan csoportosítva tűnik logikusan elrendezhetőnek.

Az idő-ben legkorábbi anekdoták Eötvös gimnáziumi éveire, 1824–26-hoz kötődnek. Meglehetősen híres, sokak által elmondott történetek maradtak fent Pulszky és Falk jóvoltából Eötvös (második) gimnáziumi nevelője Pruzsinszky Józseffel kapcsolatban. Az életrajzírók egyöntetűen fontosnak tartják hangsúlyozni az egykori köztársaságpárti és liberális Pruzsinszky befolyását Eötvösre: neki tulajdonítják, hogy a reformnemzedék tagja lett, hogy tehát gondolkodásmódja igencsak megváltozott a család konzervatív hagyományaihoz, politikai nézeteihez képest, a nevelőhöz köthető eseményeket pedig állandó befolyásúnak írják le Eötvösre nézvést.

Három történet kötődik Pruzsinszkyhoz, és ezeket Pulszky így írja le: „Apja, a későbbi tárnok, gyanította fiának ezen irányát, s hogy megutáltassa vele a szabadelvűséget, egy szigorú vén republikánust fogadott mellé nevelőül. Pruzsinszky volt ez, a kivégzett Martinovics egyik halálra ítélt társa, kinek nézetein sem a kufsteini börtön, sem a szövetségesek győzelme nem változtatott semmit, csak kedélyét keserítette el végképen, a mely szeretett nejének kora halála óta ugysis elkomorodott volt.

A magába zárkózott kevés beszédű embergyűlölő azonban megszerette a vidor, gyorsfelfogású növendéket, a ki tőle épen nem ijedt el, ámbár sokszor nem tudta megérteni szavait, mert az öreg úr néha oly rejtélyes észrevételeket

¹⁵ *Falk Miksa*: Báró Eötvös József életéből. i. m. 218.

¹⁶ *Molnár Aladár*: Eötvös „Karthausi”-jának eredete. Pesti Napló, 1871. december 23.

¹⁷ *Lónyay Menyhért*: Elnök gróf Lónyay Menyhért beszéde. In Néhai Báró Eötvös József akadémiai elnök emlékezete. A Magyar Tudományos Akadémia évkönyvei XIII. kötetének VI. darabja. Pesten, Eggenberger Ferdinánd, 1872. 5.

¹⁸ *Tóth Béla*: Szájrrul szájra. A magyarság szálló igéi. Gyűjtötte és magyarázza Tóth Béla. 3., javított és bővített kiadás. Atheneum, Bp. 1907. 151.

tett, a melyek a gyermek akkori felfogását meghaladták, de emlékezetébe mégis oly mélyen bevésték magukat, hogy róluk egész életében nem feledkezett meg.

Eötvösnek anyja szerette, ha kedves fia szobájában sürgött-forgott, s megkivánta, hogy azon estélyeken jelen legyen, a midőn az aristocratiát s magas burocratiát fogadta, hogy a társaság formáihoz kis korától fogva hozzá szokjék; – de a nevelő vonakodott növendékét a fogadó terembe kísérni, s a mikor ez aztán álmosan visszajött, ki szokta még röviden kérdezgetni, miről volt szó ezen nagyúri társaságban, s figyelmeztette ürességére, felületességére. Egyszer azt felelte a kis fiú, hogy nagyon sajnálták egy magas állású magyar államférfi akkor történt halálát. »Pedig nagy gazember volt«, – ez vala Pruzsinszky megjegyzése. Egypár hét múlva megkérdezte növendékét, beszélnek-e még az elhalt nagy férfiuról. »Senki sem említett nevét« – ez volt a felelet. – »Pedig okos egy gazember volt« — szólt az öreg — »te soha sem leszesz sem oly okos, sem oly befolyásos; s ime, három rövid héttel halála után még társai s hivatanokai is elfeledték.« – A vérmezőre szeretett ő leginkább lesétálni, a Krisztinavárosba, gondolkozva, szótlanul, oda, hol középen két gyalogút szegi egymást. Egyszer azonban kitört belőle az érzélem: »Őt becsületes hazafit végeztek ki e helyen: senki nem állított nekik emléket, de a járókelők lábai akaratlanul is keresztet tapostak ide. Majd eljő az az idő, a mikor ők is kapnak emléket, de akasztófa lesz az, s rajta olyanok fognak lógni, minő te leszesz.« – A mind ezen nagyon csodálkozott, de nem sokára sejteni kezdte ezen és hasonló szavak értelmét. Iskolába küldték; a tanító a nagy úr fiát az első padba ültette, de a többi fiú mind kiment a padból, csak egy zsidógyerek maradt meg mellette; s midőn megkérdezte iskolatársait, miért tették ezt, azt mondták, hogy hazaárulónak unokájával nem akarnak egy padban ülni. A fiú ezen nagyon megindult; bosszankodva beszélte el a jelenetet nevelőjének, s megkérdezte, igaz-e hogy a kedves öreg nagypapa hazaáruló. »Az bizony« — felelt Pruzsinszky — »apád is az, s te is annak készülsz; hiszen magyarul sem beszélsz becsületesen.« Eötvös elpirult, neki feködött a magyar szótannak, s kizárólag magyarul beszélt mindenkivel, kivéve anyját, ki soha e nyelvet nem tanulta. Egy pár hónappal később, a tanító megjelenése előtt, midőn az iskolás gyerekek már nagyobbára helyükön voltak, felállt a padra s megkérte őket, maradnának a lecke után egypár pillanatra a classisban, mert valami mondanivalója volna. Midőn a tanító a lecke bevégeztével távozott, s a fiúk kíváncsian ott maradtak. Eötvös fölment a katedrába, melyből csak feje látszott ki, s felindulva elmondta, hogy nagypapa s apja a császár szolgái ugyan, de hogy ő maga, esküszik az élő Istenre, rabszolgája lesz hazájának, s hűsége által elfelejteti nevének jelenlegi népszerűtlenségét. – Szavai gyűjtottak, a társai lelkesedve éljenekben törtek ki, vállaikra emelék s újjongva vitték ki a folyosóra, hol a pedellus eléjük jött, a lárma okát megtudta s följelentette; s másnap az egész classis, élén a kis Eötvös, carcerbe került. Mit a gyermek oly ünnepélyesen fogadott, azt a férfi fényesen megtartotta.¹⁹

¹⁹ *Pulszky Ferenc*: Báró Eötvös József. In Babérlombok Báró Eötvös József műveiből. Füzte Vachott Sándorné. Heckenast, Pest, 1871. XIII–XVI. Hogy látszódjék, Falk és Pulszky csupán a szavakban tér el egymástól, ám történeteik egyeznek, idézem Falktól is Eötvös állítólagos híres fogadalmát és hatását: „Néhány hóval később, mielőtt a tanár az osztályba lépett volna, Eötvös Pepi felmászott a padra és kérte társait, hogy az óra után néhány perczig maradjanak még, minthogy valami

A második időszak, amihez a történetek kapcsolódnak, Eötvös 1826 és 1831 közé eső egyetemi éveit. Az életrajzírók Eötvös két ellenkező végletet képviselő személyt, és ezzel együtt Eötvös két ellentétes oldalát említik. A Magyar Tudományos Akadémián Eötvös halála évfordulóján tartott megemlékezés elnöki beszéde első változatát Trefort Ágoston, Eötvös igen közeli barátja és sógora készítette Lónyay Menyhért számára. Ő azt írta: „Barátai közt akkor a képzeletdús, élcés, sőt excentrikus, korán elhunyt b. Palocsay Tivadar és a komoly s nemes célokra törekvő Szalay László az első helyet foglalták el. A barátság e dualizmusában híven tükrözik vissza – Eötvös kedélyének akkori hangulata.”²⁰ Falk Miksa visszaemlékezéseiben két anekdotát őrzött meg Palocsayval, egyet pedig Szalayval kapcsolatban. A kortársak közül Falkon kívül senki sem említi a Palocsayval valamikor az egyetemi évek alatt a bécsi Schönbrunnban elküldött szerelmi tréfát, a margitszigeti pezsgőzés története már Falkot megelőzően megjelent a *Magyarország és a Nagyvilág* anonim 1871. február 12-i cikkében, továbbá Pulszky Ferenc is elmeséli az 1831-es kolerajárvány idején (ezt Falk egy évvel korábbra datálja) Palocsay által végrehajtott és Eötvöst gyanúba keverő hajóhídi harci tettet az Eötvös-életrajzában.

A Palocsayval kapcsolatos bécsi anekdotát így meséli el Falk: „A két fiatal ember sok magasrangu, éltesebb uraknak szerelmes leveleket küldött egy és ugyanazon napon, melyekben a schönbrunni kertben »légyott«-ra hívták meg őket. Az öreg urak pontosan megjelentek, a fiatalok azonban a megjelölt helyen bokrok mögött gyönyörködtek abban, hogy a rászedettek órákon át esőben fel s alá sétálgatván, várták a hölgyeket, kik természetesen sohasem jelentek meg.”²¹

A zendülő tettet Pulszky így ismerteti: „megjött 1831-ben a cholera, akkor ismeretlen vendég, melynek elfogadására az akkori kormánynál hiányzott minden praecedens, praecedens nélkül pedig az akkori kormány nem tudott kormányozni. Volt is egymásba ütköző rendelet akárhány, a vármegyék egymás ellen cordont húztak, s ugyanaz nap, midőn a pesti egyetem tanulói a kormány rendeletéből szétbocsáttak, a helytartótanács katonáért állíttatott a hajóhidra, hogy a közlekedést a gyanús Pesttel megszakítsa, s a hivatalnokok becses egészségét a ragály ellen biztosítsa. A dunántúli deákok sem Pesten, hol a cholera mindennap várták, maradni, sem Soroksárig kerülni nem akartak, mert ott

közölni valója van. A tanóra bevégeztével a szegény kis Pepi felmászott a katedrara – ő maga beszélt sokszor nevetve, hogy ő akkor oly kicsiny volt, hogy a feje alig nézett ki a párkányon felül – és szilárd hangon kijelentette iskolatársainak, hogy nagyapja és apja nem voltak ugyan hazaárulók, hanem igenis a császár szolgálói voltak; de ő megesküszik az élő Istenre, hogy ő csak hazáját fogja szolgálni, és családi nevének népszerűtlenségét majd hazafisága által ki fogja törölni. Ezek a szavak gyújtottak. A bajtársak lelkesült éljenekben törtek ki, a kis szónokot vállaikra vették és így vitték ki a folyosóra, a hol szerencsétlenségükre az iskolaszolgával találkoztak, a ki az egész komédiáról rögtön jelentést tett. Másnap az egész osztály, élén a kis Eötvössel, karczerbe vándorolt.” *Falk Miksa: Báró Eötvös József életéből.* i. m. 215. Amennyiben az anekdota szerepel a *Magyar Anekdota* címűben, a hivatkozás jegyzete végén itt és a továbbiakban megadom a címét, és az oldalszámot: MAK 6:138. *Báró Eötvös József ifjúságából.* Pulszky Ferenc szerint. [2. és 3. anekdota]

²⁰ *Trefort Ágoston: Emlékbeszéd báró Eötvös József felett.* In *Gárgó Gábor: Trefort Ágoston és Lónyay Menyhért Eötvös-émlékbeszéde, 1872.* Aetas, 1998/2-3. 209.

²¹ *Falk Miksa: Báró Eötvös József életéből.* i. m. 216.

szabad volt még a közlekedés; összegyűltek tehát az egyetemben, Palocsay lóra ült s élükre állott, a dékántól elkérte az egyetem zászlóját, s a lelkesült csoportot a hídhöz vezette, hol ez a városi s katonai őrt lefegyverzé s ujjongva Budára és haza oszlott.

Nagy volt az ijedség erre a vár bureauiban, mely még növekedett, midőn másnap egy népcsoport ismét keresztül akart törni a hidon, a katonaságnak is ellentállt, s végre általa puskalövésekkel szétkergettetett.

Eötvös már több nap óta Ercsiben volt, de mindenki neki tulajdonította az első nap eseményeit: kérdőre is vették hivatalosan, s nem akarták elhinni, hogy távol lett volna: hiszen kék folt volt az arcán, ő hiába magyarázta, hogy egy számár rugta meg ott, a gyanu mégis megmaradt rajta, s a kormánykörökben azóta mint forradalmárt figyelemmel kísérték mindig.²²

A három anekdota közül a legismertebb a Szalayhoz kapcsolódó margit-szigeti így hangzik Falknál: „Az 1830-iki év augusztus havának egyik napján — Eötvös és Szalay 1813-ban születvén, akkor 17 évesek voltak — Szalay tele tömött utitáskával Eötvöshöz rohant. Kérte barátját, hogy gyorsan öltözködjék és kísérje el a Margit-szigetre. Odaérve, Szalay egy félreeső rejtett helyet keresett fel. Ott letelepedvén, Szalay fölbontotta utitáskáját, és egy csomagot ujságot húzott ki abból. Ezek a párisi juliusi forradalom részletes leírását tartalmazták. A két ifju mohón olvasta az ujságokat. Ekkor Szalay lelkesen fölkiált: »Barátom! Üritsünk egy poharat a nemzetek szabadságára!« Ezzel egy üveg pezsgőt és két poharat vont elő a táskából és aztán a két ifju órák hosszáig időzött amaz elhagyott helyen, a nagy politikai események fölött csevegve.

E közben beesteledett. Az ifjak feje fölött a hold szelid fénye világított, lábaiknál a Duna habjai megtörtek. Szalay ekkor tárczájából két levelet szakított ki és az egyiket barátjának nyujtván, mondá: »Ime, ird erre nevedet!« maga is ugyanezt tette. Ezután a két nevet palaczkba tevén, ezt jól bedugaszolta és a Dunába dobta. »Igy«, mondá utánuk pillantva, »ezek messze, messze usznak, egészen a Fekete-tengerig, és tudja az Ég, még hová; elvégre mégis megtalálja valaki, és így legalább ezen a módon leszünk nevezetes emberekké.« A két barát megölelte egymást és nemsokára Pestre vitte őket a csónak. Vajjon megtalálta-e valaki ama palaczkot, arról senkinek sincsen tudomása; de hogy a két fiatal ember nevezetessé lőn, azt tudja minden művelt ember a világ egyik végétől a másikkig.²³

²² *Pulszky Ferenc*: Báró Eötvös József. i. m. XVI–XVIII.

²³ *Falk Miksa*: Báró Eötvös József életéből. i. m. 217–218. A *Magyarország és a Nagyvilág* névtelen cikkében 1871. február 12-én így jelent meg a Falk kézírata alapján először 1871 december 8-án napvilágot látott történet: „Ezelőtt negyven évvel, 1830-ban: egy reggel jó kora batyuval megrakva beköszöntött a még alig 17 éves Eötvöshöz legjobb barátja, – Szalay László s magával vitte a zöldbe. A Margit-szigetre eveztek át egy lélekvesztő csónakon s ott a szigetcsucsán leheverészve, Szalay elővont csomagjából két üveg pezsgőt, és – néhány hirlapot. Épen akkor jött meg a párisi juliusi forradalom hire s a két ifju lelkesülten ábrándozott a jövő, kivált az új életre ébresztendő magyar haza jövője fölött. Midőn végre az est leszállni készült, a két barát haza indult, előbb azonban Szalay kiszakított tárczájából két üveg pezsgőt, ráírta a maga és Eötvös nevét, be tette az egyik pezsgős palaczkba s ezt aztán jól eldugaszolva a Dunába dobta. „Hátha megtalálja valaki a tenger valamely partján? Legalább ily módon fog hírünk messze terjedni,” szolt. Megtalálta-e valaki a palaczkot? Ki tudja? De a két lelkesifju hire tetteik folytán messze terjedt s bár mindketten hideg sirban porladoznak már, élni fognak örökké a nemzet emlékében.” *Anonim*: Apró vonások b. Eötvös életéből. i. m. 77.

Ugyanehhez az időszakhoz kötődik egy eperjesi történet is, ami köszönhetően annak, hogy Voinovich Géza nem tesz említést róla az 1903-as Eötvös összkiadás utolsó kötetében közölt Eötvös-bibliográfiájában mint Eötvös életére és munkáinak keletkezésére fontos adatról, ami Pulszky Voinovich figyelemztetése szerint (mivel emlékezetből lett diktálva:) óvatossággal használandó memoárjában szerepel, a korábbi történetekkel szemben ismeretlennek nevezhető. Pulszky saját iskolai évei alatt megemlékezik Eötvös Ignác 1827-es főispáni beiktatásáról is, hiszen itt találkozott először Eötvös Józseffel, lévén az ünnepségre ő is felment Eperjesre. „A főispán fia folytonosan ebédekre, mulatságokba, bálokra volt hivatalos, hova én, mint iskolás gyerek nem jutottam. A beiktatás ünnepére műkedvelők Kisfaludy Károly *Csalódásait* adták s hogy Eötvös Pepi kitüntethesse magát, a nyitányba beleszóttak egy flótásólót, melyet ő közbámulásra virtuozitással elfűjt, s nagy tapsot aratott, mi bennem némi irigységet gerjesztett, mert Gartemann, ki mint jó zenész, üres óráiban engem is zenére akart oktatni, de ehhez hibázott bennem a zenészeti érzék, s bármennyire iparkodtam és gyakoroltam magam fuvolán, mégis szerencsétlen flótás maradtam.”²⁴

Még egy szakasza van Eötvös ifjúságának, amiről számos történet maradt fent: ez pedig az 1836–37-es nyugat-európai nagy utazása. „Rebesgetik, hogy az ercsii postamesterné »csodaszép« lánya, Betty miatt sürgeti Eötvös családját a külföldi utazást”; „Párizsban állítólag egy jósnő azt jósolja neki, hogy híres ember lesz, miniszterségig viszi, de vérpadon fog meghalni. Az anekdoták megemlékeznek egy szellemes replikáról is, mely miatt párbajba keveredik – s ő maga meséli el 1870-ben azt a kalandját, mely őt a Grande-Chartreuse meglátogatása során, *A karthausi* témájához juttatja.”²⁵ – idézi fel Sötér István monográfiájában a Ferenczinél általában bővebb előadásban szereplő történeteket. Ezekon kívül még az említett Falk kézírata alapján a *Pesti Napló* 1871. december 8-i számában megjelent tárcsa Itáliai meghiúsult párbaj története köthető az utazáshoz.

Az ercsi postamesterné leányához fűződő szerelem talán Eötvös egy 1865. május 11-én tett naplójegyzetén alapul, ami egy késői visszaemlékezése Eötvösnek gyerekkori helyszínére: „Tegnap jöttem vissza Penteléről, hol sógoromat meglátogattam. Gőzösön mentünk le s fel, s midőn Ercsi mellett áthaladtunk, szívem megszorult, mint mindig. Nagyban kevés változott. Néhány új gazdasági épület, melyet Sina emeltetett, a faluban közel a Dunához egy emeletes ház, s néhány új faszor, de a falu s környéke ugyanaz maradt. Ott áll az új kápolna, hol nagyszülőim nyugszanak, a régi, hová mint gyermek annyiszor kimentem, a postaház rozszant kerítésével, hol a nagy barackfa alatt Bettivel annyi boldog órát töltöttem, csakhogy a fa, mint mi magunk, kik mint gyermekek alatta ültünk, szinte száradni kezdünk. A másik oldalon a sziget s az újfalui vadászlak, s az innensőn a szárazmalom, melynek gépezetén annyiszor törtem fejemet; minden, amint egykor volt – és mi lett belőlem. Ki ösmerne a szomorú utasban, ki a hajó fedezetén körültekint, a gyermekre s ifjúra, kinek vígsága körözetének

²⁴ Pulszky Ferenc: *Életem és korom*. Franklin, Bp. 1884. 1:20.

²⁵ Sötér István: *Eötvös József*. Akadémiai, Bp. 1967. 42, 47.

csaknem terhére vált.”²⁶ Ferenczi Zoltán a visszaemlékezésben szereplő női nevet ezzel egészítette ki: Eötvös utazásába „egy nem mindenben ellenőrizhető adat szerint, belejátszott az az érdeklődése is, melylyel az ercsii postamesterné, Rédliné Rudics Antónia, Betty nevű csodaszép leánya (utóbb Antonovitsné, majd Somsichné), egy magas barna, junói szépség iránt viseltetett, kinek állítólagos alakját *A karthausi*-ban Júliában s nevét meg Bettyben föllejük.”²⁷

A híres párizsi jóslatot először talán Jókai Mór írta le az *Életképek* 1848. május 18-i számában publikált Charivari cikkében ily módon:

„Azt beszélük: hogy ministereink egyike, midőn Párisban járt, meglátogatta madame Lenormandt, azt a világhírű jóslónőt.

E hölgy négy jóslatot tett neki, mellyek mindegyike képtelenség volt azon időben.

I. Megszünik gazdag lenni. (Családja egyike volt a legtehetősebbeknek Magyarországon). – Ez beteljesült.

II. Egy nemnemesnek lesz sógora s egy köznemesnek veje. (Apja zászlós úr volt és is magos aristocrata). Ez is megtörtént.

III. Magyar minster leend (akkor még ilyen hivatalnak a címe sem létezett.) Ez is beteljesült.

IV. Le fogják nyakazni, – (őrizze magát fekete ruhás környezőitől!)

Ha az egész mese nem volna, még megijesztené az embert.”

Lábjegyzetben ez volt hozzáfűzve: „Ez a monda Eötvösről szólt; most már meg van cáfolva. Lenormand látott valami állványt a sors végén; de az nem guillotint, hanem az ércszobor állványa, melyet a nemzet legnagyobb fiai egyikének emel. Au contraire: az a fő még holta után is égre emelve áll.”²⁸

Több mint húsz évvel később viszont, az 1871. április 12-i *Fővárosi Lapok*, majd a *Vasárnapi Újság* cikkében színesebb és kerekítettebb változatban volt olvasható a (igaz: immár csupán három) jóslat.

„Tehát az ifjú Eötvös lovagolt, vivott, táncolt, pezsgőzött és udvarolt, mint a többi fiatal báró. Különösen gyakran kereste föl X. gróf palotáját, melyben az ifjú comtessek nagyon szívesen fogadták az előkelő és szikrázó szellemű fiatal báró udvarlásait.

A comtessek nemrég jöttek haza Párisból s tele voltak Lenormande asszony jóslataival, melyekkel akkor az egész francia főváros csaknem kizárólag foglalkozott.

Mi is ismerjük az »asztalmozgatás« egymást bolondító korszakát, s így elhihetjük, hogy Párisban is volt oly időszak, midőn politikai vagy más nagyobb események hiányában, a társadalomnak ki kellett gondolni valami foglalkoztató és izgató szert, hogy a nagy csöndesség miatt el ne aludják.

A mit kerestek, megtalálták Lenormande asszonyban, a ki jóslott egyeseknek és társaságoknak, s a mi, természetesen, nem is lehetet másképp, jóslatai egytől egyig beteljesedtek.

²⁶ Eötvös József: Vallomások és gondolatok. Magyar Helikon, Bp. 1977. 612.

²⁷ Ferenczi Zoltán: Báró Eötvös József. Magyar Történelmi Társulat, Bp. 1903. 32–33.

²⁸ Jókai Mór: Cikkék és beszédek, (1848. március 19–1848. december 31.), 2. kötet. Akadémiai, Bp. 1967. 162.

X. marquisnak épp úgy megjövendölte neje hűtlenségét, mint azt, hogy a grófné félév múlva viszont megcsalván, maga magát mérgezi meg. G. öreg vicomte-ot Afrikában elesett fiának föltámadásával kecsgettette, s a fiú csakugyan föltámadt, miután nem is halt meg, hanem hazajött érdemjelekkel, arany vállrojtokkal, stb.

Fáma asszonyság fecsegő ajaka ezer ilyen mesével tudta Lenormande asszonyság jóstehetségét illusztrálni, s utójára nem is tartották Párisban valamire való embernek, ki az élelmes asszonyság által magának valamit nem jóslatott.

Eötvös ép Párisba volt indulandó, s így a comtessek a legnagyobb felelősség terhe alatt meghagyták neki, hogy Lenormande fölkeresését el ne mulasztja.

Az ifju báró meg is ígérte, hogy fölkeresi a csodás tehetségű jósnőt, azonban midőn Párisba ért, vagy a világváros egyéb kínálkozó élvezetei miatt, vagy mert a jósnő hire időközben alábbszállt s nem beszéltek felőle többé annyit, mint azelőtt, elmulasztotta a jósnőt fölkeresni, s hazajött a nélkül, hogy Lenormande-ot látta volna.

Meg is feledkezett az egész dologról.

Itthon első látogatásainak egyikét mindjárt a grófi háznál tette.

A comtessek örvendeztek a viszontlátáson és legelső kérdésük is az volt, hogy meglátogatta-e Lenormande-ot?

– Igen! – felelt félig tréfásan a ifju báró, ki kényelmesebbnek találta a rövid igenlést, mintsem azt, hogy hosszasan mentegetőzzék.

– Nos, hát mit jóslt? – kérdeék a grófnők nagy érdekeltséggel.

Eötvös már most — mint később maga beszélte — oly képtelenségeket akart mondani, hogy a grófnék maguk is észrevegyék, miszerint válaszai nem egyebek körmönfont tréfánál.

– Először is azt jóslta, hogy atyám vagyonilag tönkre fog jutni, hanem én, saját érdemeim és szerencsém által, kedvező viszonyok közé jutok.

Ez akkor a legképtelenebb állítások egyikének látszatott, miután Eötvös atyja, Magyarország tárnoka, rendkívül gazdag ember s elpusztíthatlan terjedelmű birtokok ura volt.

A comtessek nagyon pikánsnak találták a jóslat első részét s tovább kérdezősködtek:

– Hát még mit jóslt?

– Nos, nos, — folytatá Eötvös az előbbi humorral, — azt jóslta, hogy én miniszter leszek.

Ez még nagyobb abszurdum volt abban az időben: egy magyar ifjúnak miniszterségre gondolni akkor, mikor az ilyen polcot egyedül csak a Metternichek voltak hivatva elérni.

– Hát még? hát még? – kérdezők fölcsigázott érdekléssel a comtessek – Mit jóslt még Lenormande?

Eötvös véget akart vetni a kényelmetlenné váló dolognak, s rövideden válaszolt:

– Azt jóslta, hogy utoljára is – *fölkasztanak*.

– Ah! – sohajtoztak a grófhölgyek, és nem kérdezősködtek tovább.

*

Év év után múlt el, bekövetkezett 1848, s b. Eötvös József nyilvános szereplésének tetőpontjára ért.

Régen elfeledte már a grófi családot, Lenormande-ot, midőn 1848 közepén egy szép reggel levelet kap a comtessek egyikétől, ki azóta régen férjhez ment, s kinek már hollétéről sem volt tudomása a bárónak.

Az aggodalmas levél körülbelül így hangzott: »Báró ur! Bizonyára nem zavarnám önt bokros hazafiúi teendői közt, ha másrészt honleányi kötelességemnek nem tartanám báró urat egy rég elmúlt eseményre figyelmeztetni. Emlékezik-e báró úr, Lenormande-ra és jóslataira? Azt jósolta, hogy báró úr dúsgazdag atyja vagyoniilag tönkre megy, s beteljesedett; azt jósolta, hogy báró úr miniszter fog lenni, s ön csakugyan elnyerte Magyarország kultusztárcáját; hanem jó-solt Lenormande még valami *harmadikat* is. Ha elfeledte ön, emlékeztetem reá. Zivataros idők járnak, midőn a napnak eseményeit nem lehet előre kiszámítani. Báró úr, legyen ön óvatos, s fogadja mély honleányi üdvözetemet, melylyel vagyok – N. grófné.[«]

A grófnők a jóslatot, melyet Lenormande-énak tartottak, valószínűleg más-soknak is elmondták, s 1848-ban ajkról-ajkra szállt az a monda, hogy Eötvös-nek egy cigány-asszony azt jövendölte, hogy föl fogják akasztani. A magyar ki-adás Lenormande-ból cigány-asszonyt csinált.”²⁹

A három jóslat nem csupán Eötvös nagy utazásához, de egyben a forradalomhoz és a szabadságharchoz is kapcsolódik – ezt T. K. írásának zárlata élesen mutatja: „Eötvös azonban — mint föntebb is említők — barátai előtt az egész jóslatot saját költeménye s ifjúkori tréfája gyanánt tűntette föl, de miután a tré-fajóslat két első része oly csodálatosan beteljesedett, a báró még sem volt képes a harmadik pontra egész elfogulatlansággal gondolni.

S ki tudja, hogy ezen elfogúltság nem játszott-e szerepet későbbi politikai pályáján, s nem volt-e befolyással azon túlóvatosságra, mely eljárásait sokszor jellemezte?

Hiába, a költők mind idegesek és – babonások!

Pedig ha a csatatéren kívül is van szép halál, őt ez érte. Úgy húnyt el fel-nőtt, derék gyermekek, egy angyali nő karjai s egy egész nemzet aggódó sziv-dobogása között!”³⁰

A kortársak által a jóslatoknak tulajdonított magyarázó erőt igazolja, hogy Jósika Miklós Gángó Gábor által idézett forradalomtörténetében azt olvashat-juk: „maga Eötvös többször emlegette – csakhát *multa licent pictoribus atque poetis* – hogy Mlle Lenormand Párizsban, de korábban egy cigány jósnő is azt jövendölte neki, hogy vérpádon fogja végezni; és sokat állítják, hogy e kettős jóslat a kultuszminisztert érő teljes összeomlás oka”,³¹ hasonlóan írja visszaem-

²⁹ T. K.: Egy jóslat b. Eötvösről. i. m. MAK 3:96–101. *Egy jóslat báró Eötvös Józsefről*. Tóth Kálmán.

³⁰ T. K.: Egy jóslat b. Eötvösről. i. m.

³¹ *Jósika Miklós: Zur Geschichte des ungarischen Freiheitskampfes. Authentische Gesichte. Zwei Theile. Arnoldische Buchhandlung, Leipzig, 1851. 1:113.*

lékezésében Pálffy János, a képviselőház akkori alelnöke, akivel Eötvös 1848. szeptember 28-án, utolsó magyarországi napján együtt ebédelt: „Eötvöst mint minisztert forradalmi időben csak lélektanilag lehet és szabad megítélni. Igen természetes, hogy az Eötvös költészetileg élénk képzelme s ingerlékeny idegrendszerére mély s megrázó hatást kellett gyakorolni a szeme előtt fejlődő forradalomnak, melyből talán többnyire tudtán kívül működve lelkében, a jóslat két első részének valósulása után, a harmadik bizonyosan nem egyszer merült fel, s e benső küzdelme a léleknek a való és képzeletes között csak valamely küleseményre várt, hogy a kitörés válsága bekövetkezvén, határozott irányt és természetet adjon nem normális kedélyállapotának. Ezen külesemény bekövetkezett és döntött.”³² Tematikusan ezért itt célszerű megemlíteni, hogy a kivégzés és akasztás visszatérő eleme az Eötvös anekdotáknak. Lónyay Menyhért révén maradt fent két, Eötvös félelmeit és aggodásait mutató történet. Naplójában Eötvös egykori barátja ezt írta Pozsonyban 1848. március 20-án: „Ezután elmentem Eötvös Pepihez; már ekkor fél nyolcz lehetett. Fölkeltém, és elmondám neki a kilátásokat. Szegény, igen agitálnak látszott. Mondá, hogy már három éjjel alig aludt. Érintvén azt, vajon benne lesz-e a miniszteriumban, azt mondá egész búsan, bánja, hogy megházasodott, mert azok, kik most a miniszteriumban lesznek, fejökkel játszanak.”³³ A másik történet Tóth Béla *Magyar Anekdotalincseiben Báró Eötvös József jóslata* címmel olvasható: „Lónyay Menyhért számtalanszor elbeszélte, mint vele történetet, hogy mielőtt báró Eötvös József 1848 végén családjával együtt Münchenbe költözött volna, Lónyayval (aki akkor a Bálvány-utcai Kappel-házban lakott) együtt sétálgattak az Uj-épület körül, a jövő esélyeit mérlegelve; s egyszer, mikor fölízgatott képzelettel festette volna a kikerülhetetlen forradalmat, melyben részt venni nem akar, és az abból jövő katasztrófát, melyet látni nem kíván, akkor egy helyen hirtelen megállt, s lobogó szemmel, égre meredő hajjal mutatott rá az Uj-épület falára s így kiáltott:

– Mindnyájan vesztőhelyre fogtok jutni, s itt, ezen a helyen fogják kivégezni Batthyány Lajost!

És egy évvel később csakugyan ott, azon a helyen lőtték agyon a miniszterelnököt.”³⁴

A nagy utazásról szóló anekdotákhoz visszatérve: érdekes módon Falk és Pulszky — akárha megegyeztek volna — nem említenek egyetlen ide vonatkozó történetet sem hivatalos Eötvös életrajzukban. Mindketten tudtak ugyanis ilyet. Pulszky *A falu jegyzője* angol kiadása elé írt angol előszavában elmondja a híres jóslatot, másrészt pedig életrajzában egyetlen lábjegyzetben azért mégis megemlíti egyet, mint jelzi: Eötvös számos kalandjai közül. Tóth Béla így adja magyar fordítás kíséretében a *Szájról szájra* című szálló igéket tartalmazó gyűjteményben a Pulszky változatában megfordított: Angliát magasztaló törté-

³² Pálffy János: Báró Eötvös József. In *Uő.*: Magyarországi és erdélyi urak. S. a. r. Szabó T. Attila. Révai, Bp. 1939. 137.

³³ Lónyay Menyhértnek 1847/48-diki naplója. Kónyi Manótól. Budapesti Szemle, 232. szám. 1896. 47.

³⁴ Tóth Béla: Magyar Anekdotalincs. Gyűjtötte és magyarázza Tóth Béla. Singer és Wolfner, Bp. é. n. [1898–1903] 3:118.

netet az I. Napóleon kedvelt szójárásaként ismert, valójában azonban Marmon-teltől származó *Du sublime au ridicule il n'y a qu'un pas* [A fonségestől a nevetésig csak egy lépés] szólásnál: „Bennünket e mondás főképpen ama geniális szójáték révén érdekel, melyet báró Eötvös József csinált belőle 1836–1837-iki külföldi utazásában. Báró Eötvös József először Franciaországot, aztán Angliát látogatta meg. Lelkének inkább volt rokona a francia, mint az angol; s mikor visszatért a kontinensre, a Dover és Calais között a Manche-csatornán (Pas-de-Calais) járó gőzhajón egy angol utas előtt lelkesen magasztalta Franciaországot.

– »*La France est sublime*« [Franciaország fonséges], mondotta.

– »*Du sublime au ridicule il n'y a qu'un pas*«, vágott vissza a hiúságában sértett angol élesen.

– »*Le Pas-de-Calais, monsieur*«, szólott nyomban Eötvös, magyar létére a legkitünőbb szójátékok egyikét csinálván meg a *pas* (lépés) s a *Pas-de-Calais* (a Franciaországot és Angolországot elválasztó Manche-csatorna) szóból.

Az angol erre, a hagyomány szerint, tüstént párbajra hívta Eötvöst, ki meg is verekedett vele. Ez azonban semde-monda. Csak az az igaz, hogy Eötvös valóban megcsinálta e szójátékot és pedig a mondott körülmények között. Ennek bizonyosságára báró Eötvös Lorándnak, a Magyar Tudományos Akadémia elnökének, 1892 március 2-án kelt, hozzám, kérdésemre válaszúl intézett levele, melyben ez van:

»A szóban forgó *bon mot* csakugyan atyámtól származik. Atyám azt többször elbeszélte anyámnak, ki arra élénken emlékszik.«

Jókai Mór akadémiai székfoglalójában: *A magyar néphúmorrról* (olvasta 1860 jan. 30-án) ezt írja: »... a legjobb *bonmot*-k egyike tudtomra magartól eredett; egy francia diplomata ugyanis azt veté fel, hogy Franciaországnak Angliába lépni: 'il n'y a qu'un pas', a magyar erre azt felelte: 'oui, le pas de Calais.' [«] Hogy e két anekdota rokon, igen valószínű, és pedig a Jókaitól közlött alkalmasint csak a báró Eötvös-félének kopása.»³⁵

Falk Miksának pedig eredeti kéziratában még szerepelt egy meghiusult olaszországi párbaj története: „1836-ban Eötvös nagy utazásokat tón és pedig legnagyobb részt Forgách Lajos gróf társaságában. E körülmény Eötvöst majdnem kellemetlenségbe ejtette. Olaszországi utjukban egy nap két ismeretlen uri ember megjelenik Eötvösnél és kihívták párbajra. Hiába erősítette Eötvös, hogy ő a kihívó fél nevét most először hallja; a segédek szilárdul ragaszkodtak kihívásukhoz. Eötvös tehát megnyugodott sorsában, csak az okozott neki nagy bajt, hogy egy ismerős lelke sem volt, kit segédnek fölkérhetett volna; Forgách is több napi kiránduláson távol volt. – Elvégre mégis talált segédeket és elment

³⁵ *Tóth Béla*: Szájrul szájra. i. m. 150–151. Pulszky Ferenc magyar nyelvű Eötvös életrajza lábjegyzetében a történet éppen fordítva szerepel, itt Eötvös Angliát magasztalta, és így egy franciával párbajozott: „Számos kalandja közül csak ez egyet emlitem. Londonból a szárazföldre visszatérve nem tudta elegendően magasztalni az angol földet s az angol jellemet »C'est sublime« ezzel végezte megjegyzéseit a *table d'hôte*-nál, mire egy francia, ki átellenében ült, azt felelte: »Du sublime au ridicule il n'y a qu'un pas«; – »Oui, le pas de Calais« volt a válasz, – következése egy kihívás. –” *Pulszky Ferenc*: Báró Eötvös József. i. m. XVIII. Pulszkyval megegyezően adja a *bonmot*-ot Förster Aurél is cikkében: *Förster Aurél* Anekdótái. Magyarság, 1923. július 29. 6. MAK 2:209. *Báró Eötvös József és az angol*. Báró Eötvös Lóránd elbeszélése. Tóth Béla, *Szájrul szájra*.

a meghatározott helyre. – Mielőtt a párbaj kezdődött volna, Eötvös ismét kérdezősködött annak oka után. Az ellenfél egészen feldühödött a szemtelenségen, hogy még kérdezősködni merészel, midőn annyira megsértette egy tisztességes család becsületét, midőn leányát kihívó módon követte.

Eötvös határozottan kinyilatkoztatta, hogy sem a leányt, sem az atyját soha sem látta. »Ön csakugyan Forgách gróf?« kérdezé az idegen. »Nem, az nem vagyok!« felelé Eötvös. »De ön ott és ott lakik?« »Igen!« »De ott értesülésem szerint Forgách gróf lakik?« »Bizonyára, csak hogy a rejtély kulcsa az, hogy én Eötvös báró vagyok, ki Forgách gróf társaságában utazik és vele lakik.« – E fölvilágosítással, természetesen, vége volt a párbajnak.³⁶

Az utolsó életrajzhoz kötődő anekdoták tárgya a család 1841-es gazdasági csődje, (nemhiába, a híres jóslat első tagjában is előkerül Eötvös anyagi viszonya) a pénzválságot és annak következményét Eötvösökre nézvést Pulszky Ferenc nem csak az Eötvös-életrajzában, de saját memoárjában is elmeséli, a történet variánsa pedig szerepel Falknál is.

Pulszky életrajzában ez olvasható: „Az országgyűlés berekesztését csakhamar követte az 1840-ki pénzválság, s ennek áldozatává lőn Magyarország tárnoka is, báró Eötvös Ignác. Az öreg úr minden áron nagy földbirtokot akart szerezni családjának, drága kölcsön pénzen vett jószágot jószág után; a hitel rögtön visszavonatot, a jószágok ára leszállt, s ő nem volt képes kötelezettségeinek megfelelni. Előhivatta tehát fiát, s jelenlétében tanácskozott egy tapasztalt pénzüemberrel, hogy mit lehetne megmenteni vagyona hajótöréséből. A fiancier előadta furfangos tervét s a szerepet, melyet ebben az ifjú bárónak szánt; ekkor ránézett s félbe szakítá magát. »Az ifjú báró elpirúlt? Az ifjú báró szegényli magát! Az ifjú báróból soha nem lesz gazdag ember!« Ezen jóslat be is teljesedett, nem lett belőle gazdag ember, hanem lett nagy férfiú, ki hirnevét szeplőtlenül hagyta gyermekeire»³⁷

A történetet nevesítés révén mindenképpen pontosabb változatban meséli Pulszky emlékirataiban *A büntető törvénykönyv-javaslat szerkesztése (1840–1843)* fejezetben: „Bécsben ez időben pénzválság ütött ki, melynek legfőbb áldozata a Geymüller nagy bankház lett s ennek bukása következtében Eötvös Ignác, a tárnok. Ez mindig acuirált jószágokat, nagy részben hitelbe, főleg pedig az ercsii uradalmat, melyet ideiglenes jogcímmel bírt, minden áron meg akarta örökíteni családjában, de a mint a pénzpiacz állapota szorúlt s a hitel szűkült, mindaz, kinek birtoka adóssággal volt terhelve, nem tarthatta fönn magát. Eötvös fiaival s az öreg Ulmannal közölte zavarát: az ügyes bankár természetesen azt tanácsolta, hogy a törvényengedte minden furfang fölhasználásával s a birtokviszonyok összezavarásával oly állapot állíttassék elé, mely időt engedjen az adósnak; mert ismervén a báró vagyonát, meg volt győződve, hogy nemcsak minden hitelező ki lesz elégítve, hanem a családnak is megmenthető talán némi szerényebb vagyon. Pepinek egyenes jelleme fölháborodott e terven, mit Ullmann észrevéve e szavakkal fordúlt feléje: Az ifjú báró pirúl! az ifjú báró szegényli magát! az ifjú bárónak nem lesz soha pénze! s ő csakugyan még az napon le-

³⁶ *Falk Miksa*: Eötvös ifjúságából. Pesti Napló, 1871. december 8.

³⁷ *Pulszky Ferenc*: Báró Eötvös József. i. m. XXI–XXII.

mondott minden várható örökségről, nem akart részt venni a furfangos eljárásokban, elvitte könyveit s egy támlásszéket s elhagyta atyai házat.”³⁸

Falk Miksa 1841-re datálva, más ajánlattevővel, más pénzügyi művelettel, de Pulszkyéval szinte szó szerint egyező végeredménnyel meséli az Eötvös tisztességességét példázó anekdotát: „1841-ben a nem rég meghalózott Wodianer báró Eötvösnek, a ki akkor már híres felsőházi szónok volt, egy pénzügyi műveletet ajánlott, mely által a legtisztesegebb módon sok pénzt lehetett nyerni; ha jól emlékezem, arról volt szó, hogy Eötvös mint alapító vegyen részt az akkor éppen alakulóban lévő lánchidrészvénnytársulatban. Az ajánlat egészen tisztességes, Eötvösre semmiképen kompromittáló nem volt; mindazonáltal ez pillanatnyi habozás nélkül azt válaszolta: »Szégyenleném magamat, ily pénzt elfogadni.« »Ha ön szégyenli magát ily pénzt elfogadni, báró ur, akkor ön-ből sohasem válik gazdag ember!« válaszolá a bankár és igazat mondott: Eötvös egész életében nem fogadott el egy garast, melyet tisztességes munkájával nem keresett volna és valóban sohasem lón gazdaggá.”³⁹

Úgy tűnik, az Eötvös-család csődjét előadó anekdoták főként Eötvös becsületességét voltak hivatottak érzékelteni, és ezzel áttértünk a jellemzően nem életrajzi mozzanatokhoz köthető anekdotákhoz, amiknek célja elsősorban Eötvös emberi voltának bemutatása. Berecz Kátoly, és a *Magyarország és a Nagyvilág* 1871. február 12-i cikke érinti a pénzválságot, fontosabb azonban bennük, hogy Eötvös becsületességét mutassák be. Berecz Károly, Eötvös titkára alkalmazásba kerülésével kapcsolatban említi Eötvös apja anyagi bukását, mondatai azonban a dolgoz Eötvös leírására futnak ki: „1843 tavaszán már pesti lakos, jurátus s »ismertebb nevű fiatal íróink egyike« voltam. B. Eötvösnek, a ki ekkor a pozsonyi országgyűlésre készült fölmenni, ilyen-fajta fiatal emberre volt szüksége, jó helyről — tudtomon kívül — engem ajánlottak s egy szép reggelen [...] azzal az édes tudattal ébredtem föl: hogy a »Karthauzi« írójával egy földél alatt lakom s szerény munkaerőm s képzettségem rendelkezésére áll. [...]

Köztudomású, hogy szülőinek vagyoni bukásával a nagy kényelemhez s teljes függetlenséghez szokott ifjú egészen vagyontalan lett. Atyja befolyásánál fogva kaphatott volna előkelő hivatalos állást, de ő a kínálkozó alkalmat függetlensége árán nem ragadá meg, valamint azon ajánlatokat sem, hogy atyja ropant vagyonából maga számára valamit megmentsen. Inkább maradt vagyon nélkül, de független! — »Nem tudom, mennyire ismeri ön helyzetemet — írja egy hozzám írt levelében — ha azonban nem ismerné, biztossá tehetem önt, hogy szülőim megbukása által minden vagyontól megfosztva, kizárólag munkám szerzeményéből élek, a mi minden iparkodásom mellett — s hogy nem hanyélek, ön is jól tudhatja — alig elég, hogy magamat a szükségességekkel ellássam s adósság nélkül kijőjjek.«

Mellesleg szabad legyen itt érintenem az okot, mely Eötvös szülőinek vagyoni bukását okozta. Az öreg báró erősen a gazdálkodásra adta magát, nem elégedve meg azzal, hogy terjedelmes birtokaiban gazdálkodhatott, még a haszonbérletet is egész szenvedélylyel folytatá: a hol csak haszonbérbe adandó bir-

³⁸ Pulszky Ferenc: Életem és korom. i. m. 1:144–145.

³⁹ Falk Miksa: Báró Eötvös József életéből. i. m. 220–221.

tok volt, mind kivette, egész gazdaságát maga kormányozta, s mint a következmény kimutatta, igen szerencsétlenül. [...]

E rossz gazdálkodásnak tehát csakugyan vagyoni végromlás lett szomorú következménye, de mi Eötvös lelkierejét legkevésbé sem törte meg, sőt tettvagyát s munkaerejét még fokozta. Nem támaszkodva semmi másra, mint saját erejére s tehetségére, daczára főranguságának, mely sokaknak a henyeségre s időlopásra mintegy szabadalmat ad: elhatározá, hogy tagja lesz a szerény munkás osztálynak, mely azonban minden szerénysége mellett is, a társadalmi, az állami életben a legfontosabb tényező. – És ez erős elhatározásának páratlan kitarása mellett, nem csak a hazára, de az egész emberiségre nézve is egy munkás s áldásos élet lón eredménye.”⁴⁰

A kizárólag a *Magyarország és a Nagyvilág* tárcájában megjelent anekdota is a csödről szól, ám nem újabb variánsa az iménti történet vagy történeteknek, és elsősorban szintén Eötvös becsületességét szeretné megmutatni: „Az első nagy csapás, mely Eötvöst még ifjúkorában érte, atyjának vagyonbukása volt. Eötvös jótállást vállalt atyjáért, s ez ügyre vonatkozólag azon időben következő kis történet szállongott, bizonyosságul, mennyire megnyerte a fiatal író szabadelvű elvei által a közszeretetet. A hitelezők közt volt S. báró is, kihez Eötvös azon kérelemmel ment egy ízben, hogy lenne egy kis türelemmel, míg követelése kiegyenlíthető. »Lássa — szólt — én most csak írói keresményemből élek, tehát lassan megy a pénzgyűjtés; kérem, várjon egy kis ideig.« A gazdag báró azonban semmit sem akart erről tudni, s Eötvös lehangoltan távozék. S. báró még a lépcsőn is utána kiáltá: »Ismétlem, meg akarom kapni pénzemet.« A lépcsőn találkozik Eötvös egy zsidóval, kit nem ismert, de ki e szavakkal szólítá meg: »Hallottam, mit beszélt a gazdag báróval; önnek 4000 frtra van szüksége: én kölcsön adom; majd visszaadja, ha pénze lesz.« Eötvös meglepetve mondá, hogy nem is ismeri. »De én ismerem önt,« felelt az idegen; »tudom, mit tett ön már eddig is a szabadság érdekében.« S nem tágitott mindaddig, míg Eötvös a pénzt el nem fogadta s ki nem elégitette gazdag hitelezőjét. És az ismeretlen nem is csatlakozott; az első pénzösszeg, melylyel Eötvös rendelkezhetett, a nemeslelkű zsidó követelésének kiegyenlítésére volt szánva.”⁴¹

Tematikusan ide kapcsolódik, hogy a visszaemlékezésekben többször leírásra kerül Eötvös nagyszerű munkabírása. A *Magyarország és a Nagyvilág*-ban megjelent tárcában az utolsó apró vonás, amit adnak Eötvösről, ezt festi, és hasonlóan Berecz Károly, az eredetileg ugyanezen lapban a halál első évfordulójára készült írásában, részletesen megemlékezik erről. Az Eötvös halálát követően megjelent írásban a halál egyik okaként a túlfeszített munkát adva ezt írták: „Bámulatos volt Eötvös munkássága; a szó szoros értelmében halálra dolgozta magát, miután különben is gyenge testalkattal birt. Naponkint 9 óraker már hivatalában volt s szakadatlanul dolgozott 1 óráig; ekkor haza ment s 3-ig magánkihallgatáson fogadott minden osztálybeli panaszos és kérelmező feleket, aztán gyorsan ebédelt, többnyire 10–15 perc alatt, s ismét hivatalos dolgai

⁴⁰ Berecz Károly: A „Magyarország és a Nagyvilág” szerkesztőjéhez. In *Új: A régi „Fiatl Magyarországl”* (Emlékezések, vázlatok.) Atheneum, Bp. 1898. 58–61.

⁴¹ *Anonim*: Apró vonások b. Eötvös életéből. i. m. 77.

után látott, ha ugyan minisztertanács vagy pártértekezlet nem vette igénybe. Este ismét íróasztalához ült, — vagy inkább állt, mert állva dolgozott, — s reggeli három-négy óráig szünet nélkül tudományos vagy szépirodalmi munkával foglalkozott. E roppant megerőltetésnek természetes következménye lőn, hogy gyenge testalkata megtörött.”⁴² Berecz Károly hasonló feszített munkás életvitelről emlékezik meg Eötvös korábbi életszakaszában: „Eötvös igen könnyen s gyorsan dolgozott s a mellett, hogy sokat írt, folyvást sokat is olvasott. Minden lipcei könyv-vásárkor láda számára rendelte meg a könyveket, melyekből tömördek jegyzetet csináltunk. Egész halom ily jegyzet állt rendelkezésére, midőn a »XIX-ik század uralkodó eszméi«-nek megírásához fogott. Beható, alapos tanulmányról tanúskodik mindenik munkája, még országgyűlési beszédein, hirlapi cikkein is meglátszik, hogy fölvelt tárgyairól alapos ismereteket szerzett előbb, hogy azok elmondásában s megírásában lelkiismeretes meggyőződésének annál hathatósabb kifejezést adhasson.”⁴³

A karthauzi, A falu jegyzője és a Magyarország 1514-ben keletkezésével kapcsolatban is fennmaradt egy-egy történet, és néhány visszaemlékezés révén Eötvös élete néhány irodalmi részlete, irodalmi munkamódja is ismert. Emlékszünk, hogy Ráth Mór korai, Eötvös halálakor publikált két visszaemlékezése *Eötvös és Goethe* cím alatt jelent meg, így pedig Eötvös irodalmi életébe, gondolatvilágába nyújtottak bepillantást. Eötvös számára Goethe igen fontos szerző volt, talán ezért is járhatott éveken át idős korában a karlsbadi fürdőbe, ahol Goethe is sokat időzött. Ráth Mór cikke ezekkel igazolja ezt: „Az »Alte Wiese« egy szerény házában, a »fekete elefánt«-hoz szokott Eötvös évek óta szállást venni, és a „fekete elefánt” elől indulva ki, mutatta meg nekem azon házat, melyben a »nagy Góthe« lakott; azon emléktáblát, melyet Karlsbad polgármestere az ő korholásaira tétetett a Góthe-házra; azon sziklákat, melyeken Góthe kövületeket kopogtatott Karlsbad egy öreg gyógyszerészével; azon réteket, melyeken az univerzális tudós botanizált; azon hegylejtőt, melyen a híres karlsbaldi postillon kétszeres virtuozitással harsogtatta postásípját, midőn a weimári »demigod«-ot (félistent) hozta Karlsbadba.

A »fekete elefánt« egy emeletes szobájába vitt föl Eötvös egy derült reggelen, azon hirrel, hogy nagy és örvendetes esemény érte. Kíváncsian kísértem föl a sötét lépcsőn, kíváncsian a terembe, hol ragyogó arcczal mutatta első unokájának arczképét, mondván, hogy unokájának születése volt tán életében az egyetlen öröm, melyet nem szenvedések árán vásárolt meg; mert csak a babának szerencsés születése után tudta meg, mi történik széchenyi-hegyi villájának egyik mellékszobájában. »Vöm, folytatta, már megvette a mezőhegyesi kanczát, melynek csikáján fog a kis Návay egyszer lovagolni. Talán jobb ajándék is, végezte mosolyogva, mint, — melyet én szántam neki egykori ajándéku, — Góthe összes munkáinak diszkiadása.«

Más alkalommal az „»Alte Wiese« platánjai alatt szokott asztala mellett ülve tünt föl nekem aggodalmas arcza, melylyel egy levél olvasásába volt merülve. Kérdésemre elpanaszolta, hogy Lóránt fia, életének büszkesége, a napokban

⁴² *Anonim*: Apró vonások b. Eötvös életéből. i. m. 77.

⁴³ *Berecz Károly*: A „Magyarország és a Nagyvilág”. i. m. 61.

hagyta el a német bölcsek rideg városát: Königsberget, és Karinthia és Tirol óriási határkövének, a Gross-Glocknernek 15,000 láb magas, jéggel takart csu-csait készül megmászni. »Képzelve csak, mondá, midőn ezen fiut korholtam, hogy miért veszélyezteteti életét egy ily élvezetes, de nyaktörő vállalatban, a gyerekek saját fegyvereimet forgatta ellenem, mert rám olvasta Góthe azon versét:

'Wenn sich der Most noch so absurd geberdet
Es wird ein guter Wein daraus.'⁴⁴

A Molnár Aladár által publikált, az 1836–37 -es nagy utazásnál már említett, Eötvöst állítólag a Grande-Chartreuse meglátogatásakor *A karthauzi* témájához juttató történet így szól: „Huzamosabb párisi tartózkodása után a vidéken, s különösen déli Francziországon akart nagyobb körutat tenni. Azon időben vasutak még nem lévén, a legbiztosabban az ugynevezett »királyi kocsi-kon« lehetett utazni. Azonban a személyforgalom már annyira növekedett, hogy e királyi kocsik nem birták az utazókat azonnal felvenni, s azok kénytelenek voltak magukat néha hetekkel előre beiratni. Eötvös e körülményekről elfelejtkezvén, csak indulása előtt való nap jelentkezett, s már nem kapott helyet. Nem akarván még vagy 14 napig várakozni, egy magán-vállalkozó kocsi-jára váltott jegyet. A királyi kocsi vezetője figyelmeztette, hogy meg fogják csalni; de ő nem hitt, látván, hogy e magánkocsi ép oly jó és kényelmes, mint a királyi szekér. Azonban alig haladtak néhány állomást, midőn az utasoknak jelentették, hogy ezt a kocsit vissza kell Párisba küldeni, s egy másik járművet adtak rendelkezésükre, a mely pedig oly rozzantnak s kényelmetlennek látszott, s melybe oly rosz két gebét fogtak, hogy csak a végső kényszerüségéből lehetett volna rajta az utat nagy fáradsággal és lassan folytatni. Ekkép rászedetve, Eötvös ott hagyta a sokat ígért vállalkozót, és az e közben megérkezett kir. kocsi vezetőjének tanácsára a postán két, állomásonkint változtatandó – nyerges lovat bérelt, s egyiken a postaszolga vitte a legszükségesebb podgyászt, másikon ő maga lovagolt. Előbbi uti tervét a részletekben megváltoztatva, Francziaország nagy részét lóháton utazta be, s a hosszas lovaglás fáradalmait gazdagon kárpótolta az az előny, hogy az országutakról s fővonalakról letérve, a legszebb és legerégnyesebb vidékeken bolyonghatott.

Igy jutott el a félreeső kies Chartreux-höz is, hol a karthausiak zárdáját szintén meg akarta tekinteni. Azt hitte, az egész látogatást elvégzi fél óra alatt, s még az nap tovább folytathatja utját. Azonban a zárda külső kapujához érve, két hölgyet talált ott heves vitában a kapuőrrel. A nők hasonlóul lóháton érkeztek, két szolga kíséretében. Az egyik előkelő urhölgynek látszott; fiatal és szép volt. Olajszin arcán bizonyos szenvedélyesség tükröződött, s nagy fekete szemiből fájdalom és harag sugárzott. A másik valószínűleg társalgónője volt. A francia nyelvet mindkettő nehezen s csak törve beszélte, s mint később kiderült, a két nő spanyol volt. Az urhölgy erősen, s mindinkább kitörő indulattal követelte bebocsáttatását, mit a kapuőr állhatatosan megtagadott, nem lévén szabad a zárda küszöbét nőknek átlépni. Midőn már semminemű érveikkel, sem haragjukkal nem birták a kaput felnyitítani, a legerősebb női fegyverhez

⁴⁴ Ráth Mór: Eötvös és Góthe. Egy kis visszaemlékezés. Reform, 1871. február 5.

folyamodtak, s kétségbe esésében mindkét nő hangos zokogásban tört ki. De a csuklyás kapuórt a könyvek sem bírták részvétre indítani.

Eötvös nem nézhette tovább tétlenül e jelenetet, melynél már a nők kitörő fájdalma is meghatotta, de meg az egésznek mythicus színezete is felizgatta költői képzeletét. Odalépett tehát az urnóhoz, kérdezte a zárdába igyekezetének célja iránt s közbenjárását ajánlotta fel. A nő csak annyit mondott, hogy a zárdában egy fiatal rokona van benn, kivel minden áron és sürgősen beszélnie kell. A közelebbi körülményekről csak egyes vonatkozásokat szalasztott ki töredékesen.

Heves érzelem-kitörések közt mondá, hogy azon fiatal embert elcsábították a zárdába, most karthausivá akarják tenni, de még nem késő, neki meg kell őt szabadítani; az egész egy nagy tévedés, egy gyalázatos intrigua következése, de már minden kiderült, minden rendbe hozható; semmi sincs úgy, mint azon fiatal ember gondolja, ő fel fogja őt világosítani, hogy boldogságához semmi sem hiányzik s most ezért nem akarják őt beereszteni.

Eötvös érdekltségét ez előadás még inkább felkelté s megígérte, hogy a kérdéses fiatal embert értesíteni fogja rokona ittlétéről s a zárdafőnöktől, ha lehet, kieszközli találkozásunkat. Ezzel bement a zárdába.

A főnöknél tett látogatás után annak engedélyével felkereste az illető fiatal embert. Egy alig 23 éves, nyulánk termetű, meglepően szellemes arczkifejezésű férfit talált homályos czellájában gondolkodva. Halvány arczán, fájdalmas kifejezésű szemében erős benső küzdelmek és nagy fájdalmak nyomai látszottak. Mind vonásain, mint hangján s beszédén teljes nyugalom uralkodott, de úgy látszott, hogy ez nem a szív elégteltsége, ez nem a benső megnyugvás, hanem a viharban elfáradt léleknek resignatioja.

Eötvös előadta küldetése célját s a tudott körülményeket. Azonban minden törekvése daczára is kénytelen volt a kapun kívül várakozó nőhöz azon válaszzal térni vissza, hogy állítólagos rokona felavatása előtt már nem akar kijönni a zárda kapuján, be pedig nőknek nem szabad lépni; a mi közlendője tehát van, azt írja meg levélben, melyet ő — t. i. Eötvös — kézbesítend.

A nő kezeit tördelve mondá, az most lehetetlen. Neki egy bonyodalmas hosszú történetet s gonosz cselszövevényeket kellene kifejteni. Ez egy hosszú irat lesz s ma nem készülhet el.

»Tehát szálljon meg itt egy közelebb levő házban vagy faluban s én megvárom és holnap kijövök a válaszáért« – szólt Eötvös.

A nő nagy hálával köszönte meg e lovagiasságot s egy alig negyed órányira levő házban megszállt.

Eötvös visszatért a zárdába, melyben így véletlenül félóra helyett mintegy hat napot töltött. Engedélyt nyert a könyvtár használatára, s egészen elmerült szent Bruno, a karthausi rend alapítója műveinek olvasásába, s e mellett szorgalmasan látogatta a karthausiak sajátos isteni tiszteletét, s elmélázva szemlélte, hogy naponkint a kertben miként ássák, majd betemetik, s újra ássák saját sirjaikat.

Mondá, hogy néki sok szenvedést okozott egész életére a chartreuxi zárdában töltött ezen idő, s később a Karthausi írása, mert az ott látottak s a nyert

benyomások, s különösen később a regény írása közben mindezeknek átélése nagyon segítette benne kifejtetni azon melancholikus érzületet, melyre ugyis volt hajlama, de melyet mindig igyekezett eltakartni, s melynek nyomait char-treuxi látogatása és a Karthausi írása előtt senki sem vette észre a rendkívül életvidor ifjun.

Itt a zárdában ismerkedett meg azon ügyvéddel, ki egyik legkitünőbb fiatal jogásza volt Francziországnak; ügyességével s nagy tehetségével egy több millió frank érték felett folyt pert megnyert; de ő ugy látta, hogy nem volt igazsága, s később felébredt lelkiismeretének mardosásait mint karthausi akarta szigoru vezeklésével megszüntetni.

A párisi nagy világ mulatságaiból jött vidor Eötvösre mindez sajátságos hatást tett. Látni az örökös sirásást, az előbb mélabus, s a későbbi években egész tompa kifejezésü halvány arcokat némán élni s járnai egymás mellett; a chorból nézni, s hallani a templomban esthomályban a zuhogást, melyet előidéznek a vezeklők, a mint homlokukat az oltárkövön véresre verik, vagy magukat korbácsolják; s ezekhez olvasni sz. Brunonak szigoru munkáit, melyek minden sora lemondásról, a vezeklés legválogatottabb nemeiről és a halállal való foglalkozásról szól. És ezen hatások között mint lovagias közbenjáró szerepelt egy nem ismert rejtelmes történetben.

Erkezése utáni nap kiment a levélért. »Még lehetetlen volt befejezni, monda a nő, az nagyon szövevényes történet, nehéz írásban előadni.«

Harmadik nap sem volt készen.

Negyedik napon végre kézbesithette az egész iratcsomagot képezett levelet az illető fiatal embernek.

Az nem fogadta el. »Vigye ön előbb a zárdafőnökhöz, nyissa az föl.« – Eötvös a főnökhöz vitte a levelet, az pedig a fiatal embert rögtön hivatta a felbontatlanul adta oda neki azon utasítással, hogy gondolja meg jól, és ugy határozzon.

A fiatal ember távozott, de alig egy óra mulva visszatért, kijelenté, hogy elolvasta a levelet s *határozott, ő marad a zárdában, és leteszi a fogadalmat.*

A főnök komolyan meginté hirtelenkedéseért, s utasítá, hogy még legalább 24 óráig gondolkodjék a dolog felett, s ne határozzon ily gyorsan.

Két nap mulva Eötvös távozni akarván, kérte a választ.

»Mondja meg ön — felelé az ifju nyugodt határozottsággal — azon nőnek, hogy ismételve elolvastam iratát, de általa nincsenek megingatva azon okaim, melyek a zárdába hoztak. Én itt maradok, s karthausi leszek.«

Midőn Eötvös e választ a nővel tudatta, leirhatlan fájdalom vett azon erőt. Annyira megrendült, hogy Eötvös lovagias feladatának tekinté el nem hagyni, hanem elkísérte az első nagyobb állomásig, hova még egy egész napi ut vezetett. Utközben a fájdalom kifejezéseit a harag és indulat rendkívül erős kitéréssei váltották fel; és hol franczia, hol spanyol nyelven a legszenvedélyesebben szidalmazta a cselszövőket, az árulókat s a papokat, kik csakhogy a közjük lépők után gazdag örökséghez jussanak, minden gonoszságot elkövetnek. Eötvös hasztalan mondta el a zárdafőnök loyalis eljárását. – Mi volt ama rejtelmes történet, azt Eötvös sohasem tudta meg. Hogy azon nő, kivel ekként találkozott, a spanyol előkelő aristocratia tagja volt (nevét sem tudhatta meg), azt onnét gon-

dolta, mert mire Párisba visszatért, arról értesült, hogy az azon idő alatt Párisban tartózkodott, majd minden előkelő spanyol elment gr. Apponyi osztrák következő tudakozódni b. Eötvösről, »a leglovagiasabb nemesről, ki egy spanyol hölgy iránt oly nemesen viselte magát, hogy az által minden spanyol nemesst kötelezett« és köszönő kártyákat hagytak ott számára. – E történetke kétségkívül nem deríti fel a Karthausi regény sem meséjének, sem az eszméknek történeti keletkezését. Azokban az anyagot inkább Eötvös összes életviszonyai, élményei, tapasztalásai, szenvedései, érzelmei és eszméi szolgáltatják. De a mű alakja és hangja, (sőt jó részben még eszméi is) az elbeszélő chartreuxi látogatásnak köszönhetőek. Eötvös maga határozottan mondá akkor nekünk, hogy a Chartreux-ből eljövete perczétől mindig gondolkodott azon rejtelmes eseményeknek és a zárdában nyert benyomásoknak valamely költői műben való feldolgozásán, s hogy így jött létre lassanként a Karthaus regény, »*melyet vajha soha ne irtam volna* — mondá elbeszélése végén — mert az kedélyemben nekem igen sok szenvedést okozott.«⁴⁵

Berecz Károly, Eötvös egykori titkára így emlékezett vissza utóbb *A falu jegyzője* keletkezésére: „Sokoldalú irodalmi munkásságát naponként, fölváltva, gyorsan s csaknem pihenés nélkül folytatta. Midőn Szalay László s később Csengery Antal szerkesztette a »Pesti Hírlap«-ot, a politikai zszurnalisztikában is tevékeny részt vett. Írt akadémiái emlékbeszédeket, s nevezetesebb alkalmakkor otthon készült országgyűlési beszédeire. Ugyan ekkor írta a »Falu jegyzőjét« is s néha néha apróbb szépirodalmi dolgokat. Ha rövid napi sétájából visszatért, mintha pótolni akarná az elvesztett időt, a lépcsőkön csaknem rohanna jött fel, hogy félbehagyott munkáját mielőbb folytathassa. A munka nála nemcsak kötelesség, de élvezet s valódi létszükség volt. Reggeli hat órakor már dolgozott, gyakran esténként is lámpafénynél s mindamellet többször sajnálkozva említette: hogy az idő mily gyorsan elrepül, s az ember élete mily rövid, egész életen át alig végezhet valamit!

A »Falu jegyzője« írását pihenésül vette s minthogy ezt többnyire tollamba mondva dolgozta, öltözése s mosdása közben rendszeren ezt vettük elő, s míg öltözött, haját rendezte s. a. t. folyvást diktált s a lapok szépen teltek; és így az öltözéssel más emberfiánál elvesztett időt is meggazdálkodta. Vagy ha valamely nehezebb, fejtörő munkában kifáradt, szivarra gyújtott, felült az ablak párkányára s míg szórakozva az utcára ki-kitekingetett, a »Falu jegyzője« kedvelt alakjairól, Peti cigányról, Violáról s. a. t. a legérdekesebb dolgokat diktálta tollamba. És ha egy-egy mély reflexio, vagy megragadóbb költői hasonlat — melyekkel művei elvannak halmozva — merült föl lelke mélyéből, meggyőződéstől s lelkesedéstől áthatott hangja egészen ünnepiessé vált s míg szép fejét büszkén fölemelé, szeme a lelkesedés tüzetől ragyogott.«⁴⁶

A varázsinga című Eötvös Loránd életrajz révén megmaradt anekdotikus visszaemlékezés a *Magyarország 1514-ben* keletkezésével kapcsolatban ezt a momentumot őrizte meg: „Otthon a lakásban édesapja íróasztala fölött egy ré-

⁴⁵ Molnár Aladár: Eötvös „Karthausi”-jának eredete. i. m. MAK 6:146 – 148. A karthausi eredete. Molnár Aladárnak a Pesti Napló 1870. karácsonyi számában megjelent közlése szerint.

⁴⁶ Berecz Károly: A „Magyarország és a Nagyvilág” szerkesztőjéhez. i. m. 61–63.

gi-régi kard függött a falon. Egyszerű, minden dísz nélküli, durván kikovácsolt penge, kezdetleges famarkolattal. Egyszerűsége mellett is súlyos, veszedelmes szerszám hozzávaló kézben. Az Eötvös-lakás sok drága dísztárgya között szinte kirívóan hatott ez a durva fegyver. Loránd egyszer megkérdezte, miért tartja oly nagy becsben az édesapja?

– Parasztkard – válaszolta Eötvös József és levette a kardot a falról. Elgondolkozva forgatta. – Látod, fiam, ez a fegyver a híres Dózsa-féle parasztforradalom emléke. Ha sikerül az a régi forradalom, ma máshol vagyunk. Talán 1848 forradalma is hamarabb jött volna el. Persze, a falusi kovács, aki az üllőn kikovácsolta ezt a kardot, nem erre gondolt, hanem arra, hogy hány nemesúrnak az életét ontják ki vele. Mikor a »Magyarország 1514-ben« című regényemet írtam, előttem feküdt az asztalon. Gyakran ránéztem írás közben, meg is suhítottam néha. Népünk történelmének legnehezebb idejét látta ez az egyszerű fegyver. Nézd, még a kalapácsütések nyoma is megvan rajta.”⁴⁷

A visszaemlékezések egy részében Eötvös miniszterként is emberséges, egyszerű, igénytelen emberként kerül bemutatásra, aki mint Falk Miksa írja, „a fényes külsőségeknek soha sem volt barátja”.⁴⁸ Falk Eötvös utolsó éveiről szólva így festi Eötvös hivatali szobáját: „Sohasem felejttem a budai országház ama barátságos szobáját, melyben ő, mint miniszter dolgozott. A csöndes uri utcára nézett, három bemélyedő ablakkal. Butorzata lehetőleg egyszerű: állóíró-asztal, néhány támlány, a középlablaknál szerény íróasztal s a kandalló párkányán József nádor mellszobra. Az egész inkább a tudósra, mint a miniszterre mutatott. Ajánlottak neki többször új bútorozást, de nem kellett. „»Atyám — szólt egy ily alkalommal, — azt monda egyszer a helytartósági épületben házfelügyelőjének, ki új íróasztalt akart neki behelyezni: – Édes öregem!, ha az ember dolgozni akar, irhat egy gyuródeszkán is! – s az én nézetem is ez!«”⁴⁹

Falk Miksa mellett Győry Vilmos 1871. március 19-én, József napon publikált visszaemlékezésében olvashatunk hasonló egyszerűségről a miniszter Békés-megyei szentetornyai élethelyszíne leírásában: „Maga a tisztalak csinos, kényelmes, de épenséggel nem kastélyszerű épület, szobái elég tágasak, de kissé alacsonyok. E szobák közül a báró kettőt tartott fen csupán saját használatra.

Egyik hálósobája volt, mindjárt tisztjének lakosztálya mellett, egyenesen ebből nyíló, a másik dolgozó szobája, a hálósoba szomszédságában, kettős ablakával a kert rózsafáira tekintő. Egyszerűbb butorzatot képzelni sem lehet, mint a minő Magyarország kultuszminiszterének s egyik legnagyobb fiának e szobáiban található. E butorzat, egyszerű fenyőfából, barnára festve, csakis a legszükségesebbeket, mondhatnám nélkülözhetlenebbeket foglalja magában, s áll a hálósobában egy ágyból, egy nagyobb és kisebb szekrényből, néhány székből és egy asztalkából; a dolgozószobában egy balkaz-ból s két karos-támlányszékből, a lehető legegyszerűbb szövettel bevonva, – egy széles állóíróasztalból, s egy nagobbacska könyvtári szekrényből.”⁵⁰

⁴⁷ Horváth Árpád: A varázsinga. Eötvös Loránd élete. Ifjúsági, Budapest, 1954. 9–10.

⁴⁸ Falk Miksa: Báró Eötvös József életéből. i. m. 236.

⁴⁹ Falk Miksa: Eötvös utolsó éveiből. Fővárosi Lapok, 1872. március 31. Melléklet. MAK 5:144–145. *Báró Eötvös Józsefről*. Falk Miksa (1872). [1. apróság]

⁵⁰ Győry Vilmos: B. Eötvös József egyik alföldi magánya. i. m.

Falk Miksa az egyszerűség kedvelése, és a pompa elutasítása mellett a miniszterként is költői lélekkel bíró, gondolkodó vagy ábrándozó Eötvösről emlékezik szeretettel. Három apróságot is elmesél ennek alátámasztására, egy Svábhegyi lírai közös sétájukat, és két különös minisztériumi esetet:

„Mikor egyszer gyalog sétáltunk a Svábhegyen, váratlanul egy hatalmas zivatar lepett meg bennünket, mely azonban rövid záporosó után ismét elmúlt. Az eső ellen egy fabódéban találtunk menedéket; azután nem sokára a nap ismét kijött, a felhők szétfolytak, a zöld leveleken csillogva és reszketve függtek az esőcseppek és balsamos illat tölté be a léget. Midőn a fakunyhóból kiléptünk, Eötvös megállott, arcát, melyet mintegy dicsfény folyt körül, az ég felé emelé és az elragadtatás hangján kezdé szavalni Hölderlin gyönyörű szavait: »A mi történik, gyönyörből történik és békével végződik. A világ disszonáncziái olyanok, mint a szerelmesek czivódásai. A vizály közepette ott van a kibékülés és a mi szét volt választva, újra találkozik. A szívnek hulláma nem tudna oly szépen föltajtéckzani, ha a sors, ez a néma régi szikla, néha-néha utját nem állaná.« Azután elnémult s úgy látszott s úgy látszott, hogy magában szövi a gondolatok fonalát. Csak lassanként tért vissza a valóságba; azután pedig mosolyogva fordult hozzám e szavakkal: »Látja, még nem felejtettem el régi kedvenc klasszikusaimat.« Élénk szelleme folyvást dolgozott s gondolatainak árja kimerithetetlen volt: azoknak röptét a bürokráciai munka egyhangúsága legkevésbé sem akadályozta. Miniszteriumában egyszer ülést tartottak az ő elnöklete alatt. Joanovics György, akkori államtitkár, épen a görög egyház valamely unalmas ügyét referálta; ezalatt Eötvös folyvást irkált és tanácsosai nem tudták maguknak megmagyarázni, hogy mi érdekelheti őt annyira ebben a görög egyházi ügyben. Hanem néhány perc múlva odanyujtotta a teleirt papírt Kárffy tanácsosnak, a ki különös kedvence volt és ez csodálkozva olvasta a következő sorokat: »A világon két hatalom van, mely még a hegyeket is helyökről továbbmozdítani képes: a hit és a hitel. A mi napjainkban sokan vélekednek, hogy a hit már elvesztette hatalmát és egyedül csak a hitel uralkodik. De nem sokára eljő megint az az idő, a midőn az emberek csalódásukat fel fogják ismerni, mert akkor igen sok ember lesz a világon, a kinek többé nincs hitele, de a hit meg fog nekik maradni és ebben fogják vigaszukat találni.«⁵¹ Más alkalommal egy hivatalos iratcsomót küldött át Kárffynak és az azt összekötő madzag alá egy kis czédulát dugott, melyen a következő szavak voltak olvashatók: »Valamint a fa minél mélyebbre ereszti gyökereit a földbe, annál magasabbra emeli egyszerűsmind ágait az ég felé, olyannak kell lenni a mi tudományunknak is. Minél tovább behatolunk annak mélységeibe, annál inkább kell gondolatainkat az ég felé emelni.«⁵² – Számtalanszor közölte velem a leggyönyörűbb gondolatokat, melyek az általános audiencia alatt eszébe jutottak.”⁵³

⁵¹ Variánsaként vö. az 1993. sz. gondolatot 1868–1869-ből: *Eötvös József: Vallomások és gondolatok*. i. m. 752.

⁵² Variánsaként vö. az 1985. sz. gondolatot 1868-ból: *Eötvös József: Vallomások és gondolatok*. i. m. 749.

⁵³ *Falk Miksa: Báró Eötvös József életéből*. i. m. 236–238.

További három történetet mesél Falk Miksa Eötvös mindig segítő, támogató készségéről, szívóságáról, mivel meggyőződése szerint ezekről a történetkékről „még a kortársaknak sem volt tudomásuk, az utókor pedig még kevesebbet fog azokról tudni, ámbár az ilyen dolgok talán jobban megérdemelnék, hogy megőriztessenek, mint valamely hódítónak véres tettei, a ki holt testeken és füstölgő romokon építi fel hatalmát”: „Volt egy árva fiu, a ki ritka szellemi tehetség mellett nagyon könnyelmű fráter volt és végre mindenféle apróbb korhelységek miatt oda jutott, hogy a tanári kar azt indítványozta, miszerint az illető Magyarország valamennyi gymnáziumából kizárassék. Midőn az erre vonatkozó előterjesztés Eötvös elé került, ő magához idézte a fiut és egy órán át tartotta magánál. Ez óra multával a fiatal ember megtörve, könybe lábadt szemmel hagyta el a miniszter szobáját, a ki igenis elrendelte, hogy a fiu büntetését kivegye, de a gymnáziumokból kizáratni nem engedi. Ez az akkor fiatal ember ma a fővárosnak legügyesebb és legtiszteltebb ügyvédei közé tartozik. Ha néptanítók jöttek hozzá audienciáira, sokszor félórán tartotta őket magánál, legelőkeltebb részvétellel hallgatta meg életük regényét és a hol csak lehetett, tanácssal és tettel segítette őket. Egyszer egy alapítványi jószágbeli irnok meghalálozván, az illető referens előterjesztette ama rendelet tervezetét, mely szerint az illető özvegynek a szabályzat értelmében 18, mondd tizenhatsz forint évi nyugdíj volt engedélyezendő. Eötvös egy ideig némán bámult a papírra. Egyszer, kétszer, háromszor elolvasta az előterjesztést. A titkár, ki még most is él és a ki maga mondta el nekem ezt a történetet, csodálkozással látta, hogy a miniszter szemében köny ragyog.

Végre Eötvös megragadta a tollat és a 18 mellé még egy nullát irt. »Lássá, — mondá a felindulástól reszkető hangon — e szabályzat csak 18 forintot engedne meg, de az Uristen ez esetben tul fogja magát tenni a szabályzaton. Ilyen nyomor esetére én az égben egy szeparát kontót nyitottam magamnak és ugy remélem, annak hováfordítását valamikor a Mindenható előtt igazolni képes leszek.«⁵⁴

Eötvös egy másik soron kívüli adományozásos története a fiatal Munkácsy Mihállyal kapcsolatban ismert, ez a Zolnay Vilmos által összegyűjtött *Magyar történelmi anekdoták* című, 1927-ben kiadott kötetben jelent meg *Munkácsy ösztöndíja* címmel: „A kezdő Munkácsi Mihály ösztöndíjért pályázott egy ízben, de már lekészt vele.

Ligeti Antal, aki talán leghamarabb ismerte föl a később világhírű művész zsenijét, azonnal Eötvös József báró kultuszminiszterhez sietett föl s előadta neki, hogy Munkácsynál egy év elvesztése is milyen kár. Eötvös habozás nélkül a következő év terhére adott ösztöndíjat, miközben így szólt: – Ha be nem váltá-

⁵⁴ *Falk Miksa*: Báró Eötvös József életéből. i. m. 238–239. Érdekes, de ezt a történetet Falk 1872-ben máshogy írta le: „Egy nap nyugdíj-engedélyt terjesztettek eléje. Egy alapítványi hivatalnok vigasztalan özvegyenyek ügye forgott fenn, kinek a fenálló szabványok szerint csak 18 frt évpenzt lehetett engedélyezni. Némán olvasta át ez ügyiratot. Elolvasta kétszer, háromszor, s a titkár látta, hogy szemébe köny gyűlt. Végre tollat vett föl, kitörülte a 18 frtot, nagyobb összeget irt be, s a titkárhoz könyes szemmel, de mosolygó arccal fordúlt, mondván: »Igaz, hogy a dijsabvány csak 18 frtot enged, de a jó isten ez esetben túl fog tekinteni a szabványokon. Az ily nyomorra nézve én magamnak az égben külön-számlát nyiték, s azt hiszem, egykor megfelelheték érte a mindenható előtt.«” *Falk Miksa*: Báró Eötvös József utolsó éve. i. m. MAK 5:144–145. *Báró Eötvös Józsefről*. Falk Miksa (1872). [2–4. apróság]

ná a tehetséghez fűzött reményeket, az összeget sajátomból fizetem vissza az államnak.

Nemcsak nemes szív, hanem igazi mester is volt a zsenik felismerésében.”⁵⁵

Győry Vilmos révén ismert egy pusztán szavakból álló, de mégis igen nagy hatású adományozási története Eötvösnek, ami Szentetornyán esett meg Sebestyén Ferencsel: „Báró Eötvös József, czimet és rangot egy izben saját szabadjából is adományozott e helyen. Egy régi, hü cseléd volt szolgálatában, s él még ma is a szenttornyai birtokon, az öreg Sebestyén Ferencz. Izmos, vállas, erőteljes férfit, s urának hü szolgája. Egykor, a báró itt időzése alkalmával, benyit az öreg a felügyelő gazdatiszthez, s jelenti, hogy ő a báró ő méltóságával akarna szólni. »Miért?« — kérdi a tiszt. »Azt csak a báró urnak mondhatom meg« — hangzik az öreg válasza. Ez fontos ügy lehet, ki tudja miről akar szólni, — be kell a báró elé bocsátani. A báró kész volt rögtön elfogadni. Sejtette, hogy valami fizetésjavítást akar az öreg kieszközölni. »Hát mi a baj, öreg? — kérde a báró szívélyesen — talán a bére ellen van valami kifogása?« »Nincsen, méltóságos uram — viszonz a kérdezett — mindenem kijár a mi csak kell, — más a kérésem.« »És mi az?« »Régen szolgálom már, méltóságát, akarom szolgálni még tovább is; hanem, hogy a becsület is meglegyen, kérném, méltóságos báró ur, talán megérdemelném már az 'öreg béres' tituláját.« A báró a legjobb kedvűn mosolygott. A czimvágy még itt is! »Szívesen megteszem — mondá azután komolyan — mától fogva tehát, az egész pusztán, mindenki öreg-béresnek nevezze.« S hogy a titulushoz vitulus is járuljon, az eredeti folyamodót tiz forinttal is megajándékozta. A nemes báró sok embert juttathatott hivatalhoz, de kegyessége büszkébbé senkit sem tett, mint az öreg Sebestyén Ferenczet.”⁵⁶

Három anekdotában ugyanakkor Eötvös mint eleven, sőt ifjúként kifejezetten csintalan, tehát ilyenén módon emberi alakként jelenik meg. A *Fővárosi Lapok* 1871. április 12-i tárcája egyik felvezetésében T. K. monogram alatt Tóth Kálmán éppen ezt az oldalát domborítja ki fiatal Eötvösnek: „A harmincas évek közepe felé b. Eötvös József Magyarország egyik legszerencsésebb ifja volt. Születésénél fogva dúsgazdag és előkelő ifjúságánál fogva vídám, dévaj, sőt talán kissé könnyelmű.

Én, ki benne már a mély költőt, s a nagy gondolkozót ismertem, alig tudnám ezt elhinni, ha nem emlékezném, hogy néhány év előtt egy akadémiai ülésen mellettem állva, mosolyogva így szólt hozzám: — No nézze csak, mennyi fiatal vendégünk van! Itt hallgatóznak már két óra óta a nagy melegben... Istenem! engemet ebben a korban semmi sem lett volna képes ilyen helyen tartani.”⁵⁷

A *Magyar Anekdotalincsk A miniszter vallomása* című szövege ehhez a történethez hasonlóan szintén az idős Eötvös egykori csintalan önmagára való visszaemlékezését meséli el: „Báró Eötvös József közoktatásügyi miniszter ko-

⁵⁵ Magyar történelmi anekdoták. Összegejtötte: Zolnay Vilmos. Sajtó alá rendezte Komáromi János. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp. 1927. 107.

⁵⁶ Győry Vilmos: B. Eötvös József egyik magánya. i. m. MAK 4:141–142. A *kitüntetés*. Győry Vilmos.

⁵⁷ T. K.: Egy jóslat b. Eötvösről. i. m.

rában, 1869-ben, Kolozsvárt járván, megszemlélte az iskolákat, köztük a református főgymnasiumot is. Feltűnt előtte a termék csinos berendezése; különösen a szemébe ötlöttek a barnára festett padok.

– Én bizony még csak fehér gyalult padban ültem deákkoromban, mondta kísérőinek. Vajon nem fölösleges fényűzés ez?

– Aligha, kegyelmes uram, válaszolta Sámi László tanár. Mert a tapasztalás azt bizonyítja, hogy az ilyen csinos, barnára festett padokat a tanulók jobban megkímélik, mint az egyszerű gyalult deszkából valókat. Nem firkálják úgy össze.

Eötvös elgondolkodott.

– Deákkori emlékeim között keresgéltem, mondta aztán az uraknak. S azt a kérdést intéztem magamhoz: vajon tanulókoromban nekem is szokásom volt-e a padot összefirkálni? Hát jól emlékszem, hogy alig volt nálam megátalkodottabb firkáló.

A kiséret elképedt e vallomás hallatára; és Sámi László halkán megkérte Eötvöst, hogy valahogy hangosan ne ismétlje e visszaemlékezését, mert ha a tanítványok meghallják, holnap már nem lesz a padokon egy tenyérszerű hely sem, amelyet nem firkáltak be a fiúk!”⁵⁸

Kapcsolódván némiként az iménti tematikához, és egyben felvezetőként az Eötvös fényes eszét és humorát mutató anekdotákhoz mesélhető el az egyetlen Eötvös szóközi képességeit igazoló anekdota, hiszen valahol ez is okosságát hirdeti. Csengery Antal, Eötvös centralista társa, a *Pesti Hírlap* szerkesztője korai, 1851-es életrajzában a politikai pályáról szólván beszél Eötvös kitűnő szóközi tehetségéről, és azt állítja, beszédeit csupán „rövid emlékeztető szavakban jegyzé föl, s a részletek kivételét a pillanat lelkesedésére bizta. Gyakran egészen rögtönzött is.” Majd erre meséli el példaként az 1843-as országgyűlés egy anekdotikus Eötvös szóközlatát: „Főrendi ülés volt. A terem korán megtelve hallgatókkal. Eötvös már beszélt, midőn zaj hallatszik kívülről a terembe. Az alsóházi hallgatóság csinált demonstrációt egyik szatmási követ ellen, ki éppen ekkor érkezett Pozsonyba. A felsőházi hallgatóságnak ez értésére esvén, kezdett kifelé tolongani. A nádor észreveszi; s midőn ismét beszédét végzé egyik szóköz, oda izent Eötvöshez, hogy szóljon ismét. A csel sikerült. Eötvös felszólalása háttérbe szorítá a botrány érdekét. A tolongás megszűnt. Mindenki inkább őt akará hallani, mint tanuja lenni a demonstrációnak, melynek zaja át-hangzott a szomszéd terem ajtajából.”⁵⁹

A Jókai Mór szerint legjobb francia bonmot-k egyike ékes példáját adta Eötvös csillogó gondolkodásmódjának, nem meglepő hát, hogy Eötvös humora számos anekdotának tárgya. Eötvös e történetek alapján barátságos, kedves lehetett, szívesen viccelődött egyszerű emberekkel, jó pár anekdota mutatja be ily módon emberségét, miniszterként is megőrzött természetességét. Tóth Béla *Magyar Anekdota* című gyűjteményében ilyen történetként szerepel a *Hogy hívják az én komámat Ercsiben?*, a *Deák Ferenc és b. Eötvös József tréfája*,

⁵⁸ Tóth Béla: *Magyar Anekdota* i. m. 6:135–136.

⁵⁹ Csengery Antal: Eötvös József. In *Uő: Magyar szóközok és statusférfiak*. (Politikai jellemrajzok.) Kiadja Csengery Antal, Pesten, 1851. 217–218.

illetve *A számár* című anekdota, ugyanilyen a *Szabad Egyház* 1870. április 7-i számában megjelent anekdota, illetve Falk Miksa egyik anekdotája a még korosabb emberként, miniszterként is tréfálni képes Eötvösről. Ezek a történetek így szólnak:

„Hogy hívják az én komámat Ercsiben?

Báró Eötvös József egyszer észrevett a Nemzeti Kaszinó előtt egy Ercsibe való embert, a ki nagy báméskodva nézett szét. Meg is szólította, kikérdezvén, hogy mi járatban van.

– Gazdagodni jöttem Pestre, felelte a paraszt.

– No annak könnyű a módja, mondta rá Eötvös nevetve, akár meg is tanítom rá. Leteszek tíz engőt, maga is tegyen le annyit. A husz pengő aztán a magáé lesz, ha felelni tud a kérdésemre. Ha nem tud, akkor meg az enyém lesz a pénz.

– Állok elébe! mondta a paraszt.

– No jó! Hát mondja meg nekem, hogy hány stáció ide a másvilág?

Gondolkozik a paraszt, végül rámondja:

– Hát egy! ... Mivelhogy meg vagyon írva, hogy ha az ember meghal, a lelke egyenest a másvilágra megy.

– No ezt eltalálta! szólt Eötvös. Már most duplázzuk meg a tételt. Aztán arra feleljen kigyelmed, hogy milyen mély a tenger?

Egy kis gondolkodás után azt is kitalálta a paraszt.

– Ép egy kőhajításnyi mély! Mert ha követ hajít bele az ember, a kő meg sem áll a fenekéig.

Erre aztán a paraszt dupláztatta meg a tételt, és azt mondta:

– De már most én adok fel egy kérdést.

– Halljam!

– Azt mondja meg nekem az úr, hogy hívják az én komámat Ercsiben?

Azóta járja ez a mondás: »Hogy hívják az én komámat Ercsiben?«⁶⁰

„Deák Ferenc és b. Eötvös József tréfája

Egy délután látogatóban volt Deák Ferencnél az Angol királynő fogadóban Csengery Antal. Ott volt még a Szőnyi-intézet két serdülő növendéke, Szeniczey Ödön, Deák kedves unokaöccse, és Daróczy Tamás is. Az öreg úr ugyanis mindenkor szívesen látta rokonainak és jó ösmerőseinek fiait vendégül.

Deák és Csengery az ablakban kikönyökölve beszélgettek, a két fiú pedig a szoba asztalánál foglaltoskodott.

Egyszerre nyílik az ajtó, és halkán belép rajta báró Eötvös József. Csendet int a két fiúnak, és Deák mögé sompolyogva, jobb kezének kocogtatására hajlított mutató ujjával megkopogtatja az öreg úr testének a szoba felé fordított ama részét, melyet a hagyományos fekete kabát félrecsúsított szárnya nem fedezett.

Az öreg úr hátra sem fordulva, nyugodt hangon szól:

– Herein!”⁶¹

⁶⁰ Tóth Béla: Magyar Anekdotakincs. i. m. 4:131–132.

⁶¹ Tóth Béla: Magyar Anekdotakincs. i. m. 5:58.

„A szamár”

A hetvenes évek elején egy durva élclap, a Ludas Matyi, lerajzoltatott egy szamarat s azt írta rá: Báró Eötvös József.

A nagy ember erre csak azt mondta:

– Az a szerkesztő elég udvarias volt, hogy a szamár oldalára reáírattna nevetem; mert attól tartott, hogy különben nem ismernének rám még előfizetői sem.”⁶²

„Báró Eötvös József kultuszminiszter gőzhajón utazott Kalocsára. A tavaszi nap gyönyörűen ragyogott, s a költői lelkű kultuszminiszter, hogy magát ennek minél nagyobb élvezetére villanyozza, egy pár pohárka tokaji szőlőnedv üritésére gondolt. Meg is mondta a hajópinczérnek, hogy a fedélzeten az ő s több társai számára terítsen egy asztalt, mit a pinczér mihamarabb teljesített. De alig volt az asztal megterítve, jó egy sárga szakállu, fakó haju dandy, – neki fekszik az asztalnak (mely még akkor nem volt körülülve) és parancsol. A pinczér megrémül, himez-hámoz s kéri az ifjut, hogy üljön el ez asztaltól, mert már ez le van foglalva. De az ifju nem tágít. A hajón joga van mindenkinek oda ülni, a hol helyet kap! rivalja gorombán. A pinczér el nem lökheti, szép szó pedig nem használ, – mit tehetett mást, mint hogy az esetet elpanaszolja a kultuszminiszternek, s őt kéri fel az ügy elintézésre. A kultuszminiszter meg is jelenik a helyszínen, s azzal a finom udvariassággal, mely jellemvonása, felkéri távozásra az ifjut, s arról, hogy erre őt fölkérdni joga van, szellemdusan kapacitálni kezdi. A kapacitacio oly sikerrel haladt, hogy az ifju nem találva az érvek érvei ellen semmi kitérőt, abban kereste visszavonulásának elégtételét, hogy délczegen felállott s ünnepélyes hangon e szavakat mondta: »Különben én N. vagyok, jelenleg az h-i jogakademia hallgatója; – és ki tudja, hogy még mi lehetek.« – Mire a kultuszminiszter mosolyogva válaszolja: »Én Eötvös vagyok, — jelenleg kultuszminiszter, — és ki tudja, hogy még mi lehetek.«⁶³

„Egy alkalommal egy körülbelül 50 éves, ép, erős férfi jelent meg Eötvös-nél. Elmondta előtte saját életének végnélküli történetét, részletesen kimutatta, hogy ő tulajdonképen mindent tanult és mindent tud és végre arra kérte a minisztert, adjon neki tanácsot, hogy most mihez fogjon. Eötvös türelmesen végighallgatta s azután a legnyájasabb hangon mondott ezen szavakkal bocsátotta el: »Ha ön, ki az imént kimutatta nekem, hogy mindent tanult és mindent tud, 50 éves korában utóvégre mégis kijelenti, hogy nem tudja mihez fogjon, akkor talán nem fog csodálkozni, hogy én, ki csak keveset tanultam és nem sokat tudok, erre azt válaszolom önnek: hogy én még kevésbbé tudom.«⁶⁴

Pulszky és Falk Eötvös jó eszét bemutatandó két, Reviczky Ádámhoz kapcsolódó történetet mond el, igaz, Pulszky tévesen a nagy utazásról való visszatérés utánra datálja őket (noha nincs tudomásunk arról, az Eötvös-életrajzot is csupán emlékezetből diktálta volna), Falk Miksa továbbá elmesél egy időben későbbi, állítólag Schmerlinghez kapcsolódó esetet is. Falknál a tehát összesen három történet így olvasható: „Az akkori idő szokása szerint természetesen neki is az állam szol-

⁶² *Tóth Béla*: Magyar Anekdotakincs. i. m. 6:40.

⁶³ *Anonim*: Érdekes történet. Szabad Egyház, 1870. április 7.

⁶⁴ *Falk Miksa*: Báró Eötvös József életéből. i. m. 238. MAK 4:217–218. *Az életpálya*. Falk Miksa.

gálatába kellett lépnie, a mire egyébiránt semmi kedve nem volt. Nagyon is ágaszkodott ellene, de apja azt mondta neki: jó, nem fogsz hivatalnok maradni, de legalább a koncipistaságig vidd fel, azután ott hagyhatod az államszolgálatot. Erre a fiatal Eötvös apja, ki időközben alkancellárrá lett kinevezve, bemutatta őt gróf Reviczky Ádám akkori magyar kancellárnak. Ez utóbbi öcsémnek szólította a fiatal Eötvöst, és »per tu«, nagyon leereszkedő hangon beszélt vele. Erre a kis Eötvös válaszában a hatalmas kancellárt is bátyám uramnak szólította és szintén tegezte, a mire apja, valamint az exczellenciás ur is majdnem hanyatt vágta magát.

Ezen első találkozás után Eötvös természetesen nem igen nagy mértékben élvezte Reviczky kancellárnak a kegyét. De jött azután egy esemény, a mely Reviczkyt teljesen kibékítette. Az osztrák és magyar államférfiak közti surlódások már akkor is napirenden voltak, és főleg igen gyakran fordultak elő az akkori udvari kamarai elnök, Taaffe gróf, a volt osztrák miniszterelnök atyja és Reviczky magyar kancellár között. Taaffe nagyon döllyfős arisztokrata, Reviczky pedig ujdonsült gróf volt és így kettősen érzékenyen vette, ha Taaffe úgy »en bagatelle« bánt vele. Egyszer Taaffe egy igen impertinens hangon tartott jegyzéket küldött a magyar kancelláriához. Reviczky meghagyta az illető tanácsosnak, hogy lehetőleg goromba választ irjon. De hát a tanácsos ur félvén a hatalmas Taaffe haragjától, mézbe mártotta tollát és nagyon gyöngye feleletet irt, melyet Reviczky dühösen visszalökött. Fordult ő azután egy második és egy harmadik tanácsoshoz, de mindezekkel ugyanazon módon járt. Ekkor eszébe jutott a kis Eötvös. »küldjétek ide a viczekancellár fiát!« kiálta dühösen Reviczky. Eötvös megjelent. »Pepi akarsz-e koncipista lenni?« kérde Reviczky. »Hogyne akarnék, válaszolá Eötvös, midőn tudom, hogy akkor ott hagyhatom az államszolgálatot?« »No hát akkor irj erre a jegyzékre egy disznó-goromba feleletet és megteszlek koncipistának.« Eötvös megírta a feleletet, mely csakugyan a gorombaságnak netovábbját képezte. Taaffe dühös volt. Reviczky örömtől sugárzott és Eötvöst azonnal tiszteletbeli koncipistának nevezte ki, mire Pepi uram haladék nélkül összeszedte sátorfáját és örökre vett bucsut a kancelláriától. Ő általában kissé rátartós volt, főleg az osztrák urakkal szemben. Nagyon jellemző az ő első találkozása Schmerlinggel. 1863-ban Eötvös az akkor feletta hatalmas államminiszternél az alföldi inség ügyében látogatást tevén, ottléteének egész ideje alatt szorgosan kerülte a politika érintését. De távozása előtt a hatalmas miniszter tulsúlyának érzetében gunyosan azt kérdezte Eötvöstől, mikor fogják már az ő, t. i. Eötvös elvtársai a jelenlegi miniszteriumot felváltani. Eötvös mosolyogva válaszolá: »Ha mi szabadelvű magyarok váltanók fel a jelenlegi miniszteriumot, ez önökre nézve nem volna eléggé boszantó; előbb az *ó-konzervatív*eknek kell a jelenlegi miniszteriumot megdönteni, akkor fognak csak a szabadelvűek Magyarországon a kormányra jutni.« Schmerling erre döllyfős modorában azt mondá: »Majd meglátjuk, kedves Eötvös!« A kis Eötvös e perczen egy fejjel magasabbnak érezvén magát, mondá: »Igenis meglátjuk, kedves Schmerling!« Schmerling elpirult, érezte, hogy esztelenséget követett el, és egyszerre Eötvöst excellenciásnak czimezte... »Köszönöm« —

mondá Eötvös — »én épp oly kevésbé vagyok exczellenciás, mint önnek kedves Eötvöse!« és ezzel már az ajtón kívül volt.”⁶⁵

Zárásul a talán legkülönösebb, és némiképp az Eötvös-anekdóták esszenciáját is nyújtó történetet, a Ferenc József első 1857-es pesti látogatásához kapcsolódó Eötvös frappáns feleleteit megőrző anekdotát idézem. Ennek a történetnek különös osztályrész jutott. Meglepő módon még Eötvös halála idejében, 1871-ben sem került be egyik róla szóló megemlékezésbe sem, és az Eötvös-szakirodalomban azóta is teljességgel ismeretlen maradt. Másrésztől viszont Degré Alajos leírta az 1883-ban megjelent visszaemlékezéseiben (tudtommal ez az első előfordulása nyomtatásban), majd *A leghelyesebb megoldás* címmel bekerült Tóth Béla *Magyar Anekdotakincsébe*, aztán e módon továbbterjedt a XX. században: belekerült Tóth Béla munkája válogatott kiadásaiba, és szerepel *A történelmünk humorban* című Szenes Imre által szerkesztett 1997-es gyűjteményben is *Ajánlás a császári látogatás előkészítésére* címmel. Igazán különös sorsúnak azonban radikális átírásai miatt mondható, tudniillik két kiváló író, előbb Mikszáth Kálmán adaptálta *A két koldusdiák* című regényében a XVII. század végére, utóbb pedig Esterházy Péter használta fel a *Kis magyar pornográfiában* a XX. század szűrt levegőjű 50-es éveibe helyezve a történetet. Degré Alajosnál így olvasható az eredeti császárlátogatási történet: „Fogalmat nyújt az akkori pesti hangulatról báró Eötvös József néhány szava.

Ferenc József osztrák császár készült Pestre.

A hivatalos közegek itt mozgásba hozták mindent, hogy a fogadtatás minél fényesebben üssön ki. Báró Augusz Antal helytartó fölkéri Eötvöst, mondjon neki valami tervet a fogadtatáshoz, bármibe kerüljön is az, de a felséget lepje meg, s a népnek is örömet szerezzen.

Eötvös kelleetlenül vállat vont, s odavetőleg mondá:

– Nem tudok. Kis szünet múlva elkezdte, tán még is.

Augusz örömtől sugárzó szemekkel biztatá:

– Nos, nos?

– Ó felsége a hidon hajtat át?

– Természetesen.

– Akkor a hídfőnél arra a két oszlopra.

– Igen, igen.

– Az egyikre akasztasd fel Protzmannt, a másikra magadat. Ó felségét meg fogja lepni, s a népnek örömet szerez. Ezzel vette a kalapját s távozott.

Megtörtént-e ez a beszélgetés vagy sem, azt nem tudhatom, de hogy közbeszéd tárgya volt, s minden magyar ember örömmel hallotta, az már szent és igaz.”⁶⁶

Ezeken az anekdotákon kívül a *Magyar Anekdotakincsben* öt történetet találunk a névmutató alapján Eötvös Józseffel kapcsolatban. Ez az öt, *A pápai*

⁶⁵ *Falk Miksa*: Báró Eötvös József életéből. i. m. 221–223. MAK 4:80. „Kedves”. Falk Miksa. [3. anekdota]

⁶⁶ *Degré Alajos*: Visszaemlékezéseim. (Az 1848–9-ik év előtti, alatti és utáni időkből.) Pfeifer Ferdinánd, Bp. 1884. 2:194–195. MAK 3:278. *A leghelyesebb megoldás*. Degré Alajos *Visszaemlékezéseim* után, egy ismeretes változat felhasználásával.

barátok serlege, az Erzsébet királyné és Falk Miksa, A negyven perc, A tanfelügyelő és a Mikor még a husos fazékok újak voltak címűek azonban véleményem szerint valójában nem tekinthetők Eötvös-anekdotának, mivel őt csupán mellékszereplőként, vagy indulási pontként tartalmazzák, nem pedig központi szereplőként. Az Eötvös szakirodalmat, esetleg a városi legendákat alaposan ismerők még az állatorvosi ló példáját hozhatják fel, az eredetlegenda azonban először Deák Ferenc által használtként tartja számon ezt a példát Eötvös József *A falu jegyzője* című regényére alkalmazva, így ezt sem lehet Eötvös-anekdota-ként számításba venni. Ezekből állnak tehát, és idő- és tematikus rendben ilyen módon rendezhetőek az Eötvös Józsefhez szorosan kapcsolódó anekdoták és apróságok.

ANECDOTES AND TRIFLES ABOUT JÓZSEF EÖTVÖS

by Balázs Devescovi
(Summary)

The present paper, which takes the form of a source publication with introduction, takes stock of the anecdotes and trifles about József Eötvös. Although many such anecdotes and interesting stories connected to Eötvös have come down to us, these, unlike similar stories about Deák and Andrássy, have not been collected and published, despite their potential for characterising not only the person concerned but also the age in which he lived. The first part of the paper surveys the possible causes and ways of the survival of Eötvös anecdotes. It offers a review of the sources: of the memoirs of both the friends (such as Miksa Falk and Ferenc Pulszky) and collaborators (like Aladár Molnár, Károly Berecz and Mór Ráth) of Eötvös, demonstrates the high popularity of these anecdotes reflected by their repeated publications, and identifies as the possible source of origin of them Eötvös himself. The second part of the paper publishes the anecdotes and trifles themselves. Those which refer to the youth of Eötvös follow each other in a chronological order (secondary school years, university studies, the time of the great travels, and that of the family's economic breakdown), and the others arranged into thematic blocks (for example, anecdotes illustrating the humanism of Eötvös, his extreme working capacity, his accessibility, modesty and readiness to help even as a minister, or those trifles and little stories which highlight him as a humorous, keen-witted or, at a young age, mischievous person, and those anecdotes which narrate the origins of the three great novels.).

MŰHELY

Urbán Aladár

„FELSÉGES HAZA!”

PEST ÉS BUDA FOLYAMODVÁNYA A POZSONYI
ORSZÁGGYŰLÉSHEZ 1848. MÁRCIUS 17-ÉN

Az előzmények

1848. március 15-e fővárosi eseményeinek új szakasza kezdődött, amikor délután 3-kor a Nemzeti Múzeumnál tartott népgyűlés küldöttei — és a nagyszámú kíséret — behatoltak a pesti városházán folyó közgyűlésre. A tömeges fellépés eredményeként a közgyűlés elfogadta a 12 pontot, amelynek egy nyomtatott példányát Szepessy polgármester után a tanács tagjai is aláírták.¹

A forradalom krónikása a továbbiakat így ismertette: „Ezután egy működő választmány a nép, a tanács és v[álasztott] polgárságból nevezetvén; következő pontokban állapotodott meg: Egy küldöttség választassék a hatóság kebeléből, mely Pest városa közönsége hozzájárulását a nemzeti kívánságokhoz ő felsége s az országgyűlés előtt kijelentse, s azok teljesítésére fölkérje; egy másik azonnal menjen a nm (nagy méltóságú) helytartó tanácshoz, s azt a történetekről tudósítsa, s főleg a három kívánatainak foganatosítását szorgalmazza” (ti. a cenzúra eltörlését, a katonaság eltiltását a beavatkozástól, s Táncsics szabadon bocsájtását).²

Ebben a szövegben nem szerepel az országgyűlés Pestre telepítésének kérése. A szerző néhány lappal később azonban közli az esti órákban készült röplapot, amely szerint a közgyűlés határozata értelmében egy küldöttség terjessze elő az országgyűlésnek a város „közkívánatát”, s őfelségét pedig kérje meg, hogy „ezen országgyűlést minél előbb Pestre tegye át”.³ A két szöveg lényeges eltérése nem kerülhette el a szerző figyelmét, aki röpiratát a munka alcímében „hiteles adatok nyomán” írottaknak minősítette. A *Függelék*ben Birányi hangsúlyozta, hogy a rendre ügyelő választmány jegyzőjének, Irányi Dániel, s a második naptól a választmány tagjaként működő, kitűnő emlékező képességű Kendelényi Károly és „más részesek” segítségét és saját jegyzeteit felhasználva állította össze munkáját. „Ez tulajdonképpen — foglalja össze — 'jegyzőkönyve' az első öt forradalmi napoknak.”⁴

¹ A történetek részletes ismertetésére Spira, A pestiek 20–24.

² *Birányi*, Pesti forradalom 26.

³ *Birányi*, Pesti forradalom 30–31.

⁴ *Birányi*, Pesti forradalom 60–63. A kapkodó sietség sem játszhatott szerepet a két eltérő szöveg közlésében, mert mint a *Függelék* végén mondja, a röplap a március végi mozgalmas napok miatt csak április 6-án jelent meg.

Birányinak a közgyűlés határozatáról szóló állítását (hogy ti. nem volt szó az országgyűlés Pestre telepítéséről) nem tudjuk ellenőrizni. A pesti közgyűlési és tanácsulési jegyzőkönyvek mintaszerűen egybekötött jegyzőkönyveiből hiányzik a március 15-én délután történtek jegyzőkönyve. Vagy nem készült az el a mozgalmas események következtében, vagy nem találták alkalmasnak, illetve hitelesnek a megőrkítésre.

A közgyűlés határozatainak végrehajtására és a rend fenntartására létrehozott „működő választmány” nagy tömeg kíséretében sikerrel járt el Budán. A *Pesti Hírlap* tudósítása szerint a cenzúra eltörlését délután ½ 6-kor jelentették be, s ezt követően a rendre ügyelő választmány 7–½ 11 között ülésezett.⁵

A 13 tagú választmánynak ezen a tanácskozáson meg kellett hoznia azokat az intézkedéseket, amelyet a közgyűlés rábízott és amelyeket a Helytartótanács is megerősített: a főváros rendjének a fenntartását. Erről az ülésről, az ott elhangzottakról rendelkezünk némi ismerettel. Vasvári Pál iratai között fennmaradt egy töredékes feljegyzés (jegyzőkönyv?), amelyből képet alkothattunk a testület első üléséről, a résztvevők hozzászólásairól. A kis formátumú, 5 oldalas kézirat ritkán ír le teljes mondatokat, inkább csak azok lényegét rögzíti.⁶ A feljegyzések megállapíthatóan az értekezlet első szakaszában készültek, s általában feltüntetik a hozzászólók nevét. Ezek között Nyáry Pál és Klauzál Gábor gyakran szerepel, de találkozunk még Egressy Sámuel, Irinyi József és Tóth Gáspár nevével is.

Az ezen az estén elkészült és azonnal kinyomtatott két hirdetmény egyike az országnak szóló tájékoztató volt. A másik a főváros rendjének megőrzéséről, a polgárórság kiegészítéséről, s annak feltételeiről rendelkezett. Az országhoz szóló értesítés fontosságát a kezdetekkor Nyáry vetette fel. „Az országot megnyugtatni. A conservatív lapok elferdítené. Hivatalos közlemény.” Majd a továbbiakban ismét Nyáry: „... a szabad sajtó. Ennek folytán a mai diadal az egész országgal tudatni fog. Törvényes eljárásunk tudva lesz.” Ezt követően az országos értesítés kapcsán felmerülhetett a választmány illetékessége. Klauzál ugyanis kijelentette: „A közgyűlés a választmányt bízta meg.” Majd a hozzászóló jelölése nélkül (talán Nyáry): „Falragaszok éjjel. A 12 pontot a város elfogadta. Közölni a sajtószabadságot.” (Ezzel függ össze az a megjegyzés, hogy „Kacskovics szerkeszti a napi hirdetményt. Irinyi helyettese.) A töredékes feljegyzések vége felé (az 5. oldalon) 9 *gyorsírást* sor található. Vasvári megtanult gyorsírni, s ezzel valamit szó szerint akart rögzíteni. (Ma ez a gyorsírási mód ismeretlen.) Ez után egy kérdés következik, amelynél név nem szerepel: „E pontok miként lépnek életbe?” Válasz (név nélkül): „Az országgyűlés pár nap alatt ide jön. A jövő héten.”

A válasz magabiztossága meghökkentő. Segít megérteni a történeteket az a feltételezés, hogy a közgyűlésen elhangzott az országgyűlés Pestre hívása, de azt az elnöklő, a vita után a határozatot megfogalmazó Rottenbiller óvatosan

⁵ Pesti Hírlap (PH) 1848. márc. 17. *Kéry*, Napi krónikák 163–164. A másik kortárs szerint a Helytartótanács ablakából minden kívánság teljesítését hirdették ki. *Kléh*, A forradalom 27.

⁶ MNL 01 H 117. Vasvári Pál iratai 1. A továbbiakban a kéziratra hivatkozva jegyzeteket nem alkalmazok.

mellőzte. Birányi viszont feljegyezte, s röpiratában közölte. A nádor által Pestre küldött Almásy Móric gróf ugyanis azt közölte, hogy a főrendek elfogadták a feliratot, s azt az országgyűlés küldöttsége már felvitte Bécsbe.⁷ Így elképzelhetőnek tarthatták, hogy a császárváros forradalma és az udvar elbizonytalanodása után újabb engedmények várhatók. Vagyis reális lehetőségnek látták az országgyűlés Pestre telepítését, nem mérlegelve annak következményeit.⁸

Ilyen előzmények után készült el a Pest városa nevében a nemzethez intézett értesítés, amely szerint más országoktól eltérően Budapesten a reformot 24 óra alatt „békés és törvényes úton kivívta a törvényes egyetértés”.⁹ A városi tanács, a polgárok és a lakosok „egy szívvel, egy akarattal” fogadták el a „hazafias óhajtásokat”, azokat „az országgyűléshez intézendő kérelemként”. Az értesítés tartalmazza a 12 pont szövegét, majd tömören a közgyűlés határozatait: a) Pest városa úgy döntött, hogy egy választmány haladéktalanul személyesen terjessze elő az ország rendjeinek a nemzet kívánatait, „ő felségét pedig ... kérje meg, hogy az országgyűlést minél előbb Pestre tegye át”. b) A közgyűlés megbízta a választmányt, hogy a rend fenntartását „czélszerűen intézkedve” biztosítsa. Ezt követően számolt be a választmány kiküldetéséről és a helytartótanácsnál elért eredményéről (a már említett három követelés teljesítéséről). Az értesítés befejezésül hangsúlyozta, hogy Budapest „a törvény és béke korlátait nem sérti meg”, a rend fenntartása hazafias érzelmű lakosai kezében van, s reméli, hogy ebben az egész haza is követni fogja példáját”.¹⁰

A jól ismert fejlemények összefoglalását az indokolja, hogy felidézzük, a rendre ügyelő választmány miként fogalmazta meg bemutatkozását, az ország tájékoztatását. A március 15-i eseményekről csak a városházán történeteket említette, hitelen közölte a 12 pontot, s az annak elfogadása utáni tervekét és fejleményeket. Hangsúlyozta a közgyűléstől nyert felhatalmazását, s azt, hogy az általa előterjesztett követelések elfogadásával a Helytartótanács megerősítette megbízatásában. A Nyáry által kezdeményezett értesítést még az éjszaka kinyomtatták, s az március 15-i dátummal a 13 tag sk. jelzésű aláírásával jelent meg.¹¹

A rendre ügyelő választmány eredeti megbízatása a főváros rendjének és nyugalmanak a megőrzése volt. A Vasvári által készített töredék jegyzetek azt

⁷ *Spira György*, Petőfi napja. Bp. 1975. 62–63. *Spira*, A pestiek 26–27.

⁸ Birányi feljegyzésének hitelességét látszik igazolni egy Pesten este 7 órai kezdettel „Újabb hírek” címmel megjelent röpirat. Ez 3 órai hírként közölte, hogy a városházánál nagy a tömeg, s a tanácsot és a választott polgárságot a 12 pont elfogadására szólítják fel. A nyilvánosan tartott ülésen a petíció (a 12 pont) pártolására bizottságot küldenek a felséghez. A tudósítás a tüntetők szándékáról beszél, – de már a megtörténtek ismeretében. MNL OL R 32 1848/49. évi nyomtatványok (a továbbiakban: Nyomtatványok) 1848–1–29/a.

⁹ Az értesítés fogalmazványán „törvényes értesítés” helyett „testvéri egyetértés” szerepel. A fogalmazványon Rottenbiller és Klauzál láttamozása és a bizottmány 13 tagjának sk. aláírása. Petőfi Adattár III. S.a.r. Kiss József. Bp. 1992. 141. 242–243.

¹⁰ Nyomtatványok 1848–1–20/a. PH 1848. márc. 17. *Birányi*, Pesti forradalom 30–31. Pap, Okmánytár I. 13–14. *Kéry*, Napi krónikák 264–265.

¹¹ A választmány névsora: Rottenbiller Leopold választmányi elnök, Klauzál Gábor, Nyáry Pál, Egressy Sámuel, Irinyi József, Staffenberger István, Molnár György, Irányi Dániel, Vasvári Pál, Petőfi Sándor, Tóth Gáspár, Gyurkovics Máté, Kacsokovics Lajos. A másik kortárs 14 tagú választmányról ír. *Kléh*, A forradalom 26, 31. A hiteles nyomtatványt ezt nem igazolja. Ld. még *Spira*, A pestiek 25.

mutatják, hogy a tanácskozás kezdetén a hozzászólások váltakozva érintették mind a szükséges tájékoztatás, mind a rend megőrzésének és a nemzetőrség szervezésének kérdését. Megállapíthatóan a tanácskozás kezdetére annak helyszínére, a városháza elé érdeklődő és tanácstalan emberek érkeztek. Megnyugtatójukra elsőként Klauzál szólt. Hangsúlyozta: az éjszaka közeledik, tartsák szemmel a vagyon- és a személyi biztonság elleni törekvéseket. „Szép diadalunkat rosszra ne használják. A szabadság rend nélkül újra az önkény alá jön.” majd Nyáry folytatta: „A rendnek nevében szólítom fel önöket, hogy nyugodjanak szét (?), aggodalomra ne adjunk okot. Oszoljanak szét.” Majd nem teljesen összefüggő részek után világosan olvasható Nyáry nyilatkozata: „Menjenek nyugodtan haza. Mi polgárok kezét fogunk és őrködni fogunk.” Csatlakozott ehhez Klauzál: „A választmány a rend fenntartására. Nem katonaság, hanem a polgárság őrködi.” A polgárság háromszínű szalaggal, s a fiatalságból, akiket megbízunk. „Mi leszünk ébren, őrködjünk felettetek” – fejezte be Klauzál.

Klauzál utalt a polgár-, illetve nemzetőrök megkülönböztető nemzeti színű szalagjára. Ez még kinn hangzott el, majd a teremben folytatódott a megbeszélés a rend fenntartásáról. Tóth Gáspár szerint a polgári lövészek fognak őrködni. Egressy szerint azokra számítanak, kik a bizalmat megérdemlik. Az egyetemiek mind nemzetőrök, Irinyi szerint széles alapú nemzetőrséget kell rögtön szervezni, s a fegyvertárakból rögtön fegyvert szerezni. Tóth Gáspár szerint egyszerű és olcsó ruházat kell, fegyver és jel (kokárda). Nyáry pontosított: „Egyenruha nélkül, jel által.” (Ezt követően egy hosszabb rész következik a szervezés kérdéseiről.) Irinyi visszatért a széles alapon szervezett nemzetőrség gondolatához. „Rakjuk le az állandó nemzetőrség alapját. Kvalifikáció szerint mindenki.” Nyáry: „Ne tegyük most ily széles térre. A nemzetőrség törvény által lesz. Ki tudja biztosítani a rendet, annak van hitele.” Klauzál csatlakozott Nyáryhoz. „Törvény útján nemzetőrség. Ne láttassunk praeoccupálni (itt: előre meghatározni). Erre szavunkat adtuk a consiliumnak (ti. a Helytartótanácsnak). Csak azokat, akikről megnyugvása van a polgároknak. Nyissunk ívet. A választmány bíráljon.”

Ilyen és még néhány hasonló érvet rögzít Vasvári feljegyzése, amelyek előkészítették a választmány másik közleményét. Ez „Hazafiak!” megszólítással kezdte a tájékoztatást, közölte a Pest városa által a rend fenntartására hozott határozatokat, a létrehozandó nemzetőrség szervezésének hét pontját. Ezen a nyomtatványon is megjelent a választmány mind a 13 tagjának aláírása.¹²

A sajtók egész éjjel dolgoztak – írja Birányi. A rendes katonaságot polgárőrök váltották fel. „Még azon este megjelent, s másnap a lapokkal szétküldött, s falakon olvasható volt a következő hirdetmény.”¹³

A küldöttség és folyamodványa

A rendre ügyelő választmány késedelem nélkül munkához látott. Március 16-án reggel a pesti tanács a választmány javaslatára küldöttséget nevezett ki.

¹² Nyomtatványok 1848–1–19. PH 1848. márc. 17. *Birányi*, Pesti forradalom 35–36. Pap, Okmánytár I. 14.15. *Kéry*, Napi krónikák 165–166. A PH ezt a szöveget a második helyen közölte.

¹³ *Birányi*, Pesti forradalom 30. Az idézet után az országos értesítés következik.

A határozat szerint ennek feladata az volt, „hogy Bécsbe menvén ő felségét ... kérje meg, hogy amennyiben lehet, még ezen országgyűlést Pestre áttenni méltóztassék”. Továbbá kérje ki ehhez a nádor támogatását. A pozsonyi küldetés csak a harmadik helyen szerepelt: „A Pest város közgyűlése által elfogadott pontokat folyamodványi alakban szerkesztve hasonlóan az országgyűlés elnökének átadja.” Végül a kezesség mellett már szabadon engedett Táncsics Mihály számára amnesztiát eszközöljön.

A határozat rögzítette a küldöttek névsorát is, amelyet a javaslatot elkészítő választmány úgy állított össze, hogy saját tagjaiból az eljövendő napokban minél kevesebben legyenek távol. A javasoltak névsora: *Szepessy Ferenc* polgármester elnöksége alatt *Holovics Boldizsár*, *Terczy Szilárd*, *Molnár György*, *Valero Antal*, *Szilágyi István*, *Gozsdu Manó*, *Borsody Endre*, *Ilkey Sándor*, *Frólich Frigyes*, *Emerling Károly*, *Bánfy Pál*, *Hajnik Pál*, *Kendelényi Károly*, *Balassa [János]*, *Sauer [Ignác]*, *Vasváry [Pál]*, *Jókay Móricz*, *Bulyovszky Gyula*, *Gyurkovics Mátyás*, *Kunewalder Jónás*, *Tipula Péter*, *Irányi Dániel*, *Bugát Pál*, *Székács József*, *Török [Pál]*, *Szántóffy Antal*, *Margo György*, *Mavromathy Jozafát*, *Aigner Ferenc*, *Grofy Ferenc*, *Eötvös József*, *Vörösmarty Mihály*, *Flór Ferenc*, *Halász Géza* és *Balla Endre*. A küldöttség szónokai *Szepessy Ferenc* és *Balla Endre*, „szónoklatukat azonban az egész küldöttséggel előre közlendik”.¹⁴ A tanácsülés a jelek szerint remélte, hogy az országgyűlés a közeljövőben valóban Pestre települ. Ezért egyidejűleg határozatban utasította *Szekrényessy Endre* városkapitányt, hogy gondoskodjon a képviselők elszállásolásáról és ételmezéséről.¹⁵

Az ülés a szervezés szempontjából fontos döntést hozott: Buda városát azonnal felszólították, hogy a tervezett küldöttségbe „aránylagos számban” tagokat nevezzenek ki és azok nevét a küldöttség elnökével haladéktalanul közöljék.¹⁶ Budán 16-án reggel közgyűlést hívtak össze, amely elfogadta a 12 pontot, s elhatározta, hogy országgyűlési követeket felszólítják annak támogatására. A pesti küldöttség megkeresése nyomán született a határozat, hogy „az országos kérelmet” nemcsak a tanácstagok és a választott polgárság fogja aláírni, hanem azt a kerületi előljáróságokon is kihirdetik. Végül 20 tagú bizottságot hozta létre „a rendőri feladatok ellátására”.¹⁷ A délutáni órákban Buda küldöttsége *Schmidt* városkapitány vezetésével megjelent a pesti városházán, bemutatta a délelőtti ülés jegyzőkönyvét. E szerint a pesti küldöttség tájékoztatása után „a

¹⁴ Fővárosi Levéltár. Pest város lt. tanácsülés jkv. 1848:4812. A hiányzó keresztnéveket, a családneveket diktálás után feljegyző írnok a jelek szerint nem tudta. A második szónok, *Balla Endre* Pest megye főjegyzője volt. A választmány tagjai közül csak *Irinyi József*, *Irányi Dániel*, *Molnár György* és *Vasvári Pál* szerepel. Amennyiben a választmány maga állította össze a névsort, s *Petőfi Sándor* jelen volt, úgy ő kérhette, hogy nevét hagyják ki. Ugyanis a főrendek ellen írott, „Dicsőséges nagyurak” című költeménye már ekkor közkézen forgott. *Varga*, A jobbágyfelszabadítás 97., 102–103. Csak a dőlt betűvel jelölt személyek írták alá a folyamodványt.

¹⁵ Pest város lt. Tanácsülési jkv. 1848:4815.

¹⁶ Pest város lt. Tanácsülési jkv. 1848:4814. *Birányi*, Pesti forradalom 36. A rendre ügyelő választmány 15-i esti ülésén *Vasvári* feljegyzései szerint *Irányi* ismételten sürgette, hogy Budát szólítsák fel csatlakozásra. Klauzál azt válaszolta, hogy ezt a felhívást holnap a tanács tegye meg.

¹⁷ Fővárosi Levéltár. Buda város lt. Közgyűlési jkv. 1848:1720. A nyilvános közgyűlés értesítése: Nyomtatványok 1848–1–43/a. PH 1848. márc. 17. Ld. még *Spira*, A pestiek 35–36.

petitiot minden pontjában elfogadták”, s Pest városához hasonló intézkedéseket hoztak.¹⁸

A március 16-i pesti események sorában megemlítendő, hogy amikor az országgyűléshez küldendő választmány névsorát összeállították, a városháza egyik szomszédos termében a tanács elfogadta a rendre ügyelő választmány létszámának jelentős bővítését. A választmány által összeállított lista, amelyet „a közbizalom alapján” állítottak össze, elfogadását „a teendők roppant sokasága” miatt javasolták. A bővítés valójában a polgárság súlyának növelését szolgálta.¹⁹ Birányi a választmány kibővítése után említi a már ismertetett fejleményeket. Így ír: „Erre az országgyűlés elé s Bécsbe küldendő választmány nevezetett ki, s Kendelényi és Degré által a tanács tüstént hozzájárulásra szólított fel; a felterjesztés végre Kacskovics Lajos főjegyzőre bízott.”²⁰

A felterjesztés, pontosabban a folyamodvány (amelyet következetesen petíciónak neveznek) megszüvegezését tehát Kacskovics Lajosra, Pest főjegyzőjére bízta. De ennek a szövegnek elkészítéséről, s arról, hogy a fontos dokumentum fogalmazásában, érvelésének kialakításában játszott-e más is szerepet, nem tudunk. Az írásmű szakít az országgyűlés hagyományos címzésével, nem a tekintetes karokhoz és rendekhez szól. „Felséges Haza!” megszólítással kikerüli a feudális gyakorlatot, s az országgyűlés két házát a hazával azonosítja. A szöveg a szokásos modorban hangsúlyozza a trón iránti lojalitást. Ugyanakkor — mint alább látni fogjuk — határozottan kritikus a reformokat fél évszázada késleltető szolgálalkú tanácsosokkal, a főrendekkel, vagy „az irányunkban idegen elemű s érdekű ministerium” tagjaival. A felsorolást kiegészíti azzal a megjegyzéssel, hogy mit szenvedett a gondolat „a censura nyomasztó kínjaitól”.

A folyamodvány szövege:

„Felséges Haza!

Nem tudjuk, öröm-e, vagy fájdalom mi Felséges Hazánk és Királyunkért egyaránt híven dobogó keblünket dagasztja, midőn választottainkat a Felséges Haza országosan összegyűlt képviselőihez küldjük e könyörgésünkkel, melly életünknel is drágább kincseket tárgyaz. Örülünk, mert valamint Felséges Urunk, és Felséges családja iránti (így) leghőbb ragaszkodásunkat, úgy a Felséges Haza képviselőihez mély tisztelettel, és szeretettel párosult bizodalunkat avval együtt van szerencsénk tanúsíthatni, hogy midőn Európa más nemzetei s népei a reformot csak embervérrel tudják magoknak kivíni, mi magyarok (így) a béke, s törvényesség ösvényén maradván teljesen hisszük és reményljük, mikép azt sem a nemzet közbizodalma képviselőisége, sem a hon szeretett atyja nem fogja megtagadni. De legerősb hitünk, s reményünk mellett is el kel szomorodnunk, ha meggondoljuk, hogy nyolcz évszázad óta e nemzet anynyi vér áldozattal szerzett, s megtartott boldog hazájában még tökéletesen boldog nem lehet,

¹⁸ Pest város lt. Tanácsülési jkv. 1848:4804. *Birányi*, Pesti forradalom 38.

¹⁹ Pest város lt. Tanácsülés jkv. 1848:4812. *Birányi*, Pesti forradalom 36. Spira, A pestiek 32.

²⁰ *Birányi*, A pesti forradalom 36. Öregkori visszaemlékezésében Kacskovics a márciusi napokról szólva nem említi ezt a megbízatását. (Kendelényi és Degré ekkor lettek a kibővített választmány tagjai.)

mert a boldogítás sugarainak melege, az alkotmány – olly körre terjede, s mert azt kifejleszténünk, s erősbiténünk nem annyira Fejedelmeink többnyire jónak tapasztalt szíve, mint a körülmények fejletlen volta, de leginkább az uralkodónak a castokból kiszemelt önző, vagy szolgálalkú tanácsosai, s feleletre e nemzet irányában soha nem vont idegen érdekű ministerei nem engedék, nem pedig főképen azért, mert az isteni teremtés legszebb szikrája az ész, a censura nyomasztó kínjaitól levén környezve, a hatalom góczához nem juthatott, s a gondolat melly azt tolmácsolandó vala, szabadon nem repülhetett.

Félszázad óta sürgeti a magyar nemzet országgyűlésileg egyik osztálya a reform némelly pontjait, de azok legüdvösb törvényjavaslatokba foglalva mindanynyszor vagy a főrendeknél, vagy az irányunkban idegen elemű, s érdekű ministerium jégkeblén szenvedének hajótörést.

Nem, ez tovább így nem maradhat; és pedig nem a nemzet érdekében, melly nevezet többé a nemesi családok nehányának kizárólagás tulajdona nem lehet, hanem a századokon át nélkülöző nép millióit is szükség, hogy felkent részeseivé avassa; nem a haza érdekében, melly nem lehet közönyös az iránt, hogy kebelét annyi osztály- és érdekbeli különbség szaggassa; nem az Országos rendek és nép érdeke tekintetéből, mert azok eddigi jogaikat a nélkül, hogy ezt testvérjöknek ismerjék, nem tarthatják fen; de ismerve Felséges Urunk fejedelmi erényekkel áldott jó szívét, édesen hisszük, mikép az nem csak egy részét összes népeinek, *nem csak* egy töredékét magyar koronája alattvalóinak, hanem azok összességét, és ebben a hívek leghívebbikét – a magyar nemzetet is egészen boldogítani óhajtja.

Mi tehát Buda-Pest nemzeti érdekekben testvérileg egyesült tanácsa, polgársága, és összes lakossága értesülvén az eseményekről, mellyek egész Európát megrázkódtatták, s mellyeknél fogva honunkban a béke csak úgy lehet biztos, minden bel- és külellenségek irányában, ha alkotmányunk sáncaiban minden honpolgár saját jogait, s érdekeit fogja védeni, s meggyőződve arról, hogy édes hazánk és nemeztünk csak úgy virágozhatik fel nagygyá, dicsővé, és hatalmassá, ha benn minden érdekek szinte testvérileg egyesülendnek, miután ezen elveket s kívánatokat egy szívvel, s lélekkel sajátainknak vallottuk, egyszerűsmind elhatároztuk, hogy azok kívánhatásaul semmi törvényes, és békés eszköz használatlanul nem hagyunk. S ámbár óhajtásaink némi részben a magyar királyi helytartó tanács legközelebb költ rendeletei által már teljesebbé mentek is, azonban mind ezt a többivel kiegészítve törvény által is örökre biztosítani kívánván, a nemzet akarata nyomán több mint 160,000 polgártársaink nevében esedezünk a Felséges Haza előtt, méltóztassék a következőkben öszpontosuló legforróbb kérelmeinket komoly figyelemre, s pártolásra méltatni;

1ör. Sajtó szabadság a Censura eltörlésével.

2ör. Felelős ministerium Buda-Pesten.

3ör. Évenkinti országgyűlés Pesten.

4er. Törvény előtti egyenlőség polgári és vallási tekintetben.

5ör. Nemzeti örsereg.

6ör. Közös teherviselés.

7er. Az urbéri viszonyok megszüntetése.

8or. Eskütszékek, képviselet egyenlőség alapján.

9er. Nemzeti bank.

10er. Hogy a katonaság esküdjék meg az alkotmányra, magyar katonáinkat ne vigyék külföldre, a külföldieket ellenben vigyék el tőlünk.

11er. A politikai status foglyok szabadon bocsátassanak.

12er. Hogy Erdély Magyarországgal egyesüljön.

Felséges Haza! Ime legerősb meggyőződésből eredett kívánságaink, mellyek által alkotmányos szabadságunkat biztosítani reményljük, s mellyeknek ajánlatául felesleg volna többet felhozni annál, hogy más nemzetek is csak ezekben találják s tisztelik szabadságuk, hatalmuk s virágzásuk palladiumát, s mi alatt azért más nemzetek és népek véroket ontják: mi békés polgárai Buda-Pest városainak épen olly hűséggel ragaszkodunk Koronás Királyunkhoz, mikint ezt a Haza érdeke, s törvényeink kívánják. A rend, s személy, és vagyon bátorságért, mellyeknek biztosítékául kebelünkben nemzeti őrsereget alakítánk összesen, s egyetemlegesen kezeskedünk. S midőn kérelmünket magunkkal együtt a Felséges Haza pártolásába ajánljuk, egy szívvel, egy lélekkel valljuk: Éljen a Király, alkotmányos reform, szabadság, egyenlőség, béke és rend!

Költ Buda-Pesten 1848ik évi Martius 17n tartott közgyűlésünkéből.

A Felséges Hazának

leghívebb fiai:

Oeffner Ferenc polgármester; Schreiber Ferenc főbíró; Nagy Benedek; Koleda András; Walheim János; Bajcsy Károl; Schmidt Ferenc; Páldt József; Nékám József; Nerodolik József; Brandhweiner János; Thoma József; Kósa Lajos; Kimnach Lajos; Stern Móricz; Holmann József; Zahoray Antal; Krach Mihály; Tumler József; Culmann Wilmos Frigyes; Kimnach Károly; Gebnárdt József; Flór Ferencz Pestvárosi főorvos és kórházigazgató; Balassa János; Rupp N. János; Kovács Endre; Halász Geiza; Kunewalder Jónás; Thoma János; Grass T.... (?); Tóth István; Stürzer Oszwald; Reitner József; Perger Ignátz; Stuller Ferenc; Fáy Antal; Csausz Márton; Rosti Pál; Korányi Frigyes.

Szepessy Ferenc polgármester; Kálóczy Károly; Vojdicsek József; Patisz Károly; D..., (olvashatatlan); Szepesváry Antal; Alkér Antal; Holovich Boldizsár; Gózon Mátyás; Staffenberger István szószóló; Aigner Ferencz vál. polgár; Valtheim Antal választópolgár (így); Geyer János választott polgár; Klauzál Gábor; Egressy Sámuel; Gyurkovics M(áté); Tóth Gáspár; Mocsáry János; Burgmann Károl (így); Irányi Dániel; Kacsokovics Lajos; Nyáry Pál; Kendelényi Károly; Hajnik Pál; Bánffy Pál (?); Vasvári Pál; Szilágyi István; Szegfy Mór; Fröhlich Frigyes; Házmán Ferencz; H...y Sándor; Gozdu Manó; Török Pál; Emerling Károly; Schwartz Samu; Meining János; Tipula Péter; Szilasy János; Sauer Ignátz.²¹

²¹ Az irat külzetén: „A Felséges Hazához Buda-Pest közönsége”. BM Általános in. 1848:3269. Szövegét közli *Birányi*, Pesti forradalom 47-49. A szöveg követi a beadvány helyesírását és központo-

A beadvány szövegének fogalmazvány még március 16-án elkészült és sietve megtörténhetett letisztázása is. Nem világos az, hogy az aláírásokat — amelyek hagyományos lúdtollal és fémtollal, s különböző tintával íródtak — miként tudták figyelemre méltó gyorsasággal összegyűjteni. Birányi szerint a folyamodványt 17-én délután a választmány ülésén ismertették. Ekkor olvasták fel „az országgyűlés s öfelsége elébe küldendő kérelmet”. Ha ekkor került volna sor a tömeges aláírásra, ezt a szerző megjegyezte volna.²² Egyébként is nehezen képzelhető el, hogy a két város polgármestere és a többiek itt gyülekezve vártak volna arra, hogy aláírassanak. Az ülés programja is kizárja ezt. Ekkor került sor arra, hogy Bajza Józsefnek, a Nemzeti Színház igazgatójának kérelmére 8 régi és 20 új polgárort rendeltek ki a színház védelmére. Ekkor választották meg Rottenbiller Lipót alpolgármestert a nemzetőrség ideiglenes ezredesének. Ekkor jelentette be Kunewalter Jónás elnök, hogy feloszlatta a zsidó hitközséget, s az csak ideiglenesen működik. Mindezek nem időigényes események. De ezen az ülésen nyújtotta be az ifjúság az egyetem rendezésére irányuló petícióját. Ennek 9 pontját megismerve és megvitatva úgy döntöttek, hogy azt a tanári kar jóváhagyásának ismeretében a kérelemmel együtt nyújtják be.²³

Az első napok eredményei, s a folyamodvány gyors elkészítése és aláírata-sa után a rendre ügyelő választmány március 17-én délután „Hazafiak! Két nagy dicsőséges nap folyt le” – kezdettel kiáltványt adott ki. Az országhoz intézett értesítés közölte, hogy a „két testvérváros” lakosainak nevében erélyesen fogják sürgetni „a nemzeti kívánatok” törvénybe iktatását. Ezt teszi a két város holnap Pozsonyba induló küldöttsége. Majd így folytatja. „Ugyanezen küldöttség Bécsbe is fel fog menni, s ő felségét, hódolva szeretett királyunkat fel fogja kérni, hogy még ezen országgyűlést Pestre mennél előbb áttenni méltóztassék.”²⁴ A közlemény azt tudatta az országgal, hogy a forradalom negyedik napján a vállalkozás elindul, hogy a közgyűlés határozatát megvalósítsa.

Pest város tanácsának, valamint a rendre ügyelő választmánynak együttes szervezése és az aláírások gyors összegyűjtése lehetővé tette, hogy a küldöttség március 18-án a bécsi hajóval elinduljon. A *Pesti Hírlap* a gyakorlattól eltérően *aznapi* számában tudósított: „Ma, 18-án reggel indult el a pozsonyi s bécsi küldöttség, vivén magával a már említett petíciót. Szónoka lesz Hajnik Pál.”²⁵ Nem tudjuk, hogy a jól ismert Hajnik Pál ügyvédre (a Nemzeti Kaszinó egyik igazgatójára) azért esett-e a választás, mert Buda csatlakozása után a pol-

zását. Az aláírások két csoportja végén szereplő 5-5 aláírás a beadvány utolsó, 5. ívének hátoldalán található. Ezeknek az embereknek — talán elkéstek — nem kezdtek meg új ívet.

²² *Birányi*, Pesti forradalom 47. Viszont ekkor kerülhetett sor a beadvány 5. ívének hátoldalán található 10 aláírásra.

²³ *Birányi*, Pesti forradalom (a pontok ismertetésével) 49–50. Röplapon: „A sajtószabadság harmadik napján.” Nyomtatványok 1841–1–75/a. (Aláírók, mint a tanári testület kiküldött tagjai: Szabó János rektor sk., Balassa sk., Rupp sk., Arányi sk.) PH 1848. márc. 18. *Kléh*, A forradalom 32.

²⁴ Nyomtatványok 1848–1–40/a. (Klauzál Gábor h. elnök és Irinyi József h. jegyző aláírásával.) PH 1848. márc. 18. Nemzeti Újság 1848. márc. 19. *Birányi*, Pesti forradalom 52–53. *Kéry*, Napi krónikák 169–170.

²⁵ PH 1848. márc. 18. A tudósítás folyamodvány helyett petíciót emleget, s ez a megjelölés általanossá vált. A küldöttség ½ 8 –kor indult. *Birányi*, A Pesti forradalom 54.

gármesterek helyett egy gyakorlottabb közéleti szereplőre akarták bízni az országgyűlés köszöntését, vagy azért, mert az említettek nem vállalták azt. Ebben szerepet játszhatott a küldöttség létszámának és összetételének megváltozása. Ez utóbbi módosult, s a Pozsonyba indulók végül nem voltak azonosak az a 78 személlyel, akik a folyamodványt aláírták.²⁶ A sajtó tudósítása alapján „a társadalom minden osztályát egyesítve” a küldöttség 87 tagból állott. Az aláírók száma és az új adat közötti különbség magyarázatát a tudósítás folytatása adja. E szerint: „E küldöttséghez csatlakozott Szabó János és Balassa János vezetésével az egyetemi hallgatóság deputációja is”.²⁷ Vagyis az aláírói létszám a két egyetemi tanárral bővült. Így a további 7 személy az egyetemi ifjúság küldöttsége lehetett. Az induláskor ugyanis a hajóállomáson az elutazókat az ifjúság nevében egyik hangadó vezetőjük, Székely József búcsúztatta.²⁸

A pozsonyi fogadtatás

A Pesten március 15-án történekről — köztük a Pozsonyba és Bécsbe tervezett útról — Pozsonyban 17-én már bizonyosan értesültek. A 16-án reggel indult hajóval utazva vagy a személyzet egy tagja vihetett példányokat az utcára került nyomtatványokból. Hivatalosan a nádor irodája értesült Almásy Móric 16-án délután gyorskocsival küldött részletes jelentéséből. Pontosabban a jelentéshez mellékelte röplapokból: a 12 pont és Petőfi költeménye mellett mindegyiknél a rendre ügyelő választmány kiáltványából.²⁹ Az utóbbiból világossá vált, hogy Pest városa nemcsak a 12 pontot kívánja az országgyűlés elé terjeszteni, de az uralkodót is meg akarja kérni, hogy a jelenlegi országgyűlést „minél előbb” Pestre tegye át.

Az országgyűlés Bécsben járt küldöttsége március 17-én délután érkezett vissza Pozsonyba. Útja sikeres volt, mert a király szóbeli hozzájárulása alapján a nádor aznap miniszterelnöknek nevezte ki Batthyány Lajost. Az új helyzet — háttérben a bécsi forradalom hatásával — azt ígérte, hogy az országgyűlés folytathatja munkáját Kossuth március 3-iki felirata újabb pontjainak megvalósítására. Ha a főváros küldöttsége eljut kérelmével a királyhoz, az lehetőséget adhat arra, hogy az udvar felfüggeszti (elnapolja) az országgyűlést. Ha ez nem is volt valós fenyegetés, megzavarhatta az országgyűlés munkáját, felbátoríthatja a főrendeket, amelyeket sikerült háttérbe szorítani. Az ellenzék vezérkara számára világos volt, hogy a küldöttség bécsi útját meg kell akadályozni. Ebben számíthattak István nádorra, akit az uralkodó teljhatalmú helyettesének neve-

²⁶ A pesti tanácsülés márc. 17-én úgy döntött, hogy azon küldöttek helyett, akik jelezték akadályoztatásukat, másokat jelöl. Fáy Antalt, báró Vécsey Miklóst és Berger Antalt nevezték meg. Erről a polgármestert, mint a küldöttség elnökét, valamint a jelölteket jegyzőkönyvileg értesítették. Pest város lt. Tanácsülési jkv. 1848:4829. Fáy Antal az utólag aláíró 10 személy egyike.

²⁷ Kéry, Napi krónikák 192.

²⁸ Varga, A jobbágyfelszabadítás 36. A pozsonyi országgyűléshez érkezett ifjúsági küldöttségről név szerint ír *Paskay Gyula*, A jurátus élet 1847/48-ban. Bp. 1885. 76–77.

²⁹ MNL OL N 31 István nádor levéltára, Helytartótanácsi ir. 1848:565. Andics Erzsébet (szerk.) A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben. Bp. 1952. II. 9.

zett ki.³⁰ Várható volt, hogy a főherceg szívesen gyakorolja újonnan szerzett hatalmát.

A főváros küldöttsége március 19-án a reggeli órákban érkezett meg Pozsonyba. Aznap délelőtt az országgyűlés elegyes ülésen a papi tized eltörléséről tárgyalt, majd meghallgatta a nádor jelentését az országgyűlés bécsi útjáról.³¹ A küldöttség fogadásáról Hajnik Pálnak a visszatérés után, március 22-én tartott beszámolójából értesülünk. Eszerint előbb Batthyányt, majd Kossuthot keresték fel. Utóbbi közölte, hogy a küldöttséget 12-kor a kerületi ülésen hallgatják meg. Ez előtt azonban a nádor kívánságára nála tisztelegtek, aki kijelentette, „míserint az előzmények után nem tartja már szükségesnek a küldöttség Bécsbe menetelét”.³²

A kerületi ülés elnöke aznap Széchenyi István volt. Az ő rendeletére bocsajtották be a küldöttséget. Hajnik Pál üdvözlő beszéde a folyamodvány gondolatait ismételte. Hangsúlyozta, hogy küldetésük célja az összes lakosság által március 15-én „egy értelemmel” elfogadott petíció benyújtása. Egyúttal bemutatják az egyetemi tanuló ifjúság által készített, s a tanárok által is elfogadott kívánságokat.³³

Beszéde után Hajnik mindkét beadványt átnyújtotta az elnöklő Széchenyinek, aki ekkor felszólította a rendeket, hogy nyilatkozzanak „miképpen akarnak e petíciókra nézve” rendelkezni. (Vagyis nem olvastatta fel a szövegeket, valószínűleg előzetes megállapodás alapján.) Ezt követően Kossuth szólalt fel, s azt hangsúlyozta, hogy Pest és Buda hazafiúi hangulata az egyik biztosítéka a haza alkotmányos átalakulásának. Másrészt elismerte, hogy a főváros nagy segítséget nyújt a rend fenntartásával az országgyűlésnek a nemzet kívánatainak előmozdításában. Ezt követően igen határozottan fogalmazta meg mondanivalójának lényegét. Eszerint Buda-Pestet az ország szívének tartja, „de urának tartani soha nem fogja”. Hajnik beszédében — miként a folyamodványban — nem esett szó a bécsi küldetésről, amit a nádor már leállított. Kossuth a 12 pont címére utalva: *Mit kíván a magyar nemzet* – kijelentette: „e szót nemzet, valamint semmi casta, úgy semmi város magának nem arrogálhatja” (ti. követelheti), mert csak a nemzetet illeti a nemzet sorsának eldöntése. Majd fenyegetően hozzátette: „ez a nemzet jogainak, hivatásának s rendeltetésének érzetében olly erős, míserint mindenkit, kinek ollyas gondolat jönne eszébe, letiporni tudna”. (Kossuth hangja az egyik tudósítás szerint rekedt volt. Feltehetően az ingerültségtől.)

Kossuth ezek után maga javasolta, hogy olvassák fel a petíciót és az „egyetemi ifjúság kérelemlevelét”. Ezt követően Kossuth ismét felszólalt. Békülékeny hangon utalt arra, hogy az országgyűlés maga is abba az irányba munkálkodott, amit a nemzet és különösen Budapest lakossága igényel. A petíciónak

³⁰ A nádor tájékoztatása Szögyény László alkancellárnak. 1848. márc. 17. Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai. S.a.r. Urbán Aladár. Bp. 1999. I. 133–134.

³¹ Budapesti Híradó 1848. márc. 21.

³² PH 1848. márc. 24.

³³ Nemzeti Újság (NU) melléklete, 1848. márc. 23. KLÖM XI. 674. Hajnik beszéde az alkalomhoz illően tisztelettudó volt. Széchenyi viszont azt jegyezte fel, hogy Hajnik szónoklata „kifejezetten zordul parancsoló” volt. Széchenyi Napló 1211.

pontjai közül több „részint valósággal el van határozva”, részint azok részleteinek kimunkálásáról intézkedtek. Pest városa „kimondhatatlan óhajással várja, hogy az országgyűlés innen a határszélről az ország szívébe tétessék által”. Ez a nemzetnek régi kívánsága. De a két tábla egyetértőleg kimondta, hogy a szükséges részletintézkedéseket ennek az országgyűlésnek kell meghoznia, s annak a munkája csak néhány napig tarthat. Reggeltől estig tartanak az ülések, s amíg Pestre elmennének, „addig az országgyűlést itt be is fejezhetjük”.³⁴ Kossuthnak tehát a nádor segítségével sikerült megakadályoznia, hogy a főváros küldöttsége Bécsbe menjen. Azzal pedig, hogy azt nem az országos, hanem a kerületi ülésen fogadták, megakadályozta azt is, hogy a küldetés eljárása bekerüljön az országgyűlés nyomtatott naplójába, a folyamodványt pedig az országgyűlés irattárába helyezték.

Az elismerő és békülékeny nyilatkozat ellenére a küldöttek nem fogadták örömmel Kossuth szavait. Az egyik tudósítás szerint „Kossuth nyilatkozatával kivált Nyáry Pál, a pesti csendbizottság elnöke érezte magát megsértve, s a küldöttség nagyon leverten indult vissza Pestre”.³⁵ A szemtanú Irányi Dániel egy évtized múlva – egy francia szerzővel közösen írott munkájában – említette Kossuth választát. Először azt hangsúlyozta, hogy a választmány „beérte” ezzel a válasszal, mert sohasem volt szándéka Magyarországot kormányozni, sem a diéta helyett törvényeket hozni. Ugyanakkor elismerte, hogy Kossuth kijelentése egy olyan központosított országban, mint Franciaország, roppant kellemetlen hatást váltott volna ki. De Pest sohasem játszott olyan szerepet, mint Páris.”³⁶ Pest-Buda 1848-49. évi történetének nagy ívű összefoglalása szerint Kossuth szándéka kettős volt. Egyrészt mérsékelni akarta a pesti mozgalmakat, másrészt meg akarta nyerni a diéta egészének támogatását. Ez utóbbit a pesti mozgalom fenyegetése miatt könnyen rá lehetett bírni az alapvető törvények elfogadására.³⁷

Pest-Buda petíciója (folyamodványa) az ülést követően nyilván az országgyűlés irodájába került. A diéta befejezése után azt más iratokkal együtt a belügyminisztériumhoz osztották. Ott az irattár rendezése során az „országglási” (országglászati) iratok között néhány folyamodványt, közöttük Pest-Buda beadványát is, más, az elmúlt országgyűlés tevékenységét illető irományokkal együtt egy csomóba sorolták és iktatták.³⁸

³⁴ NU melléklete 1848. márc. 23. KLÖM XI. 674–677. Széchenyi nagyon meg volt elégedve Kossuth magatartásával. „Pesti küldöttség ... Kossuth válaszol (úgy tűnik fel előttem mint egy próféta – vagy valami hasonló) ... Felséges volt” Széchenyi Napló 1211. Az országgyűlés Pestre költözésének kérdéséről a Pestről érkezett hírek hatására az ellenzék vezérkara az előző napon már foglalkozott. Széchenyi Napló 1208–1209. *Spira György*, 1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a. Bp. 1964., 55–57.

³⁵ *Kéry*, Napi krónikák 196. (Nyáry március 21-én lett a Pest megyei választmány elnöke.)

³⁶ Vagyis ezek a szavak Pesten felháborodást váltottak ki. *Irányi Dániel – Charles Louis Chassin*, A magyar forradalom politikai története 1827–1849. Ford. Szoboszlai Margit. Szerk. és bev. Spira György. Bp. é.n. I. 154.

³⁷ *Spira*, A pestiek 63–65.

³⁸ BM általános ir. 1848:3269. Az ikt. könyv szerint a belügyminiszter minisztériumait kívánta tájékoztatni „az utóbbi országgyűléshez benyújtott némely folyamodványok tárgyában”. A tervezett körlevél fogalmazványa nincs a csomóban, s az ikt. könyvi bejegyzésnek nincsen dátuma. Az iratok között található viszont 15 országgyűlési folyamodvány kivonata, ami a tervezett levél anyaga lehetett.

Hatalmas, több évtizedes anyaggyűjtése során Spira György látta a fentiekben ismertetett iratot. Magáról a küldetésről, a március 16-i Budán történt eseményekről szólva röviden megjegyezte: „Pesten is történik egy s más, megalakul a Bécsbe és Pozsonyba menő küldöttség”.³⁹ Majd a március 19-i események, Hajnik Pál szereplése, s a 12 pontos petíció” kapcsán lábjegyzetben tájékoztatott annak jellegéről: „Oeffner és Szepessy, valamint hetvenöt társuk az országgyűléshez. Buda-Pest 1848. márc. 17.”⁴⁰ A fentiekben tárgyalt irat ilyen érintőleges említése teljesen indokolt. A szerzőt munkája célkitűzésének megfelelően a pesti politikai erőviszonyok változása, a rendre ügyelő választmány létszámának gyors bővülése és ennek következményei érdekelték.⁴¹ A folyamodvány aláírói között fontos személyek voltak, akik az események során, a maguk helyén jelentős szerepet játszottak, de ennek a politikailag különböző súlyú emberekből álló alkalmi együttesnek a főváros politikai életében nem volt, nem lehetett szerepe. Erre a küldetés sikere esetén sem kerülhetett volna sor.

Dolgozatunk az 1848-as forradalom első öt napját, annak egyik fontos vonatát tekintti át. Mondanivalója, hogy a március 15-i sikeres fellépés Pesten és Budán a közgyűlés által megválasztott rendre ügyelő választmányt újabb, politikailag logikus lépésre ösztönözte. „Tovább akart menni”, országos eredményt elérni. Szándékát, az országgyűlés Pestre költöztetését a jelek szerint nemcsak a radikális fiatalok, de a jelen lévő hangadó liberális politikusok is támogatták. A gondolat lelkesítette Pest és Buda polgárait, lakosait. Azt várták, hogy az országgyűlés átköltözésének jelentős anyagi következményei lesznek. A diétának benyújtandó folyamodványt két nap alatt elkészítették és mindkét város lakosai aláírták. A harmadik napon a küldöttség már el is indult Pozsonyba. A főváros politikusai azonban a forradalom eredményeinek szándékolt kiterjesztését nem az országos politikával összhangban tervezték. A Bécsbe indított küldöttség szándéka gondot okozott. Keresztezte az országgyűlési ellenzék vezérkarának a Bécsben elért sikerek utáni terveit, elképzeléseit. A nagypolitika szempontjait nem mérlegelő helyi kezdeményezés azért váltotta ki Kossuth kemény kritikáját. A jószándékú hazafias lépést mellőzni kellett. Nem is játszott szerepet a forradalom további menetében.

A Kossuthal szembeni neheztelést háttérbe szorította a szigorú sajtótörvény miatti felháborodás, s a türelmetlenség, hogy a kormány még nem alakult meg. Értesülve a fővárosban egyre növekvő nyugtalanságról, Batthyány mint kinevezett miniszterelnök az országgyűlésen bejelentette kormánya névsorát, valamint nyilatkozott, hogy a már elfogadott sajtótörvényt módosítják. Egyidejűleg a nádor hozzájárulásával kinevezte a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmányt, amelynek tagja lett a Pestre leküldött Szemere Bertalan és a fővárosban tartózkodó Klauzál Gábor és Pulszky Ferenc. A pesti és a Pest megyei

³⁹ Spira, A pestiek 36.

⁴⁰ Spira, A pestiek 64. Közli az irat levéltári jelzetét.

⁴¹ Spira, A pestiek 34., 36–37.

rendre ügyelő választmány együttműködött a miniszteri bizottmánnal, így mire a kormány megérkezett a fővárosba, konszolidálódott a politikai helyzet.⁴²

BIBLIOGRÁFIAI RÖVIDÍTÉSEK

Birányi, Pesti forradalom	Birányi Ákos, Pesti forradalom (március 15–19). Pest, 1848
Kéry, Napi krónikák	Kéry Gyula, A szabadságharc története napi krónikákban (1848). Bp. 1890.
Kléh, A forradalom	Kléh István, A pesti forradalom története 1848-ban. Pest, 1848.
KLÖM XI.	Kossuth Lajos Összes Művei XI. S.a.r. Barta István. Bp. 1951
Pap, Okmánytár	Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez. 1848–1849. Közli Pap Dénes. Pest 1868. I–II.
Spira, A pestiek	Spira György, A pestiek Petőfi és Haynau között. Bp. 1898.
Széchenyi Napló	Széchenyi István, Napló S.a.r. Oltványi Ambrus. Bp. 1978.
Varga, Jobbágyfelszabadítás	Varga János, A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban. Bp. 1971.

„MAJESTIC FATHERLAND!”

The Petition of Pest and Buda to the Parliament of Pozsony on 17 March 1848

*by Aladár Urbán
(Summary)*

One of the results of the revolution at Pest on 15 March 1848 was the uncensored printing of the poem called “National Song”, written by Sándor Petőfi, and of the so-called twelve points which, drafted by the radical youth, urged for a radical reforming of the country. The latter were adopted by the assembly of the city of Pest, which, at the same time, elected a body whose duty it would be to maintain public order. This committee intended right in the evening of the revolution to forward the twelve points to the parliament then in session at Pozsony, and then to petition from the ruler the translocation of the diet to Pest. The study describes the preparation of the petition and its contents. It also examines the reasons which led Lajos Kossuth, leader of the parliamentary opposition, to prevent the petition, which disturbed the work of the diet, from being forwarded to the king.

⁴² Urbán Aladár, A Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány működése. 1848. március–április. Századok 2001/1. 1–30.

Gyarmati Enikő

1914 – A JÚLIUSI VÁLSÁG RÉGI-ÚJ HISTORIOGRÁFIAI OLVASATAI AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ CENTENÁRIUMÁN

Az első világháború kirobbanásához vezető júliusi válság — a Ferenc Ferdinánd osztrák–magyar trónörökös ellen elkövetett 1914. június 28-i merénylet és Nagy-Britannia augusztus 4-i hadba lépése közötti időszak — száz éve az egyik legjobban feldolgozott és ezzel együtt a legtöbbet vitatott diplomáciai eseménysora a Nagy Háborúval foglalkozó nemzetközi történetírásnak. A rövid öt hét alatt az európai nagyhatalmak jórészt egymás lépéseire reagálva, illetve a két szövetségi rendszeren belüli egyeztetések logikája mentén hozták meg végleges döntéseiket. Berlin és Bécs viszonyában a Hoyos–misszió, az osztrák–magyar közös minisztertanácsi ülések, illetve a pétervári francia–orosz tárgyalások részben a Szerbiának küldött osztrák–magyar ultimátum, illetve az arra kidolgozott szerb válaszjegyzék lehetséges következményeit mérlegelték. Mint ahogy a válság történetéhez tartoznak a háborús veszély elhárítását célzó brit közvetítési kísérletek is, amelyekről a szembenálló hadseregek mozgósítását közvetlenül megelőző kritikus szakaszban sokan remélték a balkáni konfliktus elszigetelését és diplomáciai eszközökkel való megoldását. A júliusi válság végül a milliós nagyságrendű hadseregek mobilizációjával és többé már nem visszavonható módon a kor diplomáciai szabályait betartva a kölcsönös hadüzenetekkel érte el végkifejletét.

Az első világháború centenáriumának alkalmából a háború négy évével foglalkozó, nagy számú összefoglaló munka mellett négy olyan önálló monográfiát szeretnék alább részletesen bemutatni, amely a Nagy Háború közvetlen előtörténetét jelentő rövid, ám annál jelentősebb válságperiódusról készült.¹

¹ *Clark, Christopher*: The Sleepwalkers. How Europe Went to War in 1914. London 2012. Hivatkozásaim a tizennegyedik német nyelvű kiadás alapján készültek: *Clark, Christopher*: Die Schlafwandler. Wie Europa in den Ersten Weltkrieg zog. Deutsche Verlags-Anstalt, München 2014. 895.; *McMeekin, Sean*: July 1914. Countdown to War. London 2013. Hivatkozásaim a német nyelvű kiadás alapján készültek: *McMeekin, Sean*: Juli 1914. Der Countdown in den Krieg. Europa Verlag, Berlin–München 2014. 557.; *Krumeich, Gerd*: Juli 1914. Eine Bilanz. Ferdinand Schöningh, Paderborn 2014. 362.; *Mombauer, Annika*: Die Julikrise. Europas Weg in den Ersten Weltkrieg. C. H. Beck, München 2014. 128.

Annika Mombauer,² Gerd Krumeich,³ Christopher Clark⁴ és Sean McMeekin⁵ a téma szakavatott ismerőiként mindannyian több évtizede kutatják az első világháború történetét. Mombauer és Krumeich a júliusi válságról már korábban is publikált, ezért esetükben a centenárium évében kiadott monográfia eddigi kutatásaik egyfajta összegző foglalatának tekinthető.

A júliusi válság történeti elemzése nem elsősorban és nem kizárólag a háborúhoz vezető okok feltárása miatt érdekes vállalkozás, hiszen ehhez korábbi diplomáciai, nagyhatalmi döntések, események és folyamatok értékelésére is szükség van. A Nagy Háborúhoz vezető krízis diplomáciatörténetének számos történész ma azért szentelt kiemelt figyelmet, mert meggyőződésük, hogy még 1914 júliusában is működtek azok az alternatívák, amelyek korábban egy nagyobb háború kitörését sikeresen megakadályozták. A történészek ebből kiindulva újra és újra felteszik a kérdést azzal kapcsolatban, mi és miért romlott el a nemzetközi kapcsolatokban 1914 nyarán.

Annika Mombauer véleménye szerint ma már a felelősség meghatározása, értelmezése nem tartozik a legfontosabb kihívások közé, mindazonáltal a háborúhoz vezető okok források alapján történő minél árnyaltabb bemutatása továbbra is elsődleges célja a történészeknek. Az okok feltárásakor megkerülhetetlen az európai fővárosokban a háborúról és békéről meghozott júliusi döntések tüzetes vizsgálata, mivel ezek a döntések a huszadik század egészére kiható katasztrófához vezettek.⁶ Annika Mombauer vékony kötete a német C. H. Beck kiadó Tudástár sorozatában látott napvilágot. Értéke a téma rövid, lényegre törő, a háború elkerülhetőségének lehetőségeire fókuszáló megközelítésben rejlik.

Gerd Krumeich felfogása szerint a júliusi válságot nem szabad a világot alapjaiban megváltoztató, több millió halottat követelő háború kiobbantásának szempontjából retrospektív szemlélettel értékelni. A történész kutatásai során arra a következtetésre jutott, hogy a kor politikusainak egyáltalán nem

² *Annika Mombauer* Helmuth von Moltkéről készített doktori disszertációt a Münsteri Egyetemen. A témához kapcsolódó publikációi közül érdemes megemlíteni még: Helmuth von Moltke and the Origins of the First World War. Cambridge 2001.; The Origins of the First World War. Controversies and Consensus. Harlow 2002.; The First World War. Inevitable, Avoidable, Improbable or Desirable? Recent Interpretations on War Guilt and the War's Origins. German History 25. (2007) 1. sz. 79–95.; Julikrise und Kriegsschuld — Thesen und Stand der Forschung. Aus Politik und Zeitgeschichte 64. (2014) 16–17. sz. 10–16. Jelenleg az Open University Milton Keynes, Nagy-Britannia oktatója.

³ *Gerd Krumeich* (1945–) német történész, az újkori történelem professzora. Wolfgang J. Mommsen tanítványa és egyben utóda a Düsseldorf-i Egyetemen. Az első világháborús német nyelvű enciklopédia szerzőgárdájának tagja. Kapcsolódó publikációi: Vergleichende Aspekte der Kriegsschuld-diskussion nach dem Ersten Weltkrieg. In: Annali della Facolta di lettere et Filosofia Dell'Universita di Napoli 30. (1988) 433–448.; Vorstellungen vom Krieg 1914. In: 1900 Zukunftsvisionen der Grossmächte. Hg. Sönke, Neitzel. Paderborn 2002. 173–186.; Die 101 wichtigsten Fragen. Erster Weltkrieg. München 2014.

⁴ *Christopher Clark* (1960–) ausztrál származású történészként a német történelem elhivatott kutatója. Fő kutatási területe a 19. századi német politika- és eszmetörténet. Jelenleg a Cambridge Egyetemen oktat. A témához kapcsolódó fontos könyve: Wilhelm II. Die Herrschaft des letzten deutschen Kaisers címmel 2008-ban Münchenben került kiadásra.

⁵ *Sean McMeekin* amerikai származású történész, a Stanford és a Berkeley Egyetemen tanult. Jelenleg Isztambulban él, és a Koç Egyetemen oktat. 2011-ben jelent meg a The Russian Origins of the First World War című monográfiája.

⁶ *Mombauer, A.*: Die Julikrise i. m. 9.

állt szándékában az egész világra kiterjedő nagy háború kirobbantása. A német történész forrásközlő feldolgozásában a kortársak háborúról fennmaradt elképzeléseinek, valamint a korabeli közgondolkodást, közhangulatot befolyásoló tényezőinek rövid bemutatása sok szempontból hézagpótló fejezetet jelent.⁷ Krumeich többek között örömet fejez ki azzal kapcsolatban is, hogy az első világháború történetírásában megtörtént az elmozdulás a transznacionális történetírás felé. Minden nemzetet azonos szempontok alapján értékelnek, és azonos figyelemben részesítenek a kutatók.⁸ Ebben a kötetben ötven forrásdokumentum leközlésére került sor, ezek mind teljes terjedelemben állnak az önálló vélemény kialakításában érdekelt olvasó rendelkezésére.

Sean McMeekin feldolgozása arra kínál jó példát, hogyan lehet a történelmet közel hozni a ma olvasója számára. McMeekin könyvének fő narratívája kellőképpen érzékelteti, hogy a felelős döntéseket meghozó, korabeli politikusi és katona is egy hús-vér ember a maga erőnyeivel vagy gyengéivel, fizikai és szellemi adottságaival, határozottságával vagy bizonytalanságaival együtt, mindezek pedig ugyanúgy befolyást gyakorolnak döntéseire, mint politikai meggyőződései.⁹

Christopher Clark a júliusi válság monografikus feldolgozásán keresztül a nemzetközi politikai rendszer komplexitását kívánta bemutatni. A szarajevói merényletet egy transzformáló erővel bíró eseményként láttatta ebben a háborúhoz vezető folyamatban. Clark monográfiája egyúttal életben tart egy örökzöld történelem értelmezési vitát. Clark a „*tény normatív erejének*” perspektívaszűkítő hatását a történeti értelmezések korlátjaként fogja fel. Ez a történeti megközelítés véleménye szerint különösen erősen hat a katasztrófát okozó nagy események értékelésekor, azaz ami megtörtént, szükségszerűen kellett, hogy bekövetkezzen.¹⁰ Clark történelem értelmezésében ezzel szemben a multiperspektivitás és a multiopcionális tárgyalási mód a meghatározó. Magyarázataiban alternatívákat állít fel, ezt követően pedig inkább hajlik a történeti válaszok közötti valószínűsítésre, mint a lezárt végkövetkeztetésre. Az idén magyar nyelven is megjelenő kötet egyik valószínűsített olvasata szerint a háborúhoz vezető fő ok abban az európai politikai kultúrában érhető tetten, amelynek főszereplői valahol mindannyian „*alvajárók*” voltak. „*Bár éberek, mégis vakok, rémálmoktól gyötörtén képtelenek annak a pusztításnak a reális lehetőségét felmérni, aminek a világ hamarosan az áldozatává vált.*”¹¹

Ez az írás néhány válogatott szempont alapján, a teljesség igénye nélkül a négy történésznek ezeket a júliusi válságot feldolgozó legújabb monográfiáit kívánja ismertetni. A korábbi historiográfiai nézetek áttekintésében Samuel R. Williamson és Ernest R. May amerikai történészeknek 2007-ben, még a kilencvenedik évforduló alkalmából napvilágot látott tanulmánya nyújtott segítséget.¹² Az ő munkájuk főleg az angolszász szakirodalom áttekintésére épült. Az

⁷ Krumeich, G.: Juli 1914 i. m. 50–59.

⁸ Uo. 11.

⁹ McMeekin, S.: Juli 1914 i. m. 532–537.

¹⁰ Clark, Ch.: Die Schlafwandler i. m. 467–468.

¹¹ Uo. 718.

¹² Williamson, Samuel R. – May, Ernest R.: An Identity of Opinion. Historians and July 1914. The Journal of Modern History 79. (2007) 335–387. A The Journal of Modern History a kezdetektől

általam kiválasztott négy szerző interpretációi az ebben a tanulmányban megfogalmazott következtetések tükrében kerülnek bemutatásra. Elemzésem fókuszában tehát elsősorban a történeti konszenzusok megragadása, a vitás kérdések kiemelése, valamint a nyitott, válaszokra váró felvetések ismertetése áll.

A Szerb Királyság

A nemzetközi történetírásban ma már teljes az egyetértés a trónörökös elleni merénylet elkövetőinek szerepével és politikai háttérével kapcsolatban. Tényként kezelik, hogy a szerb kormány néhány tagja tudott a merényletről, de azt nem akadályozta meg. A háttérben a szálakat a szerb katonai hírszerzés vezetője, Dragutin Dijmitrijević ezredes mozgatta, aki Apis fedőnéven kapcsolatban állt a Fekete Kéz nevű mozgalommal. A csoporthoz tartozó magas rangú szerb katonai tisztviselők és társai merényletet követő letartóztatása ennek az állításnak fontos bizonyítéka. Ugyanakkor a bécsi ultimátumban követelt közös osztrák–magyar–szerb vizsgálóbizottság létrehozásának elfogadása a szerb kormány bűnrészességét is felfedte volna. Többek között emiatt sem adhatott Belgrád az ultimátumra minden igényt kielégítő választ, s ezért ezekre a lépésekre nem került sor 1914 júliusának elején. A kilencvenedik évfordulón nyitott kérdésként kezelték a történészek ugyanakkor azt, vajon Oroszország tudott-e a készülő merényletről. Továbbra is vita tárgyát képezte annak a kérdésnek az egyértelmű eldöntése, gyakoroltak-e az oroszok bármilyen katonai, politikai nyomást a szerb döntéshozatalra, vagy az orosz részleges mozgósításról szóló információ befolyásolhatta-e a szerbeket döntéseik meghozatalában.¹³

A trónörökös ellen elkövetett merénylet megnövelte a háború kirobbantásának veszélyét, és hozzájárult a rendkívül szigorú feltételeket rögzítő osztrák–magyar ultimátumhoz. Szerbiának a háború kirobbantásában játszott szerepe többek között ezért is állt mindig a figyelem középpontjában. Williamson és May véleménye szerint a két világháború közötti korszakban a szerb felelősség történeti kutatásában a történészek bölcs előrelátásról tettek tanúbizonyítást. A túlnyomórészt az 1930-as években született nézetek többségét az 1960-as években sem vonták kétségbe.¹⁴ Apis, vagyis Dragutin Dimitrijević a szerb titkosszolgálat főnökeként kiképzésben részesítette a három merénylőt, s biztosította számukra a szükséges fegyvereket. Apis kulcsszerepe a korábbi, 1903. évi szerb királygyilkosságban szintén nem vitatott. Az azonban már kérdéses, hogy Victor A. Artamonov, orosz katonai attasé (1912–1914), Apis közeli

kiemelt figyelmet szentel az első világháború témájának, és jobbra az évfordulók alkalmából mindig áttekintette a háborúval kapcsolatos történeti vitákat. A hivatkozott tanulmány két 2004-ben amerikai konferencián tartott előadás és a nemzetközi szakirodalom áttekintése alapján készült el. A szerzők minden esetben referenciamunkaként kezelik Sidney B. Fay, Bernadotte E. Schmitt amerikai és Luigi Albertini olasz történész munkáit. Gyakori hivatkozásként van jelen az 1973 és 1991 között a Macmillan/St. Martin's kiadónál publikált szakirodalom, valamint a kilencvenes években Keith M. Wilson által szerkesztett tematikus tanulmánykötet: *Decisions for War 1914*. London 1995.

¹³ A Szerbiáról szóló fejezetet lásd: *Williamson, S. R. – May, E. R.: An Identity of Opinion* i. m. 350–353.

¹⁴ *Dedijer, Vladimir: The Road to Sarajewo*. New York 1966.

bizalmasa tudott-e a merényletről. Albertini a vele folytatott személyes interjú alapján arra a következtetésre jutott, hogy tudott róla.¹⁵ David McKenzie, Apis egyik biográfusa szintén ezt a felfogást tette magáévá.¹⁶

Az 1970-es évek végén kiadott szerb források alapján bizonyítást nyert, hogy Nikola Pašić, szerb miniszterelnök (1912–1918) és Protić belügyminiszter 1914. június közepén értesült a tervezett merényletről. A kényes szituáció politikai kezelése akkor nem sikerült, a merényletet követően pedig politikai lehetlenséggé vált. Ezzel szemben a szerb okmányok vizsgálata alapján a történészek többsége nem látja egyértelműnek, hogy Jovan Jovanović Bécsben valóban informálta-e a merényletről Leon Biliński grófot, az osztrák–magyar pénzügyminisztert, a Bosznia és Hercegovina ügyeiért felelős minisztert. A szerb miniszterelnök politikai motivációinak megítélése kezdettől fogva megosztotta a történészeket. Sidney B. Fay szerint Pašić már július 19-én úgy döntött, bármi legyen az Osztrák–Magyar Monarchia ultimátumában, nem fogja azt elfogadni. Következésképpen a válaszigyzék feltételeinek véglegesítése nem Szergej Szazonov, orosz külügyminiszter (1910–1916) sugallatára történt. Bernadotte E. Schmitt egyszerűen mellőzte ezt a körülményt. Albertini azonban ragaszkodott ahhoz, hogy az oroszok hathatósan hozzájárultak a szerb miniszterelnök kemény álláspontjának kialakulásához.¹⁷

Mark Cornwall ugyanakkor Nicholas Hartwig, belgrádi orosz követ (1909–1914) befolyásos szerepét vitatva úgy látta, hogy a szerb magatartáshoz több köze lehetett a római német követ által kiszivárogtatott, az ultimátum tervezett feltételeit meglebegtető Habsburg elképzeléseknek, valamint azoknak az információknak, amelyek a magyar miniszterelnök, gróf Tisza István július 15-i budapesti parlamenti felszólalásának harcias tartalmáról adtak hírt. Cornwall olvasatában Szerbia ellenállása az Osztrák–Magyar Monarchia követeléseivel szemben a kezdetektől kitapintható volt.¹⁸

Annika Mombauer azokat a finom, taktikai részleteket emelte ki munkájában, amelyek a szerb kormány időnyerésre játszó, békülékeny magatartását hivatottak alátámasztani. A szerb miniszterelnök az ultimátum elküldésének napján nem tartózkodott Belgrádban, mivel több miniszterrel együtt választási körúton vett részt. Sándor herceg, szerb trónörökös táviratának kézhezvétele után azonban visszatért a fővárosba, de vonakodott állást foglalni. Először Londonban és Pétervárott próbált a határidő hosszabbítása érdekében nagyhatalmi támogatást szerezni. A július 24-én kézhez vett pétervári szerb követjelentés szintén hasonló orosz igényt közvetített. Mombauer a szerb hadsereg kimerült állapota miatt, valamint a szerb trónörökös Miklós cárnak küldött távirata alapján az ultimátum elfogadására utaló magatartása miatt úgy véli, hogy Szerbia nem akart háborúba keveredni az Osztrák–Magyar Monarchiával. Mégis Albertinihez hasonlóan Oroszország bátorító magatartásának következménye-

¹⁵ *Albertini, Luigi*: *Origins of the War*. Oxford 1965–1967. II. 82–86.

¹⁶ *MacKenzie, David*: *Apis, the Congenial Conspirator. The Life of Colonel Dragutin Dimitrijević*. Boulder Colo 1989.

¹⁷ *Williamson, S. R. – May, E. R.*: *An Identity of Opinion* i. m. 350–351.

¹⁸ Uo. 352.; *Cornwall, Mark*: *Serbia*. In: *Decisions for War* i. m. 55–96.

ként értékelte azt, hogy Szerbia végül megváltoztatta stratégiáját, és az ultimátum feltételeit csak részben akceptálta.¹⁹

Sean McMeekin Nikola Pašić politikájának kettősségét, — talán nem túlzás, ha úgy fogalmazunk, Janus-arcát kívánta érzékeltetni. Július 17-én Vladimir Giesl von Gieslingen báróval, a belgrádi osztrák–magyar követtel (1913–1914) folytatott informális beszélgetése során a szerb miniszterelnök kifejezte kormánya készségét és támogatását az esetleges rendőri felderítés ügyében. Crackanthorpe Dayrell, belgrádi brit követet (1912–1915) azonban úgy tájékoztatta, hogy az osztrák–magyar kormány azon kérését, hozzanak létre egy közös vizsgálóbizottságot, tiltsák be a nacionalista egyesületeket, és szigorítsák a sajtócenzúrát, nem fogják tudni teljesíteni, mivel azok az ország belügyeibe történő beavatkozással egyenlők. A két forrás továbbá azt is jól bizonyítja az utókor számára, hogy a szerb miniszterelnök már előzetesen jól tájékozott volt az osztrák–magyar elképzelésekről.²⁰

Az első szerb választervezetek még rendkívüli kompromisszumkészségről tettek tanúbizonyságot. Jules August Boppe, Franciaország Belgrádba akkreditált követének (1914) július 25-én adott tájékoztatása szerint a szerb miniszterelnök kész volt felozlatni minden az Osztrák–Magyar Monarchiával szemben ellenséges nacionalista egyesületet. Hajlandónak mutatkozott módosítani a sajtótörvényt, és elbocsátani a Monarchiával szemben ellenséges propagandát folytató hivatali személyeket. Az ultimátum ötödik és hatodik pontjával kapcsolatban pedig további, kiegészítő magyarázatokat kértek Béctől. A délután 18 órakor átnyújtott végleges szerb válaszjegyzék azonban már jelentős mértékben eltért a délelőtti tervezetektől.²¹

A szerbek politikájának megváltozása mögött meghúzódó lehetséges magyarázatok közül Gerd Krumeich a részleges orosz hadsereg-mozgósítás régi-új ok-okozati összefüggését vetette fel. Miroslav Spalajković, Szerbia pétervári követe (1914) július 25-én arról tájékoztatta kormányát, hogy Oroszország megkezdte a katonaság mozgósítását. Ennek a tájékoztatásnak az alapján a német történész valószínűsítette, hogy a szerb kormány előtt mindez ismeretes lehetett, és befolyásolhatta a válaszjegyzék feltételeinek módosulását. Ami a szerb miniszterelnök személyes politikájának megítélését illeti, Krumeich McMeekinhez hasonlóan a miniszterelnök harciasságát, eltökéltségét látja döntőnek. Bár kétségtelen, hogy a szerb miniszterelnök július 4-i, európai országok kormányaihoz küldött köriratában elhatárolódott mindenfajta terrorcselekménytől, mégsem távolított el hivatalából például Spalajkovićot, aki az orosz újságokban nyíltan helyeselte a trónörökös elleni merényletet. Apis továbbra is megtarthatta titkosszolgálati vezető pozícióját. Sőt, már június 29-i választási beszéde során Pašić úgy fogalmazott, Szerbia tudja, hogyan védje meg magát, ha az Osztrák–Magyar Monarchia megtámadná.²²

A szerb miniszterelnök harcos személyiségének és politikájának, Szerbia kétértelműséggel jellemezhető diplomáciai manővereinek elemzése Christopher Clark munkájában is kiemelt helyet kapott. A tanulmányait részben Zürichben folytató,

¹⁹ *Mombauer, A.*: Die Julikrise i. m. 60–66.

²⁰ *McMeekin, S.*: Juli 1914 i. m. 224.

²¹ Uo. 254–256.

²² *Krumeich, G.*: Juli 1914 i. m. 62–64.

1904 és 1918 között kilenc szerb kormány élén álló, radikális néppárti politikus, Nikola Pašić teljes karrierjének felvázolásával Clark meggyőzően érzékelteti azt a politikai kultúrát, amelynek negyven éven át Pašić volt az egyik fő képviselője, s amelyre mindvégig komoly befolyást gyakorolt. A szerb politikai elit júliusi válságkezelése a kontinuitás számos jegyét mutatta.²³ A belgrádi politika súlyos teherként cipelte az 1903. évi királygyilkosság következményeit, nevezetesen azt, hogy a kapcsolat a hadsereg és a kormányzat között hosszú éveig tisztázatlan maradt. Ez mindenképpen rányomta bélyegét 1914 eseményeire – hangsúlyozza Clark. Pašić harcias viselkedése kezdettől fogva kitapintható. Bosznia és Hercegovina osztrák–magyar annexiójának idején ugyan nem töltött be miniszteri hivatalt, ennek ellenére vagy éppen ezért, rendkívül agresszív nyilatkozatra ragadtatta magát, és azt követelte, ha az annexió nem érvényteleníthető, elő kell készíteni a felszabadító háborút a Nagy–Szerb állam részeként számon tartott területek megszerzésére.²⁴

Clark McMeekinhez hasonlóan, de más forráshivatozással — Abel Ferry, francia külügyi államtitkárnak Szerbia párizsi követével július 1-én folytatott beszélgetése, és az erről keletkezett naplóbejegyzés alapján — szintén valószínűnek tartja, hogy Pašić tudott a tervezett merényletről, és arról értesítést küldött Bécsbe. A szerb történetírás ezeket a tényeket annak érdekében mellőzte korábban, hogy a háború kirobbantásáért viselt felelősséget el tudja hárítani. A szerb miniszterelnök őszintétlen politikájának hátterében állhatott az az angol diplomáciai állásfoglalás, amely szerint Szerbia csak akkor kaphatott volna angol támogatást, ha az Osztrák–Magyar Monarchia részéről katonai támadás éri.²⁵

Clark felfogása szerint Oroszország Szerbiának nyújtott támogatása egyszerű hatalmi politika volt, amely egyrészt az Osztrák–Magyar Monarchia gyengítésére irányult, másrészt pedig a balkáni hegemonia biztosítását célozta a tengeri szorosok megszerzése érdekében. A pánszlávizmus doktrínája a nacionalista sajtóban ugyan lehetett népszerű, az oroszok balkáni politikájának mégsem ez adta az alapját.²⁶ Az orosz elkötelezettséget Clark nem csupán a politikusok, hanem az orosz katonai körök nyilatkozatai alapján is egyértelműen bizonyíthatónak érzi. A szerb miniszterek feltehetően az orosz hírek hatására feladták korábbi, az ultimátum követeléseinek elfogadását megfogalmazó tervezeteiket, egyúttal azt a törekvést, hogy elkerüljék a háborút. Az ausztrál történész szerint még a szerb válasz átadását követően is alkalom nyílott volna a háború elkerülésére, de az oroszok rendkívül eltökéltek voltak a konfrontáció irányában.²⁷

Clark szakítva a Fischer-tézis által inspirált európai történezművelés felelősséget firtató megközelítéseivel annak a véleményének adott hangot, hogy nem írható kizárólag egyetlen állam számlájára a Nagy Háború elindítása. Ezzel együtt a júliusi válság kezelésében a politikai merénylettekkel terhelt és annak következményeit orvosolni képtelen szerb politika súlyos teherként nehezedett

²³ Clark, Ch.: Die Schlafwandler i. m. 39–44.

²⁴ Uo. 62–64.

²⁵ Uo. 94–97.

²⁶ Uo. 364.

²⁷ Uo. 587–600.

a döntéshozókra. Szerbia szerepének történeti értékelését általában a kritikusabb hangvétel jellemzi a legújabb angolszász szakirodalomban. McMeekin szigorú felelősség hierarchiájában az első helyre helyezett merénylő, Gavriilo Princip után a Szerb Királyság következik.²⁸ Míg sem Clark, sem McMeekin nem kívánta kisebbíteni a nagyhatalmak által kifejtett erős nyomásgyakorlás kitapintható tényét, Mombauer és Krumeich Szerbia szerepét másképpen értékelve a királyságot inkább a nagyhatalmi érdekek érdekérvényesítő terepeként, azok érdekeinek függvényében ábrázolta. Krumeich olvasatában Szerbia ultimátumra adott válaszát a nagyhatalmak magatartása motiválta, mindazonáltal azt a felfogást is el tudja fogadni, hogy a királyság Oroszország támogatásától függetlenül folytatott önálló, konfrontatív politikát az Osztrák–Magyar Monarchiával szemben.²⁹ Mombauer az oroszok támogató állásfoglalásait hangsúlyozta, ezeket mégsem értékelte a németek által adott biankó csekkhez hasonló nagyhatalmi kiállásként. Számára azonban vitathatatlanak bizonyult a július 24–25-i orosz támogatás szerb döntéshozatalra gyakorolt befolyása. Oroszország Szerbiára gyakorolt, nagyhatalmi befolyásának megítélését illetően csupán hangsúlybeli különbségek fedezhetők fel a történészi nézetekben.

A merénylettel kapcsolatos, évtizedek óta elfogadott történeti tényeket a négy történész közül senki sem vitatja. Azt a feltételezést, miszerint az oroszok előre tudomást szerezhettek a trónörökös ellen tervezett összeesküvésről, Albertini után csak McMeekin tartja továbbra is megalapozottnak a belgrádi orosz katonai attasé, Artamonov közvetett kijelentése alapján.³⁰ Clark nem foglalt egyértelműen állást ezzel kapcsolatban. Mombauer és Krumeich pedig nem tartották azt fontos és értékelendő körülménynek. Arra a kérdésre, vajon Szerbia akarta-e a háborút, különböző válaszok születtek. Mombauer a kiváró, időnyerésre játszó, a háborút elkerülni szándékozó szerb politikus képét villantotta fel Pašić miniszterelnök politikai stratégiájának bemutatásakor. McMeekin nem állította egyértelműen, hogy Szerbia akarta a háborút, de tényként kezelte azt, hogy készült rá. Még az ultimátum határidejének lejárta előtt elrendelték ugyanis a hadsereg mozgósítását, és vidékre helyezték át a Nemzeti Bank, valamint a külügyminisztérium vagyonát és archívumát.³¹

Kétségen felül áll, hogy az osztrák–magyar ultimátumra adott szerb válaszjegyzék egyike a júliusi válság legfontosabb, s egyszersmind legellentmondásosabb forrásainak. A diplomáciai nyelvezet és kétértelműség mesterdarabjaként számon tartott dokumentum feltehetően a jövőben is még sok vita kiindulópontja lesz.³² Valóban a belgrádi válaszjegyzék szolgáltatott okot a háború megindítására? Vagy épp ellenkezőleg, a jegyzék kiutat kínált a háborús csapdából, ahogyan II. Vilmos császár július 28-án a szerb válasz elolvasását követően reagált rá, „...ezzel a válasszal már semmilyen indok nem szól a háború mellett.”³³

²⁸ McMeekin, S.: Juli 1914 i. m. 483.

²⁹ Krumeich, G.: Juli 1914 i. m. 128.

³⁰ McMeekin, S.: Juli 1914 i. m. 79–80.

³¹ Uo. 257.

³² A szerb válaszjegyzék értékeléséről Clark, Ch.: Die Schlafwandler i. m. 595–597.

³³ A szerb válaszjegyzék szövegét az osztrák–magyar külügyminisztérium megjegyzéseivel kiegészítve teljes terjedelemben közli: Krumeich, G.: Juli 1914 i. m. 294–304.

Az Osztrák–Magyar Monarchia

Az Osztrák–Magyar Monarchia első világháborús szerepe Williamson és May értékelése szerint minden tekintetben a legkutatottabb, legmélyrehatóbban feltárt terület az első világháborús nemzetközi történetírásban.³⁴ A két világháború közötti korszak történészei a kettős Monarchiának különleges szerepet tulajdonítottak a háború kirobbantásában. Sidney B. Fay minden más nagyhatalomnál nagyobb felelősséggel ruházta fel a Habsburg Birodalmat, ugyanakkor hozzátette, hogy döntéseit jogos önvédelem alapján hozta meg.³⁵ Bernadotte E. Schmitt a háborúra kész politikát folytató kettős Monarchia történeti képét vázolta fel.³⁶ Luigi Albertini pedig az elsők között vetette fel a Monarchiával szembeni német nyomásgyakorlás tézisé.³⁷ Az 1960-as években született Fischer-tézis azáltal tompította a régebbi korok történészeinek nézeteit, hogy a dualista Monarchiának a német politika alárendeltjeként másodlagos szerepet tulajdonított.³⁸

Az 1970-es évektől az angolszász történeti irodalomban Joachim Remak és Paul Schröder munkái és érvelései kiemelték az Osztrák–Magyar Monarchiát ebből a felelősség szempontjából másodrangú szerepből.³⁹ Az 1980-as évekre Francis R. Bridge, Samuel R. Williamson, Fritz Fellner, Kurt Peball és Diószegi István tanulmányai pontosították a Monarchia politikájáról korábban megfogalmazott nézeteket, újragondolták és átértékelték a politikai döntéshozók szerepét, továbbá alaposan feltárták a katonai vezetés hivatali struktúráját, valamint a hadügyminisztérium és a külügyminisztérium működését, döntési mechanizmusait.⁴⁰

Az 1990-es évek új értelmezései megtartották az Osztrák–Magyar Monarchiát a Német Császársággal egyenrangú, önállóan cselekvő és döntő, felelős szövetséges pozíciójában. Williamson mellett Manfred Rauchensteiner is úgy fogalmazott, hogy a Fischer-tézis által rekonstruált, Berlin nyomására cselekvő Bécs történeti képe nem kellően megalapozott, ezért vitatható.⁴¹ Williamson és May véleménye szerint mára konszenzus alakult ki arról, hogy az Osztrák–Magyar

³⁴ Az Osztrák–Magyar Monarchiáról szóló fejezetet lásd: *Williamson, S. R. – May, E. R.: An Identity of Opinion* i. m. 353–359.

³⁵ *Fay, Sidney B.: Der Ursprung des Ersten Weltkrieges.* Berlin 1930. II. 404–405.; 409.

³⁶ *Schmitt, Bernadotte E.: Coming of the War.* Chicago 1930. II. 480.

³⁷ *Albertini, Luigi: Origins of the War.* Oxford 1965–1967. II. 136.

³⁸ *Fischer, Fritz: Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18.* Düsseldorf, 1961. Reprint 2013. 547.

³⁹ *Remak, Joachim: 1914 — The Third Balkan War. Origins Reconsidered.* *Journal of Modern History* 43. (1971) 3. szám 353–366.; *Schröder, Paul: World War I as Galloping Gertie. A Reply to Joachim Remak.* *Journal of Modern History* 44. (1972) 3. szám 319–345.

⁴⁰ A szerzők által hivatkozott irodalom: *Bridge, Francis R.: Great Britain and Austria–Hungary. A Diplomatic History.* London 1972.; *Williamson, Samuel R. Jr.: Influence Power and the Policy Process. The Case of Franz Ferdinand 1906–1914.* *Historical Journal* 17. (1974) 417–437.; *Fellner, Fritz: Die Mission Hoyos.* In: *Vom Dreibund zum Völkerbund. Studien zur Geschichte der internationalen Beziehungen 1882–1919.* Hg. Maschl, Heidrun – Mazohl-Wallnig, Brigitte. Wien 1995. 112–141.; *Peball, Kurt: Conrad von Hötzendorf. Legende – Mythos – Tradition.* In: *Vorträge zur Militärgeschichte. Einzelprobleme politischer Führung. I.* Bonn 1981.; *Diószegi, István: Hungarians in the Ballhausplatz. Studies on the Austro–Hungarian Common Foreign Policy.* Budapest 1983.

⁴¹ *Rauchensteiner, Manfred: Der Tod des Doppeladlers. Österreich–Ungarn und der Erste Weltkrieg.* Graz 1993.; *Williamson, Samuel R. Jr.: Austria–Hungary.* In: *Decisions for War* i. m. 190–208.

Monarchia alapvetően a Szerbia elleni helyi háborúban volt érdekelt, és az ehhez szükséges döntéseket önállóan hozta meg. A délszláv veszély érzete nagymértékben kihathatott a diplomáciai lépésekre, mint ahogy azzal is tisztában voltak az osztrák–magyar döntéshozók, hogy döntésük Oroszország beavatkozásának kockázatásával járhat. Ezt a kockázatot végül a német támogatás tudatában vállalták. A júliusi válság csúcspontján Bécsben a szerb kérdésben elutasítottak mindenféle nagyhatalmi közvetítési javaslatot. Az amerikai szerzők szerint ugyanakkor — Günther Kronenbitter kutatásai ellenére — további magyarázatra szorult az, hogy Conrad von Hötzendorf osztrák–magyar vezérkari főnök (1912–1916) hogyan tudott a józan ésszel ellentétes döntéseket hozni.⁴²

A júliusi válság osztrák–magyar diplomáciai lépéseinek értékeléséhez a történeti kutatások elsősorban a Hoyos–misszió során tett osztrák–magyar és német diplomáciai nyilatkozatok, az osztrák–magyar közös minisztertanácsi ülések jegyzőkönyvei alapján rekonstruálható nézetek és döntések, a Monarchia ultimátuma, valamint a szerb válaszjegyzék elemzéséből indulnak ki. A nemzetközi történetírásban ma is kiemelt figyelmet szentelnek a Hoyos–misszió részleteinek. Alexander Hoyos gróf, az osztrák–magyar külügyminisztérium kabinetfőnöke I. Ferenc József császár különmegbízottjaként folytatott tárgyalásokat Berlinben 1914. július 5–6-án. Ezeknek a tárgyalásoknak a során a német császár és a német kancellár támogatásáról biztosította az osztrák–magyar vezetés balkáni politikáját. A régi–új történeti értékelések között továbbra is megtalálhatók azok a törekvések, amelyek a Monarchia balkáni politikája számára adott német támogatás — az úgynevezett biankó csekk — tartalmának és jelentőségének meghatározására irányulnak.

Krumeich véleménye szerint az Osztrák–Magyar Monarchia már a merényletet követő napon eltökéltnek mutatkozott a szerb probléma dűlőre viteleiben.⁴³ Ez a bécsi szándék a korábbi balkáni konfliktusok során is nyilvánvalóvá vált. 1908-ban, 1912-ben és 1913-ban minden egyes balkáni konfliktus alkalmával a Német Császárság óvása miatt nem került sor komolyabb összecsapásra. A Leopold Berchtold gróf, osztrák–magyar külügyminiszter (1912–1915) megbízásából 1914 júniusában elkészített Matscheko–memorandum rávilágított Szerbia Balkán-politikájának destabilizációs következményeire. Ugyanez a helyzetértékelés problematikusnak ábrázolta Románia viszonyát a kettős Monarchiához. A memorandum fő célja Oroszország balkáni törekvéseinek, azaz a Monarchia balkáni érdekei ellen irányuló politikájának leírása volt. Alexander von Hoyos gróf július 5-én ennek a koncepciónak az átdolgozott változatát, valamint I. Ferenc József császár személyes levelét azzal a céllal vitte magával Berlinbe, hogy kipuhatolja a németek ezzel kapcsolatos aktuális álláspontját. A német történész felhívta arra a figyelmet, hogy sem az osztrák császár levele, sem az aide-memoire nem fogalmazott meg német segítség iránti osztrák–magyar igényt. Közvetve azonban mindkettő a Habsburg Monarchia szorult helyzetét bizonyította. Az osztrák császár és magyar király kifejezetten nem tett említést sem katonai eszköz alkalmazásának szükségességéről, sem a Szerbia

⁴² Williamson, S. R. – May, E. R.: An Identity of Opinion i. m. 358–359.

⁴³ Krumeich, G.: Juli 1914 i. m. 64–78.

ellen folytatandó háborúról, annál inkább szó volt benne Szerbia izolálásának és hatalmi visszaszorításának szükségességéről, amely az osztrák–magyar–német szövetségesi stratégiában központi kérdésnek számított.⁴⁴

McMeekin a diplomáciai ködösítés és kétértelműség mintadarabjaként értékelte Ferenc József levelét.⁴⁵ A Szerbia ellen követendő, levélben részletezett stratégia az amerikai történész értelmezése szerint egyértelműen háborút jelent, ebből is következik többek között, hogy a Monarchia már korán tudatosan készült a háborúra.⁴⁶ Clarknak sincs kétsége afelől, hogy Bécsben az uralkodó közvetlen környezete és a legfelső katonai körök a legradikálisabb lépést mérlegelték, bár ő is igyekezett leszögezni azt, hogy a Berlinbe küldött uralkodói levél erről konkrétan nem tett említést.⁴⁷ Indirekt módon mindkét történész megalapozottnak tartja Berchtold külügyminiszter konspiratív szerepét. McMeekin Ferenc József levelét tulajdonképpen Berchtold fogalmazványaként aposztrofálta. Clark pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy Berchtold egyik Albertininek adott interjújában elismerte, Szögyény- Marich László gróf, berlini osztrák–magyar követ (1892–1914) német tárgyalásait összegző, július 7-i táviratát szintén ő fogalmazta meg.⁴⁸ Ezt a táviratot szokás német biankó csekként, azaz a feltétel nélküli német támogatási stratégia első megnyilvánulásaként értékelni a történetírásban.

Július első napjaiban számos megbeszélés zajlott. Július 5-én egyrészt Hoyos és Arthur Zimmermann német külügyi helyettes államtitkár, másrészt II. Vilmos császár és Szögyény–Marich osztrák–magyar követ között. Ezt követően a német császár két informális beszélgetésen is egyeztetett kormányának tagjaival. Gottlieb von Jagow a német külügyminisztérium, a Wilhelmstrasse államtitkára (1913–1916), valamint a két első számú katonai vezető Helmuth von Moltke, német vezérkari főnök (1906–1914) és Alfred von Tirpitz, admirális (1897–1916) azonban szabadságon voltak. Krumeich olvasatában ez az apró körülmény is amellettszól, hogy a helyzetet akkor nem értékelték súlyosnak, hiszen fontos vezető pozícióban lévő embereket nem hívtak vissza szabadságukról. A történeti tisztánlátást nehezíti, hogy ezekről a német megbeszélésekről jegyzőkönyvek nem maradtak fenn, így csak a naplófeljegyzésekben rögzített egyéni értelmezések alapján rekonstruálhatók a részletek. Úgy, ahogy a kortársi értelmezések, a történészi olvasatok is számos alternatívát kínálnak az úgynevezett biankó csekk, vagyis a feltétlen német támogatás értelmezésére.

Krumeich olvasatában a kitöltetlen német csekk valójában üres csekk volt, azaz semmit sem ígért szövetségesének. Amit jelentett, az nem volt más, mint hogy a Monarchia megőrizte diplomáciai mozgásterét, azaz továbbra sem német nyomásra cselekedett. Mindez azonban a német történész véleménye szerint nem kisebbsíti Németországnak a konfliktus eszkalálódásában játszott szerepét.⁴⁹ McMeekin véleménye szerint nagyon valószínű, bár nehezen bizo-

⁴⁴ Uo. 70–71.; 215–217.

⁴⁵ *McMeekin, S.*: Juli 1914 i. m. 126–145.

⁴⁶ Uo. 136.

⁴⁷ A Hoyos–misszióról: *Clark, Ch.*: Die Schlafwandler i. m. 529–542.

⁴⁸ Uo. 533.

⁴⁹ *Krumeich, G.*: Juli 1914 i. m. 74.; 212–214.

nyítható, hogy a német támogatás hivatalos kinyilvánítására július 1-jével sor kerülhetett. Viktor Naumann, a német külügyminisztériummal szoros kapcsolatot ápoló német újságíró ezen a napon találkozott Hoyos gróffal Bécsben. Naumann annak a véleményének adott hangot, hogy a Monarchia nem hagyhatja megtorlás nélkül a merényletet. Azt ma már nehéz rekonstruálni, hogy Naumann kinek a nevében beszélt, és valóban hivatalos álláspontot közvetített arról a körvonalazódó német külpolitikai számításról, ami a Szerbia elleni osztrák–magyar akcióval az orosz háborús készültséget szerette volna tesztelni. Ez a beszélgetés mindenesetre megerősítette Berchtold grófot balkáni politikai céljaiban.⁵⁰

Clark szerint már Hoyos Berlinbe érkezése előtt nyilvánvaló volt a német álláspon, miszerint a kettős Monarchiának jogában áll diplomáciai úton eljárni Szerbiával szemben. Az, hogy Németország mint a Monarchia szövetségese és barátja, annak bármilyen döntését támogatni fogja, csak Szögyény–Marich gróf követi tájékoztatásából tudható. A biankó csekként ismertté vált támogatást Clark a német kormány egységét demonstráló döntésként értékelte, ugyanakkor véleménye szerint csupán egy megtévesztő metaforával felruházott német döntésről van szó. Krumeich nézetével ellentétben Clark úgy véli, hogy a német döntéshozók egy esetleges orosz intervenció lehetőségét akkor nem látták reális veszélynek, és bíztak abban, hogy a konfliktus helyben kezelhető lesz.⁵¹

Mombauer a Német Császárság támogatásától függetlenül és önállóan cselekvő Monarchia történeti képe mellett foglalt állást.⁵² Ehhez számára Leopold von Andrian–Werbung báró, a varsói osztrák–magyar konzulátus vezetőjének helyzetértékelése kínált meggyőző forrást. A báró 1914 júliusában úgy vélte, hogy Szerbia, Románia vagy Oroszország két–három éven belül minden bizonnyal háborúba kényszerítette volna a Monarchiát, ezért jobb volt előbb, mint később akcióba lépni. A báró volt az, aki a háború után úgy nyilatkozott: „*Mi indítottuk el a háborút, nem a német, legkevésbé az antant.*”⁵³ A háború elkerülhetőségének versus elkerülhetetlenségének toposzát vizsgáló történész a diplomáciai eszközök hatásosságáról megfogalmazott nézeteket bevonva arra kívánta felhívni a figyelmet, hogy július első napjaiban nézetkülönbség volt a két szövetséges között a diplomáciai eszközök hatékonyságát illetően. A német kancellártól származó magyarázat szerint, ha nem is kerülne sor háborúra, a szerbek elleni akciókkal az antant egységét sikeresen meg lehetne törni, azaz katonai eszközök bevetése nélkül diplomáciai eszközökkel lehetne őket legyőzni.⁵⁴ A Monarchia képviselői ezzel szemben továbbra sem tartották elegendőnek a Szerbiával szembeni diplomáciai sikert. A biankó csekk a történész felfogása szerint sokkal többnek bizonyult egyszerű, az osztrák–magyar diplomáciai és katonai döntéseket támogató német állásfoglalásnál.⁵⁵

⁵⁰ *McMeekin, S.*: Juli 1914 i. m. 126–129.

⁵¹ *Clark, Ch.*: Die Schlafwandler i. m. 534.

⁵² *Mombauer, A.*: Die Julikrise i. m. 39–60.

⁵³ Uo. 39.

⁵⁴ Uo. 40.

⁵⁵ Uo. 42.

Ami gróf Tisza István, magyar miniszterelnök (1913–1917) júliusi válság idején képviselt álláspontjának történeti értékelését illeti, Williamson és May a magyar miniszterelnöknek a döntéshozatalban játszott szerepét a jól feltárt és közismert területek közé sorolja.⁵⁶ Általában méltányolón értékelik a miniszterelnök katonai lépések elhalasztására irányuló diplomáciai törekvéseit. A háború azonnali kirobantását ellenző stratégia feladását a szerzők részben a német biáncok csekknek tulajdonították. Másrészt annak a közös kormányzaton belüli megállapodásnak tudták be, amely a diplomáciai jegyzékben is megjelent, és amely szerint a Monarchia le kívánt mondani a Szerbiával szembeni területi követelésekről. Kiemelték továbbá Burián Istvánnak, a király személye körüli miniszterének (1913–1915) Tisza nézeteire gyakorolt különös befolyását. Erre Williamson saját önálló monográfiájában külön is kitért.⁵⁷ A magyar történetírásban alaposan feldolgozott miniszterelnöki szerepvállalás szakirodaloma ugyanakkor rendkívül alulreprezentált ebben a historiográfiai tanulmányban.⁵⁸

A magyar diplomáciatörténetben napjainkig Galántai József és Diószegi István munkái jelentik a júliusi válság legrészletesebb elemzéseit.⁵⁹ Galántai József első világháborús monográfiájában kiemelt figyelmet fordított a magyar miniszterelnök júliusi politikájának értelmezésére.⁶⁰ Tisza július 1-jei memorandum alapján kiemelte, hogy a miniszterelnök kedvezőtlennek tartotta a pillanatot a Szerbiával történő fegyveres leszámolásra, mivel a Monarchia akkor a Balkánon nem rendelkezett megbízható szövetséggel. Románia távolodását a szövetségtől folyamatosan érzékelték, Bulgáriát pedig még meg sem

⁵⁶ Williamson, S. R. – May, E. R.: An Identity of Opinion i. m. 357.

⁵⁷ Williamson, Samuel R.: Austria–Hungary and the Origins of the First World War. New York 1991. 200.

⁵⁸ A szerzők csak a következő két munkát említették meg lábjegyzeteikben. Vermes, Gábor: The Liberal Vision and Conservative Statecraft of a Magyar Nationalist. New York, 1985.; Leslie, John: The Antecedents of Austria–Hungary’s War Aims. Policies and Policy–Makers in Vienna and Budapest before and during 1914. In: Archiv und Forschung. Das Haus-, Hof- und Staatsarchiv in seiner Bedeutung für die Geschichte Österreichs und Europas. Hg. Springer Elisabeth – Kammerhold, Leopold. Wien 1993. 307–394.

⁵⁹ Galántai József: Magyarország az első világháborúban. Akadémiai, Bp., 1974. 97–118. Ezt a munkát 1989-ben angol nyelven is kiadták. Diószegi István: Tisza István és a világháború. In: Uő: A magyar külpolitika útjai. Tanulmányok. Bp. 1984. 278–287. Diószegi István: Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája 1867–1918. Bp. 2001. 219. Ezen kívül a Tisza-kérdés magyar irodalmából lásd még: ifj. Bertényi Iván: Tisza István és az I. világháború. In: Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemlről. Szerk. Romsics Ignác. Bp. 2005. 35–49. A nemzetiségi politika és a háború előtti, alatti külpolitika kapcsolatáról lásd még: Szarka László: Végzet és Gondviselés. Adalékok Tisza István első világháború alatti nemzetiségi politikájának történetéhez. In: Az első világháború. Szerk. Szabó Dániel. Bp. 2009. 766–779. Legújabbban Hajdú Tibor és Pollmann Ferenc közös könyve, illetve a Németh István és Romsics Ignác szerkesztésében megjelent tanulmánykötetek is komoly figyelmet szentelnek a 20. század eleji európai nagyhatalmi diplomácia sorsdöntő konfliktusának: Magyarország az első világháborúban. Főszerk. Romsics Ignác. Bp. 2010. 199. Hajdú Tibor – Pollmann Ferenc: A régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918. Bp. 2014. 414. Németh István: Az első világháború 1914–1918. Tanulmányok és dokumentumok. Bp. 2014. 474. Végül, de nem utolsó sorban a megkerülhetetlen munkák közül lásd még: Bihari Péter: 1914. A nagy háború száz éve. Személyes történetek. Pozsony–Budapest 2014. 574. és Merénylettől hadüzenetig. A béke utolsó hónapja a Monarchia Magyarországon. (1914. június 28. – 1914. július 28. Szerk. Gerő András. Bp. 2014. 485.

⁶⁰ Galántai, J.: Magyarország az első világháborúban i. m. 112–118.

tudták nyerni. Galántai Fischer érvelését annyiban tartotta meggyőzőnek, hogy a július 5–6-i biankó csekken túl a németek valóban támogatták szövetségüket, de finomítva hozzátette, hogy a Monarchia saját politikai érdekei alapján önállóan hozta meg döntéseit.⁶¹ Galántai egyúttal vitatta azokat a nézeteket, amelyek Tisza békepolitikáját igyekeztek alátámasztani, döntéseinek megváltozása mögött a német nyomásgyakorlást láttatták, vagy általában külső tényezőknek tudták be a stratégiaváltást.⁶² Értelmezése szerint a miniszterelnök korábban sem zárta ki a Szerbia elleni háború lehetőségét, 1914 júliusában azonban azt egy kedvezőbb balkáni csoportosulás létrejöttéig szerette volna kitolni, azaz megvárni, amíg Bulgária a központi hatalmak szövetségének tagjává válik.⁶³

Galántai József publikálta azt a Tisza által július 8-án Berchtold külügyminiszter számára írott levelet, ami azt a két világháború közötti véleményt volt hivatott cáfolni, miszerint a magyar miniszterelnök nem volt biztos a németek balkáni politikájában, és ezért ellenezte a háborút. Ez a forrás Diószegi István interpretációjában is inkább amellet szólt, hogy Tisza külpolitikai számításában július első hetében a német állásfoglalás nem játszott elsőrangú szerepet.⁶⁴ Galántai értékelése szerint a magyar miniszterelnöknek szerepe volt a háború megindításában, ezért az a tény sem szól igazán melegségére, hogy utolsóként döntött mellette.⁶⁵ Július közepén azért adta fel a háború ellenzését, mert egyrészt reálissá vált, hogy Románia semlegességével rekompenzációk nélkül is biztosan számolni lehetett, másrészt a német császár július 11-i irata alapján szabad volt az út a Bulgáriával kötendő szövetség előtt. Nem utolsó sorban pedig megkapta a garanciát az erdélyi határ megerősítésére.⁶⁶

Diószegi István a tiszai álláspontot a dualizmus külpolitikájának természeté és prioritásai tükrében értelmezte, s a halogató magatartás megváltoztatásának kérdésében a választ pedig a dualizmuskori külpolitika sajátos szerkezetével és a magyar miniszterelnöknek ebben a struktúrában elfoglalt helyével adta meg. A német külpolitikai orientációval szemben Diószegi az orosz vonatkozásokra koncentrált elsősorban. Számos forrás alapján rekonstruálható ugyanis az, hogy Tisza István az Oroszországgal történő tárgyalások mellett foglalt állást. Elképzelése szerint Oroszországnak, a Monarchiának és Bulgáriának közösen kell feltartóztatni az Oszmán Birodalmat a Balkánon. Számos érv hangozott el ebben az értelemben a július 7-i közös minisztertanácsi ülésen. Mivel úgy gondolta, hogy a Szerbia elleni háború Oroszország azonnali belépését hozhatja magával, ezzel a háborúval nem érthetett egyet. Július 12-én az Ischlben tartott császári audiencián is szorgalmazta, hogy Oroszországgal szemben a semlegességet lehetővé kell tenni. Tisza álláspontjának megváltoztatását Diószegi az uralkodó kérésének tudja be, aminek háttérében a tekin-

⁶¹ Uo. 100–104.

⁶² *Albertini, L.*: *Origins of the War* i. m. II. 175–176.; *May, Arthur J.*: *The Hapsburg Monarchy 1867–1914*. Cambridge 1951. I. 60.

⁶³ *Galántai, J.*: *Magyarország az első világháborúban* i. m. 109.

⁶⁴ A levél teljes szövege megtalálható: Uo. 107.

⁶⁵ Uo. 118.

⁶⁶ Uo. 115.

télytiszteletet és szolgálatkészséget valószínűsítette. Diószegi István véleménye szerint a kormányfő még az ultimátum elküldése után sem tartotta lehetetlennek, hogy a válságot békés eszközökkel is kezelni lehetett volna. Annak ellenére, hogy felmérte a világháború kockázatát, azért engedett, mert sem a császári udvar, sem a magyar politikai közvélemény nem állt politikája mellé 1914 júliusában, minden meghatározó tényező a Szerbiával történő fegyveres leszármolást szorgalmazta.⁶⁷

Mombauer és Krumeich legújabb monográfiái Tisza szerepét csupán vázlatosan jelenítik meg, és az általánosság szintjén mozognak. Mombauer Tisza esetében is a diplomáciai eszközök alkalmazásának szempontja mentén értékelt. Közvetlenül a merénylet után úgy az uralkodó, mint Tisza István az azonali fegyveres akció ellen foglalt állást. Velük szemben álltak a héják, Conradon kívül Hoyos és Forgách János gróf, külügyminisztériumi szekciófőnök is. A július 7-i közös minisztertanácsi ülésen elhangzott számos háború melletti állásfoglalásnak — Berchtold, Karl Stürgkh gróf, osztrák miniszterelnök, Alexander Krobotin, közös hadügyminiszter érvelésének — szó szerinti idézésével azt kívánja aláhúzni, hogy Tisza a háború ellenzésével a Monarchia legfelső döntéshozó testületében egyedül maradt.⁶⁸ Az azonnali katonai fellépés elhalasztása, azaz a diplomácia előnyben részesítése Krumeich olvasatában is fontos elem Tisza júliusi politikájának értékelésében. A német történész szerint viszont az is tény, hogy Szerbia számára elfogadhatatlan ultimátum megfogalmazása Tisza politikájának köszönhető. Erre a bécsi lépésre, és magának a feltételek kialakítására a német kormánynak semmilyen befolyása nem volt.⁶⁹

Gróf Tisza István személyiségének és háborúhoz vezető politikájának egyik legátfogóbb áttekintését McMeekin feldolgozása kínálja. Érdekes módon tárgyalás megközelítése sok esetben a két világháború közötti érveket eleveníti meg. A magyar miniszterelnök jellemének megrajzolásakor Erényi Gusztáv munkájához nyúlt vissza.⁷⁰ A Tisza békepolitikájára épített narratíva pedig jórészt Sidney B. Fay érvrendszeréből merített. A merényletet követően McMeekin szerint Tisza abszolút mértékben ellenezte a háborút.⁷¹ A június 24-re összeállított Matscheko-memorandum, amely az aide-memoire lényegét is alkotta, Tisza márciusi javaslatára készült el. Ezt a márciusi memorandumot, annak módosító javaslataival együtt a két világháború között Fay munkája szó szerint leköszölte angol és német nyelven.⁷² A memorandum fő célkitűzései közül McMeekin a Románia, Bulgária és Törökország hármas szövetségbe történő bevonását, azaz a németekkel közös balkáni stratégia kialakítását emelte ki, ez az elképzelés az osztrák-magyar-német viszony erősítését célozta meg.⁷³ A történész véleménye szerint Tisza balkáni politikájának pacifista látásmódja szorosan összefüggött azzal a

⁶⁷ *Diószegi, I.*: Tisza István i. m. 287.

⁶⁸ *Mombauer, A.*: Die Julikrise i. m. 37.; 44–45.; 56–60.; 69.

⁶⁹ *Krumeich, G.*: Juli 1914 i. m. 75–76.; 108.

⁷⁰ *McMeekin, S.*: Juli 1914 i. m. 58–59. *Erényi, Gustav*: Graf Stephan Tisza. Ein Staatsmann und Märtyrer. Wien 1935.

⁷¹ Uo. 62.

⁷² *Sidney, F. B.*: Der Ursprung des Weltkrieges i. m. II. 129–132.

⁷³ *McMeekin, S.*: Juli 1914 i. m. 69–71.

belpolitikai céllal, hogy a magyarok szuverenitását a különféle nemzetiségek felett hosszú távon biztosítani tudják.⁷⁴

McMeekin narratívájában a közös minisztertanácsi ülések haditanácsként jelentek meg. Ezekon Tisza több győzelmet aratott. A magyar miniszterelnök teljesítményének tudható be, hogy a döntéshozók elálltak az azonnali katonai lépéstől, valamint érvei hatására a hadsereg mozgósításának idejét kitolták, és a diplomáciai lépésektől tették függővé. Ez két fontos taktikai győzelem volt.⁷⁵ A július 14-én minden irányból rá nehezedő nyomás azonban megbénította ellenállását. Egy pontban azonban továbbra is hajthatatlan maradt. Ragaszkodott ahhoz, hogy a Szerbiának szánt jegyzéket elküldése előtt láthassa, jóváhagyhassa.⁷⁶ Közismert tény, hogy erre sem ő, sem más döntéshozók nem kaptak lehetőséget. McMeekin a magyar történetírás következtetéseivel szemben azt hangsúlyozta, hogy az ultimátum szövegéről eszmecsere nem történt, a végleges szöveget lepecsételve július 20-án elküldték Belgrádba. Az uralkodó az ultimátum pontos tartalmát egy nappal később, július 21-én, a bécsi német követ pedig a rá következő napon ismerte meg. A szerző felfogása szerint ehhez az ultimátumhoz a németek biztosan nem járultak volna hozzá.⁷⁷

McMeekin Tisza háborút ellenző kiállásának feladását annak tudja be, hogy egyedül maradt elképzelésével. A Berchtold külügyminiszter bécsi villájában, a Strudlhofban július 19-én tartott szigorúan titkos, „második haditanácson” megkapta Conradtól azokat a katonai biztosítékokat, amelyek a román betörés veszélyét voltak hivatottak elhárítani.⁷⁸ Végül a balkáni konfliktus lokalizációs stratégiájának sikertelensége melletti érvként ebben a munkában is találkozhatunk a kontrafaktuális érveléssel, miszerint ha Conrad elképzelése július elején érvényesül, és azonnal mozgósítják a hadsereget, a Monarchia Belgrádot és ezáltal Európát is kész helyzet elé állíthatta volna. Azok a történészek, akik nyitottságot tanúsítanak ezeknek az érveknek az irányában, Tisza István döntéseit a júliusi válságkezelés első két hetében nem békeprogramként, hanem politikai mulasztásként értelmezik.⁷⁹ McMeekin interpretációja mindkét olvasatot — háborúpártiság, békepártiság — megjeleníti összegzésében, és az olvasóra bízta a döntést.

Clark olvasatában Tisza István sem nem békepárti, sem nem háborúpárti. A júliusi válság előtörténetének részletei által azt érzékelteti, hogy a magyar miniszterelnök minisztertársaihoz hasonlóan korábban is számos alkalommal állt ki egy esetleges katonai konfrontáció mellett.⁸⁰ Tisza politikájának rövid számbavételekor Clark az autoriter politikai jegyeket domborította ki. A magyar elit hegemoniáját eltökélt szándékkal védő miniszterelnök képe elevene-

⁷⁴ Uo. 75.

⁷⁵ Uo. 146–155.

⁷⁶ Uo. 165–169.

⁷⁷ Uo. 188–189.

⁷⁸ Uo. 184–185.

⁷⁹ Uo. 484–485. Hasonló érveléssel élt a szerző által gyakran hivatkozott Hugo Hantsch is. *Hantsch, Hugo: Die Geschichte Österreichs.* Graz 1968–1969. II. 563.; 611. Szintén utalt erre: *Galántai, J.: Magyarország i. m.* 117.

⁸⁰ *Clark, Ch.: Die Schlafwandler i. m.* 378–380.

dik meg, aki elutasítva a magyar választójog kiterjesztését, akadályokat gördített a nem magyar nemzetiségek politikai képviselőkhöz jutása elé. Hatalmának kiterjesztésekor gátlástalan eszközöket vett igénybe, és nem riadt vissza a vesztegetéstől, valamint a politikai ellenfelek megfélemlítésétől sem. Nacionalistaként őszintén hitt az osztrák–magyar kiegyezésben, mivel azt a Magyar Királyság biztonsága szempontjából elengedhetetlennek tartotta.

Clark kiemelt hangsúlyt fektetett munkájában Tisza balkáni szövetségi politikájának bemutatására. A történész értelmezése szerint a magyar miniszterelnök július 1-jén készült memoranduma egyaránt kiemelte a Pétervárhoz fűződő jó kapcsolatok fontosságát, és a hármass szövetségnek német támogatással történő kibővítését Bulgáriával. Clark tehát a régi hármass szövetség felújítását és megerősítését szorgalmazó magyar politika képét tette ezáltal magáévá. Galántai értékelésével szemben úgy látja, hogy a német szempontok és érdekek szem előtt tartása Tisza júliusi politikájának is meghatározó részét képezte.⁸¹ A háború melletti végső döntését azzal magyarázza, hogy Tisza belátta, a szerb konfliktus nem megfelelő kezelése destabilizálhatja Erdélyt. A hadseregben július 6. és 25. között elrendelt aratási szabadság pedig egyébként is akadálya volt a gyors mozgósításnak.⁸²

Jól látható, hogy a magyar miniszterelnök július első felében tanúsított ellenállása a Szerbia ellen azonnal foganatosítandó katonai válaszlépésekkel szemben alapvetően pozitív megítélés alá esik a legújabb történeti feldolgozásokban. Konszenzus mutatkozik annak értelmezésében, hogy a Szerbia elleni katonai akció lehetőségét Tisza korábban sok esetben nem zárta ki, de 1914 júliusának első felében a Monarchia számára kedvezőtlen szövetségi együttműködések miatt nem tartotta megfelelő eszköznek. Különösen a legújabb angol-szász irodalom szentelt kiemelt figyelmet Tisza 1914 első felében készített memorandumainak. Ezek alapján nyilvánvalóvá tették a szerzők azt, hogy Tisza István rendkívüli befolyással bírt az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni politikájának alakításában. Fontosnak tartotta a jó kapcsolatok ápolását Oroszországgal, valamint nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy a balkáni szövetségi stratégiát a Német Császársággal közösen alakítsák ki. A német érdekek és szempontok figyelembe vétele tehát fontos elem júliusi válságkezelő stratégiájában a legújabb interpretációk szerint.

A négy szerző ugyanakkor továbbra is eltérő magyarázatot kínál annak lehetséges okaira, miért változtatta meg a magyar miniszterelnök a háborús lépéssel szembeni elutasító álláspontját. Ez a sokszólamúság nem új keletű, s valószínűleg a jövőben is fennmarad. A júliusi válság után tizenöt évvel Sidney B. Fay úgy fogalmazott, hogy semmi biztosat nem tudunk Tisza személyes motivációiról. Ennek ellenére mégis felkínált három lehetséges magyarázatot. Tisza Heinrich von Tschirschkynek, a Német Császárság bécsi követének (1907–1914) 1914. november 5-én írott levele alapján azt feltételezte, hogy a magyar miniszterelnök a német támogatás tudatában változtatta meg álláspontját. Sokan még ma is osztják ezt a nézetet. Második magyarázatként elfo-

⁸¹ Uo. 511–517.

⁸² Uo. 546.

gadta Tisza érvét, amelyet unokahúgának, Zeyk Margitnak 1914. augusztus 26-án kelt levelében használt: „*lépni kellett, mert szorult a hurok*”. Ezt a kényes helyzetben meghozott döntést a történeti feldolgozások nem fogalmazzák újra. Végül pedig Conrad Berchtoldnak címzett július 10-i levele alapján Fay azt is valószínűsítette, hogy Tiszát az osztrák vezérkar főnöke, Conrad álláspontja győzte meg, aki szerint az elvesztegetett idő növeli a katonai kockázatot és hátrányokat.⁸³ A tanulmányban szemlézett angolszász munkák szerint a Conrad által nyújtott katonai garanciák minden bizonnyal szerepet játszhattak a magyar miniszterelnök meggyőzésében, különösen igaz ez az erdélyi román veszély elhárításával kapcsolatos feltételek biztosítására.

Az itt bemutatott legújabb feldolgozásokban más-más érveléssel, különböző forrásokra történő hivatkozással, mégis kivétel nélkül mind a négy történetész arra a következtetésre jutott, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia önállóan alakította balkáni politikáját. Ezzel a nézetükkel pedig nem kérdőjelezték meg az 1990 óta újrafogalmazott konszenzusos véleményt az Osztrák–Magyar Monarchia konfrontatív, következetesen háborúpárti politikájáról. Száz év elteltével — a fischeri kitérő után — a két világháború közötti korszak nézetei visszaköszönnek a frissen napvilágot látott munkákban, és a bécsi külügyi és katonai döntéshozatalnak ismételten meghatározó szerepet juttatnak a háború kirobbantásában. A centenáriumi évforduló alkalmából kiadott négy monográfia értékelései különbözőképpen láttatták a németek által kiállított biankó csekk tartalmát és jelentőségét, mindazonáltal közel egyhangú következtetés szerint az nem gyakorolt meghatározó befolyást az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájára. Arra a kérdésre pedig, miért lett a helyi konfliktusként értékelt balkáni válságból 1914 nyarán európai, majd világháború, a történészek részben a Német Császárság külpolitikájának értelmezésén keresztül próbálták adekvát válaszokat nyújtani.

A Német Császárság

A nemzetközi történeti irodalomban a németek első világháborús szerepvállalásának értékelése mindig is komoly vitákat váltott ki.⁸⁴ Az ilyen igényű publikációk száma a mai napig nem csökkent. Williamson és May tanulmányukban Volker Berghahn munkáját alapul véve próbálják érzékeltetni az 1960-as évek óta tapasztalható hangsúlybeli elmozdulásokat.⁸⁵ Berghahn Fi-

⁸³ Fay, Sidney B.: Der Ursprung des Weltkrieges i. m. 169–170.

⁸⁴ A Német Császárságról szóló fejezetet lásd: Williamson, S. R. – May, E. R.: An Identity of Opinion i. m. 359–366. A hivatkozott irodalmon kívül a témához szorosan kapcsolódik még: Fischer, Fritz: Juli 1914. Wir sind nicht hineingeschlittert. Das Staatsgeheimnis um die Riezler-Tagebücher. Reinbeck 1983.; Hillgruber, Andreas: Die deutsche Politik in der Julikrise. In: U6: Die Zerstörung Europas. Frankfurt–Berlin 1988. 83–102.; Jansen, Anscar: Der Weg in den Ersten Weltkrieg. Das deutsche Militär in der Julikrise. Marburg 2005.; Meyer-Arndt, Lüder: Die Julikrise 1914. Wie Deutschland in den Ersten Weltkrieg stolperte. Köln–Weimar–Wien 2006.; Förster Stig: Russische Pferde. Die deutsche Armeeführung und die Julikrise 1914. In: Das ist Militärgeschichte! Hg. Müller, Christian Th. – Rogg, Mathias. Paderborn 2013. 63–82.

⁸⁵ Berghahn, Volker: Germany and the Approach of War in 1914. London 1976. 260.

scherhez hasonlóan a német involváltságot Theobald von Bethmann Hollweg, német kancellár (1909–1917) döntései tükrében dolgozta fel, azonban a hamburgi történész kritikus történeti képével szemben Berghahn a kancellár óvatosságára és háborúval kapcsolatos bizonytalanságaira hívta fel a figyelmet. A német katonai lépések elemzésénél pedig került a preventív háború fogalmának használatát.⁸⁶

Az elmúlt három–négy évtized kutatási kibővítették a vizsgált politikai és katonai döntéshozók körét, és egyre inkább a döntéshozatal személyi feltételeire, befolyásoltságára fektették a hangsúlyt. Az új munkák már kevésbé kívánják feleleveníteni a német felelősségről folytatott évtizedes vitákat, mindazonáltal újrafogalmazzák a vezető politikai, katonai tényezőknél és a döntéshozatali mechanizmusban szerepet játszó intézményeknek a felelősségét, s annak fokozatait új megvilágításba helyezik. Mark Hewitson például a német kancellár hivatali környezetét térképezte fel.⁸⁷ Fischer alkotmányos válságra vonatkozó következtetéseivel szemben úgy véli, hogy a Reichstag nem gyakorolt nyomást a kancellárra, következésképpen kényszerítő, befolyásoló erővel bíró politikai patthelyzet nem alakult ki a Német Császárságban 1914 júliusában. Más következtetéseiben azonban megerősíti Fischert, amikor például annak a meggyőződésének ad hangot, sem pénzügyi, vagy gazdasági krízis, sem tömegkövetelések, vagy bármiféle a katonai körök részéről érzékelhető félelem Oroszország növekvő hatalmával szemben nem motiválták a döntéshozókat. Ez persze többnyire nem jelenti azt, hogy a történészek ne rekonstruálták volna a német külpolitikában azt az elmozdulást, ami Franciaország helyett sokkal inkább Oroszország változó hatalmi helyzetére koncentrált. Ugyanakkor Williamson és May tapasztalatai szerint hiányzik annak bővebb kifejtése, vajon ebben a német stratégiaváltásban milyen szerepet játszhatott a hármass antant politikája.⁸⁸

Azt a képet, amely szerint a német katonai vezetés önállósította magát, és mint állam az államban viselkedett, az 1980-as években kiadott első világháborús sorozat is kétségbe vonta. A Szovjetuniótól a hidegháborút követően visszaszerzett katonai forrásoknak köszönhetően többek között Erich von Falkenhayn porosz hadügyminiszter (1913–1915) és vezérkari főnök, valamint Helmuth von Moltke tábornok, vezérkari főnök (1906–1914) tevékenységét új adatokkal világította meg a legújabb történetírás. Az újabb történeti konszenzus szerint a tábornokok nem függetlenül, azaz II. Vilmos német császár (1888–1918) és kancellárja, valamint miniszterei beleegyezése nélkül hozták meg döntéseiket. Ma már jól ismertek a német katonai vezetésen belüli nézetbeli, stratégiai különbségek. Moltkéval szemben Falkenhayn sokkal határozottabban állt ki a háborúba lépés mellett, ily módon gyakran került összetűzésbe magával a császárral is. Számos forrással meggyőzően bizonyítható, hogy a német hadvezetésen belül Falkenhayn képviselte legelkötelezettebben a háború elkerülhetetlenségét.⁸⁹

⁸⁶ Williamson, S. R. – May, E. R.: An Identity of Opinion i. m. 359–360.

⁸⁷ Hewitson, Mark: Germany and the Causes of the First World War. Oxford 2004. 268.

⁸⁸ Williamson, S. R. – May, E. R.: An Identity of Opinion i. m. 362–363.

⁸⁹ Uo. 363–364.

Terence Zuber munkája teljesen más megvilágításba helyezte a Schlieffen-tervvel kapcsolatos korábbi tanulmányok következtetéseit. Magát a tervet a hidegháború végéig senki sem látta, az ugyanis a két világháború közötti korszak munkái révén vált csak ismertté. Sokáig úgy tartották, hogy a szövetséges bombázások következtében 1945 folyamán megsemmisültek a tervek. Gerhard Ritter ismert, korszakos jelentőségű monográfiája szintén forráshivatkozások nélkül készült.⁹⁰ Zuber a volt NDK irattáraiban offenzív opciókat vázoló iratokra bukkant Alfred von Schlieffen vezérkari főnöki idejéből (1891–1906). Ezek azonban túlnyomó részben Oroszország ellen és nem Franciaország ellen készültek. A vizsgált forrásdokumentumok alapján a történész arra a következtetésre jutott, hogy a Franciaországra mérendő, első csapást modellező, jól kidolgozott terv soha nem létezett. Az állítólagos terv csupán érvként szolgált nyolcvanöt év történeti narratíváiban a nagyobb német katonai költségvetési hozzájárulás érdekében folytatott politikai, katonai kampány alátámasztására.⁹¹

Williamson és May összegzése szerint a legújabb kutatásokban a Németország részéről preventív céllal indított háború megindítására nincsenek meggyőző bizonyítékok. Németország lépései a júliusi krízis idején vitathatók és vitatottak maradnak. Július folyamán támogatásukról biztosították az Osztrák–Magyar Monarchiát, ez azonban a balkáni regionális háborúra szólt. Bár a Monarchia késlekedésekor türelmetlenségről tettek tanúbizonyságot, támogatásukat sohasem vonták vissza. Az osztrák–magyar ultimátum elküldése után a német császár politikai döntéseit az óvatosság, a válság eszkalációjának elkerülése motiválta. Az orosz mobilizációról érkező hírek hatására azonban a válság eszkalálódásának megakadályozása lehetetlenné vált. A két történész mi lett volna, ha értékelése szerint a német hadigépezet két–három nappal később történő beindítása esetén a válság diplomáciai úton kezelhető lett volna, mint ahogyan számos korábbi konfliktus esetén erre volt példa.⁹²

Gerd Krumeich centenáriumi mérlegkészítése során kiemelt figyelemben részesítette a német lokalizációs elméletet.⁹³ Ez a háborút közvetlenül követő felelősségvitában Németország ártatlanságát volt hivatott bizonyítani az utókor számára. Az elmélet megfogalmazói reflektorfénybe helyezték azokat a diplomáciai döntéseket, megnyilatkozásokat, amelyek a német stratégiában a konfliktus Monarchiára és Szerbiára történő korlátozását célozták. A német történész véleménye szerint a valóságban a szándék mögött egy másik német törekvés állt. Ezzel a stratégiával a németek azt kívánták kideríteni, milyen mértékben áll készen Oroszország a háborúra. Abban az esetben, ha Oroszország kiáll Szerbia mellett, és nem hajlandó a konfliktus helyi rendezésére — szólt az érvelés —, akkor jobb, ha Németország előbb, mint később lép háborúba. Krumeich áttekintette a diplomáciai és katonai döntéshozók által a háború lokalizálásának esélyeiről megfogalmazott véleményeket, és azt tapasztalta,

⁹⁰ Ritter, Gerhard: Staatskunst und Kriegshandwerk. Das Problem des „Militarismus“ in Deutschland. I–IV. München 1954–1968.

⁹¹ Williamson, S. R. – May, E. R.: An Identity of Opinion i. m. 365.

⁹² Uo. 366.

⁹³ Krumeich, G.: Juli 1914 i. m. 13.

hogy Karl Max von Lichnowsky herceg, a Német Császárság londoni követe (1912–1914) kivételével a teljes német vezetés, beleértve a császárt, a kancellárt és még Moltkét is, magukévá tették ezt az elképzelést. Ezt a stratégiát képviselték nemcsak a diplomáciai kapcsolatokban, hanem a közvéleményt formáló sajtóban is. A Krumeich által zsarolási stratégiaként ábrázolt elmélet alapvetően nem a Német Császárság felmentésére, hanem annak elmarasztalására szolgálhat. A német történész ilyen értelmű olvasata a német felelősség újraértékelése kapcsán egyike a legelmarasztalóbb véleményeknek.⁹⁴

Ha nem is ilyen mértékben, de a német szerepvállalással szemben mégis hasonló kritikái attitűd jellemzi Annika Mombauert. Kutatásai során alaposan feltárta a német katonai döntéshozatali mechanizmust, azon belül Helmuth von Moltke német vezérkari főnök szerepét. Véleménye szerint Németország aktívan, bátorítón, néha türelmetlenül állt szövetséges partnere mögött, mivel a német politikai vezetés úgy értékelte, hogy a kettős Monarchia presztízsvesztése magát a szövetséget is gyengítheti.⁹⁵ Mombauer számára a politikai és katonai hatalom viszonyának meghatározása jelentett kihívást, így többek között azt kívánta kideríteni, mikor került át a hatalom a válságkezelő politikusok kezéből a katonai vezetés kezébe. Kutatásai során arra a következtetésre jutott, hogy a központi hatalmak esetében előbb szorult háttérbe a politika befolyása, a diplomáciai eszközök alkalmazásának igénye, mint az antant hatalmak kormányainál.⁹⁶ Mombauer alapos vizsgálatnak vetette alá Moltke katonai döntéseit magának a tábornoknak a személyiségét. Bár Moltke a német vezetés többségéhez hasonlóan úgy gondolta, hogy a németek esélyei az egyre hatalmasabb Oroszországgal szemben az idő múlásával folyamatosan csökkennek, a háborút mégsem tartotta szükségszerűnek.⁹⁷ A július 28-i keltezésű Moltke-memorandum a mai napig vita tárgyát képezi. Ezzel kapcsolatban a történész úgy foglalt állást, hogy a memorandum felfogható a politikába történő katonai beavatkozásként, mindazonáltal a német császár és a német kancellár döntési előjogát ez mégsem csorbította.⁹⁸

Clark a háborúhoz vezető okok feltárásánál elsősorban a döntéshozatali mechanizmusaira helyezte a fő hangsúlyt. Egyúttal a pszichológus szemüvegén keresztül vizsgálva a folyamatokat a politikusi interakciókban azokra a momentumokra hívta fel a figyelmet, amelyek bizonytalanságra utaltak, téves helyzetértékeléseket fogalmaztak meg, és a bizonytalanság következtében a politikai kommunikációban agressziót és félelmet közvetítettek. Számos eset bemutatásán keresztül érzékeltette azt a csapdahelyzetet, ahol a jól kitapintható bizonytalanság mind a barátok, mind a potenciális ellenfelek szándékainak helyes megítélését egyszerűen lehetetlenné tette. Clark a júliusi válságkezelés egyik legnagyobb problematikáját abban látja, hogy a nagyhatalmak gyakran téves következtetéseket vontak le a többi nagyhatalom parlamenti frakciói és a

⁹⁴ Uo. 79–86.

⁹⁵ *Mombauer, A.*: Die Julikrise i. m. 53–59.

⁹⁶ Uo. 106–107.

⁹⁷ Uo. 18–21.

⁹⁸ *Williamson, S. R. – May, E. R.*: An Identity of Opinion i. m. 364.

döntéshelyzetben lévő politikusok közötti erőviszonyokról. Bizonytalansági tényezőt jelentett akkor és ma is a sajtó és annak a döntéshozókra gyakorolt hatása, befolyása. A sajtóvélemények feltárása és történeti értékelése az első világháború történetírásában feltehetően számos vitára ad alkalmat, hiszen hatásának, befolyásának bizonyítása az utókor számára még inkább problematikus vállalkozás lehet.⁹⁹

Ami II. Vilmos szerepét illeti, Clark szintén szakított a háborúpárti császár történeti képével. A kompromisszumokat kereső, a helyzetet óvatosan mérlegelő és a minisztereivel mindig tanácskozó uralkodó képe jobban megfelel véleménye szerint a valóságnak. Mombauer következtetéseit megerősítve Clark is úgy foglalt állást, hogy a német császár és kancellárja a júliusi válság teljes ideje alatt kezükben tartották a válságkezelés eszközeit és a konfliktus ellenőrzését. A német döntéshozatali struktúrában azonban ennek ellenére komoly repedések keletkeztek. Ez történt például július 28-án, amikor a császár a szerb válaszcímlevelét átolvasását követően arra utasította kancellárját, szólítsa fel a Monarchiát, tekintse tárgyalási alapnak az ultimátumra adott szerb választ. Továbbá tegyen meg mindent annak érdekében, hogy a dualista Monarchia diplomáciai úton egyezzen meg Szerbiával. Clark véleménye szerint két problémára világít rá ez az eset. Egyrészt kitapintható, hogy a császár nem rendelkezett naprakész információkkal a válság alakulásáról, ezért nem tudta, hogy a Monarchia már hadat is üzent Szerbiának. Másrészt az is nyilvánvalóvá vált, hogy kérései sok esetben teljesítetlenek maradtak.¹⁰⁰

A fischeri állítást, miszerint a németek kényszerítették volna a kettős Monarchiát a háborúba, Clark nem tartja megalapozottnak. Az orosz szándékok kifürkészésének német stratégiájáról megfogalmazott tézist viszont meggyőzőnek érzi. Ami a németek lokalizációs stratégiáját illeti, Krumeich következtetéseire hasonlóan úgy értékelte, hogy a németek a merénylet során keletkezett konfliktust nem tekintették oknak egy fegyveres konfliktus kirobbantásához. A német preventív háború toposzát Clark sem osztja. Összességében úgy értékelte a német válságkezelő politikát, mint amely kétségbeesetten igyekezett lépést tartani az eseményekkel. A júliusi válságkezelésnek egyáltalán nem volt ura. Bár a Schlieffen-terv zuberi véleményére nem tért ki Clark, úgy gondolja, hogy a német hadvezetés nem rendelkezett igazán jól kidolgozott tervekkel egy preventív háború sikeres megvívásához.¹⁰¹

Az angolszász szakirodalomban jelenleg kitapintható kritikai visszafogottság a németek első világháborúban játszott szerepével kapcsolatban McMeekin monográfiájában is megragadható. Az angol véleményeken alapuló háborúpárti császár képe II. Vilmos dühkitöréseinek és átgondolatlan nyilatkozatainak tudható be. Ezeket a császári „adottságokat” természetesen a környezetben található háborúpárti csoport jól felhasználta céljaira.¹⁰² McMeekin szintén azt az álláspontot képviseli, hogy Németország nem okozta, és nem akarta

⁹⁹ Clark, Ch.: Die Schlafwandler i. m. 469–470.

¹⁰⁰ Uo. 668.

¹⁰¹ Uo. 658–664.

¹⁰² McMeekin, S.: Juli 1914 i. m. 116–119.

az európai háborút. Az utolsó pillanatig kivártak annak érdekében, hogy megkapják Nagy-Britannia semlegességi nyilatkozatát. A történész továbbá fontos érvként hangoztatja, hogy Németország utolsóként mozgósította hadseregét. A háború azért sem állhatott érdekében, mert mindkét fronton fegyverek és a hadsereg létszámát tekintve elmaradtak az antant hatalmak kapacitásaival szemben.¹⁰³

McMeekin véleménye szerint a németek háborúba lépése ellen szól továbbá az, hogy jelentős nézeteltérések voltak a felek között a követendő szövetségi stratégiát illetően. Németország jól mérte fel a Monarchia diplomáciai izoláltságának és katonai gyengeségének következményeit. A német birodalom csekk számára azért kritikus pontja a válságkezelésnek, mert a németek nem foglalmazták meg pontosan, mit várnak el a szövetségesektől a rendezés érdekében. Ahogy Krumeich is fogalmazott, a csekk valóban kitöltetlen volt. Ha esetleg volt is ilyen jellegű elvárás, akkor Berchtold külügyminiszter mellőzte azokat, mint a németek által javasolt olasz kompenzáció esetében ez jól bizonyítható. Ezért köti az amerikai történész a krízis első eszkalációját a birodalom csekkhez. Az Osztrák–Magyar Monarchia és a Német Császárság között alapvetően nagyon kevés politikai egyeztetés zajlott annak kiderítésére, vajon a kialakult válságos helyzetben, 1914 nyarán kinek mi a célja és mi a feladata a szövetségi együttműködésben. A Monarchia Szerbiával akart leszámolni, az orosz veszély kockázatával tisztában volt, mégis azt remélte, hogy ezt a problémát a németek kezelik majd. Hasonlóan Clark interpretációjához McMeekin a sok tévedést, a számos politikai hibát róta fel a német politikai vezetésnek. Németország Nagy-Britannia és a világ számára azért vált agresszorrá, mert megsértette egy semleges ország szuverenitását. McMeekin olvasatában ez a döntés az akkori német katonai stratégia gyengeségére és Moltke szorult helyzetére vall, és súlyos hiba volt.¹⁰⁴

Mombauer az aktív, bátorító szövetségi politikát folytató Németország, Clark az eseményeket követő, döntéseiben bizonytalan német politikai vezetés, Krumeich az Oroszországot tudatosan tesztelő német stratégia, McMeekin pedig az osztrák–magyar és német politikai, katonai egyeztetést, koordinációt mellőző német válságkezelés történeti képét közvetíti a ma olvasója felé. A Fischer-tézis finomított változatai és a két világháború közötti apologetikus törekvésekre hasonlító olvasatok a Német Császárság első világháborús szerepével kapcsolatosan egyaránt megtalálhatók a júliusi válság történetét feldolgozó legújabb monográfiákban. A németek által preventív céllal indított háború toposzát egyik történész sem fogadja el. Németország háborúhoz vezető politikájának meghatározó szerepét az új olvasatok nem kívánják kisebbiteni, de érzékeltek, hogy válságkezelő stratégiája jobbjára a többi európai nagyhatalom — Oroszország, Franciaország és Nagy-Britannia — válságkezelő döntéseinek tükrében értelmezhető a maga teljességében.

¹⁰³ Uo. 485–496.

¹⁰⁴ Uo. 498–500.

Oroszország

Williamson és May véleménye szerint a legtöbb nyitott kérdéssel Oroszország esetében néznek szembe a történészek. Ez a helyzet többek között a forrásadottságoknak tudható be.¹⁰⁵ A két világháború közötti korszak kutatói elsősorban nyugati források alapján próbálták rekonstruálni a cári birodalom első világháborús szerepvállalásának körülményeit. Tudunk olyan háború alatti bolsevik elképzelésről, amely csak 2015-ben kívánta volna közzétenni az első világháborús forrásanyagot. Hosszú ideig az orosz levéltárak korlátozott kutathatósága is akadályokat gördített a feltáró munka elé. Fay, Schmitt és Albertini generációját elsősorban négy kérdés foglalkoztatta. Mint korábban a Szerbiával foglalkozó fejezetben is szóba került, vajon az orosz kormány tudott-e előre a Ferenc Ferdinánd elleni merénylet tervéről? Miről tárgyaltak a francia és az orosz diplomaták július 20. és 23. között Pétervárott? Miért döntött Oroszország július 24–25-én úgy, hogy részlegesen mozgósítja hadseregét? Végül pedig értelmezhető-e a július 30-i teljes orosz mobilizáció az általános európai háború tudatos elindításaként?¹⁰⁶

A második világháborút követően ezek a felvetések azért is szorulhattak háttérbe, mert a Németország felelősségét előterbe állító feldolgozások — Fritz Fischer és Immanuel Geiss — azt az érvelést tették általánossá, hogy minden orosz diplomáciai és katonai döntés a német lépésekre adott válaszlépés volt. Az amerikai szerzőpáros a kutatások állását ismét az 1980-as évek elején megjelent Macmillan-sorozat alapján összegezte.¹⁰⁷ Dominic Lieven konkrét bizonyíték hiányában, de Albertini interjúja alapján szintén valószínűsítette, hogy az oroszok tudtak a merényletről. Az Osztrák–Magyar Monarchia az ultimátum elküldésével meglepte Oroszország politikusait, ezzel a nézetével viszont mellőzte Albertini azon állítását, miszerint az oroszok legkorábban július 16-án, még nagyobb valószínűséggel július 19-én tudtak arról, hogy a Monarchia ultimátumot szándékozik adni Szerbiának. Lieven a július 24-i minisztertanácsi ülés döntéseit kulcsfontosságúnak ítélte meg. A tanács legbefolyásosabb tagjaként említette Aleksander Krivosin mezőgazdasági minisztert (1906–1915). Az itt meghozott döntésekről a következő napon tartott koronatanácson Szergej Szazonov orosz külügyminiszter (1910–1916) tájékoztatta II. Miklós cárt (1894–1917), aki azokat jóváhagyta. Lieven összegző következtetései jórészt újrafogalmazták a Fischer-tézist, azaz a szerző nem értékelte az orosz lépéseket a háború kirobbantásához vezető döntéssorozatként. Lieven olvasatában politikájukkal a németek szorították sarokba a cárt, Oroszország pedig a kialakult válsághelyzetben nem engedhette meg, hogy a Monarchia megálazza Szerbiát.¹⁰⁸

Az 1990-es évek elején David McDonald munkája alaposan feltárta a korszak orosz belpolitikai erőviszonyait. Az orosz belpolitika egyáltalán nem volt

¹⁰⁵ Az Oroszországról szóló fejezetet lásd: *Williamson, S. R. – May, E. R.: An Identity of Opinion* i. m. 366–371.

¹⁰⁶ *Williamson, S. R. – May, E. R.: An Identity of Opinion* i. m. 367.

¹⁰⁷ *Lieven, Dominic C. B.: Russia and the Origins of the First World War.* London 1983. 213.

¹⁰⁸ *Williamson, S. R. – May, E. R.: An Identity of Opinion* i. m. 367–368.

egységes annak megítélésével kapcsolatban, ki a legjobb szövetséges Oroszország számára.¹⁰⁹ Az 1905–1906 között miniszterelnök, Szergej Witte gróf körül tömörült konzervatív csoport természetesen szövetségesként tekintett Németországra. Azt hirdette, hogy a két ország közötti háború mindkét nemzet számára forradalomba torkollhat. A mai napig általános elfogadottságnak örvend az a tézis, miszerint a társadalmi elégedetlenségtől való félelem mindkét ország júliusi döntéshozatali folyamatában szerepet játszhatott. A német szövetséggel szemben álló franciabarát irányultságú orosz politikusok, mint Szazonov és Krivosin július második felében a társadalmi elégedetlenségtől való félelem miatt elhalasztott háború érvét megfordította, és azt hangoztatta, hogy pontosan annak elkerülése érdekében kell felvállalni a háborút. Hasonló érvelést Fischer is alkalmazott Németország esetében, amikor a belső feszültségek miatti félelem külpolitikai döntésekben érzékelhető befolyását emelte ki.¹¹⁰ A kutatások állását Williamson és May tíz évvel ezelőtt úgy összegezte, még mindig nincs elég bizonyíték arra vonatkozóan, vajon tényleg tudott-e Oroszország az osztrák–magyar trónörökös ellen tervezett merényletről. Ami pedig a francia–osztály tárgyalásokat illeti, annak pontos részletei szintén feldolgozásra várnak.¹¹¹

Gerd Krumeich véleménye szerint bizonyosra vehető az, hogy az orosz kormány nem rendelkezett pontos ismeretekkel a merénylet előzményeiről, és nem tájékoztatták arról, hogy a szerb katonai elhárítás a merényletet aktívan támogatta.¹¹² Az információ elsődleges forrását jelentő Viktor Artamanov, belgrádi orosz katonai attasé (1912–1914) állítását, miszerint nem szerzett előzetes információt a merényletről, Christopher Clark ugyan idézte, de nem értékelte.¹¹³ Egyedül Sean McMeekin fejezte ki abbéli meggyőződését, hogy Artamanov bár explicit tagadta, indirekt fogalmazással azonban elismerte, hogy tudott a merénylet előkészületeiről, és így módjában állt továbbítani az információt Pétervárnak. Artamanov ugyanis még Albertininek adott interjúja során bevallotta, hogy Apis-szal napi munkakapcsolatban állt. Azt is elismerte, hogy akkoriban Belgrádban titokban tartani egy készülő merényletet, nem igazán lehetett.¹¹⁴ Albertininél újabb forrásokat azonban McMeekin sem tudott bevonni feltételezése alátámasztására. Úgy tűnik, ez a kérdés a jövőben is különböző értelmezésekre nyújt lehetőséget.

Ezzel szemben, ami a készülő osztrák–magyar ultimátummal kapcsolatos orosz informáltságot illeti, ma konszenzus uralkodik a történészek között abban, hogy az ultimátum híre egyáltalán nem érte sokként az oroszokat, mint ahogyan azt Szazonov egyik kijelentése alapján sokan korábban tényként interpretálták. Az angolszász szakirodalomban ma úgy látják, hogy a hírt Heinrich von Lützow gróf, korábbi római osztrák–magyar nagykövet (1904–1910) szivárogtatta ki a Berchtolddal július 13-án Bécsben folytatott beszélgetést kö-

¹⁰⁹ McLaren McDonald, David: *United Government and Foreign Policy in Russia 1900–1914*. Cambridge/Mass. 1992.

¹¹⁰ Williamson, S. R. – May, E. R.: *An Identity of Opinion* i. m. 369–370.

¹¹¹ Uo. 371.

¹¹² Krumeich, G.: *Juli 1914* i. m. 98–106.

¹¹³ Clark, Ch.: *Die Schlafwandler* i. m. 528.

¹¹⁴ McMeekin, S.: *Juli 1914* i. m. 79–80.

vetően. Ez az információ Sir Maurice Bunsen bécsi angol nagykövet (1913–1914) és Nyikolaj Sebeko bécsi orosz nagykövet (1913–1914) közvetítésével jutott el július 16-án Pétervárra. Erről az üzentről az orosz külügyminiszter július 18-án Moritz Schilling bárótól, kabinetfőnökétől (1912–1914) kapott tájékoztatást.¹¹⁵ Ebből a tényből kiindulva a júliusi válság során hozott orosz diplomáciai és katonai lépések — különös tekintettel a július 24–25-én meghozott döntésekre — ismét más megvilágításba kerültek.

Annak a Clark és McMeekin által is elfogadott tézisnek az alátámasztására, miszerint Oroszország a júliusi válság folyamán tudatosan készült a háborúra, többek között a szerzők szerint kulcsfontosságú minisztertanácsi és koronatanácsi döntések szolgálnak. Szazonov július 24-én öt pontból álló javaslatot tett le az asztalra. Először is Oroszország támogatásáról fogja biztosítani Szerbia azon törekvését, hogy haladékat kapjon az ultimátumra adandó válasz elküldésére. Másodsor Oroszország azt fogja tanácsolni Szerbiának, hogy egy osztrák–magyar invázió esetén ne tanúsítson ellenállást, és bízva ügyét a nagyhatalmakra. Harmadszor az orosz hadvezetésnek a következő napon szándékában áll majd megszerezni a cár jóváhagyását a részleges mozgósítás elrendelésére. Negyedszer a hadsereg felhatalmazást kér a hadseregfelszerelés kiegészítésére. Végül pedig a cár beleegyezését kérik az összes németországi és monarchiabeli orosz befektetés repatriálásához.¹¹⁶ Ezekről a döntésektől függetlenül mind Clark, mind McMeekin a júliusi válságot megelőző korábbi orosz döntések fényében úgy látja, hogy az orosz akarat a háborúba lépéshez már több évre visszamenőleg bizonyítható.¹¹⁷

Szazonov külpolitikájával kapcsolatban csak árnyalatnyi különbségek fedezhetők fel a történeti értékelésekben. Személyének háborúpártiságát a történészek mindemelllett eltérően ítélték meg. Krumeich arra hívta fel a figyelmet, hogy még a kortársak számára sem volt egyértelmű, vajon az orosz külügyminiszter akarta-e a háborút. Számos kétértelmű nyilatkozata ellenére ő mégis hitelt ad annak a július 22-én keltezett, bécsi orosz követnek írott külügyminiszteri állásfoglalásnak, miszerint Oroszország nem fogja tétován nézni, ha a Monarchia megsérti Szerbia szuverenitását.¹¹⁸ McMeekin sokkal óvatosabban kezeli a forrásokat, és mindig szem előtt tartja a diplomáciai nyelvezet kétértelműségének lehetséges csapdáit. Nem beszélve arról a körülményről, hogy a külügyminiszter memoárja meglehetősen hiányos, a merényletet követően hetekig nem születtek bejegyzések, csak július 24-től nyújtanak ismét információkat. McMeekin a pétervári német és osztrák–magyar követi jelentéseket bár informatívnak, egyúttal kétértelműnek is érzi. Az amerikai történész a diplomáciai kétértelműségből kiindulva a diplomáciai üzenetek helyett inkább Szazonov lépéseit, döntéseit vizsgálta. Ezek alapján kétségbe vonta a tárgyalásokra, közvetítésre vonatkozó orosz külügyminiszteri nyilatkozatokat, belpolitikai döntései

¹¹⁵ Clark, Ch.: Die Schlafwandler i. m. 548–549.; McMeekin, S.: Juli 1914 i. m. 170–176.

¹¹⁶ Az orosz minisztertanács különírtésítőjében megjelent döntéseket közli: Krumeich, G.: Juli 1914 i. m. 275–277.

¹¹⁷ Clark, Ch.: Die Schlafwandler i. m. 605–614.; McMeekin, S.: Juli 1914 i. m. 236–239.

¹¹⁸ Krumeich, G.: Juli 1914 i. m. 104.

tükrében kifejezetten háborúpárti magatartásként írta le a júliusi válság folyamán folytatott politikáját. Az orosz külügyminiszter eltökéltségére, befolyására jó példával szolgálhat, hogy a minisztertanácsi ülés után, de még a cári jóváhagyások előtt, azaz július 24-e estéjén alig egy óra leforgása alatt találkozott Szerbia, a Német Császárság és Franciaország nagykövetével. A szerb követnek Szazonov azt javasolta, hogy ne fogadják el az ultimátumot. A német követtel közölte, hogy ha a Monarchia megtámadja Szerbiát, Oroszország hadat fog üzeni az Osztrák–Magyar Monarchiának. A francia követet pedig azokról a tervezett intézkedésekről tájékoztatta, amelyeket aznap elfogadásra javasolt.¹¹⁹ A következő napon, a koronatanácson elfogadott döntések legfontosabb intézkedéseként a hadsereg részleges, majd július 30-án teljes mozgósításáról meghozott határozatát értékelte.

Az orosz hadsereg részleges mozgósításának technikai kivitelezhetetlenségéről konszenzus van a négy történész között. A két háború közötti történetírásban a mozgósítás automatizmusának kényszerteremtő jellege kínált érvet a háborúba sodródás téziséhez.¹²⁰ A mozgósítás témájában Albertini munkáját tartják ma is megkerülhetetlennek.¹²¹ Fontos forrást kínált ebben a tekintetben Szergej Dobrorolski tábornok, a mozgósítási részleg főnökének állásfoglalása, amely szerint az érvényben lévő 19. századi orosz hadseregterv csak egyidejű mozgósítást tett lehetővé az Osztrák–Magyar Monarchia és a Német Császárság ellen.¹²² Ebből Clark joggal vonta le azt a következtetést, hogy valójában részleges mozgósításról soha nem is létezett terv Oroszországban. Másik következtése szerint a részleges mobilizáció diplomáciai eszközként történő felhasználása meglehetősen illuzórikus, és július 28-ig, a mozgósítás nyilvánosságra hozataláig csupán figyelem elterelő manőver volt.¹²³ Arról, hogy ez a döntés az úgynevezett fegyveres diplomácia — „*armed diplomacy*” — eszközeként használható-e vagy sem, és erről maga a külügyminiszter hogyan vélekedett, továbbra is megoszlanak a vélemények.

A mozgósítás diplomáciai fegyverként történő alkalmazásának tézisével kapcsolatban Krumeich előrebecsátotta, bár a politikusok és katonai vezetés más-más elképzelésekkel rendelkeztek erről, az utóbbiak kétségkívül úgy gondolkodtak, hogy a mozgósított hadsereget háborúba kell vinni. Oroszország esetében köztudott volt, hogy minimum három hétre van szükség a mozgósítás lebonyolításához, ezért a politikusok viszont hajlottak arra, hogy azt diplomáciai fegyverként vessék be. A történész véleménye szerint Szazonov azért támogatta ezt a döntést, mert sikeresen felhasználható diplomáciai eszközként tekintett rá, hiszen korábban mint komoly elrettentés, hathatós eszköznek bizonyult.¹²⁴

¹¹⁹ *McMeekin, S.*: Juli 1914 i. m. 244–245.

¹²⁰ *Mombauer, A.*: Die Julikrise i. m. 96.

¹²¹ *Krumeich, G.*: Juli 1914 i. m. 136.

¹²² *McMeekin, S.*: Juli 1914 i. m. 231–232.

¹²³ *Clark, Ch.*: Die Schlafwandler i. m. 610–611.

¹²⁴ *Krumeich, G.*: Juli 1914 i. m. 138–140.

McMeekin Krumeich érvelésével szemben nem látja bizonyítottnak az általa vizsgált források alapján, hogy Szazonov 1914 júliusában a fegyveres diplomácia eszközeként tekintett volna a mozgósításra. A történész Szazonov korábbi nyilatkozatai alapján egyértelmű tényként kezeli, hogy a külügyminiszter felfogásában a katonai mozgósítás háborút jelentett. Két évvel korábban, amikor 1912 novemberében részt vett a koronatanácsai ülésen, az akkori miniszterelnök, Kokovzov vétőjára nem rendelték el az orosz hadsereg mozgósítását. A miniszter, akinek a döntését Szazonov is támogatta, azzal érvelt, hogy Oroszország ellenfelei a mozgósítást a háborúval azonosítják.¹²⁵ A francia–oros szövetségről szóló szerződés aláírói 1894-ben szintén ezt az alapállást képviselték. Ugyanez volt a véleménye Dobrorolskinak 1914 júliusában.¹²⁶ Clark a mozgósítás politikai üzenetéről folyó vitában úgy foglalt állást, az 1913. március 2-i keltezésű a háborúra történő felkészülést szabályozó törvény életbe léptetése a mozgósításnál nagyobb jelentőséggel bír a háborúra történő felkészülés folyamatában. Ez a rendelkezés kiterjedt Oroszország teljes európai területére. Clark nincs egyedül azzal a véleményével, hogy ez tekinthető valójában a mozgósítás érdekében hozott első és legfontosabb döntésnek.¹²⁷

Mombauer a hadsereg mozgósítás folyamatát és következményeit eltérően ítélte meg Németország és Oroszország esetében. Míg Oroszországban a teljes mozgósítás nem szükségszerűen vezetett a háborúhoz, mivel egyesek szerint elvben visszafordítható folyamatról van szó, ezzel szemben Németországban a Schlieffen-terv adottságaiból adódóan a mozgósítás visszafordíthatatlan folyamatot indított el. Ez az a körülmény, ami miatt a történész Oroszország esetében a részleges mozgósítást mint diplomáciai, politikai eszközt értékelte.¹²⁸ Krumeich hasonló értelemben foglalt állást, amikor az orosz mozgósítás diplomáciai lehetőségére hívta fel a figyelmet. Véleménye szerint rossz következtetések levonásához vezet, ha — mint például McMeekin — a történészek figyelmen kívül hagyják a háborúpárti Szazonov-képpel ellentétes forrásokat.¹²⁹

A háború érdekében hozott orosz döntéseket és a mozgósítás folyamatát értékelve mind McMeekin, mind Clark a júliusi válság orosz intézkedéseinek tudja be a válság végső eskalációját. A döntések mögött meghúzódó okok mérlegelésekor nem kis szerepet tulajdonítottak a geostratégiai szempontoknak. Clark például egyrészt a hatszoros túlerővel bíró oszmán tengeri haderő Fekete-tengeren történő megjelenésének veszélyét említette, másrészt az orosz agrár-export számára kulcsfontosságú szorosok átjárhatóságát fontos orosz érdekként jelenítette meg. A gazdasági érdekek bemutatása általában kiemelt helyet kap az angolszász szerzőknél, így McMeekinnél is. Oroszország tehát Clark véleménye szerint 1913 októberével ellentétben azért állt Belgrád mellé 1914 júliusában, mert Szerbia geopolitikai szerepe a Balkánon megnőtt, a Szerb Királysággal sikeresebben lehetett sakkban tartani a kettős Monarchiát a térségben.

¹²⁵ *McMeekin, S.*: Juli 1914 i. m. 233–234.

¹²⁶ *Uo.* 494.

¹²⁷ *Clark, Ch.*: Die Schlafwandler i. m. 612–614.

¹²⁸ *Mombauer, A.*: Die Julikrise i. m. 97–119.

¹²⁹ *Krumeich, G.*: Juli 1914 i. m. 117.

Nem utolsó sorban komoly hitelt adott a szerző Szergej Dobrorolski 1921 folyamán tett nyilatkozatának, miszerint a pétervári július 24–25-én tartott minisztertanácsi és koronatanácsi üléseken már eldöntött ügy volt a háború.¹³⁰

Oroszország háborúpártiságának értékelésekor Clark és McMeekin egyaránt az orosz geostratégiai érdekek érvényesítését nevezte meg a háborúhoz vezető legfontosabb okként. Az orosz hadsereg részleges mozgósításának elrendelése mindkét olvasatban egyenlő a háború szándékának kinyilvánításával. Mombauer és Krumeich annak a véleményüknek adtak hangot, hogy Oroszország és külügyminisztere, Szergej Szazonov a mozgósítást diplomáciai fegyverként használta, ezért a háborúpártiságot semelyikük sem látta bizonyítottnak. Bár Oroszország és Franciaország július utolsó hetében békepolitikát kommunikált, a belső levelezések megfogalmazásai alapján az angolszász történészek szerint a két nagyhatalom ez alatt az erőszakos eszközökkel biztosított békét értette.¹³¹

A Francia Köztársaság

A két világháború között a júliusi válság európai kezelésének vonatkozásában a történészek Franciaországra másodrangú szereplőként tekintettek.¹³² Elsősorban a britek támogatásának megszerzésére irányuló francia politika állt a történeti kutatások fókuszában. Mint a második világháború utáni kutatások azóta bizonyították, az ország valójában sokkal aktívabb szerepet játszott. Különösen igaz ez a francia köztársasági elnök, Raymond Poincaré (1913–1920) személyére, aki kétségen felül a legerősebb politikai kontrollt gyakorolta kormánya felett. Sokáig azzal vádolták őt, hogy Franciaországot Elzász–Lotaringia visszaszerzéséért vitte háborúba.

Williamson és May tapasztalatai szerint az 1990-es évek legátfogóbb tanulmánya a júliusi válság kezelésének francia politikájáról John F. W. Keiger tollából született.¹³³ A tanulmány az elnök politikáján keresztül mutatta be azt, hogy milyen eltökéltséggel és következetességgel dolgozott Franciaország a hármas antant szövetségének megerősítésén és elmélyítésén. A francia politika befolyásos alakítói között található a rendkívül harciasnak ítélt elnök mellett a külpolitikában járatlan miniszterelnök, egyben külügyminiszter René Viviani (1914–1915), a Németország elleni offenzívát támogató vezérkari főnök, Joseph Joffre (1911–1916), valamint az oroszok irányában rendkívül elkötelezett pétervári követ, Maurice Paléologue (1914–1917). Franciaország két első számú vezetője a válság második felében — július 16. és 28. között — szó szerint a tengeren időzött a francia–orosz pétervári találkozó okán. A szarajevói merény-

¹³⁰ Clark, Ch.: Die Schlafwandler i. m. 615–620.

¹³¹ Uo. 622.

¹³² A Franciaországról szóló fejezetet lásd: Williamson, S. R. – May, E. R.: An Identity of Opinion i. m. 374–377. A hivatkozott irodalmon túl figyelemre érdemes szakirodalom: Hayne, M. B.: The French Foreign Office and the Origins of the First World War 1898–1914. Oxford 1993.; Schmidt, Stefan: Frankreichs Aussenpolitik in der Julikrise. Ein Beitrag zur Geschichte des Ausbruchs des Ersten Weltkrieges. München 2007.

¹³³ Keiger, John F. W.: France. In: Decisions for War i. m. 121–149.

let tematizálása a francia sajtóban a Caillaux-per¹³⁴ miatt egészen az osztrák–magyar hadüzenetig háttérbe szorult.¹³⁵

Kieger tanulmányának összegzése szerint a találkozón a franciák elfogadták azt az orosz álláspontot, miszerint Szerbia szuverenitását meg kell őrizni. Ennek alapján az oroszok biztosra vehették a francia támogatást, és ennek tudatában cselekedtek. A tárgyalásokat követő hat napon, azaz július utolsó hetében a francia politikát elsősorban eseménykövetőnek értékelte a szerző. Mivel a politikusok úton voltak, módjukban sem állt, hogy Oroszország politikáját bármilyen módon befolyásolják a részleges mozgósítást követő hét folyamán.¹³⁶ A történészek gyakran írták a pétervári követ, Maurice Paléologue számlájára, hogy nem tájékoztatta kellő időben Párizst az orosz mozgósításról. Néhányan azt sem zárták ki, hogy az oroszoknak dolgozott. Jean Stengers¹³⁷ arra a következtetésre jutott, hogy egyrészt az orosz katonai vezetők nagy valószínűséggel nem megfelelően tájékoztatták a pétervári francia követet, másrészt a pétervári francia katonai attasé, Pierre de Laguiche tábornok határozott szándékkal tartotta vissza az orosz részleges mozgósítással kapcsolatos információkat.¹³⁸ A francia szerepvállalással kapcsolatos kutatásokat összegezve Williamson és May ismételten a jövő kutatandó feladataként jelölte meg a francia–orosz tárgyalások és az antant szövetség közötti információcseré meg részletesebb feltárását. A szerzőpáros továbbá annak a meggyőződésének is hangot adott, hogy a Kieger által rekonstruált, a francia külpolitikát kizárólagosan alakító Poincaré-kép nagy valószínűséggel nehezen lesz vitatható a jövőben.¹³⁹

1914 júliusának francia belpolitikája a legexponáltabb történeti események közé tartozik a legújabb angolszász történeti feldolgozásokban. Ennek okát a történészek egyrészt arra vezetik vissza, hogy a sajtóban általában háttérbe szorult a Ferenc Ferdinánd trónörökös ellen elkövetett merényletnek, és következményeinek francia mérlegelése, és jól érzékelhetően a belpolitikai témák uralták a címlapokat. Másrészt maguk a francia nagykövetek — Paul Cambon londoni követ (1898–1920) és Alfred Dumaine bécsi követ (1912–1914) — az események kimenetelével kapcsolatban optimistán nyilatkoztak, azaz július első napjaiban annak a benyomásuknak adtak hangot jelentéseikben, hogy

¹³⁴ Madame Caillaux — Joseph Caillaux korábbi francia miniszterelnök, 1914 elején pedig pénzügyminiszter második felesége — 1914. március 16-án több lövéssel megölte a Figaro főszerkesztőjét, Gaston Calmette-t. A gyilkosság oka a Figaro által indított, a választási küzdelemre időzített, Joseph Caillaux elleni lejárató kampány volt. Ennek során olyan kompromittáló szerelmes levelek kerültek a nyilvánosság elé, amelyek a volt miniszterelnök első házassága idején közte és későbbi felesége közötti intim kapcsolatba nyújtottak betekintést. Madame Caillaux-t 1914 júliusában állították bíróság elé, majd a hónap második felében felmentették. Az ügy komoly belpolitikai viharokat okozott, és akadályt gördített Joseph Caillaux újbóli miniszterelnöki megválasztása elé. Caillaux-t a politikai közvélemény békepártiként tartotta számon. *McMeekin, S.*: Juli 1914 i. m. 94–99.

¹³⁵ *Williamson, S. R. – May, E. R.*: An Identity of Opinion i. m. 374.

¹³⁶ Uo. 375.

¹³⁷ *Stengers, Jean*: 1914. The Safety of Ciphers and the Outbreak of the First World War. In: *Intelligence and International Relations 1900–1945*. Ed. Andrew, Christopher – Noakes, Jeremy. Exeter 1987. 29–48.

¹³⁸ *Williamson, S. R. – May, E. R.*: An Identity of Opinion i. m. 376.

¹³⁹ Uo. 377.

az osztrák háborús párt nem fog győzni Bécsben, és Szerbiát nagy valószínűséggel nem fogják felelősségre vonni. Egyedül a pétervári követ, Paléologue festett borús képet az események orosz fogadtatását illetően, a borúlátás azonban általában jellemezte őt, talán ezért sem foglalkozott vele senki a diplomáciai körökben.¹⁴⁰

A francia belpolitika, valamint 1914 júliusának francia diplomáciatörténete Krumeich mérlegkészítésében nincs reflektorfényben. Az általa válogatott ötven forrásdokumentum közvéleményére alig került be francia vonatkozású forrás. Ugyanez nem mondható el a két angolszász szerző, Clark és McMeekin monográfiájáról, akik narratívájukban kiemelt figyelmet szenteltek a francia belpolitika eseményeinek. Az 1914 májusában tartott francia választások eredményeképpen előretörő baloldaliak — a pacifista Jean Jaurès, vagy a német szövetséget pártoló politikusok közül Joseph Caillaux, a korábbi miniszterelnök (1911–1912, 1913–1914 folyamán pénzügyminiszter) komoly politikai befolyást szereztek. René Viviani a baloldal és Raymond Poincaré, a francia köztársasági elnök által vezetett jobb-közép párt közötti kompromisszum eredményeképpen tölthette be a miniszterelnöki posztot. Nem volt mindegy, hogy a Poincaré elnök által 1912 óta követett nagyhatalmi szövetségi politika, a katonai költségvetés emelése és az általános hadkötelezettség három évre történő kiterjesztése milyen belpolitikai támogatást kap 1914 júliusában.¹⁴¹

A külpolitikát kezében tartó, arra szinte kizárólagos befolyást gyakorló francia elnök történeti képét az újabb kötetek elfogadják, egyúttal további adalékokkal gazdagítják és árnyalják. Napjainkra alaposan feldolgozták a francia elnök 1914. júliusi naplófeljegyzéseit, amelyek első közlétevei között található Gerd Krumeich.¹⁴² A német történész legfrissebb összefoglalójában inkább a külpolitikai dimenziókat előtérbe állítva azt hangsúlyozta, hogy a francia elnök az agadiri válság óta meggyőződéssel képviselte azt a nézetet, hogy hamarosan háborúra kerül sor Franciaország és Németország között. Oroszország támogatásának biztosítása ezért 1912. őszi, akkor még külügyminiszterként folytatott pétervári tárgyalásai óta prioritást élvezett. Franciaország biztonsága az elnök felfogása szerint attól függött, hogy Oroszország milyen gyorsan tud hadba lépni, ha a szükség úgy hozza.¹⁴³

Igazán érdekes az az elnök személyével kapcsolatos apró információ, ami re McMeekin tett utalást egy rövid jegyzet formájában. A Lotaringiában született francia köztársasági elnök egyik visszaemlékezése ugyanis úgy szól, hogy iskolai éve alatt nem másban, mint Lotaringia németektől történő visszaszerzésében látta az élet értelmét.¹⁴⁴ Ez az apró személyiségjegyzet azért fontos, mert ma a német szakirodalomban másképp vélekednek a francia reváns eszméről,

¹⁴⁰ Krumeich, G.: Juli 1914 i. m. 86–88.

¹⁴¹ A belpolitikáról a legszélesebb kontextusban: Clark, Ch.: Die Schlafwandler i. m. 564–567.; valamint McMeekin, S.: Juli 1914 i. m. 93–100.

¹⁴² Krumeich, Gerd: Aufrüstung und Innenpolitik in Frankreich vor dem Ersten Weltkrieg. Die Einführung der dreijährigen Dienstpflicht 1913–1914. Wiesbaden 1980.

¹⁴³ Krumeich, G.: Juli 1914 i. m. 33–34.

¹⁴⁴ McMeekin, S.: Juli 1914 i. m. 97–98.

mint korábban. Krumeich például a legújabb kutatásokra hivatkozva úgy fogalmazott, hogy a francia reváns eszme a századforduló után elvesztette jelentőségét. Franciaország háború előtti politikája elsősorban arra irányult, hogy megakadályozzon minden német irányból érkező támadást. Elzász–Lotaringia visszaszerzése francia hadicéllá csak a háború kitörése után vált.¹⁴⁵ Az, hogy egy háború milyen komoly mértékben lehet belügyi, és nem csupán külpolitikai kérdés, Franciaország esetében az összes szerző közül McMeekin interpretálta a legmeggyőzőbben.

A francia–orosz tárgyalásokról közvetlen források, azaz a helyszínen készített jegyzőkönyvek és memorandumok semelyik tárgyaló fél részéről nem maradtak fenn. Jobbára a résztvevők visszaemlékezéseiből, jegyzeteiből, naplóbejegyzéseiből rekonstruálhatók az események. Poincaré és Paléologue első vonalbeli politikusok memoárjait már az 1920–1930-as években kiadták.¹⁴⁶ Poincaré naplóbejegyzéseit, Louis de Robien pétervári visszaemlékezéseit pedig később dolgozták fel. Ma, száz év elteltével már ismertek a másodvonalbeli követségi alkalmazottak visszaemlékezései, egyben fontos részét képezik a tárgyalásokat rekonstruáló történeti munkáknak.¹⁴⁷ Louis de Robien visszaemlékezései Clark interpretációjának keretét alkotják.¹⁴⁸ A tárgyalások menetrendjéről, a résztvevőkről, a fogadásokon elhangzottakról, a katonai parádéről ma már számos részinformációval rendelkezik a nemzetközi történetírás. A történészek általános véleménye szerint a franciák legfontosabb célkitűzése az oroszok erősítése, támogatása volt az antant szövetségén belül. Ez a francia támogatás szolgált később alapul Oroszország és Franciaország háborús felelősségének kiemeléséhez.¹⁴⁹

A megbeszélések történeti jelentőségének megítélésében továbbra is kitalálhatóak a korábbi nézetkülönbségek. Albertini nyomán hosszú ideig a tárgyalások legfontosabb kérdéseként a szerb problémát jelölték meg. Poincaré naplóbejegyzései viszont arról győzték meg Krumeicht, hogy terítéken volt minden olyan fontos francia belpolitikai esemény is, amely döntően befolyásolhatta a szövetség helyzetét, a francia–orosz katonai egyeztetéseket.¹⁵⁰ A francia elnök és az orosz cár érintette továbbá a perzsiai angol–orosz konfliktust. Mindkettejük közös véleménye szerint a nézeteltéréseket belátható időn belül azért ajánlatos rendezni, hogy Nagy-Britannia szorosabb bevonása az antantba minél hamarabb megtörténhessen. Aztán szóba került Albánia, a görög–török konfliktus, az olasz politika, de tény, hogy a francia elnök visszaemlékezései alapján a cárt leginkább a szarajevói merénylet utáni osztrák–magyar balkáni politika érdekelte. Clark vélhetően ezért sem ért egyet azokkal, akik a szerb

¹⁴⁵ Krumeich, Gerd: Der Erste Weltkrieg i. m. 17–18.

¹⁴⁶ Paléologue, Maurice: Am Zarenhof während des Weltkrieges. Tagebücher und Betrachtungen. München 1929. Poincaré, Raymond: Memoirs of Raymond Poincaré. London 1930.

¹⁴⁷ Poincaré naplójegyzetei: Bibliothèque Nationale de France NAF 16024–16039; Louis de Robien visszaemlékezései: Archives Nationales, Paris

¹⁴⁸ A négy nap tárgyalásait és diplomáciai eseményeit részletesen bemutatják: Clark, Ch.: Die Schlafwandler i. m. 567–577. és McMeekin, S.: Juli 1914 i. m. 192–216.

¹⁴⁹ Mombauer, A.: Die Julikrise i. m. 75–76.

¹⁵⁰ Krumeich, G.: Juli 1914 i. m. 90–91.

kérdésnek ezen az elnöki találkozón másodlagos jelentőséget tulajdonítottak. Ezzel pedig visszajutottunk Albertini következtetéseihez.

Albertini következtetései, akinek munkáját az angolszász szakirodalomban nagy becsben tartják, és alaplóműként hivatkoznak rá,¹⁵¹ több vonatkozásban is visszaköszönnek a legújabb kötetekben. Ami az ellenultimátum tézisével illeti, McMeekin szerint ismeretlen időpontban, Clark szerint július 23-án 18,00 órakor Viviani és Szazonov megállapodtak arról, hogy a bécsi francia és orosz követet utasítják, készítsenek egy barátságos hangvételű, közös demarst, amiben az Osztrák–Magyar Monarchiát önmérsékletre szólítják fel, valamint kifejezik reményüket azzal kapcsolatban, hogy a bécsi kormányzat nem tesz semmilyen Szerbia becsületét és függetlenségét sértő lépést.¹⁵² Ez mutatja, hogy a dualista Monarchia ultimátumáról szóló hivatalos értesítések előtt a franciák is tudomást szereztek róla, így a csúcstalálkozó alkalmat adott arra, hogy a felek egyeztessék ezzel kapcsolatban nézeteiket.

Fontos adalékot kínál a tárgyalások hangulatáról Robien visszaemlékezése. Július 22-ével kapcsolatban feljegyezte, hogy a tárgyalások résztvevői másról sem beszéltek, mint a háborúról. Az előző naphoz képest érezhetően megváltozott a hangulat. Az egyik orosz ezredes egyenesen a következő háborúra és a biztos győzelemre emelte poharát a fogadáson. Paléologue visszaemlékezéseiben szintén számos háborús nyilatkozat maradt fenn. Nyikolaj nagyherceg köztudottan háborúpárti hírében állt, nem kis meglepetést kelthettek viszont felesége és annak húgának — mindketten a montenegrói király leányai — hasonló értelmű nyilatkozatai. Ezeknek a megnyilvánulásoknak szó szerint történő idézésével Clark a háborúval kapcsolatos női vélemények bevonására is figyelmet fordított.¹⁵³ Williamson és May historiográfiai tanulmányában külön kiemelte, hogy mennyire nem létező területe a nagy háború történetírásának a háborúval kapcsolatos férfi és női vélemények összehasonlító feldolgozása.¹⁵⁴ A tárgyalásokon uralkodó háborús hangulat érzékeltetésére emelte ki a szerző a július 23-án megrendezett, hetvenezer fős katonai parádét. Ezen a katonák már nem díszegyenruhát, hanem khaki színű katonai egyenruhát viseltek. Robien alapján Clark történeti képe a háborúra tudatosan készülő, azt akaró francia–orosz szövetség képét vázolja fel az olvasó számára.

Mint korábban utaltam rá, Poincaré naplóbejegyzésének tanúsága szerint a magas szintű francia elnöki látogatás legfontosabb célja a francia–orosz szövetség jövőjének biztosítása volt. A francia elnök benyomásai szerint bizonytalan és határozatlan orosz külügyminisztert, Szazonovot bátorítani és támogatni kell balkáni politikájában. A történészek között a mai napig él a konszenzus azzal kapcsolatban, hogy ez a francia támogatás valóban hozzájárult a következő két nap orosz döntéseihez, egyúttal a részleges mobilizáció elrendeléséhez. A

¹⁵¹ Uo. 9.; *McMeekin, S.*: Juli 1914 i. m. 9. A második világháború alatt olasz nyelven megjelent munkát az ötvenes években adták ki először angolul, ennek újrakiadása pedig 2005-ben történt meg. *Albertini, Luigi*: *The Origins of the War 1914. I–III.* London 1952–1957.

¹⁵² *Clark, Ch.*: *Die Schlafwandler* i. m. 575. és *McMeekin, S.*: Juli 1914 i. m. 220–221.

¹⁵³ *Clark, Ch.*: *Die Schlafwandler* i. m. 574.

¹⁵⁴ *Williamson, S. R. – May, E. R.*: *An Identity of Opinion* i. m. 341.

francia elnök orosz mobilizációval kapcsolatos véleményét ma nem ismerjük. Ennek oka egyrészt, hogy a július 29-i naplóbejegyzéseinek második része eltűnt, másrészt az aznap tartott francia minisztertanácsi ülésről sem készült jegyzőkönyv. A francia belügyminisztertől, Louis Malvy-tól kapott bizalmas információ alapján azonban feltételezik a történészek, hogy a minisztertanács tudomásul vette az orosz lépéseket. Az osztrák–magyar hadüzenetet követően a francia politika legfontosabb stratégiai döntése az volt, hogy a defenzív politika megalapozása érdekében Németország kerüljön az agresszor szerepébe. Háború elkerüléséről ekkor már nem volt szó, csak kedvező diplomáciai helyzetremtéről.¹⁵⁵

A négy történész közel egyöntetű véleménye szerint mind Franciaország, mind Oroszország felhasználta a júliusi válságot az antant szövetség megerősítésére. A legújabb feldolgozások alapján a júliusi válság során a belpolitikai nehézségek ellenére Franciaország aktív, az eseményeket alakító, azaz nem eseménykövető politikát folytatott. Ami a háború kirobbantásáért viselt francia felelősség mértékét illeti, ezt a korábbi fejezetek álláspontjaiból fakadóan itt is különbözőképpen határozták meg a szerzők. Míg Annika Mombauer és Gerd Krumeich olvasatában elsősorban a központi hatalmak politikája vezetett a háborúhoz, addig Christopher Clark és Sean McMeekin ugyanezt Oroszország és Franciaország politikájáról állította. Clark meglátása szerint a francia támogatás árnyékában elrendelt orosz általános mozgósítás a júliusi válság legsúlyosabb döntései közé sorolható.¹⁵⁶ Az első volt a maga nemében, a Német Császárság ekkor még a szükségállapotot sem rendelte el.

A francia belpolitika bemutatása a júliusi válság diplomáciai eseményeinek ismertetésén túl kiemelt figyelemben részesült a két angolszász történeti munkában. A centenáriumi évfordulón a francia válságkezelő diplomáciát nem értékelték eseménykövető politikaként. Raymond Poincaré, francia köztársasági elnök naplófeljegyzései jól kiegészítik, és nagymértékben árnyalják a július 20-a és 23-a között Pétervárott folytatott francia–orosz megbeszélésekről eddig létező tudást. A McMeekin által idézett elnöki gondolat fényében megalapozottnak tűnik az a korábbi feltételezés, miszerint a francia köztársasági elnököt döntéseiben motiválhatta Elzász–Lotaringia visszaszerzésének fiatalkori vágya.

Az Egyesült Királyság

Függetlenül attól, hogy szinte egyöntetű a nemzetközi történészközösség véleménye arról, hogy Nagy-Britannia nem járult hozzá közvetlenül a Nagy Háború kirobbantásához, a júliusi válság idején hozott politikai és diplomáciai lépéseit tüzetes vizsgálatnak vetették alá a történészek.¹⁵⁷ Az érdeklődés közép-

¹⁵⁵ Mombauer, A.: Die Julikrise i. m. 90–92.

¹⁵⁶ Clark, Ch.: Die Schlafwandler i. m. 651.

¹⁵⁷ A Nagy-Britanniáról szóló fejezetet lásd: Williamson, S. R. – May, E. R.: An Identity of Opinion i. m. 377–382. A hivatkozott szakirodalmon kívül még figyelemre érdemes: Butterfield, Herbert: Edward Grey und die Julikrise 1914. In: Erster Weltkrieg. Ursachen, Entstehung und Kriegsziele. Hg. Schieder, Wolfgang. Köln–Berlin 1969. 411–442.; Ullrich, Volker: Das deutsche

pontjában elsősorban Edward Grey, brit külügyminiszter (1905–1916) békeköztetésekre irányuló politikája állt. A két világháború közötti korszak történészei személyét kulcsszereplőként láttatták, általában a legpozitívabb megítélés alá esett.¹⁵⁸

Williamson és May Zara Steiner tanulmánya alapján összegezte a kutatók állását.¹⁵⁹ Steiner Nagy-Britannia részvételét a háborúban azért értékelte ellentmondásosnak az 1970-es évek végén, mert az antant szövetség semmilyen beavatkozást tartalmazó, formális kötelezettséget nem írt elő számára. A hatalmon lévő, brit liberális kormányzat egyébként is elutasított mindenféle európai intervenciót. A júliusi válság során hozott döntéseket tehát a „*splendid isolation*” azaz a fényes elszigeteltség politikájától történő fokozatos elmozdulás kontextusában lehet jól értelmezni. A pozícióját 1905 óta betöltő brit külügyminiszter számára Németország jelentette a brit érdekekre a legnagyobb veszélyt. Az ebből fakadó feszültségek azonban 1912 után, amikor a németek úgy döntöttek, hogy a szárazföldi hadseregére fognak több pénzt költeni, csökkentek a két ország között. A júliusi helyzetet egyrészt az komplikálta, hogy a kormányon belül is erős nézetellentétek uralkodtak a németpárti és az antant szövetség mellett kiálló politikusok között. Másrészt a legsúlyosabb belpolitikai agenda, az ír kérdés jelentős mértékben meghatározta a politikai mozgásteret. Annak ellenére, hogy számos konzervatív politikus nyíltan hangoztatta, hogy az angol részvétel a háborúban szerencsésen járulhat hozzá az ír problematika megoldásának elhalasztásához, Steiner mégsem gondolta úgy, hogy a belpolitikai nyomás kényszerítette az országot a Nagy Háborúba. Sőt, pontosan ebből a helyzetből fakadóan a brit politika képtelen volt teljes erőbedobással kivenni részét az európai válság enyhítéséből.

Ami a válságkezelést illeti, Grey a kezdetektől tisztában volt a merénylet után kialakult helyzet súlyosságával köszönhetően Karl Max von Lichnowsky herceg londoni német követ tájékoztatásának. A külügyminiszter közvetítési kísérletei azonban még egy határozottabb kiállás esetén sem tántoríthatták volna el Németországot a háborútól, mégis Steiner a britek határozottabb állásfoglalásának hiányát, a brit szándékok lebegtetését politikai hibaként értékelte. Véleménye szerint a brit szárazföldi és tengerészeti haderők vezetői nem gyakoroltak nyomást a háborúba lépés érdekében. Ugyanakkor Franciaország támogatásának kérdése súlyos kormányzati és parlamenti vitát generált. Az augusztus 1–2-án zajló parlamenti viták jól illusztrálják, hogy belpolitika és külpolitika milyen szoros összefüggésben áll egymással. A brit beavatkozás melletti utolsó döntő érvet végül a Belgium elleni német támadás adta meg. Grey azt is kilátásba helyezte, hogy a brit részvétel csak a tengerre fog korlátozódni, az augusztus 5-én bevetett brit expedíciós haderővel ez azonban másképpen alakult.¹⁶⁰

A brit beavatkozásról folytatott történeti viták egyik elemzési szempontját a külső veszély megítélése kínálta. Keith Wilson Steiner következtetéseivel

Kalkül in der Julikrise und die Frage der britischen Neutralität. *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 34. (1983) 79–97.; Soroka, Marina: *Britain, Russia and the Road to the First World War. The Fateful Embassy of Count Aleksandr Benckendorff (1903–1916)*. Farnham 2011.

¹⁵⁸ Williamson, S. R. – May, E. R.: *An Identity of Opinion* i. m. 377.

¹⁵⁹ Steiner, Zara: *Britain and the Origins of the First World War*. London 1977. 305.

¹⁶⁰ Williamson, S. R. – May, E. R.: *An Identity of Opinion* i. m. 378–379.

ellentétben a német veszélyt nem tartotta a brit politika alapproblémájának. Véleménye szerint Grey politikája Oroszország ellenőrzését célozta, nem pedig a franciák németektől történő megvédését. Oroszország érdekeinek szem előtt tartása fontos volt a külügyminiszter számára, sohasem kérte például fellépésüket Szerbia megfékezése, korlátozása érdekében. Wilson továbbá úgy értékelte, hogy Belgium nem volt igazán ok a britek számára a háborúba lépés mellett.¹⁶¹ Belgium érvként történő felhasználása a brit politikai vitában mások szerint is csak a vonakodó liberálisok meggyőzését szolgálta. Grey mellett Herbert Henry Asquith, brit miniszterelnök (1908–1916) és Winston Churchill, az admirális vezetje (1911–1915) szintén tisztában volt azzal, hogy egy esetleges francia katonai vereség a brit biztonságot és érdekeket is veszélyeztetheti.¹⁶²

Hew Strachan munkáját azért érdemes megemlíteni, mert arra hívta fel olvasói figyelmét, csak Nagy-Britannia folytatott parlamenti vitát a háborúba lépésről. Ennek a döntésnek a meghozatalában pedig kulcsszerepet szánt a szerző az augusztus 2-i konzervatív–unionista nyilatkozatnak,¹⁶³ amely szándéknyilatkozat formájában támogatásáról biztosította a brit kabinet politikáját.¹⁶⁴ Egy másik nagyra értékelt feldolgozás Niall Ferguson tollából pedig azt a feledésbe merült érvelést keltette új életre, miszerint Nagy-Britanniának ki kellett volna maradnia a háborúból. Williamson és May Ferguson érveit több szempontból is érdekesnek tartja.¹⁶⁵ Véleményük szerint nagyon is érdemes erről a felvetésről vitát folytatni, és akár teljesen átértékelni Nagy-Britannia 1914. júliusi eseményeinek alakításában játszott külpolitikai szerepét.¹⁶⁶

Williamson és May tehát a kutatások állásának összegzésekor újra felhívták a figyelmet Grey kulcsszerepére. A béke megőrzése érdekében kifejtett erőfeszítéseit sporadikusnak és megkésettnek értékelték, ezek az ír kérdés miatti elfoglaltság és a kormányon belüli nézeteltérések függvényében alakultak. Bár a belpolitika nem gyakorolt közvetlen befolyást a diplomáciai lépésekre, az augusztus 2-i konzervatív nyilatkozat döntően hozzájárult ahhoz, hogy Nagy-Britannia vállalta a háború ódiümát. Belgium függetlenségének német megsértése az ürügyet szolgáltatta ehhez a döntéshez. Ez a brit nemzetet egységgé kovácsolta, máskülönben arról folytathatták volna a vitát, bölcs dolog-e az antantot valódi szövetséggé átalakítani.¹⁶⁷

Annak a tézisnek, hogy „*Európa belesodródott a háborúba*” David Lloyd George, 1914 júliusában brit pénzügyminiszter 1930-as években megjelent me-

¹⁶¹ *Wilson, Keith M.*: The Policy of the Entente. Essays on the Determinants of British Foreign Policy 1904–1914. Cambridge, 1985.; *Wilson, K. M.*: Britain. In: Decisions for War i. m. 175–202.

¹⁶² *Williamson, S. R. – May, E. R.*: An Identity of Opinion i. m. 380.

¹⁶³ Augusztus 2-án Bonar Law, az alsóház unionista vezetője és Lord Landsdowne, a lordok házában konzervatív ellenzéki vezetője közös nyilatkozatot adott ki. Ebben úgy fogalmaztak, hogy az Egyesült Királyság becsületét és biztonságát szem előtt tartva súlyos következményei lennének annak, ha a britek tovább halogatnák Franciaország és Oroszország támogatását. *McMeekin, S.*: Juli 1914 i. m. 445.

¹⁶⁴ *Strachan, Hew*: The First World War. Oxford 2001. I. 93–98.

¹⁶⁵ *Ferguson, Niall*: The Pity of War. New York 1999.

¹⁶⁶ *Williamson, S. R. – May, E. R.*: An Identity of Opinion i. m. 381–382.

¹⁶⁷ Uo. 382.

moárja volt az egyik forrása.¹⁶⁸ A két világháború között gyakran, és néha még ma is ez a kortárs vélemény szolgált a háborús felelősség relativizálására. Annika Mombauer véleménye szerint ez az állítás az európai lakosságra nézve igaz lehet, de ez a nagyhatalmak kormányairól semmiképpen nem mondható el, így Nagy-Britanniáról sem.¹⁶⁹ A történészek gyakran hivatkoznak forrásként Sir Eyre Crowe, a brit külügyminisztérium helyettes államtitkárának kijelentésére, amely rendkívül jól érzékeltette az akkori brit politika dilemmáját. Két dolog történhetett volna Crowe szerint abban az esetben, ha a britek kima-radnak a háborúból. Ha Franciaország és Oroszország vereséget szenvednek, Nagy-Britannia barátok nélkül maradhatott volna. Ha nyernek, kérdés, hogyan viszonyultak volna a franciák a brit érdekekhez a Földközi-tengeren, az oroszok pedig ugyanehhez Indiában. Bár Londonban bizonytalanság volt ki-érezhető azzal kapcsolatban, hogy ki jelent nagyobb veszélyt — Németország vagy Oroszország —, az idézett dilemma a kérdés tágabb kontextusára utal. Mombauer meglátása szerint 1914 első felében Grey jónak ítélte meg a Német-oroszhoz fűződő kapcsolatokat.¹⁷⁰

Mombauer mind Grey személyes politikáját, mind általában a brit külpoli-tikát elismeréssel illette a júliusi válságkezelés során hozott diplomáciai lépé-sek tükrében. A külügyminiszter kompromisszumok iránti igényét számos ál-lásfoglalásával támasztotta alá. Az osztrák–magyar ultimátumra adott szerb választ az elvárhatóhoz képest rugalmasságról tanúságot tevő állásfoglalásként értékelte, és a külügyminiszter azon véleményét hangsúlyozta, miszerint a Mo-narchián van a sor, hogy kompromisszumkészségét bizonyítsa. Július 27-én Grey újabb próbálkozása arra irányult, hogy Németország lehetőleg érje el, Bécsben vagy fogadják el az ultimátumot, vagy tekintsék tárgyalási alapnak.¹⁷¹ Greynek, a hosszútávon jó angol–német kapcsolatokban gondolkodó politikus-nak a lépései eltökéltségről tettek tanúbizonyságot, pozícióját a brit kabinetben belül Mombauer véleménye szerint az gyengítette, hogy a kormánytagok elté-rőképpen gondolkodtak a kontinentális háború szükségességéről. Greynek óri-ási szerepe volt abban, hogy az intervenciót elutasító kormánytagokat végül meggyőzte a britek háborúba lépéséről. A Greyt személyesen is elmarasztaló történészekkel szemben Mombauer azt az álláspontot képviseli, hogy a béke megtartása nem a külügyminiszter személyén múltott, hiszen a háború melletti valódi döntéseket más európai fővárosokban hozták meg. Grey érve Belgium szuverenitásának megvédéséről a miniszteri vitában alapvetően nem játszott szerepet, sokkal inkább propagandaeszközként tett jó szolgálatot.¹⁷²

Gerd Krumeich Nagy-Britannia 1914. júliusi diplomáciai tevékenységét két szempontból vizsgálta.¹⁷³ Tudtak-e az angolok a németek biankó csekkjéről,

¹⁶⁸ Lloyd, *George David: War Memoirs of David Lloyd George I–VI*. Boston 1933–1937.

¹⁶⁹ Mombauer, A.: *Die Julikrise* i. m. 13.

¹⁷⁰ Uo. 24.

¹⁷¹ Uo. 74.; 78–79.

¹⁷² Uo. 107–113.

¹⁷³ A német történész Nagy-Britanniát tárgyaló fejezete sokat köszönhet egy Düsseldorf-i Egyete-men készülő doktori disszertációnak, amelyben Daniel Anders kívánja feldolgozni a britek 1914. évi jú-liusi külpolitikáját.

illetve mit gondoltak a krízis lokalizálásának német stratégiájáról? A még ma is vita tárgyát képező brit szerepvállalás — az angol külügyi vezetés felelőtlen vagy bona fide viselkedése kérdésében — a német történész véleménye szerint ezek az információk nagy segítséget nyújthatnak. Értelemszerűen az angol–német diplomáciai kapcsolatok, azaz a berlini–londoni diplomáciai levelezés képezi a vizsgálat tárgyát. Krumeich monográfiájában a Grey döntése mögött meghúzódó belföldi problematika ábrázolása háttérbe szorult.

Grey Németország londoni követén, Lichnowsky hercegen keresztül július 6-án értesülhetett arról, hogy a németek a kialakult helyzetből fakadóan harapófogóban érzik magukat. Az Osztrák–Magyar Monarchia, a szövetséges mérsékletre intése egyrészt konfliktust szülne közöttük, másrészt újabb problémát okozna ez a fajta magatartás annak az Oroszországnak az irányában, akinek növekvő fegyverkezése egyébként is régóta nyugtalanságot keltett a német vezetői körökben. Július 8-án Grey a francia londoni követtel egyetértett azzal kapcsolatban, hogy Oroszországot türelemre kell inteni abban az esetben, ha a Monarchia kemény fellépésre szánna el magát Belgráddal szemben. A német történész ennek a két találkozáson az alapján úgy véli, hogy a brit külügyminiszter a helyzetnek megfelelően cselekedett.

Július 8-a és 20-a között a brit diplomáciai aktákban nem maradt fenn állásfoglalás a brit külügyminiszter részéről. Holott a készülő ultimátumról már július 16-án információt kapott a külügyminisztérium. Krumeich tézise úgy szól, hogy diplomáciai csatornákon keresztül július 20-ig a brit külügyminiszter tudomást szerzett a németek által megfogalmazott lokalizációs elképzelésről. Lichnowsky herceg július 22-én készített követjelentése Grey kérését közvetítette, miszerint Németország állja útját a Monarchia azon törekvésének, hogy a merényletet balkáni vágyainak megvalósítására használja fel.¹⁷⁴

Az osztrák–magyar ultimátum feltételeinek ismeretében a brit külügyminiszter tisztában volt az európai háború veszélyével. A július 24-én javasolt nagyhatalmi egyeztetés innovatív ötlete a német történész olvasatában a szövetséges kötelezettségekből fakadó nagyhatalmi ellenérdekeltség miatt bizonyult kivitelezhetetlennek.¹⁷⁵ Pierre Renouvin tézisének, miszerint a német lokalizációs stratégia az angol semlegességbe vetett hiten alapult, Krumeich mai is képviselhetőnek és elfogadhatónak tartja. Ami a brit külpolitika általános értékelését illeti, azokkal a nézetekkel, amelyek túlzott mértékben tulajdonítottak döntőbíró szerepet a brit külpolitikának, nem tud egyetérteni.

McMeekin a brit belpolitika 1914 tavaszán, nyarán megtapasztalható kiélezettségéből fakadóan annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a belpolitikai konstellációk nem hagyhatók figyelmen kívül a júliusi válságkezelés értékelésekor. Az 1914 júliusában harmadik olvasatban elfogadott Home Rule, azaz az ír önkormányzatot szabályozó törvény elfogadása puccs közeli helyzetet teremtett Nagy-Britanniában. Ennek sokkal komolyabb implikációi voltak, mint Franciaországban a Caillaux-ügynek. A pártokat rendkívüli mértékben polarizáló döntés magát a hadsereget is megosztotta, ami polgárháborús han-

¹⁷⁴ Krumeich, G.: Juli 1914 i. m. 91–94.

¹⁷⁵ Uo. 118–124.

gulatot váltott ki. Az országnak nem volt hadügyminisztere, Grey és Churchill tartották kezükben a külügyi és a védelmi politikát.¹⁷⁶

Bár a német sajtó intenzíven tematizálta az angol–oroszlottatárgyalásokkal kapcsolatos híreket, és a német bekerítettség rémálmát sulykolta, valójában azokban a hónapokban az angol–oszmán tengerészeti együttműködés nagyobb fontossággal bírt az amerikai történész véleménye szerint. 1914. június 12-én Grey és Churchill elutasították az oroszok azon kérését, akadályozza meg a brit kormány, hogy a brit gyártó leszállítsa az oszmán hadseregnek az I. Oszmán nevű csatahajót. Annak a négy csatahajónak az első darabjáról volt szó, amivel az oszmán hadsereg két évig bizonyosan erőfölénybe jutott volna a Fekete-tengeren.¹⁷⁷ Továbbá a Grey és Paul Cambon, francia londoni követ között az Északi- és a Földközi-tenger közötti angol és francia tengerészeti „munkamegosztásról” 1912-ben megkötött megállapodás fontosabb körülménynek számított a brit külpolitika alakításában, mint az angol–oroszlottatárgyalás vagy a franciák németek általi kontinentális veszélyeztetettségének szempontjai. McMeekin a háború kitöréséhez vezető körülmények óvatos, kiegyensúlyozott mérlegelésekor az ebből a megállapodásból fakadó érdekvédelmet első helyre helyezte a brit külpolitikai érdekhierarchiában szemben a belga semlegesség brit biztosításának érdekével. McMeekin úgy látta, mivel az egyezmény alapján Franciaország áthelyezte flottáját a Földközi-tengerre, így Nagy-Britanniának jutott az Északi-tenger védelme, ezzel a megegyezéssel Grey a saját pártját akarata ellenére belekényszerítette a francia szövetségbe, ezáltal pedig Nagy-Britanniát közel vitte a francia–oroszlottatárgyalás szövettséghez.¹⁷⁸

Grey személyes külpolitikáját értékelve úgy fogalmazott, hogy mulasztásai bár a belpolitikai problémák fényében érthetőek, mégis abban ragadhatók meg, hogy nem tette egyértelművé politikáját, és elmulasztotta a németeket arra ösztönözni, hogy határozottabban kezeljék szövetségesüket, az Osztrák–Magyar Monarchiát. A merényletet magát sem súlyának megfelelően értékelte a brit külügyminiszter.¹⁷⁹ Pozitív megnyilatkozásai Németország felé félrevezetőek voltak, beleértve augusztus 3-i parlamenti beszédét is. Csatlakozva az angolszászlottatárgyalás irodalom kritikusabb hangvételű történelmi értékeléséhez McMeekin az Egyesült Királyság európai politikáját hibákkal teli és politikai vaksággal jellemezhető válságkezelésként értelmezte.

Clark olvasata szerint a brit külpolitikát a kettős gondolkodás jellemezte 1914 júliusában. Grey politikai megnyilvánulásait olyan szlalomnak minősítette, amely nélkülözötte a konkrétumokat.¹⁸⁰ A korabeli Európában a legbefolyásosabb személynek tartott brit külügyminiszter egyetlen idegen nyelvet sem beszélt, és nagyon keveset utazott. Grey külpolitikáját németellenesség jellemezte, ez a felfogás azonban a kormányon belül kisebbségben volt. Bár sokan hangsúlyozták, hogy a brit parlament erős kontrollal bírt a külügyek felett, mégis

¹⁷⁶ *McMeekin, S.*: Juli 1914 i. m. 101–104.

¹⁷⁷ *Uo.* 108.

¹⁷⁸ *Uo.* 496–497.

¹⁷⁹ *Uo.* 111.

¹⁸⁰ *Clark, Ch.*: Die Schlafwandler i. m. 626–637.

alapvetően négy politikus — Grey, Asquith, Haldane és Churchill — kezében összpontosult a külpolitika irányítása. A brit–német sajtóháborúban a sajtó többsége németbarátként nyilvánult meg.¹⁸¹

Clark ebben az esetben is igényesen szemlélte a korabeli sajtóvéleményeket, és megalapozottnak találta Grey intervencióellenes brit közvéleményről megfogalmazott helyzetelemzését. A konzervatív Times-t leszámítva, amelyik július utolsó hetében több cikkben követelte a britek háborúba lépését, a liberális orgánmok általános érvelése szerint Nagy-Britannia és a Német Császárság között nincs alapvető érdekkonfliktus. A németek esetleges vereségének következményeként a liberális lapok orosz diktatúrát vizionáltak. Clark ezek alapján jutott arra a következtetésre, hogy sem a média, sem a brit kormány megnyilvánulásai alapján augusztus elejéig egyáltalán nem lehetett brit beavatkozásra következtetni.¹⁸²

Az Egyesült Királyság júliusi válságkezelésének vizsgálatában Clark javaslatot tesz az érvek és az érdekek, azaz a retorika és a valódi okok szétválasztására. Tekintettel arra, hogy a brit hadüzenet elküldésére a belga szuverenitás megsértése miatt került sor, ez pedig a francia–angol antantot szoros szövetséggé kovácsolta, hosszú ideig legitimált volt az az érvelés, hogy Nagy-Britannia Belgiumért és Franciaországért lépett a háborúba. Clark a valódi mozgatórugókat ezzel szemben a liberális Asquith-kormányzat bukásának elkerülését szolgáló pártpolitikai megfontolásokban és a századfordulótól érzékelhető orosz veszély miatti erősödő félelemben fogalmazta meg. Abban a vitában, vajon a brit döntéshozatalban a kontinentális vagy a globális érdekek játszottak-e nagyobb szerepet, szintén állást foglalt. Az egyik nézőpont szerint a brit politikai gondolkodásban nagyobb hangsúlyt kapott a kontinentális erőegyensúly fenntartása, a másik nézőpont szerint a brit nagyhatalmi állást veszélyeztető Oroszország és az ebből fakadó brit érdekek érvényesítése volt az elsődleges cél. Az első érvelés a régebbi, míg az utóbbi az újabb revizionista munkákat jellemzi. Clark nem vitatta, hogy 1905 és 1911 között a brit külpolitikát a kontinentális érdekek befolyásolták. 1914 júliusában — értékelése szerint — a brit döntéshozók valójában nem két érdek között választottak, hanem döntésükkel alapvetően mindkét érdek érvényesítésének megfeleltek. Az antant oldalán történő brit beavatkozás egyaránt szolgálta az orosz globális előretörés megállapodások útján történő visszafogását, kontrollját, valamint Németország hatalmának korlátozását Európában.¹⁸³

A centenáriumi évfordulón Nagy-Britannia háborúba lépésének fő okát a történészek továbbra sem Belgium szuverenitásának német megsértésében látják, hanem a brit kontinentális és globális érdekek védelmeként interpretálják. A brit érdekvédelemnek, valamint a belpolitika külpolitikára gyakorolt, nem elhanyagolható befolyásának a hangsúlyozása különösen szembetűnő a legújabb angolszász történeti irodalomban. Az elmúlt évtizedekben jól feltárt korabeli sajtóvisszhangok sokszólamúsága alapján a Nagy-Britannia érdekeit veszé-

¹⁸¹ Uo. 265–270.

¹⁸² Uo. 628–629.

¹⁸³ Uo. 695–699.

lyezettető körülményekről többféle olvasat van forgalomban. Továbbra sincs konszenzus abban, hogy Németország vagy Oroszország jelentett-e nagyobb veszélyt a szigetország érdekeire. Clark és McMeekin arra a következtetésre jutott, hogy az utóbbi ország hatalmának korlátozása fontos szempont volt a külpolitikai döntéshozatalban 1914 júliusában. A britek válságkezelő politikájának legújabb értékelései szerint a brit külpolitika egyszerre volt felelősségteljes (Krumeich),¹⁸⁴ a konfliktus békés rendezéséért a legkomolyabban és legőszintebben kiálló (Mombauer),¹⁸⁵ illetve mulasztásos, de a belpolitikai konstellációk tükrében érthető (McMeekin),¹⁸⁶ valamint kétértelműségével nagyobb kárt, bosszúságot és bizonytalanságot okozó, mint hasznot hozó (Clark).¹⁸⁷

Összegzés

A Nagy Háború centenáriuma kiadott sok száz kiadvány közül általam bemutatott négy új feldolgozásból kiindulva összességében elmondható, hogy a nagyhatalmi státusz elvesztésének félelme, a politikai tekintély- és presztízsvesztés miatti félelem, a növekvő orosz katonai és gazdasági potenciál által táplált félelem, és az ebből fakadó hibás politikai és katonai helyzetértékelések — Oroszország túlbecsülte a Monarchia katonai erejét, Németország vakon hitt a brit semlegességben — miatt került sor a *20. század őskatasztrófájára*.¹⁸⁸

Jóllehet a Nagy Háború nemzetközi történeti kutatásának alapkérdései a mai napig változatlanok, a centenárium kapcsán számos új hangsúly, értelmezés és értékelés merült fel. Annak a kérdésnek az eldöntéséhez például, vajon a nemzetek akarták-e a háborút, vagy belekényszerültek abba, ma már nem a háborús felelősség, hanem a politikai mulasztások felől közelítve próbálnak a történészek adekvát válaszokat nyújtani. A nemzeti döntéshozatal mechanizmusainak vizsgálata révén a négy történész számos olyan szituációt rekonstruált, amely megmutatta, hogy a felelős döntési pozícióban lévő egyének hol tehettek volna a válság eszkalációja ellen, és hol hagyták, hogy az egyetlen opció végül csak a fegyveres leszámolás maradt. Ma már inkább azt hangsúlyozzák a meghatározó munkák, hogy a háborút nem láthatatlan politikai, társadalmi és gazdasági erők működése okozta. A legújabb feldolgozások egyértelművé tették azt, hogy a politikai és katonai döntéshozók tudatos és felelőtlen döntései egyaránt hozzájárultak ahhoz, hogy sokak szándéka ellenére a az első világháború kirobbant. Az „*alvajáró*” metaforával kifejezett tetszetős clarki koncepció ellenére az európai nagyhatalmak tevékeny és tudatos alakítói voltak annak a folyamatnak, amelyben a japán–orosz konfliktustól kezdve a bosznia-hercegovinai annexió és az agadiri válságon keresztül a Balkán–háborúig bezárólag békés eszközökkel egyre nehezebben kezelhető konfliktustömeget halmoztak fel.

¹⁸⁴ Krumeich, G.: Juli 1914 i. m. 94.

¹⁸⁵ Mombauer, A.: Die Julikrise i. m. 85.

¹⁸⁶ McMeekin, S.: Juli 1914 i. m. 111.

¹⁸⁷ Clark, Ch.: Die Schlafwandler i. m. 283.

¹⁸⁸ Mombauer, A.: Die Julikrise i. m. 98.; Krumeich, G.: Juli 1914 i. m. 183–184.; Clark, Ch.: Die Schlafwandler i. m. 657.

Száz évvel az események után az is nyilvánvaló, hogy a júliusi válság legújabb történeti interpretációi elsősorban nem újonnan feltárt történeti tényeken, eddig ismeretlen forrásokon alapulnak. A legfrissebb értelmezésekhez többek között újonnan megfogalmazott kérdések, civilizációs perspektívák, valamint napjaink világpolitikai eseményeivel kapcsolatos új típusú aggodalmak — a hidegháborút követő balkáni konfliktus, az euro-kriszis politikai kezelése stb. — kínálnak elemzési szempontokat. Az angolszász történészek továbbá nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy a társadalmi, gazdasági és általában véve a kultúrtörténeti aspektusokon túl a nagyhatalmi válságkezelésben a legapróbb részletekig érzékeltessék a bel- és a külpolitika szoros összefüggéseinek fontosságát.

Az elmúlt huszonöt év nemzetközi történetírásában az első világháborús felelősség kérdését felváltotta a háborús érdekltség minden résztvevőnél egyaránt feltárható összefüggéseinek kutatása. A mértékadó történészek változatlanul nyilvánvalóvá teszik azokat a momentumokat, amelyek nézetük szerint leginkább hozzájárultak a júliusi válság eszkalációjához. Ebben a folyamatban mind Németország feltétel nélküli támogatásának, mind pedig a francia támogatással meghozott orosz katonai intézkedéseknek nagy jelentőséget tulajdonítottak. Az általam ismertetett négy feldolgozást egyaránt jellemzi a világháborús historiográfiában egyre inkább uralkodóvá váló transznacionális megközelítés. Clark az európai válságkezelő politika közös jegyeinek rekonstruálásával, McMeekin nemzeti hovatartozástól függetlenül a politikusok és katonák személyiségének, egyéni motivációinak feltárásán keresztül próbált ennek a kihívásnak eleget tenni.

Az elkerülhető háború toposza az utóbbi évek kutatásainak egyik legérdekesebb kérdésfelvetése. Kontinentális nézőpontból közelítve magát a kérdést, ez akár tekinthető történetietlennek, hiszen számos európai történész van azon az állásponton, hogy a történeti kutatások csak azt vizsgálhatják, ami valóban megtörtént. Gerd Krumeich is ilyen értelemben tette vita tárgyává Clark és McMeekin kérdésfelvetéseit. Az angolszász munkák alapján ugyanis egyértelműen kitapintható az a népszerű felfogás, miszerint a történelemnek, ezáltal a történeti kutatásoknak a meg nem valósult alternatívák elemzése ugyanúgy részét képezi. Vita tárgya továbbá, mennyiben tekinthető anakronizmusnak, ha a jelen és a múlt között párhuzamokat keresünk. Krumeich véleménye szerint annak tekinthető. Ugyanakkor, miközben az olvasó követi Clark gondolatmenetét, azt fogja érezni, hogy a történész a múlt kutatásánál egyben a jelen problémáira is jogosan keres választ. A nemzetközi konfliktusok elemzésekor és értékelésekor tehát a felelősségteljes politikusi helyzetértékelés és döntésképesség feltételeinek bemutatása az ő értelmezésében fontos igényként jelenik meg. Csak ezáltal válhat lehetségessé az, hogy úgy a múltban, mint a jelenben nem vitatjuk el azt a jogos előfeltevést, hogy minden korszakban a katonai és politikai döntéshozók tisztában lehettek és vannak döntésük következményeivel és koruk fegyverzetének pusztító erejével.

A birodalmi imperializmusok hatalmas háborús potenciálja mögött részben belső társadalmi feszültségek, a soknemzetiségű birodalmak etnikai feszültségei kísérték a háborút közvetlenül megelőző időszak európai eseménye-

it. A Habsburg Monarchia mint Európa második „*beteg embere*” részben saját presztízsének és integritásának megőrzésére koncentrált, részben viszont a kisérték út közép-európai következményeivel szembesült, amikor 1914 júliusában csak látszólag hozott önálló döntést az ultimátum elküldésével. Ennek az ultimátumnak a megfogalmazásakor Tisza István magyar miniszterelnök a külföldi történészek által is elismert politikai erejének, tekintélyének köszönhetően közel három héten át képes volt racionális feltételeket szabni. A globális, transznacionális történeti diskurzus térhódítása miatt azonban Tisza magyar nemzeti, nemzetállami szempontjai nincsenek jelen a nemzetközi szakirodalomban. Mint ahogy az is kiderült, hogy a Magyar Királyság különérdekeivel éppúgy nem számoltak akkor a meghatározó korabeli európai hatalmak, így a mai nemzetközi történetírásban sem kap számottevő figyelmet a magyar fejlődés.

THE NEW-OLD INTERPRETATIONS OF THE 1914 JULY CRISES ON THE WORLD WAR ONE CENTENARY

by Enikő Gyarmati
Summary

Among many other studies dealing with the history of the First World War while remembering of its Centenary I would like to present four monographies describing the short but rather important period — the July Crises of 1914 — which is considered to be by many historians as the direct pre-war event.

Annika Mombauer's booklet *The July Crises* was published by the German Publisher C.H. Beck in 2014. The author's short, essence focused approach which concentrates on the possibilities of avoiding this war represents a real value for this work. Gerd Krumeich's monography — *Juli 1914. A Balance* — was also published in the same year. It includes fifty original documents of that period of time that may well be considered as a rich contribution to this topic. Sean Meekin's elaboration *July 1914* offers a good example of how one can bring the history closer to today's readers. He presents the responsible decision makers — both the high-ranking politicians and soldiers as well — as virtuous or weak persons with given physical and mental talents together with their certainties or uncertainties which all influenced their decision making process besides their political convictions. Christopher Clark intended to demonstrate in his lengthy adaptation of the July Crisis the complexity of the international political system. *The Sleepwalkers* — an ambitious book published in 2012 — interpretes the Sarajevo assassination as a transforming factor in this process to war.

In my essay I was primarily trying to tackle the historical consensuses, highlighting the disputed questions as well as to present the conceptions yet open to debate. I decided to follow a thematically and not a chronologically structured scheme dedicating one chapter to each participating country in order to present some historical views. Though the basic questions of the international historical research dealing with the Grande War remained unchanged, the Centenary motivated some new interpretations and evaluations of this event. The latest researches made it obvious that the decisions of the conscious and irresponsible political and military decision makers initiated the First World War against the determination of many others. In some respect contrary to or parallel with Clark's brilliant metaphor of the *Sleepwalkers* the European powers and decision makers were at the same time active participants in a sequent of events — starting with the Russian-Japanese conflict, through the annexation of Bosnia-Herzegovina and the Agadir Conflict, followed by the two Balkan Wars. These accumulated masses of conflict were finally not anymore manageable with peaceful diplomatic means in July 1914.

FIGYELŐ

Eőry Áron

„AZ ÉJSZAKAMERIKAI SZABAD STATUSOKRÓL” – *Glant Tibor idegenvezetésével*

Legyen az a magyar 19. század gondolatvilága vagy az Amerikai Egyesült Államok mindenkori *magyar arca* iránt érdeklődő olvasó, egyaránt friss almát szüretelhetett a tudás fájáról az elmúlt év folyamán. A különleges termés¹ Glant Tibor rangos kertészetét dicséri, és tavaly kezdhette meg küzdelmes dacolását a könyvterjesztői hálózatok közönyös tekintetével. Könyvkritikánk célja, hogy közelebb hozzuk és hirdessük a kötet erényeit, egyúttal ne menjünk el szó nélkül az árnyoldalai mellett sem.

Mint szerzője a bevezetőben megjegyzi: „Ez a kötet a Reformkor után, magyar nyelven írt amerikai útleírásokat vizsgálja, így elsősorban a 19. század második feléről és a 20. század első másfél évtizedéről szól, bár a történet korábban kezdődött.”² A megjelölés egyszerűségét mi is átvesszük, de eredetét felfedjük: *Amerika* elsősorban a vizsgált műfajok ősgesztáját³ jegyző Bölöni Farkas Sándor nyomán kezdi döntően az Egyesült Államokat („az Egyesületet”, és lakóit, az „egyesült státusbelieket”) jelenteni az utazók nyelvében, majd már a társadalmi érintkezésekben is. Glant Tibor az útikönyv-írók „által közvetített Amerika-kép” alakulásáról ad részint plasztikus példákat beszélgető, részletes látleletet, részint átfogó értékeléseket. Nem számítva munkásságának vonatkozó előzményeit, legújabbán mintegy féltucat évnyi intenzív kutatómunkája telt el az „iterológia” avagy a *travel writing studies* fiatal hagyományába illeszkedő erőfeszítésekkel, a következő módszerleírás jegyében: „szükség van életrajzokra, vizsgálni kell az utazók személyét, személyiségét és hátterét (nevelés, családi háttér, nyelvtudás stb.), utazásaik célját, felkészülésüket, nézőpontjukat és eredményeiket, valamint a források hitelességét és függetlenségét, a célközönséget és az utazási élmény visszahatását az íróra és az őt kiküldő kultúrára is.”⁴ Glant ezen utazástörténeti könyve a kevés érdemes hasonzorú feldolgozások egyik legjelesebbje, amelynek kimagasló értéke és hiánypótló ereje joggal némítana el minden kicsinyes kritikát és „kukacoskodást”, tudományos értéke azonban *per definitionem* megnyitja a lehetőséget a becsületos bírálatra.

¹ *Glant Tibor: Amerika, a csodák és csalódások földje. Az Amerikai Egyesült Államok képe a hosszú XIX. század magyar utazási irodalmában.* Debrecen. 2013.

² *Glant T.: Amerika* i. m. 21.

³ *Bölöni Farkas Sándor: Utazás Észak Amérikában.* Kolozsvár. 1834.

⁴ *Glant T.: Amerika* i. m. 20.

A szerző könyvét „vitaindítónak” szánja, motivációs kiindulópontját egy a mai magyar fejekben állítólagosan uralkodó csesze-csusza és szinte kakofonikus Amerika-képben nevezi meg. Propozíciója a következő: „[...] a problémát abban látom, hogy az utazási irodalmat az elmúlt közel 180 év során [...] nem helyén kezeltük, hanem kiváltani próbáltuk vele az amerikanisztikát. Ez különösen igaz a 20. század második felére. Ezért állt elő az az elkészerítő helyzet, hogy a 19. és 20. század fordulóján az érdeklődő olvasók pontosabb képpel bírhattak és bírtak koruk Amerikájáról, mint mai utódaik, száz évvel később”.⁵ A jelen viszonyait mint szerencsétlen folyományt tekintő megközelítés legitimitására később még érdemes lesz visszatérnünk.

Glant Tibort a feldolgozási stratégia kiválasztó megtervezésében az a historiográfiai felismerése vezette, hogy a hazai történelemtudomány recens fejleményei az érdeklődési „fókusz kiszélesítését” mutatják az *elképzelt történelem*, az *eszméletörténet*, és az *emlékezetkutatás* területeire. Ezen tendenciához csatlakozva ő is kitágította vizsgálati tárgyainak spektrumát a fikciós irodalmon át egészen a humorirodalomig. Ez alapján tett indítványt egy komplex utazáskutatási programra, amely a művek és szerzőik háttérének — azaz előbbinél a megírás és kiadás körülményeinek és a fogadtatásnak, utóbbinál a beszélői szerepek és a kompetenciának — bevizsgálását is célozta.⁶

Az Amerika-jellemzések vonatkozó kiadványai egy hatalmas diskurzuszövevényt írnak körül, amelyet Glantnak megszereznie kellett és szisztematikusan át kellett fésülnie. Ennek során leporolt és feltárt olyan munkákat is, melyeknél az utóbbi időkben főszabállyá lett, hogy — a század Amerikától érintetlen Katona Józsefével szólva — lapjaikon „csak a molyoknak szabad járni”. Időrendbe szedett nagyobb témaköröihez aztán ezekből is válogatott példákat súlyozással, bár előfordult, hogy egy-egy fejezet az egyenrangúság vélelmével az elsődleges források gazdag bibliográfiai szedetévé granulálódott. Az ismertetések terjedelme a szerzői szándék szerint a valószínűsíthető eladott példányszámokhoz és olvasottsági esélyekhez igazodott, tehát a hatástörténeti relevanciát tette mércéjévé.

A művek ismertetéséhez iránytű gyanánt köztörténeti összefoglalásokkal szolgál, ami előfeltétele a jól működő kontextualizációnak. Az útleírásokban szereplő tényállításokat, köztük akár kisebb művelődés- és társadalomtörténeti tablókat mind mérlegre teszi, és ismerteti, hogy a történelemtudomány mai állása szerint mennyire tükröztek valós képet a korabeli viszonyokról, mit láttak rosszul, hol általánosítottak könnyelműen. Ezen következetesen feszes eljárásához az egyébként hivatkozott Peter Burke-nél olvasható belátás lehetne melletteendő, amely a tényírások és a költött szövegek éles elkülönítésének nehézségeire inti a kutatót: „Célunk nem a tények és a fikció közötti különbség létezésének tagadása, épp ellenkezőleg annak megsokszorozása, és az, hogy inkább fokozatbeli, mint lényegi különbségekről beszéljünk. A szigorú megkülönböztetés inkább csak zavart teremt. Valószínű, hogy az lenne a leghasznosabb, ha »elképzelt utazásokról« beszélnénk, a tények és a fikció széles határmezsgyé-

⁵ Uo. 17.

⁶ Uo. 15.

jén.”⁷ Ettől függetlenül a könyv igényes klasszifikáló eljárásokon és tudományos értékű leegyszerűsítéseken gördül előre, egy igen sikeres szemléleti, elbeszélés-technikai tagolás mentén. A szöveg sűrűségére jellemző, hogy olykor egy-egy utaló vagy intő mondat erejéig is teljes felismerhetőségükben pendít meg műfajelméleti konzekvenciákat vagy metodológiai különbségteteleket. A bevezetett fogalmak definiáltsága azért itt-ott érvényességi kifogás alá eshet. Például a „reformkori utazó”-szerkezet Glantnál nem dátumszerű kritériumot takar, hanem mentalitásában, beállítottságában „reformkori” szellemiséget az utazónál. Ennek a könyvön végigvonuló kissé elharapott ismérve az lesz, hogy az e körbe tartozók junctimban kezelték — „egyszerre tűzt[ék] zászlaj[uk]ra” — a „haza és haladás” célfogalmait.⁸ Ezen cégérszerű formula azonban nem igazán alkalmas a korabeli versengő politikai frontok megmutatására.

Glant felveti, hogy az emberképek tematikái (pl. nő-kép, fekete-kép) szerint is kivallathatók az útleírások. Erre egy fejezetnyi kitérő erejéig példával is szolgál: Amerika bennszülöttjeinek útirajzos megjelenítései kapcsán. Az alapos kidolgozásból röviden Haraszthy Ágoston indiánképének jellemzéséhez szólnánk hozzá. Az elsőre adott elnagyolt jellemzést⁹ később ugyan félmondatokkal árnyalja a szerző,¹⁰ a végső egyenleg azonban mintha a „*némi indiánromantikával*” kevert egocentrikus távolságtartás és rátartóság leírásában állapodna meg. Ehhez képest úgy érezzük, hogy kezdeti idegenkedését követően Haraszthy kifejezetten elismerően, méltatóan és bámulóan tekintett az indiánok többségére, kivált ügyességükre és hajlamaikra. Több indián törzs lenyűgözte lószelidítői, sebgyógyítói, vagy „könnyűbűvár” képességeivel, mesteri nyomolvasási technikáival, úszó, evező és távgyalogló kvalitásaival, valamint rettenthetetlen és „nagyszerű” vadászati módszereivel. Emellett meglepetten tapasztalta, milyen „nagylelkűek”, hálásak, barátkozók, ragaszkodók („simultak” hozzá és társaihoz, ezért megindult szívvel kellett továbbálljanak), „vadságuk” mennyire veszélytelen, és milyen fogékonyak a hasznos újításokra. Peter Burke-öt szóhoz engedve: „A másik oldalra a »filozofikus« utazókat tehetjük, akiket relatíve érdektelen kíváncsiság hajtott, és érdeklődésük az erkölcsökre és szokásokra terjedt. [...] Az általunk »antropológiaként« ismert tudomány ilyen utazók megfigyeléseiből nőtt ki, és posztmodern korunkban, feladva korábbi igényüket az objektivitásra, úgy tűnik, az antropológusok ismét utazókká vedlenek vissza.”¹¹ A recenzens ugyan alig ismer néhány munkát behatóan a témában, Haraszthy indiánokról szóló leírásai azonban mai szemmel is *antropológusi igényűnek* hatnak. Beszél higiéniai igénytelenségükről, könyörtelenségükről, blazírt arckifejezésükről, túlsúlyosan patriarchális társadalmi formájukról. Úgy tetszik tehát, hogy figyelmesen és nyitottan igyekezne rögzíteni és valamelyest megérteni a saját kulturális-intellektuális és szociális perspektívájához képest idegen közeget, alig mutatva etnocentrikus elfogultság jeleit. Beszámolóira különösen igaz, hogy „a

⁷ Peter Burke: Útmutatás az utazástörténet számára. Korall 7. (2006: 4. sz.) 13.

⁸ L. pl. Glant T.: Amerika i. m. 34.

⁹ Uo. 86–87.

¹⁰ Uo. 93. és 114.

¹¹ Burke, P.: Útmutatás i. m. 9.

megélt kulturális különbség fokát dokumentálják.”¹² Miközben felmondja a néprajzi sajtóságokat és kliséket is mintegy előzetes referenciaként, mégsem vitrinüvegen keresztül szemlélt ócivilizációs tüneményeknek mutatja őket. Egy helyütt így ír: „E nép nem olly rettent s kegyetlen, mint sokan leírják, s köztük akárki biztosabban alhatik, mint nálunk egy gulyástanyán, azon legfőbb kincs-csel, mit az indián mindenek felett becsül, a puskával, a nélkül, hogy megöljék vagy e fegyvertől megfoszszák; mert azt mondják, ha a fehérnek puskáját elveszik, éhen kell meghalnia, minthogy nyíllal bálni nem tud. Lehetetlen tőlük megtagadni azon erényt, miszerint azt, ki iránt hajlandóságot nyertek, nagy gondal ápolják s minden kívánságait teljesítik; szeretetükre pedig könnyű szert tenni, s ki egy kevés hadi csel mutat nekik, az köztiszteletüket nagy mértékben megnyerheti.”¹³ Összességében tehát egy határozottan *humanizált képet* nyújt róluk, amivel jócskán megelőzte korát.

Szintén még e műhöz kötődő csekélység, hogy Glant a földrészek közti tengeri út hosszához szemléltetési példaként az alig másfél évtizednyi különbséggel útra kelő Haraszthy 42 napos és Nendtvich Károly 12 napos esetét választja, mint amelyek időeltérésén „a gőzhajózás elterjedésének” hatása látszik.¹⁴ Haraszthy egyik végletként említése csak azon körülmények beszámításával helytálló, hogy ő — a 39 napig hajózó Bölöni Farkashoz hasonlóan — a már akkor feleannyi idő alatt átérő „gőzös” helyett bevallottan kényelmi, biztonsági és költségkímélési okokból választott „vitorlás postahajót” útjához, ami a szokott menetidejéhez képest egyébként bosszantó szélcsendekbe futva ért célba majd’ másfélszer lassabban. Aztán ugyanezen hajótípussal a különben technikailag gyorsabb visszaútja (idővel a viharkárossá lett „középarbocza” nélkül is) csak 22 napba telt.

Az ilyen pontosítható momentumokat nem számítva a szerző számos releváns alaptétellel ismerteti meg az olvasót az Amerikába irányuló migrációs hullámok motivációit, körülményeit illetően vagy a kinti magyar kolóniák mikrotársadalmi belszerkezetére vonatkozóan is. Emellett megtudható, hogy „a századfordulóra az Amerikával kapcsolatos információk a mindennapi élet részévé váltak Magyarországon.”¹⁵ Az esetismertetések közben ugyanakkor nehéz mit kezdeni az olyan tartalmilag lebegő kitétellel, miszerint az utazók egy jól beazonosítható része „mindig *Magyarország érdekeit* tartott[a] szem előtt”.¹⁶ Lévén, hogy mai belátásaink szerint egy politikai közvitatkozásokban, illetőleg a politizálás gyakorlatában újra és újra megszülető és szituatív jelentést kapó fogalomról van szó, használata esetén az adott körülményekbe lehorgonyzás tudná egyértelműsíteni a mondanivalót.

Másutt a szerző egyensúlyozni igyekszik a kort magából megérteni akaró historista felfogás, és a haladottabb, újkeletű segédfogalmakkal történő leírás technikája között. Így tesz a *rasszizmus* kategóriájánál is,¹⁷ a fogalom tisztázása során

¹² Uo. 16.

¹³ *Mokcsai Haraszthy Ágoston: Utazás Északamerikában.* Pest. 1850.² I. 211.

¹⁴ *Glant T.: Amerika* i. m. 35.

¹⁵ Uo. 141.

¹⁶ Uo. 169. – kiem. t.

¹⁷ Uo. 112. skk.

azonban sajnos megmarad az emberfajok emlegetésénél. Ez észrevétlenül abból a több társadalomtudományban és főleg a közbeszédben régóta kártékonyan beideg-zett gyakorlatból építkezhet, ami fenntartja az antropológiai-etnikus jegyekkel, pigmentációs mértékkel, meghatározott fenotípussal jellemezhető adott emberfajtnak (rassznak) fajjal való azonosítását, ami pedig nálunk, a *homines sapi-entes*-nél oszthatatlan (ahogy alfaja, a *homo sapiens sapiens* is az). Ezen kívül a Turner óta *civilizációs frontier*-tétellel azonosítható hódító nyugati expanziók legi-timálásához felidézett „tudományos rasszizmus” egykorú terminológiáját is kár volna megtartani,¹⁸ hiszen az a benne foglalt politikai célt nem jelöli — a *rasszista* alapvetően társadalmi fogalma nem okvetlenül tartalmaz politikai támadásideológiát —, az összetétel *tudományos* előtagja pedig kompromittálón félreérthető.

Akad még egy polemizáló motívum, amelyben Glant feltűnően visszatérő jelleggel „hadakozik” Katona Anna két 1970-es évek eleji, és Vári András egy 2006-os írásával a témában. Kettejük között kapcsolatot is teremt, és a korábbi szerzőről a későbbire tovább szálló tévkövetkeztetésben marasztalja el őket. Glant eljárása azonban úgy globálisan, mint partikulárisan is aggályos és alaposabb indokolásra szorulna. A maga egészében azért, mert könyve eredményeivel Glant mintha nem alapjaiban „hazudtolná meg” a két másik szerzőt.¹⁹ Ezért talán kevésbé megokolt unos-untalan felmutatásuk, különösen annak fényében, hogy egyiküknél sem merült fel, hogy akár csak közelítőleg is azonos alap kutatások eredőjeként rúkkolhattak volna elő saját eredményeikkel. Ami pedig a felekre vonatkozó egyik konkrét tényállítást illeti, nos, ott a helytelenít-tett Vári-féle sommás következtetés esetén felettébb problematikus, hogy azt Glant Katona hatásának tudja be („Katona nyomán Vári úgy látja, hogy...”),²⁰ ugyanis a vonatkozó Vári-tanulmány²¹ említést sem tesz a Katona-féle dolgozato-król, sem főszövegében, sem irodalomjegyzékében. Ez a tulajdonítás tehát va-lójában lóg a levegőben, a hivatkozott és „inkriminált” tanulmányok alapján nem igazolható.

Az úti irodalmakat Glant csoportosítva tárgyalja, bár a létrehozott tíz osztá-ly között akadnak átfedések. Itt azt emelnénk ki, hogy a politikusként Ameri-kában járókat a „politikai utazó” különkategóriája alá gyűjti, amely megneve-zés tágabb értelemben bizonyosan *befogadóbb*, mint aminek Glant szánja. Tud-niillik a távoli földrésről szóló írásokat áthatja az amerikai út során megismert technikai vívmányok, termelési megoldások, üzemeltetési módok stb. „elújásá-golása”, a róluk adott reklám-erejű beszámoló, benne nemegyszer a hazai föld-ön kipróbálás, átvétel, alkalmazás javaslása-szorgalmazása. Ez már maga a *politikum* területe, amennyiben az ilyen indítványozókedv rendszerint támoga-tásszerzési, propagálási, de legalábbis szemléletformálási célú, és a kiadáson és kolportáláson keresztül készül kellő politikai akaratot „toborozni” az ötletek mellé és mögé. A publikálással a gondolatok egy közéleti vitatérbe kerülnek,

¹⁸ Uo. 112–113.

¹⁹ L. saját konklúzióit és a bírált szerzőkét, melyeket idéz is. *Glant T.: Amerika* i. m. passim

²⁰ Uo. 51.

²¹ *Vári András: Fenygetések földje. Amerika a 19. század második felében* — magyar szem-mel. *Korall* 7. (2006: 4. sz.) 153–184.

hogy az írástudó rétegek körében „közvéleményt” teremtsenek és formáljanak, függetlenül a „néphangulat” potenciális jelentkezésétől.²² Ahogy Glant egyébként maga is leírja: „az újvilági utazási irodalom egyik legfontosabb célja (a reformkori hagyományok folytatásaként) az *amerikai tapasztalatok itthoni meghonosítása* volt.”²³ A fenti gondolatmenet alapján például az általa „világkiállítási utazók”-ként vagy „gazdasági utazók és kormány megbízottak”-ként besoroltak bizonyos fokig megfelelnek Peter Burke „*technológiai utazóinak*, akik a maguk módján *ipari kémek*: vívmányok, találmányok, technikák feljegyzői.²⁴ Úgy véljük tehát, hogy az összehasonlítást végző és politikai természetű következtetéseket levonó látásmód nem a „politikai utazóként” besoroltak különös sajátja — ez a *szemüveg* sokkal többeknél „kéznél volt”. A ténszerűséget illetően Glant egyébiránt Bölöni Farkas Sándort állítja követendő példának, mint aki „a rendszeres magyar utalások ellenére [...]ylt és leplezetlen politikai agitáció helyett a tényeket hagyja beszélni.”²⁵ Ezt egy kritikai olvasat aligha mondhatja, azt ellenben sokkal inkább, hogy Bölöni Farkas tapasztalatait egy kellőképp „fascináló” narratívában, azaz a tények *szelektív és értelmezett egymásutánosságában* mondja el. Eleve politikai szándékkal keresi fel a földrészt, „kíváncsisága [...] célirányos; nem lehet nem észrevenni, hogy egy — mindhárom szót hangsúlyozzuk — *magyar liberális politikus* vizsgálja beteljesültnek látszó álmai földjét.”²⁶ Később már híres utazónk „manipulációs technikájáról” olvashatunk,²⁷ ami pedig azért félgazság, mert a *politikai gondolkodás* magyarra a *befolyásolás* önkéntelen automatizmusát, ami tehát semmiképp sem előre eldöntött hamiskodás vagy elvetemültség.

Bevett és elfogadott eljárás, hogy Glant „hosszú 19. százada” eltart egészen az I. világháború évtizedéig. A szerzői programhirdetésbe is belefoglalt időbeli hatályra vonatkozó maximája a kötetben aztán lazább elbánásban részesül. Itt legkevésbé az előtörténet megírása kifogásolható, ami aránytartó vázlatossággal szolgálja a nagyszabású folytatást. Azonban a szerző mindinkább kísértésbe esik, hogy a határozottan kitűzött tartomány „felső” tilalomfát átlépje. Erre Apponyi Albert készíti először. Megelőzőleg Glant tartotta magát ahhoz a logikus megkötéshez, hogy nemcsak a tárgyalt utazás kell, hogy a vizsgált történelmi időszakba essen, de a róla szóló beszámoló kelte úgyszintén — volt is, aki ezért lett kizárva a bemutatandók közül. Apponyitól ez alapján csak az első két amerikai útjára vonatkozó visszaemlékezéseit tárgyalhatná, mégis idézi egy, a ’30-as évek elejének aktualitásaira vonatkozó latolgatását is.²⁸ A jelenség másutt is előfordul (olykor a jelenig nyúló áttekintésekkel), de Glant

²² A fogalmi különbségtétel 19. századot érintő megfontolandó háttérhez, John Lukacs nyomán I. Gyáni Gábor: Sajtótörténet a társadalomtörténész szempontjából. *Médiakutató* 7. (2006: 1. sz.) 57–64. http://www.mediakutato.hu/cikk/2006_01_tavasz/04_sajtotortenet/, 2014. november 13.

²³ *Glant T.*: Amerika i. m. 142. – kiem. t.

²⁴ *Burke, P.*: Útmutatás i. m. 8–9.

²⁵ *Glant T.*: Amerika i. m. 41.

²⁶ *Schlett István*: A politikai gondolkodás története Magyarországon. I. kötet. A kezdetektől a polgári átalakulásig. Bp. 2004.² 477. – kiem. e.

²⁷ *Glant T.*: Amerika i. m. 218.

²⁸ Uo. 201.

mentségére szól, hogy ezen „túlírás” sokszor csak egy-egy mondatöbblletben mutatkozik, és úgy tűnik, ezek épp csak „kicseppentek” a szerző rákövetkező korszakról írandó monográfiájába való tudáskincséből. Olvasói válaszuk egyértelműen az kell legyen, hogy a mandátumújítást és a kutatási fókusz továbbhaladását a 20. századra feltétlenül várjuk tőle. Ennyiben az e könyvbe bekerült előreutalások nem feleslegesek, de akár megspórolhatók is lehettek volna. Egy nemsokára tünetszerűnek bizonyuló mondat idézhető még, amelynek a végén szinte ott látni az olvasót megfontolásra-megszívvelésre mozdító, lemaradt „...”-ot: „A századforduló kormányai nem tekintették méltóságon aluli dolognak tanulni Amerikától.”²⁹

Nos, minden eddigi recenzensi kritika az elismerő biztatás határain belül kívánt maradni. Szerepel azonban a könyvben egy zárófejezet, amely felforgatja a kötet egységét és benne Glant egy nehezen magyarázható *beszédpozíciót* választ elmfuttatásaihoz. Az önmegjelölése szerint „összegző és kitekintő fejezet” a „hazai amerikai utazási irodalom főbb tendenciáit” tekinti át „1831 és 2010 [!] között”, és benne Glant arra a kérdésre keres választ, „hogy a magyarok miért zárkóznak el a mai napig oly következetesen az amerikai (vagy egy amerikai típusú) demokrácia itthoni bevezetése elől.”³⁰

Először a vizsgálati tartományról beszél összefoglalóan: „A teljes XIX. századra igaz, hogy a magyar utazók Amerikát mindig úgy nézték, hogy mit tanulhatunk el az Újvilágtól, de a legfontosabbat, az egyébként nagyra becsült amerikai köztársasági demokráciát politikusaink soha nem akarták itthon meghonosítani.” Ezen markáns elvárásrendszer nézőpontjából könnyűnek találhatik az 1918–20-as többszörös csomópont, 1945, 1990 és 2012 is, ugyanis az ország alkalmazott alkotmányos formáinak egyike sem „újvilági mintákat követ”.³¹ A könyv pedig elkezd egy *vörös farkat* növesztetni: Glant az Egyesült Államokra jellemző gazdasági-társadalmi-alkotmányos rendszerhez hasonulást *summum bonum*-ként tételezi, mintha az valamilyen tudományos mércék alapján megállapított optimum volna, amit a földgömbön legrajtakaphatóbb módon épp a mindenkori magyar politikai elit nem volt képes fel- és elismerni.

A *számonkérőre forduló hangnem* sugallata szerint ez annak ellenére történik így, hogy valamiféle felettünk lebegő ildomosági/metafizikai/történelmi kényszer a — „nyilvánvalóan” felsőbbrendű — amerikai struktúra politikai importálását kívánná Magyarországtól. E ponton a recenzensnek már hiányozni kezdenek az olyan burkolt és szubtilis szerzői bókók, mint hogy az utazási irodalmakban „Amerika *témának is* demokratikusnak és sokszínűnek bizonyult”.³² Az érdeemes történész ugyanis előtérbe engedi a különben tiszteletreméltó közjogi-kulturális értékválasztásait — ha kétségtelenül aránylag szofisztikáltan és a tudományos zsargon tekintélyes kifejezéseibe öltöztetve teszi is ezt. A kötet a legvégére — újfent 20. századi évkörökben mozogva — valóságos *filippikává* változik. Az utazástörténeti szintézis záróköveként a szerző *a könyv fő ívétől teljesen eltartó*

²⁹ Uo. 171.

³⁰ Uo. 217.

³¹ Uo. 216., 224., 225. és 231.

³² Uo. 214. – kiem. t.

módon egy politikai típusú elaborátumot szerkesztett, amit a műfaji határátlépés miatt csak feszengéssel olvashatunk. Annál is inkább, mert a „történész és amerikanista szemmel nézve”-szerepmegjelölésben³³ mindkettő tudóspozíciót takar. Nem gondoljuk, hogy nem lehetett volna megállni ennek a manifesztumnak a közlését, hiszen adottak idehaza a publicisztikairás feltételei és terepei, és eme közírási formára bizony rá is férne a Glant-féle magas színvonal.

Azonban a szóban forgó fejezet tartalmaz egy e helyütt is vitaképes másik konklúziót. Glant megalkot egy — a már taglalt preferenciái irányában „haza-beszélő” — narratívát az Egyesült Államok és Magyarország közti intellektuális cserék torzult és szegényes voltára vonatkozóan. A fő tézis úgy hangzik, hogy a magyarországi Amerika-kép mindmostanáig döntően a populáris kultúra és az utazási irodalom egyébként szubjektív, „félrebeszélő”, egyoldalú olvasatain alapult. Ehhez melléteendő alapadottság szerinte, hogy: „az egyes utazók Amerika-képét elsősorban saját preconcepcióik határozták meg”.³⁴ Úgy véljük, hogy a tárgyalt utazási irodalmakra általánosítóan *dezinformálóként* tekinteni erősen túlzó tényítélet; a tudós tanulmányozók hiányának időszakában ezek éppen, hogy hozzásegíthettek a felületes tájékozottságok korrekciójához. Ahogy Burke is megjegyzi: „az utazás segíti a kritikus politikai gondolkodás kialakulását a különböző politikai rendszerek működésük közbeni megismerése révén”.³⁵

Hogy a recenzens privatizálja kissé az érvelését, és szintén túltekintsen az első világháborús határon: figyelembe ajánlhatja a Glant által egyébként regisztrált³⁶ Drozdy Győző közéleti tevékenységét. Drozdy nemcsak, hogy megnyilatkozásaiban szolgált megannyi tévhit-oszlató praktikus információval Amerikáról, de ráadásul adottságtudatát (*Erfahrungsraum*) és jövőképét (*Erwartungshorizont*) mélyen impresszionálták és bizonyos mértékben át is formálták a tengerentúlon tapasztalt viszonyok. A kapcsolódó szellemi folyamat először útikönyvében,³⁷ az Egyesült Államokba átköltözése utáni kinti magyar sajtótevékenységén, hazatérte után írt regényutópiáján, cikkírói találmányszemlézésein és a '45 utáni monumentális demokráciatörténeti művén keresztül tanulmányozható. A nagypolitikára való ez irányú hatástalansága azon múlt, hogy sosem tartozott az uralmi elithez.

Glant Tibor további kritikával él az utolsó emberöltők és a közelmúlt kapcsán is: „A szinte folyamatos cenzúra miatt [...] őszinte diskurzus nem alakulhatott ki, ennek következtében a személyes tapasztalat hitelességével tüntető utazási irodalom helyettesítette az amerikai kultúra szisztematikus, tudományos igényű feltérképezését. [...] Ez megfelelően képzett szakemberek feladata

³³ Uo. 215.

³⁴ Uo. 17.

³⁵ Burke, P.: Útmutatás i. m. 11.

³⁶ Glant Tibor: Amerikás könyvek és Amerika-kép a két világháború közti Magyarországon. In: „Minden gondolatomra számtalan másik árnya hull...” Emlékkönyv Frank Tibor 60. születésnapjára. Szerk. Magyarics Tamás és Lojkó Miklós. Bp. 2008. 79–85., Drozdy és könyve: 82.

³⁷ Erről és agitatív ismeretterjesztési részéről egy összehasonlító elemzést a szerző és mások figyelmébe ajánlva: Eőry Áron: „Utazásírók” mérlegen. Három Amerikáról szóló politikai útleírás az 1920-as évek első feléből. *Átjáró* 2. (2014: 1. sz.) 40–69. http://atjarokhe.hu/wp-content/uploads/2013/01/Atjaro_II.pdf#page=41, 2014. november 13.

volna.”³⁸ Be kell valljuk, nekünk nincs akkora hiányérzetünk. Hát Hahner Péter? John Lukacs? Képes György? Magyarics Tamás? Mándi Tibor? Ők nem tettek volna le jelentékeny munkásságot az asztalra — múlt és jelen időben egyaránt? És akkor a recenzens még csak a saját kézreeső „kabátzsebét” kutatta át — a szerzőt és az általa sem feledett Frank Tibort nem is kellett említse.

Ami pedig a lektúrák és ponyvák aktualitását illeti, azok apropójához Glant az Amerikáról szóló utazási irodalmi könyvek jelenbeli aukciós értékeit idézi, köztük Buffalo Bill cirkuszi show-jának 2009-ben 20 ezer forintért elérve-rezett 1906-os programfüzetét. A szerzői következtetés: „Ez is mutatja, hogy a vadnyugati romantika mennyire él ma is.”³⁹ Ezt alapjában másképp gondoljuk: az antikvár-kereskedelem alapvetően nem olvasóközpontú, nem a tartalmakat értékeli és „árazza be”, annál inkább figyel a régiségpiaci konjunktúrákra, és például a kiadvány ritka, díszes kiállítását taksálja többre — ahogy Glant maga is idézi máshol a *coffe table book*-ok egyik korabeli megfelelőjéről.⁴⁰

Minden előadott fenntartásunk mellett emlékeztetünk rá, hogy egy grandiózus és maratoni kutatás végére tett pontot (vagy mint reméljük, csak pontosvesszőt) Glant Tibor, az *Egyesült Államok mint történelmi téma* koszorús hazai *generalistája*. Több munkájához hasonlóan ugyanakkor itt is induktíve építkező, az *egyesből az egészre* következtető, kvantitatív felmérést is alkalmazó tartalom-elemzést végzett el a fáradhatatlan szerző. Összehasonlító módszerekkel szeriális, de kvalitatív igényű utazástörténetet írt, még hozzá a megkívánható két-nyelvű vizsgálati pásmája révén angol és amerikai irodalmakból is gazdagon merítve. Külön értékékként említhető, hogy munkája során audiovizuális forrásokra is épített, ha nem is kerültek belőlük ízelítők a kötetbe, amelyben sajtóhibák is csak elenyésző számban találhatók,⁴¹ s ez üdítő kivétel a mai szak- és kézikönyvkiadás romló nyelvi megbízhatósága idején. A vegyesen forrás- és szakirodalmak soktízezer oldalával való megbirkózás eme kezelhető terjedelmű foglalatában biztosan úgy érezhető: minden alfejezethez tartozik még egy-egy egyetemi kurzushoz is elegendő remanens jegyzetanyag. Összességében a magyar Amerika-utazások múltjához kapcsolódóan egy megkerülhetetlen alaplőről van szó, amely megjelenésével rögvést a *legteljesebb iránytűvé* avanszált — feltehetően hosszú időkre előre — a téma iránt érdeklődő minden tudós és laikus számára.

³⁸ *Glant T.*: Amerika i. m. 233.

³⁹ Uo. 116. 196-os j.

⁴⁰ Uo. 189.

⁴¹ Egy bosszantó kivételt jelezve: nevezetes református egyetemünk nem „Károlyi”, hanem Károli Gáspár nevét viseli — Uo. 118.

TÖRTÉNETI IRODALOM

Vizi László Tamás

„KÖVESD PÉLDÁJOKAT VITÉZ ELEIDNEK...”

A magyar nemesi felkelés a francia háborúk időszakában, különös tekintettel Székesfehérvár és Fejér vármegye inszurrekciós szerepére
Székesfehérvár, Városi Levéltár és Kutatóintézet, 2014. 298 o.

Vizi László Tamás főiskolai tanár, a Kodolányi János Főiskola rektorhelyettese több tudományterület felől közelített nemrégiben megjelent könyve témájához. A jogász diplomával és történettudományi doktori fokozattal egyaránt rendelkező szerző munkája nem pusztán a hadtörténet és a Székesfehérvárral, illetve Fejér megyével foglalkozó helytörténet, de a közigazgatás- és a jogtörténet számára számos fontos és újszerű megállapítást tartalmaz.

A kötet törzsanyaga tizenegy fejezetre oszlik, amelyeket két nagyobb csoportra bonthatunk. Az első hat fejezet áttekintő és összegző adatokat közöl a könyvben tárgyalt témakör történelmi hátteréhez és elhelyezi azt a tágabb történelmi, politikai, diplomáciai, társadalmi stb. kontextusban. Ennek jegyében kerülnek rövid és szakszerű bemutatásra Magyarország területi, politikai, társadalmi és katonai viszonyai a török kiűzésétől a francia háborúkig, valamint Fejér megye és Székesfehérvár történelmi viszonyai ugyanezen korszak mellett a francia háborúk idején a Habsburg birodalomban és Magyarországon megfigyelhető változások, s a magyar nemesség tradicionális honvédelmi kötelezettségének, a nemesi felkelésnek mint jogi intézménynek a jellegzetességei, külön kiemelve a 18–19. század fordulójára jellemző specifikumokat.

Vizi László Tamás jó érzékkel hangsúlyozza, hogy noha a magyar állam területén mindössze két alkalommal — és akkor sem túl nagy kiterjedésű területen — került sor francia megszállásra, a francia háborúk 1792 és 1815 közötti huszonhárom esztendeje nem múlt el következmények nélkül. Két fő gazdasági hatása volt ennek a csaknem negyedszázados periódusnak: egyrészt a magyar agrártermelés javai (elsősorban a gabonafélék és a szarvasmarhák) iránti kereslet erősödése, másrészt az Habsburg birodalom államháztartási egyensúlyának tartós felborulása, s ennek következtében a pénz értékvesztése, amelynek egyik igencsak kézzelfogható jele volt a papírbankók forgalomba bocsátása.

A könyv második egységének öt fejezete a napóleoni háborúknak a Fejér vármegyére, illetve Székesfehérvárra gyakorolt hatásáról ad képet. A szerző — elsősorban Székesfehérvár Megyei Jogú Város Levéltára, a Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára és a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltára dokumentumai alapján — tekinti át az 1797. évi, az 1800. esztendei, az 1805-ös és az 1809. évi nemesi inszurrekció Fejér megyei és fehérvári momentumait, valamint ismerteti a háborús esztendőknél a helyi lakosságra vonatkozó szomorú következményeit (a járványokat és az azok következtében beálló drasztikus népességfogyást). A négy nemesi felkelés közül csak az utolsó — amely egyben ezen sajátosan magyar honvédelmi intézmény utolsó megnyilvánulása is volt — során összegyűlt inszurgensek kerültek ténylegesen bevetésre.

Vizi példás levéltári kutatásainak eredményeként tudjuk, hogy Fejér vármegye nemesi felkelőinek létszáma 1797 nyarán 256 fő volt, akiknek tisztikarát két törzstiszt, tizenegy főtiszt és húsz altiszt alkotta. 1800 őszén 188 gyalogos (174 közlegény, valamint két főhadnagy, egy alhadnagy, egy zászlós, egy őrmester, hat káplár, két zenész és egy ács) és 177 lovas felkelőt állított ki a megye. 1805 végén Fejért 564 gyalogos képviselte a nemesi inszurrekcióban, míg a szabad királyi város Székesfehérvárnak ekkor egy lovas és 102 gyalogos kiállítását rendelte a nádor. 1809 tavaszán a Fejér megyei inszurgensek létszáma 627 fő (327 lovas és 300 gyalogos) volt, akik közül negyvenegyen (egy lovas és negyven gyalogos) a székesfehérváriak költségén vonultak hadba. Mindezek mellett Fehérvárott — a négy évvel korábban megszervezett polgárőrségre alapozva — tizenegy gyalogszázadból és egy negyed lovasszázadból álló polgárőrség jött létre Hell György és Andrássy Antal városi tanácsosok vezetésével. Az egykori koronázó város polgársága továbbá 854 forint készpénzzel, tizenkét mérő kétszeressel, tizenhat mérő búzával, negyven mérő zabbal és ötven hordó borral is hozzájárult a háború kiadásaihoz és a haderő ellátáshoz.

A könyv lapjairól az is kiderül, hogy Székesfehérvár — hasonlóan más dunántúli városokhoz — a magyar nemesi felkelőkkel kiegészített belső-ausztriai hadsereg 1809. június 14-i győri veresége után készült a francia megszállásra. (A nyugat-magyarországi francia megszállásról Krisch András publikációi adnak hitelesen megrajzolt képet.) Ennek jegyében több fontos intézkedést is foganatosított a városi tanács. Így például gondoskodtak a településen fellelhető puska- és puskapor Budára szállításáról, illetve lajstromba vették a város polgárainak liszt-, zab-, búza- és árpa-készletét, amelyek egy részét a haderő élelmezésére ajánlották fel, más részét pedig biztonságos helyre kívánták szállítani. A június 15-i tanácsülésen a következő határozatokat hozták a fehérvári szenátorok. „1. A mészárosok és a pékek kötelesek a hús- és kenyérellátásról gondoskodni úgy, hogy ne legyen ellenük panasz. 2. Francia megszállás esetén, hogy az ellenség túlkapásait megakadályozzák, a polgárok ne tömörüljenek az utcán, tömegesen nem mutatkozzanak, botokkal, biztonsági fegyverekkel az utakon ne járjanak. 3. A puskákat, pisztolyokat, szabályokat biztonságos helyen — a városházán — kell elhelyezni. 4. Rhode Andrásnál van 200 mérő zab, ezt a város céljaira kell tartani. Idegenektől a hetipiacon zabot és más terményeket kell beszerezni. 5. A borszükséget biztosítására egy külön bizottságot kell kijelölni.” (197.)

Vizi László Tamás könyvében nem csak a székesfehérvári és Fejér vármegyei nemesi felkeléssel kapcsolatos eseménytörténet szikár ismertetése kapott helyet, hanem a helypolitikai, külpolitikai és hadtörténeti körülmények pontos és alapos bemutatása is. Fontos, hogy a kötet szerzője az inszurrekció intézményének kortársi modernizációs modelljeit, illetve későbbi — politikai, szaktörténeti és kollektív emlékezetbeli — megítélését éppúgy bemutatja, mint annak a szépirodalomban vagy éppen a közéleti publicisztikában való megjelenését. A bőséges levéltári forrásanyagra alapozott könyvet illusztratív függelék (mintegy harminclapnyi szemelvénygyűjtemény releváns forrásokból, amelyek egy része faksimile) és impozáns (huszonegy oldalas) irodalomjegyzék, valamint angol, francia és német nyelvű rezümé egészíti ki.

Miklós Péter

Pap József

**TANULMÁNYOK A DUALIZMUS KORI MAGYAR
PARLAMENTARIZMUS TÖRTÉNETÉBŐL**
Akadémiai Kiadó – Esterházy Károly Főiskola, 2014, 385 o.

Politikatörténettel foglalkozni manapság a látszat ellenére sem mondható hálás feladatnak. Erre a műfajra ugyanis még egyaránt nehezednek az egész könyvtárakat megtöltő, intézményeket és döntéshozókat felülreprezentáló hagyományos narratívák, valamint a nemzeti és makro szintű megközelítéseket megkérdőjelező posztmodern ihletettséggű iskolák. Különösen így van ez, ha olyan alaposan kutatott és rendszeresen publikált kérdéskörrel van szó, mint a dualizmus kori magyar parlamentarizmus, választójog és választások története. Egy módszertani szempontból kreatív kutató azonban kiaknázhathatja azokat a rendelkezésre álló technikai és interdiszciplináris lehetőségeket, melyek új megközelítéseket hozhatnak egy amúgy meglehetősen jól ismert témában. Pap József egri történész és kutatócsoportja kiadott és levéltári források bevonásával végez újszerű és átfogó prozopográfiai vizsgálatokat. Ennek a kutatómunkának az eredményeiben nyújt betekintést a *Tanulmányok a dualizmus kori magyar parlamentarizmus történetéből* című tanulmánykötet.

Pap József kötete 2014 végén látott napvilágot az Akadémiai Kiadó gondozásában, az NKA és az egri Esterházy Károly Főiskola támogatásával. A kiadvány összesen tizenkét tanulmányt tartalmaz, melyek közel egy évtized szorgos kutatómunkájának eredményei: a legkorábbi írás 2005-ben jelent meg önálló publikációként. Az egyes tanulmányok azonban — ahogy azt a szerző is hangsúlyozza a kötet bevezetőjében — nem egyszerű másolatai a már korábban publikált megfélemlítőknek, hiszen azokon a tematikus kötet összeállításakor jelentős tartalmi és terjedelmi változtatásokat is eszközöltek. Pap József a dualizmus kori parlamentarizmus kutatásához a várme-

gyei tisztiviseelői kar vizsgálatán keresztül jutott el; utóbbi témáról szóló kötete *Magyarország vármegyei tisztikara a reformkor végétől a kiegyezésig* címmel 2003-ban jelent meg. Nem véletlen tehát, hogy a társadalomtörténeti irányultság parlamentarizmusról szóló tanulmánykötete szerkesztésekor is meghatározó elem maradt.

A tizenkét tanulmányt összekötő és a kötet legnagyobb erényét jelentő sokrétű módszertan alapját egy nagyszabású számítógépes adatbázis adja. Az adatrögzítés és adatelemzés bonyolult folyamatát, a klaszterelemzés statisztikai módszerének használatát és a választástörténet térinformatikai analizését is egy, a szerző által hosszú évek alatt felépített *Microsoft Access* adatbázis tette lehetővé. Az adatbázis összesen 28 fő adattáblából áll, melyek mintegy 2500 dualizmus kori történelmi személyről tartalmaznak információt. Az automatizált lekérdezéseknek köszönhetően az egyes szereplőkről, illetve a hozzájuk köthető politikai, társadalmi és gazdasági tevékenységekről elviekben százezres nagyságrendben hívhatók le adatok. Pap József adatbázisában a történeti források tudományos pontossággal kerültek rögzítésre, így a tanulmányokban felhasznált adatok ugyanúgy visszakereshetők, mint a hagyományos szöveggéközpontú módszertanok esetében. Az adatbázis legfőbb forrásait a korszak közismert leltárai adják, úgy mint az 1848–49-es honvédségi almanachok, a magyar arisztokráciai genealógiai adattárai, a parlamenti képviselők név- és címjegyzékei, az országgyűlési almanachok, valamint a magyar országgyűlés irományai és naplói. Egy olyan tétel, mint például a *Képviselőházi Napló*, egyetlen elemként került fel az adatbázisba, így a 250 tételt tartalmazó teljes listát méltán tarthatjuk gazdag forrásbázisnak. Ahhoz, hogy egy történész el merje hagyni a hagyományos módszertan biztonságát, nyitottnak kell lennie más tudományágakra éppúgy, mint a digitalizációban rejlő lehetőségekre. Úgy tűnik, hogy jelen kötet szerzője — aki adatelemzéshez az SPSS és PSPP programokat, térképkészítéshez pedig a raszteralapú Quantum GIS térinformatikai szoftvert használta — tanulmánykötetével nem csak a dualizmus kori parlamentarizmus kutatások fellendítéséhez, de egyszersmind a magyar történész szakma digitális inspirálásához is hozzájárul.

A tanulmánykötet első tematikus egysége, amely *Az országos politika színterén* címet viseli, négy eredetileg önálló publikációt tartalmaz. A „*Két választás Magyarországon*”. *Az országgyűlési képviselők társadalmi összetétele a 20. század első évtizedében* című tanulmány az 1901-es és 1905-ös választásokon felhatalmazást nyert honatyák összehasonlító elemzésére tesz kísérletet. Az összehasonlító szempontok szinte minden fontos tényezőt felölelnek, úgy mint a képviselők születési idejét és helyét, esetleges nemesi származását, vallását, regionális kötődését, valamint nemzetiségi és párthovatartozását. Ugyancsak táblázatokkal és grafikonokkal illusztráltan került bemutatásra a képviselők iskolai végzettsége, polgári foglalkozása, jövedelem- és birtokviszonyai, társadalmi szerepvállalása, továbbá külföldi utazásaik jellemző célpontjai, valamint udvari előmenetelük és katonai rangjaik is. Az első fejezet második tanulmánya *Az 1887 és 1905 közötti országgyűlési választások eredményeinek statisztikai vizsgálata* címet viseli. Pap József először a képviselők fluktuációját tette vizsgálat tárgyává a két választás között eltelt közel két évtized távlatában, majd az 1887-es és 1905-ös választások klaszterelemzésével vázolta az egyes választókerületek klaszterbesorolása, a nemzetiségi viszonyok, illetve az egyes pártok választási eredményei között fennálló összefüggéseket. A mélyreható statisztikai elemzésnek köszönhetően nem csak az egyes választókerületek csoportosítására nyílt lehetőség, de országos pártpreferencia-térképek megrajzolására is. Ezek a térképek, akárcsak a tanulmánykötet többi hasonló illusztrációja, a kötet végén, színes melléklet formájában található meg. A harmadik, *Szabadelví és Munkapárti választási eredmények és képviselők 1901 és 1910 között* című tanulmány egy politikailag, ideológiailag és társadalmilag egyaránt érdekes kérdésre keresi a választ: mennyiben tekinthető kontinuosnak a dualizmus kori uralkodó párt(ok) összetétele? Figyelemre méltó különbség, hogy bár a Munkapárt képviselői többnyire fiatalabbak voltak, általában később kezdték közéleti karrierjüket a Szabadelví Pártban politizáló elődjeiknél. Ugyanakkor a két pártot egyértelműen összeköti, hogy politikai bázisterületüket egyaránt az ország nemzetiségek lakta választókerületei alkották. Az első egység negyedik és egyben záró tanulmánya *A városi választókerületek lakossága és választói a dualizmus időszakában* címet kapta. A szerző ebben az írásban nem csupán a városi választókerületek, illetve az azokban választásra jogosultak demográfiai, etnikai és felekezeti összetételének vizsgálatára vállalkozott, de a cenzusos rendszer belső arányait és a cenzus-szerkezet és a foglalkoztatottság között fennálló összefüggéseket is elemezte. Pap József a dualizmus kori magyar berendezkedés egy belső ellentmondására is rámutatott: a nemzetiségi kérdéstől szorong(at)va a kormányzat az ország belső területein elhelyezkedő magyarajkú városok felülreprezentálására törekedett, ezzel azonban éppen a függetlenségi ellenzék politikai súlyát növelte

saját kárára. Nem kevésbé érdekes, hogy a rendi képviselet rendszerének népképviseleti rendszerrel történő felváltása mely városokat érintett a korszakban előnyösen, illetve hátrányosan, és mindez hogyan rajzolta újra a századforduló közeledtével Magyarország városainak hierarchiáját.

Pap József kötetének második tanulmánycsoportja szintén négy munkát tartalmaz, melyek *A képviselet és nemzetiségi kérdés* témája köré csoportosulnak. *A Kísérlet a magyarországi választókerületek huszadik század eleji etnikai karakterének meghatározására* című tanulmány egy meglehetősen ingoványos területre merészkedett, hiszen még a demográfiai adatok és a választói névjegyzékek birtokában sem lehet bizonyossággal meghatározni egy választói közönség etnikai összetételét, nem beszélve a választók nemzeti identitásáról. A szerző a járási és választókerületi adatok összehangolására vállalkozott, és szemléletes diagrammok segítségével tendenciaszerűen ki tudta mutatni, hogy egy-egy multietnikus magyarországi régió nemzetiségi viszonyai és a bennük elhelyezkedő választókerületek választói közönségének etnikai karaktere között a korszakban hatályos választójogi szabályozás ellenére sem volt jelentékeny különbség. Ezt, az egyértelműen további és mélyebb vizsgálatot igénylő kérdéskört, Pap József a nemzetiségi pártok 1901-es és 1910-es választási eredményeivel is összevetette. A második, *A szlovákok által lakott választókerületek képviselőválasztásainak statisztikai vizsgálata 1887–1901* című tanulmány a korabeli Észak-Magyarország regionális választási elemzése. A már említett országos léptékű elemzéshez hasonló kimutatás megerősítette a korábbi feltevéseket: a „felvidéki” vármegyékben a kormánypárt az országos átlaghoz képest erősebb bázissal rendelkezett, melyen még a lojális ellenzék és a Szlovák Nemzeti Párt századfordulón történő, a régióba különösen észlelhető előretörése sem tudott érdemben változtatni. Pap József adatai alapján ugyanakkor hasonlóságot mutat az országos viszonyokkal a többségében szlovákjajú választókerületek képviselőinek társadalmi háttere, legyen szó életkorukról, származásukról, iskolázottságukról, polgári és katonai előmenetelükről, egyházi és egyesületi szerepükről vagy éppen gazdasági tevékenységükről. Izzalmas politikatörténeti kérdésre keresi a választ a második fejezet harmadik, és egyben a kötet leghosszabb tanulmánya. *A nemzetiségi képviselők és a koalíció kapcsolata az 1905–1906-os válság időszakában* című írás a századfordulón aktivizálódó nemzetiségi politikusok és az 1905-ös választásokon kormányt bukató egykori közjogi ellenzék, későbbi koalíciós kormánypártok kapcsolatát, közeledési kísérletét vizsgálja. A méltán elhíresült választás kampányát és eredményét, valamint az 1905–1906-os parlamenti ciklus vitáit és az 1906. évi felirati javaslatot és sajtópereket is nemzetiségi szempontból áttekintő Pap József szerint a két oldal közötti politikai közeledés az idő előre haladtával egyre reménytelenebbé vált. Ennek fő okát a szerző elsősorban a felek önkorrektív képességének hiányában látja. Ehhez a témához kapcsolódik szorosan a második egység zárótanulmánya, amely *A Juriga-ügy. A szólásszabadság határai és a képviselői mentelmi jog* címet viseli. Ferdinand Juriga szlovák nemzetiségű országgyűlési képviselőnek az 1905. november 2-án a Katolické Noviny-ban írott, a magyar sovinizmust ostromozó cikke és az ügyben indított sajtóper az országgyűlésben és a közvéleményben is heves indulatokat váltott ki. Pap József tanulmányában rámutatott, hogy Juriga mentelmi jogának felfüggesztése politikailag mennyire kellemetlenül érintette a korábban ezt a kiváltságot a szabadelvű kormányokkal szemben végsőkig védelmező koalíciós pártokat.

A tanulmánykötet harmadik fejezete három, választójoggal kapcsolatos elemzést foglal magába *A választójog és a magyar parlamentarizmus* címmel. Az első tanulmány - amely *A választójog és a választókerületi beosztás problematikája Erdélyben (1848–1877)* címet kapta - két regionális szempontból is sarkalatos dátum között vizsgálja a magyar választójog kérdéskörét. Való igaz, hogy az 1848-as választójogi törvény erősen felforgatta az évszázadokig különálló Erdély belpolitikai viszonyait. Pap József arra is nagyon jól rámutat, hogy a parázs vitákat az 1877-es szabályozás, amely az első világháborúig meghatározta az erdélyi megyék választókerületi beosztását, sem tudta érdemben megszüntetni. A szerző azon állításaival azonban, amelyek a korszak egészére vonatkoztatva valamiféle választójogi progressziót, illetve annak elmaradását kérik számon a dualizmus kori magyar politikai eliten, csak erős megszorításokkal tudunk egyetérteni. A tanulmánycsoport második írása szintén a korszak erdélyi viszonyaira fókuszál *„Úrrá tenni a nemzetet a tömeg felett.” A választójogi reform és az erdélyi választók összetételének kérdése* címmel. A nem annyira hosszú, ám annál érdekesebb írás az erdélyi választók számát, belső arányait és etnikai összetételét veszi górcső alá az első világháborút megelőző időszakban. A szerző rávilágít, hogy a századfordulós reformelképzelések és maga a Tisza István-féle 1913-as országos választójogi törvény milyen jelentős mértékben épült az erdélyi nemzetiségi kérdés jelentette „veszélyérzetre.” A harmadik fejezet harmadik tanulmánya, amely *A választójog kiterjesztése körül folyó vita és az*

egri közélet a huszadik század elején címet viseli, akár a kötet utolsó, Parlamentarizmus Heves vármegyében című tanulmánycsoportjában is helyet kaphatott volna. Az egri egyházmegye keresztényszocialista vezéralakjának, Halászy Caesarnak és Heves vármegye egykori főispánjának, Szederkényi Nándornak a választási röpiratai nem csak országos politika-, hanem helytörténeti szempontból is érdekes adalékkul szolgálnak. Mindez igaz az 1913-as választójogi vita és nemzeti-ségi kérdés egri sajtótörténetére is, melynek bemutatására Pap József ugyanebben a tanulmányban tért ki.

A kötet záró fejezete két tanulmányból áll, előbbi az *Országgyűlési választások, országgyűlési képviselők Heves megyében a dualizmus korában*, utóbbi pedig *Az 1901-es választási küzdelem Heves megyében* címet viseli. A szerző a fentiekhez hasonló alapossggal és módszertannal vizsgálta a hevesi regionális választástörténet különböző aspektusait, legyen szó a választókerületi beosztásról, a választóközönség társadalmi összetételéről, a korszak országgyűlési választásainak helyi lefolyásáról, illetve az országos politikát is befolyásoló eredményeiről. Pap különös hangsúllyal vizsgálta a megválasztott Heves megyei országgyűlési képviselők politikai karakterét, társadalmi háttérét és gazdasági tevékenységét. A korszak helyi képviseléválasztásai közül az 1901-es adott okot önálló tanulmány elkészítésére is: ezt a választást Pap József az ellenzéki *Egri Híradó* című lap szemszögén keresztül láttatja, melyet a kampány egy sajátos, a helyi közvélemény politikai manipulálását végző termékeként jellemez.

A *Tanulmányok a dualizmus kori parlamentarizmus történetéből* című kötet ha jellegénél fogva átfogó képet nem is nyújthat, mélyreható és sokszínű kalauza lehet a téma iránt érdeklődőknek, akik a könyvet olvasva egy alaposan átgondolt, újszerű és nem utolsó sorban termékeny történeti módszertannal is megismerkedhetnek. Ahogy annak lennie kell, a kötet bőséges forrás- és szakirodalom-jegyzékkel, tudományos igényességgel készített térképmellékletekkel is el van látva. Zárásként engedtessek meg még egy kritikai észrevétel. Ahogy Pap József is utal rá a kötet bevezetőjében, tanulmányai aligha nevezhetők olvasmányosnak: a statisztikai adatok ilyen mérvű áradatával még a legmotiváltabb olvasónak is kihívás megbirkózni. Ugyanakkor fontos leszögezni, hogy a professzionális történetírásnak soha sem az olvasmányosság volt a legfőbb ismertetőjegye. Sokkal inkább a pontosság, a kritikus szemlélet és az objektivitásra törekvés, amelyek Pap József tanulmánykötetét egyaránt jellemzik.

Székelly Tamás

DIE PROTOKOLLE DES ÖSTERREICHISCHEN MINISTERRATES 1848–1867

III. Abteilung: Das Ministerium Buol-Schauenstein. Bd. 6. 3. März 1857 – 29. April 1858.

Bearbeitet und eingeleitet von Stefan Malfër

Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2014. LXV, 426.

Az osztrák minisztertanács 1849–1867 közötti jegyzőkönyveit megjelentető nagy vállalkozás negyven év után lassan végéhez ér. A most megjelent kötet, mely a neoabszolutizmus konszolidációjának egy évét, az 1857 tavasza és 1858 tavasza közötti időszakot fogja át, a sorozat utolsó előtti kötete. Alapvetően fontos forráscsoportról van szó, a Habsburg Birodalom bármely területének története iránt érdeklődő történészek és laikusok számára, hiszen betekintést nyújt a birodalom politikai elitjének programjaiba, a döntéshozókat foglalkoztató problémákba és a kormányfőfiakat megosztó értékkülönbségekbe.

A sorozat fennállása során összesen hét szerkesztő rendezte sajtó alá az egyes köteteket, mégis sikerült egységes kiadási elveket érvényesíteni és egyenletes, megbízható színvonalat biztosítani. Az elmúlt években ez mindenekelőtt a sorozat ügyeiért felelős Stefan Malfër érdeme, aki a jelen kötet szerkesztője is egyben. A sorozat erényei közé tartozik a körültekintő filológiai munkát követő pontos szövegközlés, amit tömör, de informatív magyarázó jegyzetek egészítenek ki, melyek utalnak az előzményekre, közlik a tárgyalások végeredményét, megadják a kapcsolódó levéltári források lelőhelyét, ezzel további kutatások előtt megnyitva az utat. Külön kiemelendő a tanácskozás során érintett egyes fontosabb dokumentumok közlése. Hasznos funkciót töltenek be a segédletek is: a megbízható név- és tárgymutató, a régies szavak jegyzéke, a miniszteri kon-

ferencián részt vevők névsora, kronológiai lista az ülések napirendjéről, valamint rövidítésjegyzék. A forrásközlés és segédletei mellett a sorozat darabjait a hagyományosan tömör, de célratörő bevezetők miatt is érdemes kézbe venni, hiszen a szerkesztők a jegyzőkönyvi széttöredezett információdarabokat itt narratív lánczá fűzik: megjelölik az időszak legfontosabb kérdéseit, kronológiai és tematikai rendbe kapcsolják a láncszemeket, jelzik az egyes témák közötti kapcsolati pontokat, s tájékoztatnak az egyes kérdések politikai háttéréről éppúgy, mint a politikai színpadon szereplők közötti kapcsolatokról: konfliktusokról és szövetségekről. Életre keltik a jegyzőkönyvek néhol nagyon száraz, szenttelen és leíró jellegű információhalmazait. Mindezzel mintát nyújtanak arra, hogyan lehet a kötet információit történeti elbeszéléssé formálni, amit azután más történészek részben átvehetnek, átformálhatnak, vagy esetleg egészen más képet is alkothatnak. A bevezetőkhöz kapcsolódó szakirodalom-jegyzék szintén a továbbhaladás lehetséges útvonalait nyitja meg az olvasók számára.

A most ismertetett kötet minden tekintetben megfelel a sorozat magas követelményeinek. Jegyzetei alaposan és pontosan tájékoztatnak, három kiegészítő dokumentum közlésére került sor: megismerhetjük a miniszteri konferencia ülésein rendre elnöklő Carl Ferdinand Graf Buol-Schauenstein külügyminiszter előterjesztését a hazai sajtó felügyeletének és vezetésének alapelveiről (1857. június), illetve a Bécs belvárosának rendezéséről szóló uralkodói iratnak Alexander Bach belügyminiszter által készített eredeti, 1857. júliusi változatát, illetve az év végén hivatalosan publikált szövegét. A két utóbbi irat kéthasábos, egymás melletti elrendezése az időközben történt módosulásokat könnyen áttekinthetővé teszi. A bevezetőben Malfèr bizonyos tekintetben még többet is nyújt, mint a sorozat legtöbb bevezető szövege: ahogy azt megszokhattuk, biztos kézzel választja ki ennek az időszaknak a legfontosabb kérdéseit, de összefoglalóit azokról nem korlátozza a kötet által átfogott időbeli keretbe, hanem szélesebb perspektívában tárgyalja azokat visszanyúlva egészen a neoabszolutizmus születéséig, s ha kell, előreutalva a dualizmus első éveire is. Az 1849 utáni közel két évtized történetének átfogó igényű történeti értékeléseit minden bizonnyal inspirálni és elősegíteni fogja majd ez az összefoglaló elemzés.

A tárgyalt időszak a megelőző és a követő évekhez képest némileg eseménytelennek tűnik: a kormányzat befejezte az állami intézményrendszer ambiciózus, „definitív”-nek tekintett és nevezett átszervezését, a kisebb-nagyobb igazítások és korrekciók feladata volt soron. Legfeljebb csak sejteni lehetett a közeledő, háborúval, politikai ellenzéki mozgalmakkal és új politikai utak keresésével teljes évtizedforduló kontúrjait. 1857–1858-ban még inkább úgy látszott, a neoabszolutizmus rendszere nyugvópontra jutott. A megálmodott összbirodalom építése persze nem szünetelt: a birodalmi egység és a centralizáció jegyében új és új területekre készült szabályozás (uzsoratörvény, hadkiegészítési törvény, a felekezetek közötti átlépések újraszabályozása, törvény a szabványok védelméről, stb.). Emellett kisebb kiigazításokra is készültek a miniszterek (a járási szolgabírók túlerheltségének kezelése, a büntetőeljárás egyes elemeinek módosítása, a sajtó vezetésének és irányításának módosítása a tapasztalt „helytelenségek” kiküszöbölése érdekében). Néhány fontos kérdésben, mint például a pénzreform ügyében már korábban döntött Ferenc József, de a részletek kimunkálása még hátra volt. Az 1855-ben a Szentszékkal megkötött konkordátum is szükségessé tett néhány területen újabb szabályozást. Új nagy jelentőségű uralkodói döntés is született ebben az esztendőnyi periódusban, mely Bécs belvárosának átalakítását célozta: a régi városfalak lerombolását, a Burg és az elővárosok közötti, akkor még a hadsereg által igénybe vett üres területek rendezését, ami a mai napig meghatározta Bécs belvárosának arculatát. Váratlan és előre nem tervezett teendők elé állította a birodalmi kormányzatot az első modern gazdasági válság 1857-ben, mely komolyan próbára tette a birodalom liberális elveken nyugvó gazdaságpolitikai irányvonalát.

Sok tekintetben azonban Magyarország volt a főszereplő a miniszterek tanácskozásain ezekben a hónapokban, elsősorban az uralkodó és felesége magyarországi útjának/útjainak köszönhetően. A reprezentatív uralkodói látogatástól sokan amnesztiát, a centralizáló politika legalább árnyalatbeli revízióját remélték. Szó sem volt azonban a politikai elvek felülvizsgálatáról, az uralkodó csupán pénzügyi (a jobbágyfelszabadítás céljaira beszédett pótdadó korábban megemelt összegének csökkentése, a budai királyi vár újjáépítése céljából kivetett pótdadó megszüntetése, a már befolyt összeg más közhasznú célra, például a Magyar Nemzeti Múzeum támogatására való fordítása, a katonai beszállások költségei kompenzációjának emelése), illetve adminisztratív intézkedésekkel (járáshivatali épületek emelése), kulturális és oktatási intézmények támogatásával (épület a pesti egyetem gyógyszerészeti kara és az állatorvosi intézet számára, elmeegógyintézet létesítése, az Orczy-kert megvásárlása és Pest városának adományozása, az Or-

számos Gazdasági Egyesületnek korábban folyósított hitel visszafizetésének elengedése, állami ösztöndíj fiatal magyar festőknek és szobrászoknak, a Magyar Tudományos Akadémia újjáalakulásának lezárása, a Bazilika építésének elősegítése), azaz „könnyítésekkel és kedvezésekkel”, valamint kegyelmi aktusokkal (a politikai büntettekért kimondott vagyonekborzások elengedésével, a politikai menekültek hazatérésének engedélyezésével) kívánt a birodalmi kormányról kedvezőbb képet kialakítani Magyarországon. Mindeközben a magyarországi protestáns egyházak helyzetének 1857 végén, 1858 elején tárgyalt rendezési javaslatai, melyek az 1859. szeptember 1-jén kibocsátott Protestáns Pátens előmunkálatait képezték, az összes „könnyítés és kedvezés” kis pozitívumait is semmivé tették. A békülékeny gesztusok tárgyalásával párhuzamosan folyt tovább Magyarország birodalomba való szoros integrálása jegyében az ausztriai szabályozás Magyarországra való kiterjesztése a legkülönbözőbb területeken (jegyzőségekre vonatkozó törvény, erdőtörvény, bélyeg- és adószabályok).

A jegyzőkönyvek élénk tárják a „tisza monarchia”, azaz a neoabszolutizmus kormányzatának rutinját: Mindenekelőtt látleletet adnak a miniszteri konferencia 1852-ben bekövetkezett jelentőségvesztésének tartósságáról: a tárgyalt közel egy év során számos alkalommal tárgyalnak a miniszterek normatív uralkodói vagy miniszteri szabályozásokról, nagyobb jelentőségű uralkodói vagy miniszteri egyedi rendelkezésről (tudva, az ügy az uralkodói döntés előtt még a birodalmi tanács plénuma elé kerül, mely igen sokszor felülvizsgálni javasolja a miniszterek többségi javaslatait), de erőik javát az egyes miniszterek közötti nézeteltérésekben való állásfoglalások töltik ki eseti, jelentékenynek csak nehezen nevezhető ügyekben. Igen árulkodó, hogy az uralkodó figyelmére méltán a leginkább számot tartó magyarországi protestáns ügyekben — ahogy erre Malfèr a bevezetőben rámutat — szigorú értelemben véve nem is a miniszteri konferencia tárgyalt (bár az e kérdést vitató ülések jegyzőkönyveit, szerencsénkre, a miniszteri konferencia jegyzőkönyvei közé sorolták), inkább hasonlítottak ezek az összejövetelek az uralkodó eseti személyes tanácsadói grémiumára, hiszen arra a miniszterek közül csak kevesen kaptak meghívást, ellenben más személyeknek is jelentős szerepet szánt ott az uralkodó. Ugyanakkor a jegyzőkönyvek sorai mögött elő-elővillan a miniszterek küzdelme is befolyásuk legalább bizonyos elemeinek visszaszerzésére, például a sajtóellenőrzés terén. Maga az uralkodó összesen nyolc alkalommal tisztelte meg részvételével a miniszterek tárgyalását, s ezek közül mindegyik ülésen kizárólag vagy részben Magyarországot érintő ügy szerepelt a napirenden. Ferenc József józan ítélőképességéről tanúskodik az, hogy a magyarországi protestáns felekezetek szervezetét tárgyaló négy ülés mindegyikén maga elnökölt, tisztában volt e kérdés politikai súlyával. S hogy végül elhalasztotta döntését, szintén arra vall, hogy ekkor — ellentétben 1859 őszével — még kellően óvatosan mozgott ezen a pályán. A jegyzőkönyvek világosan tükrözik az uralkodó centrális szerepét nemcsak a kormányzati elvek meghatározása tekintetében, de a mindennapok politikai döntéshozatalában is: I. Ferenc József személyes megjelenései alkalmával a miniszterek előtt uralkodói döntéseket jelent be, feladatokat oszt ki és számon kér.

A miniszterek vitái továbbra is ugyanazokat a törésvonalakat tárják élénk, mint az 1851 utáni valamennyi év dokumentumai: az alkotmányosság értékei és elvei teljesen eltűntek a politikai megfontolásokból, de a miniszterek közötti politikai felfogás- és értékrendbeli különbségek változatlanok maradtak. A birodalmi egység gondolat nem hozta magával a politikai koncepciók egymáshoz közeledését a birodalmi politikai elit soraiban. A rendies konzervativizmus és a katolicizmus érdekeinek képviselője hatja át Leo Thun-Hohenstein gróf vallás- és oktatásügyi miniszter fellépéseit, minisztertársainak világiasabb, racionálisabb, államigazgatási reformokra orientált konzervativizmusával szemben. A gazdaságirányítási kérdésekben Karl Ludwig Freiherr von Bruck, a liberális gazdaságirányítási elvek támogatója vív hol sikeres, hol kevésbé sikeres harcokat minisztertársaival. A katonák nézeteltérése, alkalomadtán konfliktusa a civil miniszterekkel már-már rutin jelensége volt a vitáknak, ahogy a pénzügyminiszter gyakori nézeteltérései is a többi miniszterrel, hiszen az államháztartás krónikus egyensúlyhiánya kötelességévé tette a lehető legnagyobb takarékoságot, míg ellenében politikai érdekek szóltak. Minden a rutin kerékvágásban látszik folyni. Közel már a neoabszolút kormányzati rend megéngése és válsága, de legfőbb protagonistái ezt láthatólag még egyáltalán nem érzik – magabiztosan úgy látják, a nyugodt építkezés időszaka áll előttük.

Solymosi József

FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGON 1848–1849-BEN

Szerkesztette: Veszprémy László

Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára, Budapest, 2013. 175 o.

A HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Solymosi József főlevéltáros munkájának megjelenésével az 1848–49-es forradalom és szabadságharc történetírásának nagy adóságát törlesztette. A történelmi Magyarország északkeleti részén fekvő négy vármegye (Ung, Ugocsa, Bereg és Máramaros) 1848–49-es története ugyanis eddig a történettudomány fehér foltját képezte. Ez bizonyos szempontból teljesen érthető, hiszen a régió mindvégig mellékhadszíntér volt, az önvédelmi háború sorsa nem itt dőlt el. Ezzel a ténnyel maga a szerző is tisztában van, ugyanakkor joggal hívja fel arra a figyelmet, hogy Északkelet-Magyarország, amely mindvégig a magyar fél háttérországát képezte, fontos szerepet játszott a hadkiegészítésben, a hadiiparban és az alakulatok ellátásában. Fontos hangsúlyoznunk, hogy Solymosi József monográfiája nem a klasszikus értelemben vett helytörténet, hanem elsősorban a régiónak a szabadságharcban betöltött szerepére fókuszál.

A kötet elején a szerző legelőször definiálja az Északkelet Magyarország fogalmát, illetve kitér arra, hogy miért ezt a földrajzi fogalmat használja a vizsgált terület megnevezésére. Helyesen állapítja meg, hogy a napjainkban használatos Kárpátalja vagy Kárpát-Ukrajna megnevezések 20. századi fogalmak, így azok a 19. századra nézve nem alkalmazhatók. Ráadásul nem fedik a négy vármegye területét, hiszen azok egyes részei a Trianoni békeszerződés következtében más országokhoz kerültek.

Solymosi József munkájának tanulmányozása során hiteles képet nyerhetünk a négy vármegye 1848–49-es politika- és hadtörténetéről, az itt kiállított alakulatok történetéről, a régió hadiiparáról, a Munkácsi vár szerepéről, a határ menti összecsapásokról és a Kazinczy hadosztály történetéről. Felvázolja a szerző az általa vizsgált levéltári hátteret és áttekinti a téma historiográfiáját.

A szerző a monográfiájában az alábbi kérdésekre próbál meg választ adni:

1. Mi indokolta a terület mellőzöttségét?
2. Mi az itt tevékenykedő alakulatok jelentősége?
3. A régiót biztosító magyar erők gyengeségét miért nem használták ki az osztrákok?
4. Hogyan értékelhető a Galíciában állomásozó osztrák csapatok teljesítménye?
5. Melyek voltak a Kazinczy hadosztály tétlenségének az okai?

A problémafelvetés után a szerző a négy megye történeti földrajzát mutatja be, illetve felvázolja azok 1848 előtti politikai életét. Itt különösen fontos, hogy kitér az 1846. évi galíciai felkelés közvetlen hatására, illetve arra, hogy a négy megye az adminisztrátori rendszer ellenére mindvégig megőrizte az ellenzékiességét. A régió több akkori követe és tisztségviselője 1848–49-ben nagyon fontos szerepet játszott. (pl. Mihályi Gábor és Eötvös Tamás kormánybiztosok) Emellett bemutatja a szerző a négy megye területén állomásozó császári-királyi soralakulatok összetételét, amelyek a Habsburg monarchia katonai vezetésének gyakorlata alapján zömében idegen kiegészítésűek voltak.

Nagyon pontos képet nyerhetünk a kötet tanulmányozása révén a négy megye közigazgatásának és igazságszolgáltatásának 1848 tavaszán történt átalakulásáról, illetve az első népképviselői országgyűlési választások lefolyásáról. (1848 nyara) Lényeges hangsúlyoznunk, hogy a többségében nemzetiségek által lakott négy megye mindvégig mentes maradt a nagyobb etnikai villongásoktól.

Itt érkeztünk el az első komolyabb fegyveres erő szervezéshez, amelyet az áprilisi törvények hívtak életre. A XXII. törvénycikk rendelkezett a nemzetőrség felállításáról. A nemzetőri szolgálatra kötelezték mindazon 18 és 50 közötti lakosokat, akik vagy a törvény által előírt cenzussal rendelkeztek, vagy értelmiségek voltak. A szervezést azonban nagyban nehezítették a kiképzési és felszerelési hiányosságok és a lakosság bizalmatlansága. Az utóbbiak ugyanis a nemzetőrségben a katonáskodás egyik formáját látták. Solymosi József felhívta a figyelmet arra, hogy már ebben a korai szervezési szakaszban is fellelhetjük a nemzetőri tüzérség nyomait, mivel adatai szerint Máramaros vármegye vaságyúkat ajánlott fel Ugocsának.

A továbbiakban a szerző a honvédség és az önkéntes nemzetőrség szervezési eredményeit vázolja fel. A négy megye honvédújoncait a 9. és 10. zászlóaljukba, míg az önkéntes nemzetőri

szolgálatot vállalókat a szolnoki és aradi táborokba osztották be, azonban ősztől, az önvédelmi háború megindulásától az önkéntesek a megyéikben maradtak.

Ettől az időszaktól kezdve ugyanis — Erdélyhez hasonlóan — a magyar kormányzatnak számolnia kellett a nemzetiségi mozgalmak régióbeli megjelenésével.

Noha korábban — például a máramarosi románok 1848. május 10-én, Szigeten tartott gyűlésükön — hűségnyilatkozatot tettek a magyar kormány mellett, a nemzetiség állásfoglalása — az észak-erdélyi lázadás tükrében — kétséges volt. Nem szabad arról ugyanis megfeledkeznünk, hogy a Karl Urban alezredes, megbízott ezredparancsnok (17. határhozrezred) által szeptember közepétől életre hívott felkelés áterjedt a Szilágyságra, Kővár-vidékre és Szatmár megyére. Számítani lehetett arra, hogy Urban a máramarosi románságot is fel kívánja lázítani. A veszéllyel az első felelős magyar kormány is tisztában volt, mivel még augusztus végén királyi biztosnak nevezte ki Mihályi Gábort. Az utóbbi határhöz egy sor partiumi és észak-keleti megye mellett kiterjedt a 17. (2. román) határhozrezred területére is. Tevékenységét br. Vay Miklós erdélyi teljhatalmú királyi biztossal együtt működve kellett végeznie. Míg a ruszin lakosság — ahogyan Solymosi József helyesen megállapítja — lojális maradt a magyar kormányzathoz, addig a román felkelés Észak-Erdélyből áterjedt a Partiumra és Máramaros megyére. Az utóbbira a szerző is utal, ugyanakkor az erdélyi események ismertetése munkájában elmarad. E téren indokolt lett volna Silviu Dragomir román történész okmánytárának köteteit forgatni, hiszen ezek számos, a máramarosi román mozgalmakra vonatkozó kútfőt is tartalmaznak. (Revoluția Românilor din Transilvania in Anii 1848–49) Ugyanígy fontos lett volna az 1998-ban megjelent, *Szabolcs vármegye 1848–1849-ben* című kötet forrásainak hasznosítása, mivel a kiadvány több olyan iratot is közöl, amely a két törvényhatóság levelezését tartalmazza a Szabolcs által küldött nemzetőri segítség tárgyában. Mihályi Gábor tevékenységének felvázolásánál a szerző támaszkodhatott volna a nemrég elhunyt kiváló erdélyi történész, Csetri Elek munkáságára is. Végül nem önrklámként, de szeretném felhívni a szerző figyelmét e sorok írójának, a Hadtörténelmi Közlemények 2011/1. számában megjelent stúdiumára, amely Erdély és a szomszédos megyék — köztük Máramaros — hadszíntérré válását mutatja be az 1848. évben. Az utóbbi azért fontos, mert Urbán máramarosi novemberi betöréseinek kudarcaihoz csak a román lakosság lojalitása vezetett, hiszen Borsa lakosságát sikerrel lázították fel a megyei kormányzattal szemben, hanem az, hogy a betört egységek inkább népfelkelőkből álltak, így azok visszaszorításához a helyi és más megyei nemzetőri erők is elegendőek voltak. Ugyanakkor a román határőrök és felkelők december 3-i betörésénél érdemes lett volna arra utalni, hogy arra a lehetőséget Katona Miklós őrnagy november 24-i dési veresége idézte elő.

A kötet nagyon fontos és színvonalasan elkészített fejezetét képezi a régió 1848 őszi hadszervezési eredményeit bemutató rész. Őszől ugyanis fontos kérdés volt a régió biztosítása a forradalmi kormányzat számára. Bár azt itt állomásozó soralakulatok többsége ellenséges magatartást tanúsított az Országos Honvédelmi Bizottmánnyal szemben, az utóbbiak rövidesen elhagyták az országot, az-az Galíciába vonultak. Ennek következtében sikerült átvenni az irányítást a munkácsi vár felett, amely ugyan nem volt hadászatiilag jelentős erőd, de kítűnő bázisa lett a későbbi haderőszervezésnek, hadiiparnak és határvédelemnek. A továbbiakban Solymosi József bemutatja a régióban szervezett magyar alakulatokat. Ezek közül kiemelkedett az 1848 szeptemberétől felállított 21. honvédzászlóalj, amelybe számos ruszin nemzetiségű újonc is belépett. Emellett fontos megemlítenünk a megyei önkéntes nemzetőri alakulatokat, melyek a rendfenntartásban és a határőrzésben meghatározó szerepet játszottak. (pl. beregi önkéntes század) A szerző utal arra, hogy a régióból sokan beálltak 1848-ban Újházy László kormánybiztos Pozsony megyei vadászcsapatába.

Érdekes színváltást képezik az északkelet-magyarországi történéseknek a Galíciából beszi-várgó lengyelek ügye, akikből már 1849. január elején önálló alakulatot kívántak felállítani. 1849. január 10-én Mieczyslaw Woroniecki őrnagy érkezik Máramarosba, őt azonban rövidesen Erdélybe vezénylik. Ezt követően Henryk Rembowski őrnagy próbálkozik meg az alakulat-szervezéssel, az ő csapatába 300 ruszin újonc is beállt. Rembowskival azonban sok probléma volt, fegyelmezetlenségét és engedély nélküli galíciai betöréseit a magyar hadügyi vezetés nem sokáig tolerálta és hadbírság elé állították.

Az 1849 tavaszától meginduló újabb szervezési folyamatban a régióban alakult meg a 91. (Bereg), 105. (Máramaros) és a 106. honvédzászlóalj. (Ung) Emellett a térség lakossága adta az 1. honvéd vadászrezd 7. osztályának állományát. Nem szabad azonban megfeledkeznünk az önkéntes nemzetőrségekről sem, melyek közül kiemelkedett Dercsényi István kapitány lovas száza-

da. Végül a szerző ismerteti a 19. hadosztály (Kazinczy Lajos ezredes hadosztálya szervezésének eseményeit).

Északkelet-Magyarország — tekintettel arra, hogy mindvégig a magyar kormányzat igazgatása alatt állt — nagyon fontos szerepet játszott a szabadságharc gazdasági hátterének biztosításában. Míg 1848 őszéig elsősorban önkéntes felajánlások történtek a „haza oltására”, addig októbertől az önvédelem anyagi-technikai biztosításáról a régióknak magának kellett gondoskodnia. A Munkács környéki vasbányák és a városban lévő kohó lehetőséget teremtett a lőszer- és löveggyártáshoz. Máramarosban, Kabolapolyánán pedig már nagyon korán, 1848 őszén megindult az ágyúkészítés. Ennek bemutatásánál indokolt lett volna a neves erdélyi történész, Bözödi György kiváló tanulmányára támaszkodni, amely helyi források feldolgozásával mutatja be az 1848–49. évi máramarosi fegyvergyártást. (Bözödi György: A máramarosi fegyvergyártás 1848–49-ben. In: Székely századok. Történelmi tanulmányok. Csíkszereda, 2002. 221–233.) A lőszerkészítés pedig a már említett Munkácson, Kabolapolyánán és Turjaremetén folyt. Emellett – Szabolcs megye megrendelésére lőfegyver-, pontosabban puskakészítés folyt az Ung megyei Felsőremetén.

A következő nagyobb tematikai egységben a szerző a galíciai határvédelem megszervezését és az itt folytatott harcokat mutatja be. Solymosi József helyesen mutatott rá arra a tényre, hogy a galíciai fő-hadparancsnokság a rendelkezésére álló erővel sokkal nagyobb teljesítményre is képesebb lehetett volna a betörései által. A passzivitás okai többfélék lehettek. Egyrészt maga Galícia parasztfelkelései és forradalmi mozgalmai által egy forrongó tartomány volt. Másrészt úgy tűnik, mintha a császári hadvezetés nem rendelkezett volna megfelelő hírszerző háttérrel a régióban. Betöréseiket — noha erősebb, kiképzettebb alakulatokkal hajtották végre — képtelenek voltak kiaknázni. Itt azonban érdemes lett volna párhuzamot vonni az 1849. február eleji észak-erdélyi történésekkel, azaz Karl Urban ezredes és a bukovinai császári erők kétszeri sikeres betörésével. Az utóbbit ugyanis a galíciai főhadparancsnokság alárendeltségébe tartozó bukovinai császári alakulatok hajtották végre, mégpedig oly sikerrel, hogy a magyar hadvezetés egyelőre kénytelen volt félretenni a Nagyszeben elleni támadás tervét. Maga József Bem vezérőrnagy vonult Ignaz Dammwalden von Malkowsky altábornagy ellen. Bár az utóbbinak megvolt a lehetősége a sikerre, Wilhelm von Hammerstein-Equord lovassági tábornok, galíciai fő-hadparancsnok a február 23-án kelt levelében egyenesen leváltással fenyegette meg őt, ha nem vonja ki csapatait Észak-Erdélyből, mivel attól félt, ha a magyar csapatok Máramaros felől betörnek Galíciába, nem tud velük szembe kellő számú erőt állítani. Azaz Hammerstein túlértékelte az északkelet-magyarországi magyar katonai kapacitás teljesítőkéességét és lehetőségét. Ettől függetlenül a későbbiek folyamán mégis hozzájárult a Barco-dandár betöréseikhez, amely — a nagyobb létszáma, jobb felszereltsége és kiképzettsége ellenére — nem tudott eredményt felmutatni, sőt az 1849. április 21-én vívott podheringi ütközetben alulmaradt a nála gyengébb honvéd és nemzetőr alakulatokkal szemben. Az ütközetben kiválóan működött a honvédtüzérség, de a honvédek is keményen helytálltak. Válaszcspapásként Riczkó Lőrinc százados betört Galíciába és feldúlta Wolosate községet. Akcióját azonban felsőbb utasítás nélkül hajtotta végre, így az értelmetlen pusztításért Kossuth — Eötös Tamás kormánybiztos jelentése nyomán — hadbíróági eljárást indított Riczkó ellen.

Szintén alapos elemzés során nyerhetünk képet a munkácsi vár 1848–49-es szerepéről és jelentőségéről. Komoly eredménynek tekinthető, hogy az erődöt a parancsnok Franz Laube őrnagy „aknamunkája” és az idegen kiegészítésű alakulatok ellenszenvé ellenére is sikerült biztosítani a magyar kormányzat számára 1848 októberében. Az utóbbiban meghatározó szerepet játszott Eötös Tamás kormánybiztos és nemzetőr őrnagy. Ezt követően — Franz Schlik altábornagy betörése miatt — rövidesen elrendelték a vár megerősítését és tüzérséggel való ellátását. Itt a szerző hangsúlyozza, hogy a lövegek és azok lőszer javadalmazása a fentebb már említett helyi hadiüzemekben készült. Bár az erőd egy komolyabb ostromot még így sem bírt volna ki, de hadászati bázisnak kiváló volt, emellett biztos pont volt a határvédelem szempontjából. Ennek legfőbb bizonyítéka, hogy a vártüzérség részt vett a podheringi ütközetben és komoly szerepet játszott a győzelem kivívásában. 1849. január 15-én a várparancsnok Mezőssy Pál százados lett, aki Munkácsot hadi- és élelmékészlettel töltötte fel. Ebben az időszakban kezdte meg a működését a várkórház is. Júniustól a vár a Kazinczy hadosztály törzsének központja volt, majd annak elvonulása után (június 29.) Mezőssy tovább erősíti a várat és készül a sikeres védelemre. Erre szükség is volt, mivel az orosz csapatok augusztus 16-án körülférték Munkácsot és megadásra szólították fel a várőrséget. Emellett megküldték Görgei Artúr vezérőrnagy Kazinczy Lajos ezredeshez írt, kapitulációt javasoló levelét. Ennek ellenére a vár haditanácsa elutasította a fegyverletételt, fegyverszünetet kötöttek a cári csapatokkal és 3 tisztek küldtek tájékozódni. Ezzel egyidejűleg megér-

kezett Görgei Mezőssyhez Nagyváradról írt levele (augusztus 24.), melyben a várórséget megadásra szólítják fel. Ennek hatására, illetve a beérkező tisztek jelentése nyomán a várórség augusztus 26-án feltétel nélkül megadta magát.

Szintén fontos fejezetét képezi a kötetnek a 1849 júniusától, Ung, Bereg és Máramaros megyékben alakított Kazinczy hadosztály története. Kazinczy Lajos ezredes rövid idő alatt komoly eredményeket ért el az új alakulatok szervezésében, valamint felismerte a hadianyaggyártás fontosságát. Az már a magyar hadvezetés hibájának tekinthető, hogy a hadosztályt nem vonták be az erdélyi harcokba, az augusztus elejéig elsősorban a határvédelmet biztosította. Kazinczy viszonylag későn, augusztus 6-án indult el Munkácsról Erdély felé, majd rövidesen egyesült a visszavonuló kolozsvári és székelyföldi hadosztályok maradványaival. Végül augusztus 25-én kapitulált Zsibónál.

A kötet végén Solymosi József a kutatási eredményeit az alábbiak szerint összegzi:

- A régió komoly szerepet játszott a haderőszerzésben és a hadiiparban.
 - A közigazgatás kiválóan működött, így a nemzetiségek lojalitását is sikerült biztosítani.
 - Munkács várának biztosításával és megerősítésével sikerült egy kiváló hadművelési bázist létrehozni mind a határvédelem, mind a haderőszerzés és hadiipar számára.
 - Bár a galíciai császári erők létszáma is messze elmaradt a tartomány biztosításához szükségesétől, a 3600 fős Barco dandár tehetségesebb parancsokkal eredményt is fel tudott volna mutatni.
 - Bár Kazinczy Lajos ezredes a hadosztály rövid időn belüli létrehozásával komoly teljesítményt ért el, alakulatainak kiképzettsége és felszereltsége messze elmaradt a kívánatostól.
- A kötetet létszámkimutatások, hadrendek és térképek, valamint személynév- és helynévmutató zárja.

Záróképpen megállapíthatjuk, hogy a recenzens csak elismeréssel tud nyilatkozni a kötet szakmai színvonaláról. Solymosi József munkája hozzájárul az 1848–49-es szabadságharc történetének alaposabb megismeréséhez, szilárd alapot nyújtva a későbbi összefoglalások és szintézisek szakmai hátteréhez.

Süli Attila

Kovács István

BEM TÁBORNOK, AZ ÖRÖK REMÉNYEK HŐSE
Magyar Napló, Budapest, 2014. 350 o.

Jelen recenzió három szempontból kívánja bemutatni Kovács István legújabb Bem tábornokról szóló könyvét. Először is megkísérli elhelyezni a könyvet a szerző eddigi munkásságában, összevetve azt korábban írott Bem-életrajzaival. Másodsorban, immár a műre mint önálló munkára tekintve annak stílár- és tartalmi összefoglalóját kívánja nyújtani, kiemelve annak stílusát, főbb csomópontjait, szerkesztési elveit és forrásait. Végül a harmadik szempont annak eldöntése lesz, mennyiben felel meg a könyv a szerző saját, az előszóban feltett kérdésére.

Noha Kovács István az előszóban 1968-as erdélyi útját említi a Bem tábornokról szóló könyv megírásának fő motivációjaként, már több mint egy évtizeddel korábban, 1954-ben letett egy hatalmas monográfiát az asztalra e tárgyban (*Kovács István: Bem József (Hadtörténelmi Intézet, 1954)*). A Hadtörténelmi Intézet felkérésére írott mű Bem életét kilenc szakaszra osztva tárgyalta. Elsősorban a hadi eseményekre koncentrált, azokat fejtette ki bőséges forrásanyag felhasználásával, természetesen az akkor uralkodó marxista szellemben. Negyedszázaddal később ennek egy rövidített, csak az erdélyi és bánáti vonatkozású részeket tartalmazó, kevesebb idézettel dolgozó változatát a Zrínyi Katonai Kiadó jelentette meg (*Kovács István: Bem a magyar szabadságharcban Zrínyi Katonai Kiadó, 1979*). A szerző következő, 1983-as Bem-életrajzában (*Kovács István: Így élt Bem József (Móra, 1983. Második kiadása: Kovács István: Bem apó. Kaláka, 1999)* — feltehetően részben a fent említett erdélyi út, részben a kiadói szándék hatására — azonban már másféle megközelítést alkalmazott: regényszerűvé, emberközeli formálta az életrajzot, s a „száraz” hadtörténelmi adatok helyett inkább találó életképeket, jellemzéseket sorakoztatott fel, immár bőséges képanyaggal is kibővítve a művet.

Ez a változat szolgált alapul a recenzió tárgyát képező könyvhöz, amely az előbbi anyagát átvette, és azt további, nem hadtörténelmi tárgyú anyagokkal bővítette. (A sorozatos változtatá-

soknak természetesen nem csak a változó írói koncepció, hanem az időközben felgyülemlett újabb kutatási eredmények, így a szerző saját kutatásai mellett pl. a '70-es években Erdély társadalmi-nemzetiségi viszonyairól megjelent román és magyar tanulmányok is irányt szabtak.) A 2014-es kiadásban tehát új fejezetek jelentek meg, amelyek részben Bem politikai tevékenységét, részben az erdélyi politikai-társadalmi viszonyokat világitják meg, vagy pedig további személyes sorokat, életutakat mutatnak be.

Ezzel el is érkeztünk második szempontunkhoz, a könyv stílár- és tartalmi bemutatásához. Olvasmányos, néhol szinte regényszerű, verseket is tartalmazó életrajzról van szó, amely így valahol félúton van a hadtörténelmi tanulmány és a népszerű ismeretterjesztő mű között. Az események bemutatását időnként egyéni sorsok, életpályák bemutatása szakítja meg, amely olykor zavaró is lehet, mindenesetre további elemekkel gazdagítja a korszak ábrázolását. Ami a forrásokat illeti, lengyel és magyar levéltári forrásokon, forráskiadványokon kívül a szerző bőségesen hasznosította — a szabadságharc erdélyi történeténél megkerülhetetlen Gyalóky mellett — a korszerű hadtudományi irodalmat (Hermann Róbert, Csikány Tamás, Roman Łoś stb. művei), illetve a Bem erdélyi hadjárataival kapcsolatos emlékiratokat (Teleki, Csány, Czetz, Rucki, Újfalvi, Imreh, Bauer vagy akár Petőfi visszaemlékezései). A kötetet az említett — elsődleges és másodlagos — lengyel források használata különösen értékesé teszi.

A könyv első fejezete Lengyelország 18. század végi felosztásával foglalkozik, ami érthető, hiszen Bem életének története nem választható el hazája sorsától. A II–III. fejezetben Bem ifjúkoráról, katonai pályája kezdetéről és a Napóleon seregében történt szolgálatáról esik szó. Az 1812-es orosz hadjárat és Gdańsk 1813-as (sikertelen) védelme Bem első katonai tapasztalatát jelentette. Ezután két fejezet foglalkozik az 1815 és 1830 közötti „békeévekkel”. Miután Bem 1826-ban leszerelt, hadmérnöki tudását a polgári életben próbálta kamatoztatni. E fejezetek érdekessége éppen az, hogy Bem nem katonaként, hanem magánemberként mutatja be, aki mindig hasznos elfoglaltságot keres, ugyanakkor életéből meglepő módon hiányoznak a nők.

A VI–VIII. fejezetek a Lengyelország történetében és Bem életében is kulcsfontosságú eseménysort, az 1830–31-es „novemberi felkelést” és az erre következő orosz-lengyel háborút ismertetik. Érdekes a lengyel tavaszi hadjárat bemutatása, amelynek szereplőit a szerző igyekszik jellemezni, teljesítményüket — lengyel történetesek segítségével — méltatni. Egy-egy fejezet foglalkozik az 1831. májusi osztrólenkai csatával, ahol Bem a vereség pillanatában indított rohamával hiúsította meg az orosz üldözést és a lengyel had szétverését, majd Varsó védelmével. Itt jelenik meg Bem „negatív alteregója”, Dembiński tábornok alakja, akiről a szerző jogosan fogalmazza meg lesújtó véleményét. Milyen jó lenne, ha a magyar szabadságharc e kártékony fővezérééről is részletes életrajz készülne! (Maga Kovács röviden írt Dembińskiről: „...Mindvégig veletek voltunk”. Lengyelek a magyar szabadságharcban. Osiris, 1998. 159–172.)

Életrajz esetében szinte elkerülhetetlen, hogy a szerző elfogult legyen főhőse iránt. Kovács István javára írandó, hogy Bem életének néhány sötétebb pontját sem hagyja említetlenül. Ilyen a varsói csata sorsdöntő napjáról való elkésése, illetve a lengyel szabadságharc utáni emigrációban való ellentmondásos szerepe (például a portugáliai lengyel légió szervezése), amely egyáltalán nem növelte népszerűségét honfitársai között.

A X. fejezet Bemnek az 1848. októberi bécsi forradalomban betöltött vezető szerepével foglalkozik. A szerző itt is számtalan kisebb epizóddal, párbeszéddel igyekszik élővé tenni az eseményeket. A XI. fejezet a tábornok Magyarországra kerülését és erdélyi fővezéri kinevezését ismerteti. Ezután egy fejezet Erdély 1848-as társadalmi, etnikai és politikai viszonyait, a román felkelést és a cs. kir. csapatok ellenforradalmi fellépését mutatja be.

A XIII. fejezettől kezdődik Bem erdélyi hadjáratainak bemutatása. A szerző hét fejezeten át ismerteti, hogyan szervezte újjá Bem a szétvert erdélyi honvédsapatokat, hogyan ment át ellentámadásba és tisztította meg Észak-Erdélyt Urban ezredes csapataitól, majd a Nagyszeben elleni első támadása után hogyan szenvedett súlyos vereséget Vízaknánál, hogyan vonult vissza „négy nap ágyúdörgés” közepette, majd hogyan tért vissza a piski ütközetben aratott győzelemmel. A vízaknai vereség esetében a szerző nem mentegeti, bár nem is emeli ki Bem felelősségét az elhamarkodott ellentámadásban, a dévai visszavonulást és a piski győzelmet viszont jogosan Bem legszebb hadi sikerei között méltatja.

Az erdélyi hadjárat áttekintését itt két új fejezet szakítja meg, amelyek közül az első Bem székely telepítési terveit, a második az erdélyi sereg néhány honvédjének sebesülését és ellátását, illetve haláluk után családjuk segélyezését mutatja be. Ezután a XXII. fejezet Nagyszeben 1849. márciusi elfoglalását ismerteti, amely után kiemeli Bem amnesztiarendelét és a bukaresti angol

konzullal folytatott tárgyalásait. Végül a következő fejezet Erdély felszabadításának leírásával zárja le Bem tavaszi hadjáratát.

A következő négy fejezet az 1849. áprilisi rövid békeidőszakot mutatja be. Külön fejezet foglalkozik a Moldvát megszálló orosz sereggel történő sikertelen kapcsolat felvételi próbálkozásokról. Két fejezet a magyar–román együttélés nehézségeit világítja meg különböző nézőpontokból, így például az etnikai tisztogatások utáni igazságszolgáltatás mérséklés és megtorlás közötti ingadozását vagy a román többségű területeken folytatott újoncozás bonyodalmait (a román honvédek egy részét inkább Erdélyen kívül kívánta felhasználni a magyar kormány). Végül egy fejezet a Bem személye körüli magyar és lengyel legendákról beszél, amelyek közül az előbbieket kialakulásában nem kis szerepe volt Bem segédtisztjének, Petőfi Sándornak is.

A XXVIII. fejezet Bem és Perczel bántási hadjáratát mutatja be, nem hagyva említés nélkül a Bem és Vécsey közötti, alaposan elmérgesedett hatásköri vitát sem. Ezután, Bem Mehádiafördön töltött napjai és a Hatvani Imre támadása miatt sajnálatosan meghiúsult magyar–román tárgyalások leírása után, a XXX. fejezet rátér az orosz beavatkozásra.

A XXXI-től kezdve öt fejezet mutatja be az erdélyi nyári hadjáratot. Ez a szerző szerint „majdhogynem valóban mesedráma, amelyben a hős egymás után csapkodja le a tűzokádó sárkány fejét, de a helyükön egyre több és egyre veszedelmesebb nő ki”. (Kovács 2014 6.) Ez az értékelés szerintünk túlzottan elfogult Bem hiányosságai iránt. Noha Kovács jól jellemzi az erdélyi magyar sereg tapasztalatlanságát, a képzett tisztek hiányát és a fegyverrel-lőszerrel való ellátatlanságot, nem rója fel Bemnek azt, hogy az erdélyi sereget hat hadosztályra bontva, tehát szétदारabolva szinte maga kínálta fel az orosz „sárkánynak” azt, hogy részenként semmisítse meg a magyar védelmet.

E fejezetek tehát a beszercei ütközetek, a moldvai hadjárat, a segesvári vereség (amely a könyv egyik legrészletesebben bemutatott ütközete), majd az erdélyi magyar sereg Nagycsúrnél bekövetkezett végső szétverésének bemutatásával zárják le Bem erdélyi fővezéri működését. A XXXVI. fejezet a temesvári csatát mutatja be, amelynek kapcsán természetesen a fő kérdés az: miért vállalta Bem a csatát ilyen kedvezőtlen körülmények között? A szerző ezt főleg a fővezérség kérdésére vezeti vissza: Bemnek egy győztes csata kellett volna ahhoz, hogy Görgeivel szemben átvehesse a rábízott teljes magyar honvédsereg irányítását.

Temesvárnál azonban a szabadságharc elveszett. A következő fejezet az ország elhagyását mutatja be, kitérve a tábornokot segítő Maderspach Károly és felesége szomorú sorsára. A könyv utolsó, XXXVIII. fejezete Bem török földön, Murád pasaként eltöltött utolsó két esztendejét és halálát ismerteti. A fejezetet és a könyvet Cyprian Kamil Norwid lengyel költő Bem haláláról írott *Gyászrapszódiája* zárja.

Végezetül térjünk rá a harmadik szempontra: arra, hogyan lesz Bem tábornok „az örök remények hőse”. A szerző kiemelt feladatának tartotta annak megfjtését: „mi a titka annak, hogy Bem nem ismerte a reménytelenség fogalmát, a reménytelen helyzetet, amely egyént és közösséget lefegyverez, megadásra bír, elszívja életerejét, szétzülleszt”. (Kovács 2014 5.) A titok nyitjára voltaképpen nem derül fény, csupán annyi választ kapunk, hogy Bem igazi forradalmár volt, aki készen állt egy eszme (a szabadság, különösen Lengyelország szabadsága) érdekében feláldozni az életét, és ettől semmilyen akadály nem téríthette el. Ugyanakkor maga a tény valóban szembeötölő a fejezetek olvasása közben: legyen szó már-már veszített csatáról (Osztrólenka, Piski) vagy a harcot lehetetlenné tevő békeévekről (Galícia, a francia, majd élete végén a török emigráció) – Bem tényleg nem ismerte a csüggedést. És ebben a könyv méltó emléket állít neki, a 19. századi lengyel és magyar történelem egyik főszereplőjének.

Valló Gábor

Glósz József

A RENDISÉG ALKONYA. VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK Wosinsky Mór Megyei Múzeum, Szekszárd, 2014. oldalszám?

A kötet jó érzékkel és megfontolt ítélet alapján egyesíti *A rendiség alkonya* cím alatt Glósz Józsefnek a 18. és a 19. századdal foglalkozó válogatott tanulmányait. Egyre többen vélik ugyanis úgy, hogy a 18. század történetét a 19. századétól elválasztó kora újkor – modernitás határvonal

olyan dolgokat vág el egymástól, amelyek szervesen összetartoznak. A „kései feudalizmus” szerencsétlen marxista fogalma helyén a „kései rendiség” terminusa tudja talán a legjobban leírni a szatmári békétől az 1848-as forradalomig tartó időszakot. A *rendiség alkonya* cím ennek a gondolatnak a költői kifejezése, és az olvasó eszébe méltó párhuzamként Johann Huizinga klasszikusát, *A középkor alkonyát* idézi.

A kötetet alkotó 15 tanulmány 1983 és 2011 között jelent meg eredetileg magyar és német nyelven, itthon és külföldön, folyóiratokban és konferenciakötetekben: vagyis bő negyedszázad munkásságának esszenciáját tartjuk a kezünkben. Többnyire rövidebb lélegzetű írásokról van szó, ami megkönnyíti annak a dolgát, aki inkább csak beleolvasna a kötetbe. A politikával és — mivel mélyebb, strukturális összefüggéseket boncolgató írásokról van szó, helyénvalóbb kifejezéssel élve — a hatalomról szóló tanulmányokat a nemességet tárgyaló társadalomtörténeti szemléletűek követik (gazdaság- és kultúrtörténeti felhangokkal), míg végül a hangsúly Glósz József szűkebb pátriájának a 19. századi történetére kerül: a Tolna megyei városokra, az itt élő polgárokra és parasztokra. Ezen tanulmányok háttérben ott állnak a szerző nagyobb lélegzetű munkái: a Tolna megyei középbirtokos nemesség anyagi viszonyaival foglalkozó monográfiája, amely kandidátusi disszertációja volt, vagy éppenséggel a Kölesdről, Szakadáról vagy Tolna városáról szóló monográfia. Így ebben a kötetben a szerző munkásságának szinte minden vonulata megjelent, összegzését nyújtva egy komoly történész termékeny pályafutásának. Kivételt egyedül a gabonakereskedelem témaköre jelent, melyről ebben az évben publikált Glósz József úttörő monográfiát.

Jelen kötet első három tanulmánya a 18. századdal foglalkozik. A szatmári békéről szóló, „lényeglátó realizmussal” megírt tanulmány érzékelteti, hogyan vetült rá 1849 árnyéka 1711-re a történeti köztudatban, azt a végtelenségig eltorzítva: a Rákóczi-szabadságharcról szólva a kudarcot szokás ismerni, nem pedig a sikert, amely helyreállította Magyarországon a rendi dualizmust, és éppen abban az évszázadban, amelyben az abszolutista hatalomgyakorlás alig engedett tért a politikai participációnak Európa országainak nagy többségében. Glósz József eredeti történeti koncepciója szerint a Habsburg állam kormányzata és a magyar rendek már a 17. század utolsó harmadában ráébredtek arra, hogy kompromisszumra vannak ítélve: Magyarország függetlensége elképzelhetetlen, de kormányzásakor a rendeket nem lehet megkerülni a közigazgatás és az igazságszolgáltatás terén. A Rákóczi-szabadságharcot ezért nem egy alkotmányos konfliktus, hanem szociális problémák magyarították, és a szatmári megegyezés visszatérés volt a kormányzat és a magyar földesurak egymásrautaltságára épülő kompromisszumhoz — a jobbágság rovására. (Hogy azután a század közepén már a jobbágság keresse a felvilágosult abszolutizmus szövetségét a földesúri terhek enyhítése céljából — ahogy ezt Glósz József második tanulmányában megállapítja. Mária Terézia pedig politikai ellenfelei, a magyar földesurak hatalmi bázisát kívánja ezzel az együttműködéssel szűkíteni.) Megjegyzem, hogy az események értékeléséhez a magyar rendek adó-megajánlási jogának vizsgálata talán érdemi új szempontot adhat, illetve sok igazság van azokban az érvekben is, amelyek a Magyar Királyság és a Habsburg birodalom többi, örökösnek nevezett tartományja fejlődésének útját csak az 1740-es évek végén, az úgy nevezett haugwitz-i reformok után látják végleg széttartónak.

Glósz József kötetének harmadik, eredetileg másfél évtizeddel ezelőtt megjelent tanulmányában jó érzékkel mutatott rá a magyar elit átalakulására: a politikai vezető szerep a nagybirtokos arisztokrácia kezéből a reformkorra átcúszott a középbirtokos nemesség és a nemesi értelmiség kezébe. De talán nem kielégítő magyarázat erre az arisztokrácia bécsi udvaroncá válása (hisz ez csak a leggazdagabbak számára lehetett valós opció) vagy a nemzeti identitás feladása és az idegenné válás (amelyre túl sok az ellenpélda). A Bécs kegyéből a kormányzókat vezető elit tagjai sem váltak bizonyára mind súlytalanná, nem kerültek feltétlenül légüres térbe. Ezen tanulmányok közös jellemzője a pontos elemzés, a logikus végkövetkeztetésig elvitt precíz gondolatmenet, a tabudöntéstől sem visszariadó szellemi bátorság, amely sok esetben vitára ingerel. De ez nagyon jó, mert a diskurzus, a vita viszi előre a történetírást. Sajnálatos minősítője a magyar történész közéletnek, hogy Glósz József tézisei, elméletei és megállapításai mindezekig alig váltak érdemi reflexió tárgyává.

A kötet első tematikus egységében még egy érdekes tanulmány szól a Tolna megyében a reformkorban hozott meglepően széleskörű magyarosító intézkedésekről – amelyek a megye német lakosságának arányát azonban feltehetően mégsem csökkentették. Az állam, a nagybirtok és a vármegye szolgálatában álló, de liberális meggyőződésű, társadalmi kapcsolatai révén a birtokos társadalomba integrálódó nemesi értelmiségről pedig a Pesti Hírlap baranyai tudósítójának fel-

adatát egy ideig ellátó ifjabb Hainer Ignác pályafutása alapján kapunk részletgazdag képet. Mivel ő Batthyány Kázmér gróf titkára lett, 1847–1848-ban kelt levelezéséből e mozgalmas korszak színes képe bontakozik ki: igazi „történelem alulnézetből.”

A Tolna vármegyei jómódú birtokos köznemesség anyagi (pénzügyi, gazdasági és életmód-beli) viszonyait taglalja négy tanulmány, amelyek együtt a kötet középső blokkját alkotják. A hitelezés reformkori rendszerének alapos közgazdasági ismereteket megkívánó szisztematikus áttekintése arra a meggyőző következtetésre vezet, hogy a jómódú birtokos nemesség eladósodása egyes családokat különösen érintett (főleg a Döry és a Perczel famíliákat), és az 1840-es években kulminált. Fő okaiként magának a birtokszerzésnek és a gazdaság kiépítésének eredeti terheit, a birtokok osztódását, a mezőgazdasági jövedelmek időnkénti alacsony szintjét és az ezekkel gyakran összhangba nem hozott életvitelt lehet megjelölni. A következő tanulmány a birtokosztódási és eladósodási folyamatokat mutatja be. A negyvenes évekre a tartozás több esetben elérte a birtok teljes értékét. Ezekben az esetekben az ősiség eltörlése a kegyelemdőfést adta meg a birtokosoknak. Ezen ismert folyamattal szemben Glósz József azonban egy kisebbség gazdálkodásának sikeres modernizációját is be tudja mutatni a tengelici birtokkomplexum példáján, ahol nagyszabású állattartást és szántóföldi takarmánytermesztést végeztek jórészt bérmunkára építve, és a gépesítés is korán megjelent. Ennek a gazdaságnak nem jelentett katasztrófát a jobbágyfelszabadítás, és ki tudta használni az ötvenes években megnyíló lehetőségeket.

Ugyanakkor további tanulmányaiban a szerző kiegészíti ezt — a gazdasági viszonyok meghatározó súlyát sugalló — képet, hisz joggal hangsúlyozza, hogy a gazdasági érdekek önmagukban még nem magyarázzák kielégítően a nemesség politikai állásfoglalását, különösen nem a polgári átalakulás előmozdítását. Társadalomtörténeti vizsgálatában Glósz József a nagymértékű differenciálódást hangsúlyozza (mind a nemzetségek között, mind az egyes közbirtokosságok tagjai között). Bemutatja, hogy Tolna megye jómódú birtokos családait a birtoklás és a rokonság számai kapcsolták össze néhány lokális nemesi társasággá. Előbb e közösségek szövetségei uralták a vármegyét egymással rivalizálva, később pedig a politikai nézetek váltak az egyik legfontosabb közösségformáló tényezővé. Átfogóan vizsgálja a jómódú birtokos nemességet a földbirtoklás, a hivatalviselés és társadalmi kapcsolatrendszer tekintetében. Mivel a házasság a társadalmi presztízs legjobb mércéje, ezek elemzését is elvégzi a szerző. Bemutatja azt a helyzetet, amely a század derekán a szolidaritás felmondására kényszerítette a családok többségét: a státusz és az ehhez szükséges jövedelem fenntartása az ebben részesülők körének szűkre vonásával volt csak biztosítható: a birtokos nemesség társadalmi helyzetét tekintve szétszakadt. *A kúria és lakói* című tanulmány a Tolna megyei birtokos köznemesség saját kezelésű gazdaságát és az ennek középpontjában elhelyezkedő nemesi udvarházat egyszerre teszi beható gazdaság- és társadalomtörténeti vizsgálat tárgyává, amelyben a kúria maga — idézem — „társadalmi státuszhoz, vagyoni helyzethez kötött életformát” testesített meg. Figyelemmel kísérhetjük azt a folyamatot, amelynek során a nemesi gazdálkodás válsága a 19. század derekára a kúria által szimbolizált életforma válságává vált. Ritkán olvashatunk ilyen megalapozott és részletes életmód-történeti elemzést a 18–19. századi nemességről, megtűzdelve olyan frappáns megállapításokkal, mint a következő: „a táblabíró legnagyobb ellensége nem a bécsi udvar, netán az engedetlen jobbágy, a perlekedő rokon vagy éppen uzorás hitelező, hanem az unalom volt.” (123.)

A könyv utolsó blokkjában a mezővárosi közösségekre fókuszál a szerző. Kölesdről megtudjuk — és ez inkább szabály, mint kivétel lehetett a kor Magyarországon —, hogy az úrbérrendezés alkalmával a parasztok és az uradalom összejárásával a paraszti szántóknak csak mintegy a fele került rögzítésre az urbáriumban, a többit kivonták az állami adózás alól. Később azonban az uradalom felmondta a kölesdi jobbágyokkal kötött külön kontraktust, és az urbárium alapján egyre több szántót és különösen rétet vont magához. A legfontosabb azonban az, hogy a majorsági földek a szántó- és rétterületnek így is csak a hetedrészt tették végül ki, sőt a földesúri terjeszkedés ellenére is nőtt a szántóknak és a réteknek a jobbágyok kezén lévő úrbéres területe, vagyis még mindig elég feltörhető parlag volt Kölesd határában, és a művelésbe vont földek gyarapítása elsősorban ebből a forrásból ment végbe. Ez azért érdekes, mert a magyar történetírás hagyományosan túlértékeli a kora újkori majorságok szerepét, pedig már Benda Gyula megállapította, hogy „legnagyobb kiterjedése idején, a 17. század közepén sem érték el a földesúri szántók, a majorsági vetésterület az ország szántóinak 10 százalékát.” (Társadalomtörténeti tanulmányok. Budapest, 2006. 234.)

Egy érdekes 19. század eleji helyi konfliktus kapcsán vizsgálódik Glósz József Szekszárdot illetően, és feltárja annak gazdasági és társadalmi hátterét: az elégedetlenség a napszámosok,

kézművesek és zsellérek egzisztenciális bizonytalanságát fejezte ki. A következő tanulmány a 19. század közepi Szekszárd arculatát vázolja fel, amelyet a szőlészet-borászat és a vármegyeszékhelyi mivolt határoztak meg. Ehhez hasonló, csak nagyobb lélegzetű és ezért elmélyültebb elemzés foglalkozik Tolna mezővárossal a 19. század első felében, feltérképezve ennek teljes gazdasági életét az intenzívebb szántóföldi kultúrák elterjedésétől a céhes keretektől kilépő kézműiparon és halászaton át a hajóvontatás és fuvarozás jelentette lehetőségeikig. A címével ellentétben hihetetlenül izgalmas kérdést felvető *Zsellérek és töredéktelkes jobbágyok a munkaerő- és árupiacon a 19. század első felében* című fejezetben a szerző a század végének nagy problémáit már a jobbágyfelszabadítás előtti időkre vezeti vissza azzal, hogy rámutat: az önellátó paraszti gazdaság köréből már a század első felében többmillió tömeg lépett ki. A 19. század első és második felének folyamatait összekapcsolva Glósz József a megszokottól egészen eltérő képet sugall a magyar gazdaság és társadalom fejlődéséről. Ebben a kötetet záró rövid tanulmányban nyilvánul meg talán a legjobban a szerző gondolkodása, amely a makroszintű áttekintés képességét, az összefüggések felismerését egyesíti az analitikus elmélyültséggel.

Mint említettem, a kötet címe Huizinga klasszikusára rimel. Tudjuk azonban, hogy annak a könyvnek az eredeti holland címe *A középkor ősze* volt, csak a magyar fordításban nemesedett ez alkonnyá, Huizinga témája pedig a késő középkor érett formáinak impresszionisztikus megragadása és ábrázolása volt. Glósz József most bemutatott könyvében azonban tényleg a rendiség *hanyaglásáról*, a Tolna vármegyei jómódú birtokos nemességnek mint társadalmi csoportnak és a teljes rendi társadalomnak a *bukásáról* van szó. A Gaál Zsuzsanna munkájával igényes szöveg-gondozással kiadott kötet ízlésés borítója a régi elsárgult fényképeket és az őszi avar színét egyszerre idézi meg, de a tanulmányok hangnemét a precíz elemzés határozza meg, nem pedig a nosztalgia.

Szijártó M. István

Forró Lajos – Molnár Tibor

TRAGIKUS EMBERI SORSOK 1944-BŐL A PARTIZÁNIRATOK TÜKRÉBEN

Magyarkanizsa község

**Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára-Zentai Történelmi Levéltár,
Szeged-Zenta, 2013. oldalszám?**

Forró Lajos szegedi történész és Molnár Tibor zentai levéltáros *Tragikus emberi sorsok 1944-ből a partizániratok tükrében* című könyvének megjelenésével nemrégiben értékes kötettel gazdagodott a Vajdaság második világháborús történetét feltáró magyar szakirodalom. A Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára és a Zentai Történelmi Levéltár közös kiadványaként napvilágot látott könyv egy jól körülhatárolható terület, a bácskai Tisza-mente északi térsége, a mai Magyarkanizsa község zömmel magyarok lakta településein történt 1944-es véres eseményeket mutatja be.

A kötet kapcsolódik a Magyar-Szerb Akadémiai Vegyes Bizottság működéséhez, ennek megfelelően annak elnöke, Glatz Ferenc soraival kezdődik. Az akadémikus előszavában a zaklatott múltú terület első világháborút követő történetét találóan egy drámához hasonlítja, melynek három felvonása a három hatalomváltáshoz kapcsolódik. A szerzőpáros a magyar szempontból leginkább tragikus harmadik hatalomváltás korszakának magyar polgári áldozataival foglalkozik, a kötet középpontjában 16 áldozat személyes tragédiájának története áll. Molnár Tibor rövid bevezetőjéből kiderül, a szerzők tudatosan törekedtek arra, hogy a kiválasztott személyek sorsának bemutatásán keresztül az olvasó képet kaphasson a kommunista hatalom magyar kisebbséghez való viszonyáról.

A meggyilkoltak személyes sorsát tárgyaló mikrotörténeti munkánál azonban jóval többről van szó, hiszen a szerzőpáros gondos aprólékossággal mutatja be a vizsgált levéltári anyagot, a felhasznált forrásokat és vázolja a történelmi kereteket, a hatalomváltást követően kialakuló közigazgatási és jogi rendszert. A kötet öt főbb szerkezeti egységre tagolódik. Az első fejezetben Molnár Tibor a Zentai Történelmi Levéltár vonatkozó anyaga alapján mutatja be a tárgyalt terület német, illetve magyar közigazgatásának megszűnését követően előálló helyzetet. Megismerhetjük

a szovjet egységek bevonulása után kialakuló közigazgatás rendszerét, a népfelszabadító bizottságok megalakulásának és működésének részleteit. Igen fontos a katonai közigazgatás bevezetését tárgyaló rész, hiszen ez adott lehetőséget arra, hogy a hatalom fellépjen politikai ellenfeivel szemben. A katonai közigazgatás az igazságszolgáltatás szempontjából is fontos, mivel büntetőügyekben ezt követően a hadbíróóságok jártak el. Molnár bemutatja az 1945 májusa után kialakuló vajdasági polgári bíróságokat, elsősorban a járásbíróóságokat, mivel azok folytatták le a téma szempontjából fontos vagyonekhozadási és holtta nyilvánítással kapcsolatos eljárásokat. Konkrét esetek bemutatásával megismerhetjük a járásbíróóságok illetékességébe tartozó vagyonekhozadási ügyek lefolytatásának módját, azt, hogy a hatalom 1945–46-ban milyen módon próbálta rátenni a kezét a háborús bűnösnek vagy népellenességnek ítélt személyek vagyonára. A szerző a levéltári anyagok tanulmányozása alapján megállapítja, hogy bár a terület áldozatainak 80 százaléka ellen indítottak vagyonekhozadási eljárást, a legtöbb esetben a meggyilkolt személyek hozzátartozói megtarthatták a családi vagyont. Szó esik a holtta nyilvánítási ügyekről is, melyek a háború végét követően kerülhettek a bíróság elé. A hagyatéki eljárás megindítása miatt elsősorban a meggyilkolt áldozatok hozzátartozóinak érdekében álló eljárások lefolytatásának törvényi szabályozásról is részletes tájékoztatást kapunk, és a szerző itt is több konkrét ügyön keresztül mutatja be az eljárás és a bizonylatok kiállításának, a halotti anyakönyvbe való bejegyzésének menetét.

A második fejezetben a kötet társszerzője röviden bemutatja a jugoszláv tagköztársaságokban és tartományokban a háborús bűnösök felkutatására létrehozott bizottságok megalakulásának körülményeit. A történész pontos adatokat közöl a Jugoszlávia-szerte feljegyzett feljelentések, kihallgatási jegyzőkönyvek, valamint a háborús bűnösök és a megszállókkal együttműködő személyek számáról, mint kiderül, utóbbi két kategóriába 66.420 személyt soroltak. A vajdasági föderatív egység felépítésének leírása után a Vajdasági Levéltár értékes iratanyagának ismertetését olvashatjuk. A szerző kiemeli a Megszállók és Támogatóik Büntetteit Kivizsgáló Vajdasági Bizottság nevet viselő 183-as fond jelentőségét, mely tanúskodik a magyarok ellen elkövetett atrocitásokról. A fond eddigi kutatóinak felrója, hogy sokszor nem éltek megfelelő forráskritikával, „azt sugallva, hogy mindenki háborús bűnös, akit ezzel 1944 végén és 1945 elején megvádoltak”. Az iratcsoport jelentőségét növeli, hogy abban megtalálható számos település likvidált személyeinek névsora, ugyanakkor óriási hiányossága, hogy az újvidéki áldozatok listája eltűnt. A háborús bűnösöket nyolc kategóriába sorolták, a bevonulás során elkövetett bűnöktől a vagyon elleni bűncselekményekig. Forró állítása szerint a háborús bűnösök, illetve népellenesek listájára felkerült magyarok többsége nem követett el súlyos bűnt, ezt bizonyítja, hogy a vérengzést átvészelőket később sem vonták felelősségre, illetve ügyekben enyhe ítéletek születtek. A feljelentéseket tárgyaló részből megtudhatjuk, hogy a különböző településeken hány feljelentést regisztráltak, illetve, hogy az ítéletek sok esetben megelőzték a feljelentést (a dokumentumon feltüntetett L betű jelezte, hogy az illetőt likvidálták), és igen valószínű, hogy a gyilkosságok utólagos indoklását szolgálták. Forró Lajos itt is megjegyzi, hogy a meggyilkoltakra tett későbbi feljelentések közül egyetlen egy tartalma sem indokolta volna a halálbüntetést, a helyi szerbek ellen elkövetett korábbi atrocitások ugyanis szinte kizárólag az 1941-ben bevonuló magyar hadsereg tagjainak számlájára írhatóak, az atrocitásokban részt vevő kisszámú helyi magyarok többsége pedig a hadsereg kivonulását követően magyar területre menekült. Forró a feljelentések formanyomtatványát kordokumentumnak nevezi, hiszen szó sincs az ártatlanság vélelméről, a feljelentetteket automatikusan bűnösnek kezeli. A kötet egyik legfontosabb nívója a háborús bűnösök vizsgálati bizottság működésének leírása. Az ügymenet során készült jegyzőkönyvek nem véletlenül szerepelnek külön alcím alatt, hiszen a Vajdasági Történelmi Levéltár említett 183-as fondjában ezen iratok szerepelnek a legnagyobb számban. A szerző megállapítja, hogy a feljelentésekhez hasonlóan a jegyzőkönyvek többsége is a gyilkosságok elkövetése után keletkezett. A jegyzőkönyvek tartalmának bemutatásával megelevenednek a Délvidék Magyarországhoz csatolását követő időszak eseményei, a szerbek elleni atrocitások, kitelepítések is. Forró felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy a jegyzőkönyvekben szereplő tanúk jelentős részénél tapasztalható, hogy a magyar hatóságok által elkövetett bűnöket, legfőképpen az 1918 után betelepült szerbek eltávolítását a helyi lakosok bűneként próbálják beállítani.

Betekintést nyerhetünk a levéltári anyag többi vonatkozó elemébe is, a határozatokba, a háborús bűnösök kartonjaiba. Külön alfejezet szól a háborús bűnösöktől megkülönböztetett népellenesség kategóriájáról, melybe a kisebb súlyú bűnök elkövetőit, illetve (nemzetiségre való tekintet nélkül) a kommunistaellenes elemeket sorolták. Sok esetben a népellenességgé nyilvánítás a vagyonekhozadást szolgálta, illetve sokszor utólagosan ezzel is igazolni próbálták a gyilkosságokat.

Többek ellen távollétükben, sőt likvidálásukat követően indítottak eljárást és csak néhány esetben született ítélet. Az ítéleteket tárgyaló résznél idézetet találunk az 1944. október 25-i hírheft adórjáni mérsárlás elkövetőinek ítéleteiből. Végül szó esik egy igen értékes iratcsoportról, a likvidálási névsorokról, melyek Forró megállapítása szerint valójában szintén a „meggyilkoltak vagyónának elkobzására szolgáltatottak alapot”, nem az utókor számára íródtak. A listák mellett a 183-as fondban található a több mint ezer magyar nevet tartalmazó, 1944–45 között kivégzett háborús bűnösök könyve, az abban szereplő dátumok azonban a szakértő szerint sok esetben hibásak.

A harmadik fejezetben a kiválasztott 16 likvidált személy sorsa kerül bemutatásra. A szerzők a gyilkosságok közvetlen előzményeit, a kínzásokat, a háborzongató mérsárlást, a gyilkosok tetteit és az áldozatok ügyeinek utóéletét, a veszteséget szenvedő családok történetét az említett dokumentumokból és a jórészt a kilencvenes években gyűjtött, részben már publikált oral history alkalmazásával kapott adatok alapján rekonstruálták. A könyv elolvasásával rengeteg adatot tudhatunk meg az eseményekről, igaz akadnak homályos részek, ahol a forráshiány miatt nem volt lehetséges a történések kiderítése. Világos a szerzők törekvése, hogy minél teljesebb képet adjanak az eseményekről, a bemutatott áldozatok között a különböző településekről és eltérő társadalmi rétegből származó személyeket találunk. Az áldozatok többségéről fényképet is közöltek, az érdekesítő, remek stílusban írott szövegek pedig közeli betekintést engednek életük utolsó, tragikus szakaszába. A szerzők objektivitásra való törekvését jelzi, hogy a 16 kiválasztott áldozat egyikéről, Forró Lajos azonos nevű nagypapjáról szóló részt Molnár Tibor írta meg. A vonatkozó részből megtudhatjuk, hogy a szerző nagypapját egy szerb vendéglőssel folytatott személyes, üzleti ellentéte miatt tartóztatták le és a feljelentő később hiába vonta vissza a vádat, már késő volt. Az olvasó több esetben ismerkedhet meg az áldozatok hozzátartozóinak kálváriájával is, ilyen a meggyilkolt Bagi Antal magyarkanizsai vendéglős feleségének esete, akinek feljelentéséből kiderül, nagy összegű pénzt fizetett ki annak reményében, hogy férjét kiszabadítják, ám hiába. Megismerkedhetünk Bakota Antal magyarkanizsai tanító sorsával is, aki hét árva hagyott maga után, és a meggyilkolása után több hónappal a Tisza partján megtalált 23 éves diák, Vajda Miklós szülei is felbukkannak. Figyelemre méltó a nemzetőrséghez csatlakozó földművesek esete, akik az 1918 után betelepült szerbek internálásában való részvétel miatt lettek a megtorlás áldozatai. Szó esik a Nyilaskeresztes Párt szervezkedéséről, melynek a szerzők állítása szerint elsősorban a földosztás ígérete miatt lettek többen tagjai. A helyi nyilasok egy szerb vendéglőjében tartották gyűléseiket, melynek tulajdonosa jelentette a névsorukat a partizánoknak, megpecsételve sokuk sorsát.

Megelevenedik a tárgyalt települések kulturális élete is, megismerhetjük annak fontos szereplőit, Szabó Dénes tóthfalusi plébánost, az igen művelt, idős horgosi plébánost, Virág Istvánt és a német származású, magyar érzelmű Werner Mihály martonosi apátplébánost. A papok esetében a halálos „ítélethez” elég volt a magyar csapatok bevonulása után Bácska-szerte zajló hálaadó istentiszteletek egyikének megtartása, a magyar katonáknak szóló táborigmise celebrálása, de akár a szerbekre tett becsmérő megjegyzés is. A szerzők a kötet olvasóját megismertetik néhány rendhagyó esettel is, ilyen a pravoszláv hitre tért magyarkanizsai, magyar születésű Pilisi Pál története, akit a világháború után a jugoszláv bíróság „népőri hatalommal való visszaélés”, magyar lakosok zsarolása miatt ítélte el. Megismerhetjük Vitéz Ferenc magyarkanizsai gazdálkodó történetét is, aki királypárti szerb gyilkosok áldozata lett, akiket a kommunista hatalom később szintén felelősségre vont.

A kötet Forró Lajos tanulmányával folytatódik, melyben összegzi az áldozatok számát, illetve megtudhatjuk, hogy a mind ez ideig ismeretlen levéltári anyag kutatásával mennyiben sikerült pontosítani az eddigi ismereteket. A szerző közli Martonos, Magyarkanizsa, Adorján és Horgos halottainak névsorát, és amennyire azt a források lehetővé teszik, vázolja a szörnyű események menetét. A kötetben helyet kapott egy terjedelmes dokumentumgyűjtemény, ami tartalmazza a szerzők által legérdekesebbnek minősített 47 dokumentum magyar fordításait. A népfelbadító bizottságok és népbíróságok iratai, ítéletek, jegyzőkönyvek, panasztételek, határozatok és egyéb értékes információkban bővelkedő dokumentumok színvonalas fordításai betekintést adnak a kor szóhasználatába, kifejezéseibe, a jugoszláv kommunisták ideológiájába. A kötet végén Forró Lajos zárszavában összegzi a könyvben leírtakat, hangsúlyozva, hogy a szörnyűségek a legfelsőbb jugoszláv vezetés engedélye nélkül nem történhetek volna meg.

A szerzők maguk is elmondják, hogy a levéltárakban jóval több anyagot találtak, mint amennyire számítottak, az akadémiai vegyesbizottság 2010-ben történő létrehozása óta a szerb fél is rengeteg anyag kutatását tette lehetővé. A Vajdaságban és Belgrádban fellelhető többi levél-

tári anyag feldolgozásával remélhetőleg hamarosan a többi vajdasági település történetének ezen tragikus fejezete is világossá válhat, mindkét nemzet áldozatai sorsának feltárása pedig végre hozzájárulhat a múlt ezen tragikus fejezetének lezárásához.

Feltétlenül megjegyzendő, s ez a kötetben kevésbé hangsúlyos, hogy a kétségtelenül kifejezetten nemzeti, etnikai alapú leszámolás és megfélemlítés mellett a tárgyalt időszakban osztály-alapú üldözés is zajlott. A kommunisták, illetve az általuk manipulált elkövetők esetében az indítékok nyilván keveredhettek is, a kötet szerzői a magyar lelkészek és a helyi értelmiség ellen elkövetett gyilkosságok tárgyalásánál inkább a nemzeti megfontolást hangsúlyozzák, kevésbé a kommunista hatalom osztályharcos ideológiáját, illetve az annak hatása alatt álló egyének indulatait, holott ez is nyilvánvalóan szerepet játszott. A magyar olvasó szempontjából talán érdemes lett volna röviden vázolni a teljes Vajdaság területén, illetve Jugoszlávia-szerte folyó leszámolókat, hasznos lett volna a kevésbé ismert probléma kissé szélesebb kontextusba állítása.

A szerzők szakszerűen, megfelelő forráskritikával álltak hozzá az anyag feldolgozásához. Munkájuk komoly eredmény, hiszen a rendezetlen archív anyagok feldolgozása, és a kötetben is visszatérő panaszként megjelenő hanyag iratkezelés, az egymásnak ellentmondó információk kibogozása minden bizonnyal igen nehéz feladat volt. A végeredmény azonban meggyőző, az olvasó egy remekül megírt, nyelviileg is igényes, tipográfiaileg tetszetős kötetet vehet a kezébe, melynek szerzői a személyes érintettség ellenére is sikeresen törekedtek az objektivitásra. A kötet szaklektora A. Sajti Enikő történész volt.

A kötet komoly erénye, hogy számos eddig soha meg nem jelentetett forrásdokumentumot tartalmaz, a szerzők munkájának eredményeként *pedig* új áldozatok azonosítása is megtörtént. Az adatoknál is fontosabb lehet, hogy jórészt az oral history-nak köszönhetően megelevenedő vérzivataros korszak részletes és korrekt bemutatásával a tragikus sorsú áldozatok méltóságát is visszaadták. Az ehhez hasonló művek hozzájárulhatnak a „százháború” meghaladásához, ráérezhetik az olvasót, hogy a száмок mögött tragikus emberi sorsok vannak.

Lukács B. György

Zinner Tibor

**„A NAGY POLITIKAI AFFÉR” A RAJK-BRANKOV-ÜGY I.
SAXUM KIADÓ, BUDAPEST 2013. 646 O.**

A magyarországi koncepciós perek történetének feltárásában és publikálásában Zinner Tibor jogtörténész professzornak úttörő szerepe van. Több mint három évtizedes kutatómunkájának eredményeit számos monográfiában, dokumentumkötetben, s közel száz tanulmányban, tudományos ismeretterjesztő cikkben, média előadásban ismerhette meg az érdeklődők széles táborára. Fontosabb művei közül külön is kiemelendők a következők: „Adalékok a magyarországi koncepciós perekhez” (1985); „Törvénytelen szocializmus. A tényfeltáró bizottság jelentése” (a történelmi albizottságot Zinner Tibor vezette – I. L.) 1991. „A háború »megváltozott természete«. Adatok és adalékok, tények és összefüggések 1944-1948” (Szakács Sándorral közösen, 1997). XX. századi politikai perek. A magyarországi eljárások vázlata 1944/45–1992.” (1999). „Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez” 5 kötetben 4800 oldal terjedelemben, jogász kollégákkal (1992–1996); „A kádári megtorlás rendszere (2001). „A magyarországi németek kitelepítése” (2004); „Megfogyva és megtörve. Évtizedek és tizedelések a jogászvilágban 1918–1962” (közreműködő jogász kollégákkal 2005). Somorjai Ádámmal közösen: „Majd halálra ítélve. Dokumentumok Mindszenty József élettörténetéhez” (2008); Horváth Miklóssal együtt: „Katonák jeltelen sírgödörben. Dokumentumok Nagy Imre és társai pertörténetéhez” (2008); Somorjai Ádámmal szintén közösen: „Szeizmográf a Szabadság téren. Mindszenty bíboros levelezése az USA elnökeivel és belügyminisztereivel 1956–1971.” (2010). 2013-ban pedig a szóbanforgó nagy monográfia első vastkos kötet. Mindezek alapján joggal jelenthetjük ki, hogy Zinner Tibor a hazai koncepciós perek legkiválóbb, nemzetközileg is ismert tudós szakértője.

Zinner eddigi szakmai munkásságát ismerve, külön is érdemes kiemelni, hogy valamennyi művében azt a módszert követi, illetve alkalmazza, arra törekszik, hogy minél több — kevés kom-

mentárt igénylő — szinte magáért beszélő hazai és külföldi forrás (dokumentum, irat-együttes, memoár ... stb.) segítségével bemutassa azt a politikai, jogi, jogpolitikai környezetet, amelyben monográfiái eseményei zajlanak. A teljes igazság megismerésére törekedve, mindez hatalmas és szorgos kutatómunkát igényel. Mindezen véleményem alátámasztására megemlítem, hogy jelen monográfiája a következő forrásbázisra, illetve kutatásokra támaszkodik: 14 hazai és külföldi (Moszkva, London, Prága, New York) levéltár, 51 hazai és külföldi, több ezer oldal terjedelmű forrásgyűjtemény és 20 forrásközlés, 65 monográfia, közülük számos idegen nyelvű (orosz, angol, cseh), 47 memoár, köztük Zinner Tibor „beszélgetései” Bauer Miklóssal, Brankov Lázárral, Décsy Gyulával, Farkas Vladimírral, Olti Vilmossal, Péter Gáborral, Sándor Lajossal és másokkal, 53 a témával, illetve a korszakkal foglalkozó tanulmány, 85 féle sajtó-hivatkozás, köztük interneten lévők. Feltárta, mit semmisítettek meg, illetve égettek el és esetleg mi lehet még hazai és orosz levéltárakban. Véleményét 2370 tudományos szempontból kifogástalan, szakszerű lábjegyzettel bizonyítja, illetve erősíti meg. Végül azt is meg kell említeni, hogy a kötetben szereplő fontosabb személyek 1944–1945-öt követő, a legszélesebben értelmezett igazságszolgáltatással (beleértve így a nyomozati-vizsgálati tevékenységet, irányítást is) összefüggő 706 személy életútjának tény-szerű közlését a kötet végén.

Bevezetés, avagy ahogyan a Szerző fogalmaz „hogyan fokozódott a nemzetközi helyzet” felvázolásakor Zinner fontosnak tartja kiemelni Sztálinnak — azóta sajnos már történelmileg igazolt — 1945 áprilisában tett azon megállapítását, illetve felfogását miszerint: „Ez a háború elüt a múlt háborúitól: ha valaki területeket foglal el, ezekre a területekre rákényszeríti a maga társadalmi rendszerét. Mindenki, amennyiben hadserege képes erre, a maga rendszerének szerez érvényt. Másképp nem is volna lehetséges.” (22.o). Sztálin gyakorlatilag szabad kezet kapott az Elbától keletre 1944–46-ban. 1946-tól azonban a konfrontáció erői felerősödtek a világháborúban győztes nagyhatalmak viszonyában és a nemzetközi kapcsolatokban új helyzet állt elő. Az együttműködést felváltotta mind a nemzetközi, mind a függő nemzeti szinten az ellenségeskedés, az egyeztetés helyébe az érdekek kizárólagosságának érvényesítése lépett. Nyugaton elszámolták a kommunistákkal való együttműködést, és egyoldalúan az együttműködés politikáját a Sztálin illetve a Szovjetunió felügyelte övezetben, országokban.

A nemzetközi helyzet felvázolása után bemutatja a Szovjetunió birodalmi törekvéseit, köztük nagy részletességgel a szovjet–jugoszláv konfliktus kialakulását. 1947 szeptemberében Sztálin a Kommunista és Munkáspárt Tájékoztató Irodáját, a Kominformot mindenekelőtt a kelet-közép-európai térségben 1948–1949-ben végrehajtandó fordulat nemzetközi koordinálására hozta létre. A Kominform 1948 nyarán bukaresti tanácskozásán határozottan ítélte el a Jugoszláv Kommunista Párt politikáját, a „béke táborból” való kiátkozásukra a Kominform Magyarországon 1949 novemberében tartott tanácskozásán került sor. A Kominform alakuló ülésén kitézett cél — a fordulat végrehajtása — 1949 nyarára Magyarországon lényegében befejeződött. Részletes elemző és áttekintő képet kaptunk arról, hogy hazánkban hogyan teremtődött meg a helyzet arra, hogy csak a sztálini „vonal” létezhet s ezzel kapcsolatban hosszú idézetekben fejti ki Rákosi Mátyás álláspontjának megváltozását Titóval és a jugoszláv kommunistákkal kapcsolatban. Ennek lényege, hogy Rákosi hamar értett a szóból, moszkvai jelre éppoly gyorsan fordult el Titótól, mint amennyire korábban kereste az együttműködést vele. Nem véletlen, hogy az első volt, aki a legegyszerűbben foglalt állást nem csupán a szovjet vádak mellett, de tovább is ment ennél: bandának nevezte Titóékat, nem is szólva a későbbi „Láncos kutya” és egyéb durva, ízléstelen megállapításokról.

Magyarországon 1946–1947-től, főleg az államvédelmi szervek első, ún. országos operatív értekezletét követően fokozatosan erősödött a belügyi és katonapolitikai nyomozó hatóságok beleszólása a hatalomért vívott harcba. Sőt a pártvezetés, pontosabban szólva Rákosiék egyre nagyobb hatalmat biztosítottak e szervezeteknek. Így az ÁVO (Államvédelmi Osztály), majd az ÁVH (Államvédelmi Hatóság) „állam lett az államban”. A Magyar Kommunista Párt, élén Rákosival és szűkebb környezetével kezdett fogva ügyelt arra és soha nem járult hozzá, hogy akár a koalíciós kormány, akár a parlament bármilyen ellenőrzést gyakoroljon az államvédelmi szervek felett. 1946 őszétől kezdve, egyes politikai nyomozások, vizsgálatok során hol kisebb, hol nagyobb mértékben szerepet kapott a politikai célszerűség tényezője. Így a politikai rendőrség szerepe még inkább megnőtt.

Külön fejezeteket szentel annak megvilágítására és bemutatására, hogy miképp állította a Sztálin által eldöntött stratégiai váltás a politikai rendőrség és Rajk László viszonyát fókuszba, kitérve Rajk és a „moszkvai elvtársak” (Rákosi, Gerő, Farkas, Révai, Nagy Imre, Szántó Rezső és

mások) kapcsolatára. Rajk belügyminiszteri munkáját ismertette szól az ÁVH-val való kapcsolatairól többek között arról is, hogy Rajk hetente 3-4-szer járt az Államvédelmi Hatóságon és ott több órán keresztül is foglalkozott az ÁVH ügyeinek irányításával, ami több vezetőnek (Péter Gábor, Szűcs Ernő, Szaberszky József és mások) nem tetszett, nem örültek neki. Rajk László a „kemény kezű belügyminiszter” 1946 nyarán mintegy 1500 társadalmi szervezetet és egyházi ifjúsági szervezetet oszlatott fel, 1946–1947 fordulójától személyesen irányította a Magyar Testvéri Közösség elleni vizsgálatot, ami az első jelentős koncepció per volt, s a Független Kisgazdapárt szétverését eredményezte. Mindezen események során Rajk és Péter Gábor együttműködése nem volt felhőtlen, sőt viták és nézeteltérések is voltak a két vezető között. Ez utóbbit élte Rákosi összeugrató vezetői stílusa, aki Péter Gábornak ilyeneket mondott: „miért nem akarja magát ez a Rajk előléptetni.” vagy: „miről tud maguknál ez a Rajk 2-3 órát beszélni, mikor itt, a titkársági ülésen meg sem szólal?” Máskor epés megjegyzéseket tett: „az ilyen hasonló, sovány emberek gonoszak, rosszindulatúak, ezt írta le már egy görög bölcs is, Arisztotelész.” (550. o.) Farkas Mihály is állandóan áskálódott, folyton felvetette, hogy Rajk egy rossz szellem, sok baj van vele, sőt azt is, hogy az általa vezetett Belügyminisztérium „nincs a párt kezében”. Rajk egyik fő „bűne” az volt, hogy 1947 novemberében feloszlatta a rendőrségi pártszervezeteket, ami egyébként Rákosi és a Politikai Bizottság tudtával történt.

1948 augusztus elején Rajkot eltávolították a Belügyminisztérium éléről, helyét Kádár János vette át, Rajk belügyminiszter lett. Rajk ezután állandó ÁVH ellenőrzés alá került, de a szovjet állambiztonsági szervek is megfigyelték. Rákosiék szerint a Nyugatról hazatért kommunisták 50%-a kém — ez lett Rajk elleni egyik fő vádpont —, de Rajkot besúgták, főleg Péter Gábor és Farkas Mihály szovjetellenessége miatt is, mondván, hogy szigorúan megtiltotta, hogy az ávosok szovjet szervekkel kapcsolatot tartsanak. Rajk nem tehetett semmit ezekkel a rágalomokkal „vádakkal” szemben. Nem is szólva arról, hogy mindezek akkor történtek, amikor az ÁVH már a párt megbízható szerveként a proletárdiktatúra kivívásáért harcolt, a párt testületének tartotta és vélte magát.

Zinner Tibor a továbbiakban, több fejezetben mintegy száz nyomtatott oldal terjedelemben igen alaposan és részletesen ismerteti, hogy egyfelől az évek során Noel Field és múltjának átértékelte következményei, másfelől a jugoszláv sajtóattassé Boaroból kikényszerített és kivert rengeteg „vallomás”-ban és Brankov múltjának hasonló célból történt átfarmálása, rágalmozása miként vált az 1949-es büntetőeljárás két gyújtószinórjává. Ezzel együtt igen „finoman” és jól érzékelteti Moszkva közvetlen és közvetett szerepét a Rajk őrizetbe vételéhez vezető úton. A letartóztatás előtti hetek-napok eseményeit szinte percről-percre ismerteti, összehasonlítva a különböző vallomásokat. Ezekből egyértelműen kiderül hogyan lett Brankov a főkém, továbbá Rákosi aktív, személyes részvétele nemcsak a vádirat elkészítésében, hanem az ügy „felgöngyölítésében” is. Drámai erővel ábrázolja Field őrizetbevételét, Brankov moszkvai kihallgatását, s Szőnyi ÁVH-n tett vallomását, s annak körülményeit. Megrázó sorokat olvashatunk a letartóztatottakból kivert Rajk-ellenes 53 vallomásból. Rajk letartóztatásáról (1949. május 31.) Rákosi, Gerő, Farkas, Kádár és Péter Gábor döntött. De ahogy az őrizetbevételhez vezető úton is hangsúlyozva a Szerző, hogy a kezdeményezés közvetve vagy közvetlenül elválaszthatatlan a szovjet titkosszolgálatól.

Rajk megtörésének különböző kísérleteit, többszörös megveretését — kihallgatók és vallomást tevők névszerinti említésével —, szembesítését vádlottársaival napról-napra, kihallgatásról kihallgatásra ismerteti és azt is megtudjuk a történetekből mit jelentett a szovjet állambiztonsági főtisztek (Belkin tábornok és munkatársai) segítsége a „vizsgálat” során. Meggyőzően bizonyítja, hogy a „Rajk-ügyet” Rákosi, Gerő, Farkas és Kádár végig együtt alakították és vezették a kihallgatás folyamatát. Az „eredményeket” a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének 1949. június 11-i ülésén a „Rajk-ügyet” Kádár János belügyminiszter ismertette, illetve összegezte egy 10 gépelt oldalas jelentésben, beszámolóban. A beszédet valószínű nem egyedül készítette, de hivatalból ő mondta el. Szerinte a „trockista banda” tagjai idegen, imperialista hatalom ügynökeiként végezték aljas, romboló tevékenységüket, és a nyomozás kétségbevonhatatlanul bizonyította, tények sokaságával alátámasztva megállapította, hogy a leplezett kémcsoport és pártellenes frakció hosszú évek során fontos állami posztok mellett beépült az MDP központjába is. Ennek a bandának Rajk László volt a feje. Majd szólt a „kémügy” jellegéről, bemutatta a „trockista bandát”, beszélt szociális arculatáról és módszereiről Június 14-én — mintegy megosztva a feladatot — a másik főtítkárhelyettes Farkas Mihály a megyei, nagy-budapesti kerületi és üzemi titkárokat, országos és nagy-budapesti osztályvezetőket és helyetteseiket tájékoztatta és megszerezte támogatásukat. Mindenki mindennel egyetértett, a felszólalók egyöntetűen elítélték és megta-

gadták Rajkot és társait. Szántó Rezső a régi illegális „moszkovita” kommunista, akkor a Magyar–Szovjet Baráti Társaság főtitkára pl. a következőket mondotta: „Az ilyen elvetemült bandával szemben csak a megsemmisítés lehetett az egyetlen megérdemelt büntetés.” (363.o.) Szántó követeléséhez hasonló, a letartóztatottakkal szemben szigorú megtorlást követő országos kampányt szerveztek. Táviratok százai és ezrei érkeztek a pártközpontba — közülük sokat idéz a Szerző —, amelyek lényege: „könyörtelen büntetést Rajknak és aljas bandájának.”

Rákosi koncepciójának fokozatos kialakulását és változásait lépésről-lépésre ismertetve bizonyítja, hogy Farkas és Kádár mellett itthonról Gerő és Domokos József legfőbb államügyész látta el tanácsokkal, majd Belkin és munkatársai segítették a végleges formába öntést, sőt még a tárgyaláson felteendő kérdéseket is megbeszélték. Rajk bűnösségét igazoló valamennyi vallomást ismertetve, azok tartalmát összeveti a ÁVH-s kihallgatók későbbi visszaemlékezéseivel, illetve a perújrafelvétel során tett vallomásaikkal. Rajk és társai valamennyi kihallgatásáról (149 jegyzőkönyv készült, illetve van) beszámol. A Rajk–Brankov ügytől nem függetlenül, kitér az ÁVH közel 30 vezetője eltávolításának körülményeire, s néhánynak pl. Jankó Péter az öngyilkosságára megpróbál „magyarázatot” adni.

A Rajk–Brankov-ügy alakulása szempontjából feltétlenül megemlítendő az a részleges és sokoldalú elemzés amely Brankov személyével, élettörténetével és a koncepciók perben játszott szerepével foglalkozik. Zinner ismerteti a Brankovval Moszkvában feltett valamennyi kihallgatási jegyzőkönyvet, sőt hazaszállításának krimibe illő körülményeit is. Brankovot ugyanis Moszkvából nem repülőgéppel szállították haza — ahogy a bűnösöket már akkor is szokták —, hanem a biztonságosabb utazást jelentő vonattal. A vonaton 12 ávos „kísérte”, az úton végig sakkoztak, s mindig Brankov győzött. Budapesten július 30-án este 11 órakor kihallgatásakor — miután helyzetét reménytelennek látta — Brankov szökni próbált, de kihallgatói és az őrség elfogta és legyűrte, majd megbilincselve a pincében lévő zárkába csukták. Hasonlóan utalnunk kell arra a szintén kevésbé ismert történelmi tényre, hogy Rákosi 1949 nyarán, közvetlenül Rajkék „vallomástétele” után azonnal őrizetbe akarta venni a szociáldemokrata vezetők közül Szakasits Árpádot és vejét Schiffer Pált, valamint Marosán Györgyöt, Ries Istvánt, Vajda Imrét és Horváth Zoltánt. Közülük július 31-én csak Horváth Zoltán került őrizetbe, a többiek letartóztatásához Rákosi július 22-i moszkvai látogatásakor Sztálintól nem kapott engedélyt. Rájuk 1950-ben került sor: Szakasitsot és Schiffert áprilisban, a többieket 1950 nyarán tartóztatták le és zárták börtönbe. Végül a vaskos kötet záróoldalain ismerteti, hogy a Rajktól szerzett „koholt” vallomás alapján hogyan tartóztatták le Pálffy György altábornagyot, s indítottak eljárást Sólyom László, Korondi Béla és tábornok társaik ellen. Pálffy a Balatonnál nyaralt, onnan állították elő — Péter Gábor és egyik helyettese Décsy Gyula ment érte — Farkas Mihály utasítására, aki erre az ukázt Rákosi Mátyástól kapta. A kötetet a már korábban említett életutakon kívül egy igen részletes és alapos forrás- és irodalomjegyzék, valamint névmutató zárja. Mindezek nemcsak a könyvben való jobb eligazodást segítik, hanem a téma iránt érdeklődőknek messzemenő tájékoztatást is nyújtanak.

Zinner Tibor műve nem könnyű olvasmány, hiszen az érdeklődő olvasónak rengeteg idézetet, több ezer jegyzetet kell elolvasnia, de így viszont a Rajk-per minden „részletes, sőt fogalmazhatunk úgy, hogy minden mozzanata világossá, ismertté válik, helyére kerül. A kötet szakmai alapmű, az egész munka jelentőségét tekintve hangsúlyozni kell azt is, hogy Zinner Tibor bebizonyította: a Rajk-per magyar talajról fakadt, a főbűnös Rákosi Mátyás és az ÁVH vezetése, valamint felelős a párt egész akkori vezetése is. Munkájával pótolta, amit a pártvezetés maga a „politikai rendszer” 1989 nem tett meg, azt, hogy szembenézzen „saját magával”, illetve saját múltjával.

Izsák Lajos

KRÓNIKA

† R. VÁRKONYI ÁGNES (1928. II. 9–2014. XII. 13.)

Egy tudós igazi nagyságát az mutatja meg, hogy hány évre veti vissza a tudományága fejlődését – állapította meg ironikusan egyik esszéjében Stephen Jay Gould, amerikai paleontológus és tudománytörténész. A 2014. december 13-án elhunyt iskolateremtő történész, R. Várkonyi Ágnes jelentőségét viszont éppen az adja, hogy úgy alkotta meg hatalmas életművét és vált meghatározó szakmai tekintéllyé, hogy ezzel senkit nem nyomott agyon és senkire nem vetett olyan árnyékot, hogy ne tudjon fejlődni, kibontakozni. Megállapításait soha nem tekintette megtámadhatatlan kinyilatkoztatásnak, mindig nyitott volt mások véleményére és készen állt az értelmes szakmai vitára.

Számos történész vallja, hogy már gyerekkorában kialakult a történelem iránti érdeklődése, és olvasmányai — nem egy esetben éppen Várkonyi Ágnes egy-egy műve — hatására fordult a történelmi pálya felé. Várkonyi Ágnes kezdetben a természettudomány sokkal jobban érdekelte, és később sem tartozott a pályájukat gondosan megtervező, lépésről lépésre tudatosan felépítő történészek közé. Leginkább egy lelkes felfedezőhöz lehet hasonlítani, aki halatlanul izgalmas terepen barangolt, nem is konkrét úti cél érdekében, hanem magáért az ismeretlen területért és a felfedezés örömeért. Élete első szakaszában még kevésbé irányított, inkább befogadott: a dolgok, események megtörténtek vele, és mások, elsősorban jó szemű, kiváló tanárai terelték érdeklődését és állították őt megfelelő irányba, hogy végül rátaláljon az igazi hivatására.

A gimnáziumi évek alatt még orvosnak készült, és ekkor alakult ki a kertek iránti vonzalma is, amelyben meghatározó szerepet játszott a leánygimnáziumnak helyet adó cinkotai Beniczky-Batthyány kastély parkja, ahol minden diáknak külön mikroszkópja és megfigyelésre rábízott saját növénye volt. Nagyszerű tanárai hatására azonban fokozatosan az irodalom, a történelem és a művészetek felé fordult. A váltást gyermekkori élményei is ösztönözték: a határvidékké vált Salgótarjánban, várak szomszédságában nőtt fel, és unokatestvérei népes hadával, biciklin járt a salgói, somoskői, füleki vár felfedezésére. Vármegyei tisztviselő édesapja pedig esténként mese helyett Arany balladákat, a Tolkit, Móra Ferenc történelmi elbeszéléseit olvasta fel neki és két testvérének. Végül a háború nehezen feldolgozható traumái fordították visszavonhatatlanul a történelem felé.

1947-ben magyar-történelem szakon kezdte meg tanulmányait a Pázmány Péter Tudományegyetemen (1950-től ELTE), de az első két évben még művészettörténelmi és pszichológiai kurzusokat is felvett, sőt bejárt az orvosi egyetem egyes óráira is. Ez a sokirányú szellemi érdeklődés 1949-ben terelődött egyetlen mederbe Léderer Emmának köszönhetően, aki az ekkor alapított levéltárszakhoz kiválogatta az induló évfolyam hallgatóit, Várkonyi Ágnes mellett például Szűcs Jenőt, Kubinyi Andrást, Benczédi Lászlót, Purjesz Istvánt, Varga

Jánost és Vörös Antalt. Ez a későbbi nagy történészgeneráció Léderer Emma, Szentpétery Imre, Kumorovitz Lajos Bernát, Maksay Ferenc, Sinkovics István és Mollay Károly keze alatt formálódott, s már egyetemistaként tapasztalt szakemberekkel dolgozhattak együtt a Történettudományi Intézet különböző projekteiben. Várkonyi Ágnes I. Tóth Zoltán bibliográfiai munkacsoportjába és a parasztságtörténeti munkaközösségébe került. Utóbbiban kapta feladatul Szabolcs vármegye jobbágyságára és a Rákóczi hagyományra vonatkozó levéltári anyag kigyűjtését. Az itt végzett munkája kétszeresen is kihatott jövője alakulására: államvizsgáját követően 1951 júniusában kinevezték az MTA Történettudományi Intézetébe segédmunkatársnak, kutatási témaként pedig a Rákóczi korszakot jelölték ki számára.

Ezzel vette kezdetét kivételes, közel hat és fél évtizedig tartó pályafutása, amelynek során szinte mindent elért és megkapott. Volt, amit túl korán, volt, amit méltatlanul későn, de akárhogy is történt, mindig igyekezett a lehetőségeit megragadva a maximumot nyújtani és a lehető legtöbbet kihozni a lehetőségeiből [belőlük]. Szakmai életútját felmérve és összegezve szembesülünk azzal, hogy mennyire hatalmas és összetett. Várkonyi Ágnes számos szakmai szerepben és területen alkotott maradandót, amelynek egy-egy szelete önmagában nézve is önálló és teljes életművet tesz ki. Történeti teljesítménye szintén sokrétű: ő maga a 17–18. század politika- és társadalomtörténetét, a historiográfiát és a történeti ökológiát jelölte meg kutatási területeként, de ugyanilyen meghatározóak a művelődés- és mentalitástörténeti eredményei is.

Pályájának első két évtizedét a Rákóczi-kutatások határozták meg: a Köpeczi Bélával közösen írt II. Rákóczi Ferenc életrajzok, a szabadságharc erdélyi kibontakozásáról, a fejedelem modernizációs törekvéseiről, politikusairól és hadvezéreiről írt tanulmányok. Az 1950–1970-es évek kultúr- és tudománypolitikájának kiemelt területe volt a Rákóczi-szabadságharc története, mert számos olyan eleme volt (függetlenségi harc, jobbágypolitika, országépítés stb.), amelyet fel lehetett használni a korabeli propagandában és oktatásban. Ennek ellenére az ekkor készült művek nem lettek mára már használhatatlan propagandairatok. Jelentős és jól képzett kutatógárda dolgozott a témán, Várkonyi Ágnesen és Köpeczi Bélán kívül többek közt Benda Kálmán, Hopp Lajos, Bánkúti Imre, Heckenast Gusztáv. Fontos, addig ismeretlen forrásanyagot publikáltak (pl. *Rákóczi tükrök I–II.*) és eredményeik, amelyek megújították a Rákóczi korszak történetét, az aktuális kutatásokban is többségükben meghatározóak. Azt, hogy a Rákóczi-szabadságharc szerepét hogyan, ill. mennyire pozitívan lehet értékelni Magyarország fejlődéstörténetében, majd akkor lehet objektíven értékelni, ha a kérdéskör kutatásból végleg kikopik az aktuálpolitika. Ehhez jó kiindulási pontot nyújthat *A Rákóczi-szabadságharc* című, Várkonyi Ágnes és egyik tanítványa, Kis Domokos Dániel által készített, a főbb forrásokat és a vitás kérdéseket bemutató szakirodalmi válogatást tartalmazó monumentális kötet.

Várkonyi Ágnes, a Rákóczi-korhoz hasonlóan, a historiográfiával is külső indíttatásra kezdett el foglalkozni. Andics Erzsébet bízta meg Thaly Kálmán életének és munkásságának megrendelten pozitív szellemű feldolgozásával.

Ennek ellenére végül egy részletes, a romantikus kuruc felfogás hibáit és káros következményeit is bemutató kritikai elemzés és mélyreható bírálat készült el (*Thaly Kálmán és történetírása*), amellyel Várkonyi Ágnes a kandidátusi fokozatot is megszerezte 1961-ben. Historiográfiai kutatásai során fedezte fel, hogy létezett a 19. századi magyar történetírásnak egy, a romantikusok által háttérbe szorított, nemzetközi színvonalú irányzata is, és a következő évtizedben erre a vonulatra, a pozitívista történetírókra irányult figyelme. Elemezte munkáikat, feltárta kéziratos műveiket és szerzteágazó levelezésüket. Eredményeit *A pozitívista történetészlelet a magyar történetírásban* című két kötetben foglalta össze 1973-ban, amelyre akadémiai doktori címet, akadémiai díjat, kedvező külföldi kritikát és amerikai ösztöndíj ajánlatot kapott, utóbbi elfogadását azonban nem engedélyezték. A mű 3. kötete félkészben maradt, de a historiográfia Várkonyi Ágnes életé végéig foglalkoztatta; tanulmányaiiban, előadásaiiban értékelte Ipolyi Arnold, Szalay László, Nagy Iván és mások munkásságát, Angyal Dávid és Szekfő Gyula mester és tanítvány viszonyát.

Politikatörténeti munkássága idővel sokat színesedett: elsősorban Bethlen Gábor, Pázmány Péter, Comenius, Esterházy Miklós és Pál, Zrínyi Miklós és Ilona, valamint Bethlen Miklós és Apafi Mihály került az érdeklődése középpontjába, de a 17. század más szereplőivel is sok írásában foglalkozott. Már az 1975-ben megjelent kötete, a *Török világ és magyar külpolitika* is egy új, friss politikatörténeti szemlélet jegyében íródott, legerőteljesebben pedig a magyarul és angolul publikált *Europica varietas – Hungarica varietas*, *A rejtőzködő Murányi Venus* és az *Európa Zrínyije* című műveiben mutatkozott meg. Eredményei a korszak magyarországi és erdélyi politikájának mélyebb rétegeit és európai beágyazottságát elemezték, de igazi értékeit a friss kérdések, hipotézisek jelentették. Azok az új kutatóárcok, amelyeknek mentén olyan, a mi korunkat megszólító tematikák kerültek előtérbe, mint például a békekötés kultúrája, az információrobbanás, a politikai közvélemény, a műveltség értékrendszerei, az alternatívák és a megkésetttség vizsgálata, valamint az Európa-tudat, és az identitások története. Tanulmányainak inspiratív hatását külön ki kell emelni: az általa felvetett modern kérdések máig futó meghatározó kutatásokat indítottak el, gondolatait tanítványai, a következő nemzedékek történészei, irodalmárai bontották ki alapvető monográfiákban.

Mivel komplex módon igyekezett láttatni az általa vizsgált kérdéseket, a politikatörténeti írásait mindig átszőtték a társadalom- és mentalitástörténeti elemek, de számos, kifejezetten életmód- és művelődéstörténeti témájú tanulmányt is publikált. Kutatásai egyaránt kiterjedtek a szellemi és az anyagi kultúrára, ahogy ez pl. az *Erdélyi változások* című monográfiájában is tetten érhető. A tárgyi környezet, az időfogalom és időtudat, az öltözködés filozófiája, a korszak viselkedéskultúrája, szimbólumrendszere, technikai vívmányai szintén állandó, visszatérő témái voltak írásainak. Sikeresen ötvözte a hadtörténet és a mentalitáskutatás eredményeit, ösztönözte az egri vártörténeti műhely vonatkozó konferenciáit és köteteit. (*Végvár és ellátás*, *Végvár és környezet*, *Végvár és mentalitás*)

Örök kíváncsiságát és fogékonyságát mutatja, hogy idősebb korában is nyitott maradt az új törekvésekre, irányzatokra. Hatvan évesen is az új utakat

kereste, így vált a történeti ökológiai kutatások hazai úttörőjévé: az *Európa híres kertje* és a *Táj és történelem* című tanulmánykötetekben fogta össze az új tudományág iránt érdeklődőket, új programként pedig beépítette az egyetemi tananyagba. Gyümölcsöző együttműködést alakított ki a Liget Műhellyel, ahol több ökológiai témájú írását tartalmazó kötete is megjelent. (*Pelikán fiaival, A tűzvész tanúi, Századfordulóink*) Elsősorban a társadalom és a természet párbeszéde vonzotta, a korabeli klímaváltozásra adott válaszok, a vizek, erdők használata, a kertkultúra. Utóbbi iránti érdeklődése nem korlátozódott a kora újkorra: otthona, a Dohnányi villa kertjének a történetét szintén feldolgozta.

Várkonyi Ágnes pályájának első 32 évét az MTA Történettudományi Intézetében töltötte el, ahol nagyon fiatalon, már 31 évesen kinevezték a Középkori Osztály megbízott vezetőjének. Ennek megfelelően fontos szereplője volt az Intézet közös projektjeinek: az Akadémia és a tízkötetes Magyarország történetének, a háromkötetes Erdélynek. Egy nehéz korszakban, kiemelt fontosságú, de politikailag, szakmailag és intellektuálisan heterogén összetételű intézményben ennyire fiatalon vezetői beosztásba kerülni nagy kihívást jelentett, amelyeket nem lehetett konfliktusok és sérülések nélkül leküzdeni. Maximalizmusa, erőteljes kritikai szelleme, vitakészsége azt eredményezte, hogy megosztó személyiséggé vált, nagy tábora mellett, mindig voltak elképzeléseinek heves ellenzői is, valójában csak az tudott közömbös maradni iránta, aki személyesen nem ismerte. Kisebb részt a viták hatására, nagyobb részt pedig az új kihívásokat keresve, egyetemi tanár lett. Ez a váltás nem egyedülálló, korábban Székely György, Niederhauser Emil és H. Balázs Éva szintén hasonló utat járt be, és Várkonyival nagyjából egy időben hagyta el az Intézetet a pécsi egyetem kedvéért Ormos Mária is.

Várkonyi Ágnes 1982-ben kezdett tanítani az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, majd 1983-tól lett az akkor még Középkori Magyar Történeti Tanszék vezetője. Újjászervezte és kibővítette a tanszékot, megalapozta a kora újkori magyar történelem korszerű oktatását, és ezt a tanszék új nevében is érvényesítette. Az akkor aktuális egyetemi reformhoz illeszkedve, bevezette a forráskritikai szemináriumokat, a kurzuskínálatot gazdaság- és várostörténeti, illetve turkológiai témákkal bővítette. Meghívott előadóként hosszabb-rövidebb ideig tanított többek közt Szűcs Jenő, Fügedi Erik, Solymosi László, Hegyi Klára, Benczédi László is. Előadásai, szemináriumai az első néhány tanévben a modern politika- és diplomáciatörténet kurrens kérdései köré szerveződtek, majd tematikáját kibővítette a közvélemény, információáramlás, szimbólumrendszerek, időtudat kérdésköreivel és a történeti ökológiai program elindítását is ő kezdeményezte.

A szemináriumain gondolkodni és kérdezni tanított. Kialakította a komplex látásmód, a sokféle megközelítés igényét, megtanította használni a korszerű interdiszciplináris módszereket. Hallgatói számára magától értetődővé tette, hogy Magyarország története csakis európai keretben válik érthetővé. Sokat követelt, de elérte azt, hogy diákjai még ennél is jóval többet készüljenek. A fogalmi készlet, a kronológia, a tényanyag megtanulása, amely más órákon maga az elérendő cél volt, nála csak belépőül szolgált. Aki ezt nem sajátította el, az

önmagát zárta ki a szemináriumain zajló élénk és élvezetes vitákról. Várkonyi Ágnes a történetírást egyszerre tartotta mesterségnek, tudománynak és művészetnek. Nemcsak az első kettőbe vezette be tanítványait, hanem tehetségükhöz mérten az íráskészségüket is fejleszteni igyekezett. Esszéíró szemináriumot indított, és később is sok időt fordított írásaik olvasására és kielemezésére. Keményen bírált és ritkán dicsért, de véleménye mindig szeretetteljes és inspiráló volt, e téren is rengeteget lehetett tanulni tőle.

Mivel korábban nem volt tanítási gyakorlata, férje, Ruttkay Kálmán és egyetemi mentora, H. Balázs Éva — akik körül ekkorra már jelentős iskola épült ki — segítette a beilleszkedésben és tanári elképzelései megvalósításában. Még így is megtörtént néhány olyan eset, amely aztán az egyetemi legendárium részévé vált. A legelső szemináriumi olvasmány például, amit, ahogy ő mondta, „bevezető, könnyed ujjgyakorlatként” feladott, Szalárdy János 800 oldalas siralmas krónikája volt. Elete első vizsgáztatása során pedig azért nem tudtak kérdéseire felelni a felkészülésből egyébként presztízst csináló diákjai, mert belefeledkezve a vizsgán kialakult élénk beszélgetésbe, végül olyanokat kérdezett, amire maga is csak előző nap bukkant rá a levéltárban. De a leglelkesebb diákjai ezekben a „túlkapásokban” is partnernek bizonyultak: a félév közepén már a könyvtárak mellett a levéltárba is feljártak, megerősítve tanáruk elképzelését, miszerint az egyetem tudományos műhely, és a tananyagba be kell emelni a legújabb kutatási eredményeket. Saját bevallása szerint ő maga is rengeteg erőt és inspirációt merített a tanításból, sokat profitált a kérdésekből és visszajelzésekből. Szerette az ifjúság lendületét, friss észjárását és merész gondolkodását. Az élete egyik nagy ajándékának tekintette az ifjabb generációkkal való kapcsolatát.

Bár nem volt olyan kiváló stratégia, mint H. Balázs Éva, a köré gyűlő diákokból az évek során kialakult a többgenerációs Várkonyi-iskola. Tanítványai egyaránt megtalálhatóak az egyetemeken, kutatóintézetekben, állami és egyházi levéltárakban, a legjelentősebb könyvtárakban és múzeumokban, a vidéki tudományos centrumokban. Különösen büszke volt a tanári pályára lépő tanítványaira, mert tőlük remélte a hajdani tudós-tanár attitűd újjáéledését. Szintén örömmel figyelte és segítette a „tanítvány-unokák”, azaz a tanítványok tanítványainak kibontakozását. Valójában többet tett az iskolateremtésnél: akaratlanul is kialakított egy sokszínű és szerteágazó tudományos közeget. Mivel mindig segítőkészen fogadta a szakmai tanácsért hozzáfutókat, és a továbbiakban is számíthattak a támogató figyelmére, végül azok is tanítványainak érezték magukat, akiket egyetemi keretek közt nem tanított. Magától értetődően gyűltek össze körülötte s találtak egymásra a különböző tudományágak fiatalabb képviselői, és együttműködésüknek köszönhetően több izgalmas interdiszciplináris tanulmánykötet született. Jellemző, hogy 1987-ben Várkonyi Ágnes szerkesztette az első, kora újkori udvari kultúrával foglalkozó, nagyhatású tanulmánykötetet, a következőt pedig közel két évtized múlva a tanítványai. Várkonyi Ágnes a körülötte kialakuló közegbe tudatosan bevonta azokat a háttáron innen s túl dolgozó tudományos műhelyeket is, amelyek létrejöttében vagy munkájában szerepet vállalt, mint például az egri vártörténeti műhelyt, a

vajai, salgótarjáni múzeum kutatóit, a Kárpátaljai Magyar Főiskola történészeit, a Pataki Vár Alapítványt, a Magyar Comenius Társaságot.

Élete során számos elismerést és kitüntetést kapott. Négyszer nyerte el az Akadémiai-díjat (1965, 1974, 1986, 1987) a Szent-Györgyi Albert-díjat 1998-ban vette át. 2000-ben Széchenyi-díjjal, 2003-ban a Magyar Köztársasági Érdemrend középkeresztjével tüntették ki. A Royal Historical Society levelező tagja, Nógrád megye és Salgótarján díszpolgára lett, kapott Gróf Mikó Imre és Comenius Emlékérmét, Madách Imre és Nagy Iván díjat, kitüntették az egri Dobó Kardja Díjjal. A számára legfontosabb szakmai elismerést azonban, a levelező akadémiai tagságot méltatlanul későn, csak ötödszöri jelölésre érte el 2007-ben, 79 évesen. Kárpótlást és némi elégtételt jelentett viszont a székfoglalóján megjelenő szűkebb és tágabb szakma, a rokontudományok hazai és határon túli képviselőinek máig példátlan tömege, amely miatt az ülést végül a szokásos helyszínről, a felolvasóteremből az ugyancsak teljesen megelégedésre kellett költöztetni. Csupán hét évig lehetett a Magyar Tudományos Akadémia tagja, de ezt az időt a rá jellemző aktivitással töltötte, így akadémikusi pályafutása ugyancsak teljesnek tekinthető. 2007 és 2011 között a Filozófiai és Történettudományok Osztályának elnökhelyetteseként, majd 2011-től a Felügyelő Testület és az MTA Művelődéstörténeti Állandó Bizottság tagjaként tevékenykedett. Szintén ebben az évben választották a Történettudományi Bizottságának elnökének, és 2014 végén ismét neki szavaztak bizalmat, de az újabb elnöki ciklusát már nem kezdhette meg. Mindeközben több mint ötven publikációja jelent meg, köztük három önálló kötet. Emellett *Magyarország a kora újkori Európában* címmel nagyszabású és sikeres OTKA projektet vezetett. Újabb eredményeinek köszönhetően lett 2013-ban az MTA rendes tagja, székfoglalóját *Politikai kultúra és információ a kora újkorban* címmel tartotta. Az ennek kapcsán adott interjújában beszélt terveiről: „Sok mindennel foglalkozom, de leginkább a jelenlegi történetírás szemléleti, módszerbeli problémái érdekelnék. Létkérdésnek tartom Magyarország jövője szempontjából, hogy a történettudomány visszanyerje régi jelentőségét – most ugyanis ez meglehetősen elhanyagolt terület. ... Ezen kívül pedig a tehetséges ifjúság helyzetbe hozása foglalkoztat, nagyon szeretném, ha a magyar társadalom Magyarország múltjáról egészséges történelemismerettel rendelkezne.”

Várkonyi Ágnes munkásságának szerves része volt az ismeretterjesztés, vonatkozó munkái önmagukban is egy teljes életművet tesznek ki. Ő maga erről így vallott: „Az igazi történetíró sohasem kinyilatkoztat. Csupán hatni, gondolkozásra készíteni szeretne. Esetleg úgy, hogy megrendít, esetleg szórakoztat, életre kelti a múltat, hogy olvasói kortársaiknak érezzék, akikről beszél. Létkérdése, hogy kivigye dolgozószobájának falai közül, országának határai közül a párbeszédet, a történelmet, a nagyközönség számára írjon...” Kihasználva a különböző műfajok lehetőségeit, Várkonyi Ágnes egyaránt meg tudta szólítani a gyerekeket, diákokat és a felnőttek legkülönbözőbb rétegeit. Örömmel vállalt kötelességének tekintette, hogy minden felkérésnek eleget tegyen: Magyarország-szerte, iskolákban, kultúrházakban, múzeumokban tartott előadásokat. Sokat szerepelt a tévében és különösen a rádióban, egyes műsorok, inter-

júk mellett emlékezetesek voltak a sorozatai is, mint például a *Rákóczi városai* vagy *A történész századfordulója*. A szerkesztők szívesen dolgoztak vele színesen előadott gondolatai és „mikrofon-kész” megfogalmazásai miatt, 2004-ben pedig megkapta a Magyar Rádió nívódíját.

Igazi közegének az ismeretterjesztésben is az írott szó bizonyult. Legismertebb művei az 1968 és 2002 között több kiadást megért, fiataloknak szóló könyvei. A *Két pogány közt*, az *Így élt Vak Bottyán*, a *Buda visszavívása*, a *Fejedelmek gyerekkora*, a *kuruc kor hősei* és *A megújulások kora* kötetein gyermekek generációi nőttek fel. A történelem iránt érdeklődő idősebb korosztályoknak pedig rendszeresen publikált az *Élet és Tudomány*, a *História* és a *Rubicon* lapjain. Természettudományos érdeklődésének és olvasottságának köszönhetően a reális beállítottságúakat is elérte, de eleven hasonlatai, kifejező szóképei és metaforái révén a kevésbé képzett hallgatói és olvasói is könnyen követni tudták érvelését. 1997-ben tudománynpszerűsítő tevékenységét „Az év ismeretterjesztő tudósa” díjjal ismerték el és — Simonyi Károly után másodikként — csillagot neveztek el róla az Orion-csillagképben.

Egy valami nem fért be ebbe a sokrétű, gazdag pályafutásba: az aktív politizálás. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert az 1990-es években voltak olyan hangok, amelyek a nevét az előző korszak politikai rendszerével próbálták egybeismerni, sikeres pályája, valamint Andics Erzsébet korábbi pártfogása és a Köpeczi Bélával való társszerzői kapcsolata miatt. Valójában soha nem volt semmilyen pártnak sem a tagja, polgári családból származott és ennek megfelelő értékrendet vallott. Ha Andics Erzsébet, valamilyen, számunkra már ismeretlen oknál fogva nem karolja fel, mint szorgalmas és nagy munkabírási fiatal történészt, akkor Várkonyi Ágnes biztosan nem maradhatott volna a pályán, hiszen öccse, József, 1952 és 1956 között, az egyetemi jogász-per elítélteként börtönben ült. A politika a rendszerváltás után sem vonzotta, bár tanszéki munkatársai közül Für Lajos honvédelmi miniszter, Granasztói György nagykövet, később pedig tanítványa, Hiller István oktatási és kulturális miniszter, míg Giró-Szász András kormányzóvivő, majd államtitkár lett. Ugyanakkor, mint gondolkodó és cselekvő értelmiségi, folyamatosan hallatta hangját. Interjúiban, esszéiben mindig hangoztatta a bölcsészet, azon belül a történettudomány szerepét és felelősségét, az „értelem bátorságának” fontosságát.

Végigtekintve ezen a számos elismeréssel díjazott, könyvtárpolgokat és kötelező olvasmánylistákat megtöltő munkásságon, azt sajnálom, hogy a műveit forgató következő generációk személyesen már nem ismerhetik meg szeretetteljes, vonzó lényét, lebilincselő, ugyanakkor inspiráló szellemiségét. Noha a munka létforma volt számára és kitöltötte a mindennapjait, egyáltalán nem volt szakbarbár. A történelmen belül minden korszak érdekelte, utolsó éveiben elsősorban az általa is megélt világháború irodalmát követte. Nyitott volt más tudományágak új eredményeire is, különösen az agykutatás izgatta. A magyar népdalok és a klasszikus zene rajongója, rendszeres koncertlátogató volt, családi körben maga is zenélt. Amíg tehetette, élete szerves részét képezte az úszás, a sok kirándulás. Szenvedéllyel kertészkedett, szerette a kreatív, kézügyességet

igénylő tevékenységet, kevesen tudják, hogy barkácsolt, villanyt szerelt, lányainak játékot készített.

Mindezt úgy tudta megvalósítani, hogy intenzíven és hatékonyan töltötte ki reggel hattól éjfélig terjedő nappalait. Esti telefonjait vagy éjfélutáni írt röpké beszámolóit gyakran zárta azzal a megállapítással, hogy aznap sem sikerült megtudnia, milyen is az unatkozás. Ehhez a tevékeny élethez az erőt és támogatást a számára bevallottan legfontosabb dologból, a családjából merítette. Ruttkay Kálmánnal ötvenhat esztendőn keresztül voltak egymás társai, segítői. Két sikeres gyermekük és a három időközben lediplomázott unokájuk mutatja, hogy Várkonyi Ágnes az alapvető női szerepekben is helytállt, ezen a téren is irigylésre méltó „életművet” hagyott maga után. A Dohnányi kertetől körülölelt klasszikus és időtlen szépségű otthonuk minden odalátogató vendéget megérintett, a sűrűn ott időző tanítványoknak pedig örökre kedves és féltett emlék marad.

Várkonyi Ágneset erősen foglalkoztatta a történeti emlékezet, a politikai és szellemi örökség kérdése, az, hogy egy-egy nagy személyiség hatása meddig tart, fokozatosan elenyészik-e, vagy búvópatakként újra és újra előtör. Az ő esetében a művei, a tanítványai, a tőle kapott inspirációk biztosítják a számára olyan fontos folytathatóságot. Gazdag örökségének, a ránk hagyott, hazai és külföldi levéltárakban gyűjtött, Zrínyire, Apafira, Rákóczihoz vonatkozó hatalmas másolatanyagának a feldolgozása, az együtt kezdett munkák befejezése a tanítványok és a hozzá közelálló szélesebb szakmai kör feladata lesz. Bevégzett munkássága ezután is hoz még újabb gyümölcsöket, ő pedig a „közös” munka révén továbbra is velünk marad, pont úgy, mint eddig: ihletően és elevenen.

Horn Ildikó

† ÓDOR IMRE (1959–2015)

A halál mindig tragikus, legyen szó fiatal, középkorú vagy idős emberről.¹ De valahogy még nehezebben nyugszunk bele abba, ha valakit élete kezdetén vagy élete virágjában ragad el tőlünk a halál. Ezért is érhetett mindannyiunkat megdöbbenéssel a hír, hogy 2015. április 5-én, húsvét vasárnapján Kehidán tragikus hirtelenséggel elhunyt dr. Ódor Imre, az MNL Baranya Megyei Levéltára igazgatója, főlevéltárosa, a történelemtudomány kandidátusa.

Ódor Imre Zalaszentgróton született, gyermek- és ifjúkorát Deák Ferenc egykori lakóhelyén, Kehidán (ma Kehidakustány) töltötte. (Hazalátogatásai során soha nem mulasztotta el, hogy legalább néhány percre fel ne baktasson a Deák-kúriához.) A zalaegerszegi Ságvári Endre Gimnáziumban elvégzett középiskolai tanulmányok után a Szombathelyi Tanárképző Főiskolára járt, történelem-népművelés szakra. A főiskola egyik legkiválóbb hallgatójaként több

¹ Ódor Imre temetésén elhangzott búcsúztató beszéd

Országos Tudományos Diákköri Konferencián ért el helyezést történelemből. Széleskörű érdeklődését mutatja, hogy foglalkozott a makedón taktikával ugyanúgy, mint a huszitizmus kérdéseivel. Szombathelyen 1982-ben szerezte meg diplomáját.

Ezt követően egy ideig népművelőként dolgozott, majd 1983-ban a Baranya Megyei Levéltár munkatársa lett, előbb 1983–1987 között segédlevéltárosként, majd 1987–1993 között levéltárosként és igazgatóhelyettesként. 1984–1987 között szakmai előmenetele érdekében elvégezte az ELTE BTK levéltár kiegészítő szakát.

Viszonylag fiatalon, 34 évesen, 1993-ban védte meg „Nemesi társadalom és inszurrekció a török hódoltság utáni Baranyában” című történelemtudományi kandidátusi értekezését. Ugyanebben az évben megkapta a főlevéltárosi szakmai besorolást. Dr. Szita László levéltár-igazgató nyugdíjba vonulása után ő lett a Baranya Megyei Levéltár igazgatója.

Ódor Imre egyszerre volt kiváló levéltáros és remek történész. Tágabb értelemben vett kutatási témája a dél-dunántúli, s azon belül főleg Baranya vármegyei nemesség 18–19. századi története volt, különös tekintettel annak társadalom-, hivatal és művelődéstörténeti vonatkozásaira. Szívesen írt hosszabb rövidebb pályaképeket a baranyai és pécsi 18–19. századi politikai elit tagjairól, a térség művelődéstörténeti érdekességeiről. Alapvető publikációi jelentek meg a Baranya megyei nemesség 1809. évi összeírásáról, a kurialista és armális nemesekről, illetve a szabadszentkirályi kispapok történetéről. Ugyanígy nagy szakértelemmel kutatta Baranya megye címer- és pecsét-történetét is, amelynek elismert szakértője volt.

De a szívéhez igazán közel álló téma, a „nagy kedvenc” a nemesi felkelések (inszurrekciók) késő-feudális kori története volt, különös tekintettel az 1809-es utolsó nemesi felkelés, és az 1809. június 14-i győri csata történetére. Kevesen tettek annyit azért, hogy nemesi felkelésnek a magyar köztudatban tévesen megítélt intézménye, illetve a csak lekicsinylően emlegetett 1809. évi magyarországi hadjárat reális értékelésben részesüljön, mint Ódor Imre. Mintegy száz megjelent és kéziratban lévő publikációjának egynegyede foglalkozott ezzel a kérdéskörrel, s nem is hatástalanul. Nem véletlen, hogy az utolsó reprezentatív magyar hadtörténeti összefoglalóban ő írta meg ennek a korszaknak a történetét, s a téma kutatását folytató ifjabb nemzedék is nagy mértékben épített és épít a munkásságára. Ugyanakkor munkássága mentes volt az apologetikus, a múltat megszépítő törekvéstől.

Ódor Imre jól tudta, hogy — ellentétben a 18–19. század fordulóján is kedvtelve emlegetett mondással, ti. hogy Magyarországon kívül nincs élet — a magyar történelem kutatását csak úgy lehet magas szinten művelni, ha ismerjük a külföldi irodalmat és levéltári anyagot is. Három ízben kutatott különböző ösztöndíjakkal a bécsi levéltárakban, járt ösztöndíjjal a belgiumi Leuvenben, s a régió története szempontjából oly fontos horvát levéltárakban, amelyek anyagának rendezéséhez is komoly szakmai segítséget nyújtott. A horvát-magyar kapcsolatokban az összekötő szálakat kereste, s ezeket igyekezett erősíteni akkor is, amikor rendszeresen felkérte a horvát kollégákat a különböző tudományos konferenciákon való előadásra.

Ódor Imre igazi kiváló tudományszervező egyéniség volt. Ezt mutatja az a több tucatnyi tudományos konferencia, amelyeket levéltár-igazgatóként szervezett, azok a periodikák és gyűjteményes kötetek, amelyeket egyedül vagy társ-szerkesztőkkel szerkesztett. E tekintetben mindig igyekezett kilépni a szűk értelem-ben vett regionalitás kereteiből, mind a konferenciák és kötetek tematikáját, mind a meghívottak körét tekintve. A tudományos ismeretterjesztő munkát ugyanolyan fontosnak tartotta, mint a szaktanulmányok írását, mivel tudta, hogy a nagy tudomány eredményeit könnyebb néhány oldalas folyóiratcikkekben vagy népszerűsítő előadásokon átadni a nagyközönségnek, mint megannyi vaskos monográfiában.

S ugyanezért tartotta fontosnak, hogy a jövő nemzedékek képzésében is részt vegyen, ezért oktatott a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának történelem tanszékén, s szervezett levéltári szakelőadásokat a PTE hallgatóinak. Közvetlen, barátságos személyisége is tette őt alkalmassá arra, hogy levéltár-igazgatósága mellett számos más, fontos tudományos pozíciót töltsön be.

De nem elegendő, ha csupán Ódor Imre tudományszervezői, levéltárosi és történelmi érdemeiről és értékeiről beszélünk. Mert mindezek mellett Ódor Imre igazán remek ember volt, s ez teszi mindannyiunk veszteségét olyan súlyossá. Kevés nála életvidámabb, jobb kedélyű, derűsebb embert ismertem, aki úgy volt képes viselni és elviselni a sors megpróbáltatásait, hogy a külső szemlélő, még a közeli ismerősök és barátok sem érzékelték gondjait vagy az őt ért tragédiát.

Mindig nyitott személyiség volt, akivel legelfoglaltabb pillanataiban is le lehetett ülni egy tízperces beszélgetésre, és szinte ő szabódott, ha valamiért nem volt több ideje. Szorosabb ismeretségünk és barátságunk a forradalom százötven éves évfordulóján, 1998-ban kezdődött, s e 17 év során csak jó emlékeim vannak róla. Mindig kész volt arra, hogy ha rajta múlik, valamilyen szívességgel könnyítsen mások sorsán, s e szívességeket soha nem befektetésnek szánta. Nem, Ódor Imre jó ember volt, akinek a lényéből fakadt, hogy szeretett jót tenni másokkal, néha egészen az irracionalitásig menő módon.

Azt mondják, egyetlen történész sem marad érintetlen attól a korszaktól, amellyel foglalkozik. Ódor Imrében is volt valami, s nem is kevés a 18–19. századi magyar köznemesség jobbik felének éthoszából: a barátságosságból, melegszívűségből, közéleti elkötelezettségből, a szemlélődő bölcsességből – s természetesen az élet szeretetéből s az idő jó eltöltésének tudományából. Szerette a baráti beszélgetéseket, zöld és fehér asztal mellett egyaránt, szerette a jó ételleket és italokat, a jó társaságot, a finom iróniát. Olyan ember volt, akivel jó volt együtt lenni. Ezért is nehéz elhinni, hogy ez a remek ember, ez a kiváló kolléga, ez a megbízható barát fizikailag nincs többé. Csekély vigaszunkra szolgálhat, hogy személyiségének varázsa, jó emlékezete velünk marad.

Isten veled Imre, drága barátunk!

Hermann Róbert

BESZÁMOLÓ

„A történetírás antropológiai perspektívái: 1914 Európában”

Az MTA Magyar–Román Történész Vegyesbizottság XXII. üléséről
(Budapest, 2014. november 4–6.)

2014. november 4 és 6 között tartotta XXII. tanácskozását a Magyar–Román Történész Vegyesbizottság Budapesten. Az 1971 óta működő — bár munkáját 1983 és 1992 között szüneteltető — testület kétévente ülésezik, felváltva, hol Romániában, hol Magyarországon, hogy megvitassák közös kutatásaik eredményeit. A 2012-es nagyszebeni találkozó után idén a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézete és Történettudományi Intézete adott otthont a kétnapos konferenciának.

Az ülést *Fodor Pál*, a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont főigazgatója nyitotta meg. Bevezetőjében vázolta az MTA vegyesbizottságainak történetét és jelenlegi állapotát, külön kiemelve, hogy a magyar-román bizottság a rendszerváltást követő újjáélesztése óta az elmúlt két évtized egyik legaktívabb vegyesbizottsága volt. A főigazgató üdvözölte az ülés témaválasztását is, mivel az egyrészt beleillik az idei évben rendezett 1914-es esztendőről megemlékező konferenciasorozatok tematikájába, másrészt az antropológiai megközelítési mód beemelése egyedivé is teszi a tudományos konferenciák sorában.

A nyitóelőadásban *Bogdan Ivanov* a Kolozsvári Ortodox Érsekség kulturális tanácsosa teológiai nézőpontból közelítette meg a Habsburg-dinasztia egyházpolitikáját. Bevezetőjében beszélt a teológia és politika viszonyáról, az uralkodói hatalom isteni eredetének tanáról, majd elemezte a Habsburg uralkodók és a katolikus egyház viszonyát, külön kiemelve V. Károly, I. Ferdinánd, II. Miksa és II. Rudolf egyházpolitikáját. Kitért az ellenreformáció és a rekatolizáció időszakában felerősödő *Pieta Austriaca* eszmekörére, mely a katolikus identitástudat formálásában is szerepet játszott. Beszélt a tridenti zsinat (1545–1563) Habsburg birodalmat is érintő szellemi vonatkozásairól, hangsúlyozva a dinasztia politikájában szerepet kapó eucharisztia tiszteletét, mely hozzájárult a keresztény felekezetek közötti ellenségeskedés csökkentéséhez és a vallási béke egyik kulcsának is tekinthető az 1914 előtti Habsburg birodalomban.

Az első szekció második előadója *Nagy Levente* az Eötvös Loránd Tudományegyetem egyetemi docense, a Román Filológiai Tanszék tanszékvezetője, a Vegyesbizottság magyar tagozatának alelnöke volt, aki Alexics György nyelvész, irodalomtörténész és a ruszin származású Sztripszky Hador néprajzkutató, irodalomtörténész által 1911-ben megjelentetett *Szegedi Gergely énekeskönyve XVI. századbeli román fordításban. Protestáns hatások a hazai románságra* című mű kiadásának és visszhangjának hátterét elemezte részben konfessionális szempontok alapján. E mű jelentőségét az adta, hogy a románság irodalmának első latin betűs nyomtatott emlékeit tartalmazza, magyar helyesírással. A kiadvány jelentős irodalmi bizonyíték arra, hogy a magyar kálvinisták már 1570-től érdeklődtek a románság iránt. 1690 után, részben a román

egyházi unió hatására is, a református magyar arisztokrácia és a román ortodoxok között bizonyos együttműködés figyelhető meg. A megjelenést követően Alexics Györgyöt számos kortársa méltatta vagy bírálta, s hogy ki tartozott kritikusai vagy épp dicsérői közé, sokszor csupán vallási hovatartozás kérdése volt.

A nap utolsó előadását *Remus Câmpeanu* a Román Akadémia kolozsvári George Barițiu Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, a Vegyesbizottság román tagozatának titkára tartotta *Az erdélyi görögkatolikusok az első világháború után* címmel. Câmpeanu előadása bemutatta, hogy a háborút követően a Gyulafehérvár-fogarasi görögkatolikus főegyházmegye milyen új kihívásokkal találta magát szembe. Az impériumváltást követően Balázsfalva legfontosabb célkitűzésévé az vált, hogy a jövőben ne legyen regionális egyházi szerepre kárhozható Románián belül, hanem a korábbi Magyarországhoz tartozó területekről kilépve, hasonló jelentőségű nemzeti egyházi szerepre tegyen szert, mint az ortodoxia. Ennek első lépése volt a bukaresti görögkatolikus parókia kivonása a bukaresti római katolikus érsekség joghatósága alól és Balázsfalvához csatolása. A Róma, Bukarest és Balázsfalva között zajló tárgyalások idején Róma igencsak óvatos politikát folytatott, míg Balázsfalva a jurisdikciós kérdések gyors rendezésében volt érdekelt, részben a korábban beígért állami szubvenció miatt. Ezzel szemben Raymund Netzhammer bukaresti római katolikus érsek a megegyezést a joghatósága alól kikerülő plébániához tartozó anyagi kérdések rendezésének függvényévé tette. Megoldást végül az 1924-es esztendő hozott, amikor megvalósult a Balázsfalvához csatlakozás, viszont a kezdeti lelkesedés ekkorra már alábbhagyott, egyrészt a Kárpátokon túli területeken való hitterjesztés kudarca, másfelől az alacsony állami szubvenció miatt.

A konferencia második napját *Nicolae Edroiu* akadémikus, a Román Akadémia kolozsvári George Barițiu Történettudományi Intézet igazgatója, a Magyar–Román Történetész Vegyesbizottság román tagozatának elnöke nyitotta meg. Előadásában a 2012–2014 közötti román történetírást és az első világháborút, valamint annak antropológiai perspektíváit elemezte. Beszélt a Romániában — Bukarestben, Jászvásáron, és Kolozsvárott — működő történettudományi intézetek évkönyveiről, majd kiemelten foglalkozott a kolozsvári George Barițiu Történettudományi Intézet kiadványainak bemutatásával. Historiográfiai áttekintésében ismertette a jelenleg is folyó kutatásokat, illetve a már megjelent történeti, bibliográfiai és statisztikai kiadványokat különös tekintettel az első világháború időszakára. Az általános történeti munkák mellett külön figyelmet szentelt a fontosabb részismereti munkák és a kapcsolódó forráskiadványok bemutatására.

A következő előadást *Ábrahám Barna* a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa tartotta, aki a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Szlovák Tanszékének kezdeményezésére összeállított magyar-szlovák történeti fogalmi lexikon tanulságait ismertette. A négy fejezetből álló kiadvány első részében a legáltalánosabb történeti terminológiai kérdésekkel foglalkozik, mint a két nép (ön)megnevezésének vagy a történeti magyar állam elnevezésének változataival. A második és harmadik fejezet a nép és nemzet fogalmának problémáját

elemzi, a két nép szempontjából specifikus kifejezések fogalommagyarázatát tisztázza (például pánszlávizmus, magyarón stb.) Az utolsó tematikai egység a fontosabb földrajzi nevek, többek között a főváros elnevezéseinek változásait, illetve a magyar területek névanyagának fordításait mutatja be.

Szabó Dániel a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa az első világháborús reklámok és azok jelentéstartalmának változásairól beszélt. Kiemelte, hogy az első világháborúhoz köthető a társadalomra közvélemény-formáló erővel is bíró modern reklám megszületése, mely a háború szerepének megítélésére is hatást gyakorolt. Igaz, katonák reklámokban való szerepeltetése már a világháború előtt megjelenik, de fontos hangsúlyozni, hogy egy reklám ugyanabban a formában más jelentéstartalmat közöl az első világháború előtt és alatt. A háborús üzleti reklámok először az egészségügy terén jelentek meg, majd az idő előre haladtával az élet minden területére tovább terjedtek. Fordulatot az 1915-ös év hozott, mikor a háború már a hátszországban is erősebben kezdte éreztetni hatásait, a veszteségek és az áruhiány miatt már egyre kevésbé volt értelme árucikkeket a háborúval reklámozva eladásra kínálni.

Vasile Ciobanu a Román Akadémia nagyszabású Társadalomtudományi Kutatóintézetének tudományos főmunkatársa *Az erdélyi urbanizáció problémái a századfordulón* címmel tartott előadást. Bevezetőjében felvázolta az urbanizáció anyagi és szellemi vonatkozásait, konkrét példákon át ismertetve az iparosodás és a technikai újítások elterjedéséből adódó infrastrukturális fejlődés konzekvenciáit. Az urbanizáció pozitív következményei mellett kitért a „városok aktivizálódására”, illetve a helyi „városvédő” egyesületek megalakulására is, melyek a régi városkép megtartására, valamint a területrendezések és épületbontások megakadályozására törekedtek. Beszélt a városiasodás lakosságra gyakorolt mentalitásbeli hatásairól, majd rátért az első világháborúra, mint az urbanizációt fékező jelenség elemzésére. Zárásként kitért a háborút követő időszakra, ami az urbanizáció új típusú lendületét jelentette az erdélyi városok számára.

Fónagy Zoltán a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa az első világháború és a társadalmi modernizáció relációját mutatta be, különös tekintettel a genderkutatásra. Előadása elején ismertette Arthur Marwick skót történész által megfogalmazott, a háborúból fakadó társadalmi változások négy szintjének elvét. E szerint az első a háború destruktív és bomlasztó szintje, a második a megpróbáltatások és feszültségek szintje, a harmadik a részvétel, vagyis az irányított és nem irányított szándékok szintje, míg a negyedik a pszichológiai tapasztalat szintje. Az előadás többek között arra keresett választ, hogy a marwicki modell mennyiben érvényes Magyarország esetében. Felvázolta, hogy a Központi Hatalmak országaiban, így Magyarországon is megfigyelhető volt a társadalom polarizálódása, a társadalmi kohézió gyengülése szemben az Antanthatalmak hátszorgaival, ahol az utóbbi évtizedekben megjelent munkák a társadalmi kohézió erősödéséről számolnak be. Magyarországon a háború következményeként lazultak a merev társadalmi korlátok, ami a munkaerőpiaci kényszer hatása alatt a női eman-

cipációt is meggyorsította. A nők aktivizálódása az iskoláztatás és a munka szférájában magával hozta a nők professzionalizálódását is, s bár a társadalom eleinte idegenkedéssel fogadta a jelenséget, a statisztikai adatok a fokozatos térhódítást bizonyítják. A megváltozott társadalmi helyzet magánéletre gyakorolt hatása is megfigyelhető. A háborús szükséghelyzetből adódó kényszeremancipációs attitűdökből azonban a háborút követően kevés bizonyult tartósnak.

A szekció utolsó előadását *Lajtai László* az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának tudományos munkatársa tartotta *A régi magyar tankönyvek etnikai sztereotípiái* címmel, melyben az 1918 előtti a történeti Magyarországon használt magyar nyelvű történelem-tankönyveket vizsgálta. Elemezte a tankönyvcímekben megjelenő, Magyarországra vonatkozó megnevezéseket, beszélt a tankönyvek narratívájában megfigyelhető sajátos ciklikus elvről, majd példákon keresztül illusztrálta a magyar etnikum és a nemzetiségek viszonyának tankönyvbeli megjelenését. Az első magyar tankönyv, az 1770-es években készült *Hármas kis tükör* megjelenésétől, mely a felvilágosodás és a reformkor legfontosabb alapfokú tankönyve volt, az 1880-as évekig a nemzetiségeket a tankönyvek a 10. századig a Kárpát-medencében élő népek utódainak tekintették. A 19. század utolsó két dekájától kezdve viszont az oktatási segédanyagokban a nemzetiségeket már a magyar honfoglalás után betelepülő elemként mutatják be. Ekkortól válik hangsúlyossá a magyar etnikum számarányának növekedése és a nemzetiségek asszimilálódási folyamata, a nemzetiségi politikai mozgalmak létét pedig a bécsi kamarillapolitikával és az alulinformált néptömegek manipulálásával magyarázzák az érintett tankönyvek. A századforduló szerzői kiemelten foglalkoznak a magyarság és a nemzetiségek együttélésének szükséges voltával, külön hangsúlyozva a magyarság szupremáciáját és civilizatórikus küldetését.

A konferencia harmadik szekciójának első előadója *Vasile Pușcaș*, a kolozsvári Babeș-Bolyai Tudományegyetem Európai Tanulmányok Karának egyetemi tanára személyesen nem volt jelen; előadását rövidítve felolvasták, melynek címe *Közép-Európa és a nemzetközi hatalmi rendszer átrendeződése 1914-ben* volt. A historiográfiai bevezető és az egyes alapfogalmak megmagyarázása után az előadás kitért a Habsburg-birodalom és Közép-Európa, illetve Németország és Közép-Európa 19–20. századi viszonyrendszerére, s bemutatta a két nagyhatalom belső problémáit a tárgyalt időszakban. Hangsúlyozta, hogy az európai politikában sokáig kulcsfontosságú szerepet játszott a hatalmi egyensúly fenntartása, amely az első világháború végéig az Osztrák–Magyar Monarchia fennmaradását is jelentette, majd vázolta, hogy világháborút lezáró békeszerződések milyen biztonságpolitikai elvek alapján szervezik újjá a térséget. Zárásként röviden ismertette a két világháború közötti időszak nagypolitikai problémáit és a nemzetközi hatalmi rendszer átrendeződését, kiszélesedését.

Vörös Boldizsár a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa előadásában az első világháborús gyermekjátékokkal foglalkozott, vizsgálatában egyszerre megjelenítve a játékot, mint tárgyi eszközt és mint társas foglalkozást. Legfontosabb forrásbázisául az 1914–1915 közötti budapesti oktatási intézmények beszámolóit szolgálták, melyeken keresztül bemutatta, hogy a korszakban miként vál-

toztak az óvodás- és iskoláskorú gyermekek háborús vonatkozású játéktevékenységei, és milyen aktualizáló hatással bírt az első világháborús propaganda. Kitért a korabeli pedagógusok és gyereklapok szemléletváltozására a háború időbeli előrehaladtával: egyre több eset foglalkozott a játéktevékenység eldurvulásával, illetve a gyerekek lelki- és kedélyvilágának változásával. Rávilágított arra, hogy a háború a gyerekek szempontjából is realizálhatott bennük lévő lehetőségeket, amellyel a játékok agresszívvá válása is magyarázható. Összefoglalásában kiemelte azt is, hogy a háborús játékok konjunktúrája hamar, már 1915–1916-ra lefékeződött, s visszautalva Szabó Dániel előadására, megállapította, hogy a háborús lelkesedés lecsengésével együtt a hadi tematikájú játékok is visszaszorultak.

A konferencia utolsó előadását *Miskolczi Ambrus* egyetemi tanár, a Magyar–Román Történelem Vegyesbizottság magyar tagozatának elnöke tartotta *Emil Cioran antropológiája és ama bizonyos magyar csendőr* címmel. Előadása felhangjaként kiemelte, hogy Emil Cioran azzal lett a román értelmiség egyedülálló jelensége, hogy (vasgárdista) múltját nem letagadta, hanem megtagadta anyanyelvével együtt, és aztán Párizsban az egyik legnagyobb francia stilsztává emelkedett. Ezt követően felvázolta a ciorani terminológia sajátosságait, különös tekintettel az írásaiban többször visszatérő magyar csendőr, mint a magyar elnyomás metaforájának bemutatásával, valamint a magyarsághoz és a magyar lelki alkathoz fűződő ambivalenciájának elemzésével. Esszéin keresztül bemutatta Cioran politikai nézeteinek változását, ismertette a román–magyar viszonyrendszerrel alkotott álláspontját, majd részletesen beszélt Illyés Gyula, Fejtő Ferenc és Wagner György ciorani értelmezéseiről és reflektálásairól. Végül előadását Lucian Boia bukaresti történésznek a dualizmus korabeli Magyarország politikájáról és annak mai megítéléséről szóló példaszzerűen igényes gondolataival zárta.

A szekciókat követően számos kérdésfeltevésre került sor a hallgatóságtól, termékeny eszmecsere alakult ki, mely további szakmai kérdések megválaszolására ad lehetőséget a közös kutatások folytatása során. Záróként a Vegyesbizottság román és magyar tagozatának elnökei hangsúlyozták a találkozók fontosságát, a közös kutatások eredményeinek jelentőségét, majd felvázolták a következő két év munkatervét, melynek eredményeiről a soronlévő romániai konferencián fognak beszámolni 2016-ban. A tervezett találkozó fő témakörének a kulturális transzfer a polgári nemzeti átalakulásban, valamint a családkutatás eddigi eredményeinek és feladatainak vizsgálatát jelölték meg. A konferenciát megtisztelte jelenlétével Románia nagykövete, *Alexandru Victor Micula* is.

A találkozó zárásaként a harmadik napon közös — *Tringli István* által szervezett — váci szakmai kiránduláson vettek részt a Vegyesbizottság tagjai, történelmi tematikájú kiállítóhelyeket és a városi levéltárat látogatták meg, ottani szakemberekkel konzultáltak. Az ottani munkamegbeszéléseken informális keretek között is megvitathattak több aktuális kérdést, a tanácskozás tudományos tanulságait és a további közös kutatások perspektivikus lehetőségeit.

Papp Csilla

CONTENTS

STUDIES – *József Demmel*: An Excursion into Hungarian National Past? The Slovak Oeuvre of Jozef Viktorin and the Castle Ruins of Visegrád – *Jasna Turkalj*: The Opponents of the „New and Old Cult of Jelačić” – the Party of Law about Ban Jelačić – *László Soós*: The Formation of the Government of István Tisza and the First Period of its Parliamentary Struggles (3 November 1903 – 19 April 1904) – ARTICLES – *Zsolt Hernády*: „...Struggling with the Pains of Exile”. The Letters of Jácint Rónay to Bertalan Szemere – *Balázs Devescovi*: Anecdotes and Trifles about József Eötvös – ATELIER – *Aladár Urbán*: „Majestic Fatherland!” The Petition of Pest and Buda to the Parliament of Pozsony on 17 March 1848 – *Enikő Gyarmati*: 1914 – Old-new Interpretations of the July Crisis on the Centenary of World War I – OBSERVER – *Áron Eőry*: „On the Free States of North America” – with the Guidance of Tibor Glant – HISTORICAL LITERATURE – CHRONICLE.

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
1014 Budapest, I. Úri u. 53.
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Krónikás Bt. Biatorbágy
F.v.: Horváthné Nagy Erzsébet
HU ISSN 0039-8098

Következő számaink tartalmából

Rákóczi István: Három infáns Magyarországon – (Portugália stratégiai gondolkodása és Magyarország-képe a török-ellenes harcok korában)

Kovács László: Kísérletek a Kárpát-medencei 10–11. századi magyar sír-, szórvány- és kincsleletek teljességre törekvő kiadására: leletkataszter, korpusz

Ujváry Gábor: Tankönyvvita. Magyar és német kísérletek a másik ország tankönyveinek módosítására a második világháború idején

Anderle Ádám: Gerő Ernő árnyéka. A Rajk-per spanyol előzményei

Sipos József: Bajcsy-Zsilinszky Endre képviselővé választása 1922-ben.

E számunk munkatársai

Deák Ágnes PhD, egyetemi docens (Szegedi Tudományegyetem, BTK Történelmi Intézet) – *Demmel József* PhD-hallgató (Kistarcsa) – *Eőry Áron* PhD-hallgató (Károli Gáspár Református Egyetem, Történelemtudományi doktori iskola, Budapest) – *Gyarmati Enikő* PhD-hallgató (EKF Történelemtudományi Doktori Iskola) – *Hermann Róbert* az MTA doktora, szerkesztőségi igazgató, Hadtörténelmi Közlemények (Budapest) – *Hernády Zsolt* (Duna Televízió Nonprofit Zrt., Budapest) – *Horn Ildikó* PhD, habil. tanszékvezető egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Izsák Lajos* az MTA doktora, emeritus professzor (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Jasna Turkalj* a tudományok doktora, (Horvát Történettudományi Intézet, Zágráb, Horvát Köztársaság) – *Lukács B. György* PhD, tudományos segédmunkatárs, MTA BTK TTI (Budapest) – *Miklós Péter* történész-muzeológus (Szeged) – *Papp Csilla* PhD-hallgató (ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola Művelődéstörténelmi Doktori Program) – *Soós László* ny. főlevéltáros (Budapest) – *Süli Attila* PhD, tudományos kutató (Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Budapest) – *Székely Tamás* tudományos segédmunkatárs, MTA BTK TTI (Budapest) – *Szijártó M. István* kandidátus, habil. egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Urbán Aladár* az MTA doktora, professzor emeritus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – *Valló Gábor* PhD-hallgató, Károli Gáspár Református Egyetem (Budapest)

Számunk szerzői hozzájárulnak ahhoz, hogy a Századok szerkesztősége írásaikat — külön díjazás nélkül — DVD-n és a folyóirat internetes adatbázisában megjelentesse

20 éves az nka